САМІ ПРО СЕБЕ

diasporiana.org.ua

ABOUT THEMSELVES

Autobiographies of Prominent Ukrainians of the XIX-th Century

Edited by George Luckyj

Published by
The Ukrainian Academy of Arts and Sciences
in the USA
New York — 1989

САМІ ПРО СЕБЕ

Автобіографії видатних українців XIX-го століття

Редакція Юрія Луцького

Дарунок для
Бібліотеки в Запоріжжі
від

THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS
AND SCIENCES IN THE U.S. INC.
206 West 100 Street
New York. N.Y. 10025

diasporiana.org.ua

Видання
Української Вільної Академії Наук у США
Нью Йорк — 1989

George Luckyj, Editor
ABOUT THEMSELVES
Cover design: Petro Cholodny

All rights reserved
© 1989 by the Ukrainian Academy of Arts
and Sciences in the US, Inc.
Academy's Publications Committee:
Yaroslav Bilinsky, Jacob Hursky,
William Omelchenko, Jaroslaw Pelenski
Library of Congress Catalog Card Number: 88-51969
ISBN 0-916381-04-8

Printed by UKRAPRINT, Inc.
P.O. Box 304, Woodstock, MD 21163

ПЕРЕДМОВА

Автобіографія — це прадавній літературний жанр. Окремі студії присвячено історії автобіографії в античній добі.[1] Так само, з давен давна, жанр цей був споріднений з усякою іншою літературою. Майже все, що написано, в тій чи іншій мірі — автобіографічне. Імпульс самовираження, чи пак самопізнання є стимулом всякої літературної творчости.

У нас вже в староруській літературі можна бачити автобіографічні елементи. Вони присутні в «Поученію» Мономаха і писаннях Данила Заточника. Все таки, як окремий жанр, автобіографія з'являється аж у 18 сторіччі (Ілля Турчиновський). В новітній добі нашої літератури, започаткованій Котляревським і Квіткою, першенство належить Панькові Кулішеві. Його автобіографія (1868) і уривок автобіографії Костомарова (1890), які тут друкуємо, є першими в Україні, коли не беремо до уваги коротких автобіографічних записок (Шевченко, 1860) або спогадів і мемуарів. Різниця між автобіографіями і мемуарами головно в тому, що перші є довшими і всеохоплюючими з увагою на одній особі, а другі можуть бути фраґментами або спогадами не тільки про себе, але й про інших. В нашій збірці, крім виразних автобіографій, є також спогади.

На яких моделях світової автобіографії могли опиратися Куліш і Костомаров? Два їхні улюблені автори, Руссо і Ґете, були також відомими автобіографами. Немає сумніву, що оба українські письменники знали Les Confessions і Dichtung und Wahrheit. В житті Жана Жака Руссо Куліш міг знайти певні паралелі власної «жизні». Покровителька молодого Руссо пані Варен нагадувала йому Тетяну Мужиловську, пориви та невдачі уродженця Женеви в певній мірі подібні до Кулішевих спроб пробити шлях у Петербурзі, хвороблива амбіція єднала обох письменників, що дуже часто виступали проти

1. Georg Misch, A History of Autobiography in Antiquity, London, 1950.

загальноприйнятих поглядів. Врешті Руссо, не заперечуючи розуму, наголошував людське серце, а Куліш, за висловом Чижевського, теж «філософ серця».[2] Проте, споріднення Куліша з Руссо більш виразне у філософському («Листи з хутора») ніж автобіографічному аспекті.

Автобіографія Ґете імпонувала Кулішеві і Костомарову задля її відомих прикмет: зорганізованости, авторитету, зображення духовного розвитку людини і концепції її призначення. Зокрема у Куліша, але подекуди і в Костомарова, є деякі прояви із жанру Bildungsromanу, як у Ґете, і визнання людського внутрішнього ядра (inner self), як у Руссо. З останнім Куліш не може рівнятися в його довгій і детальній «сповіді». Так само, як відмітив Віктор Петров, в Кулішевій автобіографії «ми знаходимо двоїстість, парадоксальну компромісовість, февдальний консерватизм і буржуазну поступовість».[3] Але Кулішеве «культурництво» мало романтичні риси à la Руссо. З Ґете є певна спорідненість через спільну свідомість потреби досягнень для своїх народів. Це й притаманне Костомарову, пів-росіянинові, який хоче прислужитися Україні.

Російські автобіографії також мали вплив на Куліша і Костомарова. «Сімейна хроніка» старого Аксакова (1856) чи автобіографічне «Дитинство» Льва Толстого були дуже популярні. Вони з'явилися перед Кулішевими автобіографічними повістями, написаними по-російськи, з яких «Теклюся» вийшла в українському перекладі в 1931 р., і перед Шевченковою автобіографічною повістю «Художник» (1887). З пізніших російських споминів лише автобіографія Герцена (1868) заслуговує на увагу.

Всі зібрані тут матеріяли не легко вкладаються в світові моделі — вони своєрідні, українські. Найкраще розглянути їх по черзі в контексті української історії і літератури.

В 1860 році петербурзька газета «Народное чтение» помістила коротеньку автобіографію Шевченка у формі листа поета до редактора газети, Оболонського.[4] Газета використала цю автобіографію в своїй боротьбі за приспішення царської реформи, для якої голос популярного в цілій імперії бувшого кріпака Шевченка був дуже актуальний. Також лист цей міг вплинути на акцію визволення з кріпацтва братів поета — Йосипа та Микити і сестри його — Ярини. Довший час після цього автобіографічного листа було невідомо, що його відредаґував і доповнив Куліш. Щойно в 1885 р. Куліш розповів про свою співпрацю над листом і об'явив автограф Шевченкової

2. "P. O. Kulisch, ein ukrainischer Philosoph des Herzens," Orient und Occident, 1933, No. 14.

3. В. Петров, «Спогади з молодих літ», П. Куліш, *Твори*, Київ, 1931, стор. 272.

4. Див. П. Зайцев, «Дві автобіографії Т. Шевченка», *Повне видання творів Тараса Шевченка*, Чікаго, 1962, т. 5.

версії, яку ми тут передруковуємо, вважаючи, що вона є закінченим твором, який вийшов з-під пера самого поета. Розуміючи, що цензура не пропустить всіх подробиць його життєпису, Шевченко не розписувався про свою поетичну творчість. Все таки, описавши своє молодече життя на Україні і в Петербурзі, він не завагався згадати про свій арешт і кару та про пізніше звільнення. В описах Шевченкових є велика доза іронії і, як пише Зайцев, «автобіографічний нарис під пером поета обернувся в гострий політичний памфлет, пересяк-нутий не лише гіркою іронією, але й злобною насмішкою над деспотично-кріпацьким режимом Росії».[5]

Куліш, до якого Шевченко вдався за порадою, допоміг авторові вистилізувати його спомини і усунути те, чого цензура не могла пропустити. Остаточна версія вийшла гладшою, але не такою яскравою, як Шевченкова. Характеристичне те, що в своїй розповіді Шевченко присвятив найбільше місця періодові перед звільненням з кріпацтва. Можливо, що це зробив навмисно, бо лист мав порушити проблему кріпацтва взагалі. Але можна вбачати в цьому нахил, який бачимо майже у всіх інших споминах у нашій збірці — зосереджуватися на дитинстві і молодості, бо якраз в них формується авторова особистість. Тут знова бере верх романтична течія.

Чому Куліш (1819-97), в 1867 р., маючи 48 років і втішаючись добрим здоров'ям, рішив написати свою автобіографію? В 1867 р. Куліш покинув службу високого царського урядника в Варшаві. Зробив це частинно тому, що царський уряд підозрівав його в браку льояльности через його зв'язки з галичанами. Факт, що Куліш співпрацював з урядом у придушуванні польського національного життя після повстання в 1863 р., так само міг мати вплив на його становище. Одним словом, йому треба було написати певну «апологію» власного життя перед українською громадою. Рівночасно він мав намір зафіксувати там ті події українського національного відродження, в яких він брав участь. Куліш писав свій твір українською мовою в третій особі.

Від самого початку свого опису Куліш звертає увагу на своє походження («із старого козацького роду»), на родину, серед якої він виростав, і обставини свого раннього виховання. Його поняття елітарности і аристократизму видно в словах: «З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіма ровесниками». Уявлення про виключну місію в своєму житті ніколи не покидало його. Він наполегливо працював над собою і дійшов до перших літературних успіхів. Його приязнь з польським письменником Грабовським засвід-

5. Зайцев, там таки, стор. 197.

чена довжелезною цитатою листа польського друга. Може найбільш цікаві його спомини про 1840-ві роки, цебто про Білозерського і Шевченка, якого він «не уподобав за його цинізм». Соціяльна диференціяція між собою і Шевченком проведена в користь Куліша. Також Шевченковому романтизмові Куліш протиставив свою розумовість і традиціоналізм. Як відомо, радянські вчені використовують ці описи зустрічі Куліша і Шевченка на те, щоб, вказуючи (за Кулішем) на їхнє клясове розходження, принизити панського Куліша як ворога Шевченка. В дійсності, помимо своїх пізніших нападів на Шевченка, Куліш таким ворогом ніколи не був, хоч був Шевченковим антиподом. Найбільш характерне у відношенні цих двох велетнів українського відродження є те, що помимо різниць в їхніх вдачах і поглядах, вони щиро приятелювали.

Пов'язані з Шевченком є Кулішеві спомини про Кирило-Методіївське Братство. Куліш підкреслював його моральну і християнську настанову і з далекого Петербурґу, де він тоді перебував, остерігав братчиків перед «політикою». В той час Куліш мав добрі вигляди зробити блискучу наукову кар'єру, маючи відрядження їхати закордон. Проте, «лиха доля хижим яструбом гналась» за ним, і в 1847 р. у Варшаві його арештують. Маємо картину його переслухання в Петербурзі і опис тульського заслання. Опісля твердий і гордий Куліш повертає до наукової праці, вершиною якої є «Записки о южной Русі» (1857). Так само публікує раніше написану «Чорну раду» — перший український новітній роман. Свої духовні переживання того часу Куліш, на жаль, не виливає в автобіографії, а в поезії тих днів. Бачимо ступневий відхід Куліша від української громади і його невтомну дальшу працю на самоті на хуторі. Розповідь Куліша кінчається варшавським епізодом. Його щира повага до свого начальника, князя Черкаського, за його велике «трудолюбіє», «силу волі» і «холодний розум» є найкращим закінченням автобіографії цього трударя з холодним розумом, але й гарячим серцем.

Більший уривок з автобіографії Миколи Костомарова (1817-85) друкуємо тут в українському перекладі. Автобіографія, опублікована по-російськи в 1890 р., є в першій особі, не так як раніша автобіографія Костомарова, яку, в третій особі, склала Н. Білозерська. Костомаров — російсько-українського роду (про те дальше), батько його — російський двор'янин, а мати — українська кріпачка. Мабуть, під впливом матері і українського фолкльору він став почувати себе українцем, чи як тоді сказали б — «україно́філом». Двокультурність Костомарова подивугідна, бо до кінця життя він був справді, як тепер пишуть, «українським і російським вченим». В його часи можна було людям російського походження і культури (І. Срезневський) пристати до українського відродження. Такий феномен ледве можли-

вий сьогодні. В часи Костомарова українська народна культура і мова мали величезну атракцію в наслідок світового романтичного духу. Тепер вони є в зовсім іншім становищі. Описаний тут період — це час, коли Костомаров був членом т. зв. харківської школи письменників. Опісля він переїхав до Києва, де став основоположником Кирило-Методіївського Братства. В Харкові Костомаровя виступав як український поет (Ієремія Галка) і драматург («Сава Чалий», 1838) та як молодий науковець. Особливо цінні його спогади про ідеологію Братства, яка, позичена подекуди у поляків, стала першою українською політичною програмою в його «Битії українського народу» (1846).

Наш уривок кінчається передчуттям великої бурі, якою був арешт Костомарова і інших братчиків в 1847 р. Після вигнання в Саратові Костомарову дозволено повернутися до Петербурґу, де він став професором університету (таке рішення щодо сьогоднішних дисидентів просто немисливе). Він продовжував свою наукову діяльність і був співробітником «Основи», де помістив свої знамениті «Дві руські народності», в яких твердив, що українці — народ демократичний, а росіяни — деспотичний. Такі «єресі» пропускала тоді царська цензура. Костомаров невтомно працював над українською тематикою і, ставши основоположником народницької історіографії, дав низку праць з історії України («Богдан Хмельницький» 1857, «Мазепа» 1882 і ін.). Зостаючись вірним девізі, що мета історії — це дослідження народу, він на схилі життя написав «Українську історію в життєписах її найзнаменитніших діячів» (1875, укр. 1918), яка своєю концепцією подібна до нашої збірки.

Михайло Драгоманов (1841-95) належить до другої ґенерації українських діячів 19 сторіччя. Перша з них (Шевченко, Куліш, Костомаров) — це люди сорокових років, Драгоманов і Антонович — це шестидесятники. Його автобіографія, написана по-російськи (перша публікація 1906 р.), тут подана в українському перекладі з 1917 р. Драгоманов — постать европейського маштабу не тільки тому, що після 1876 р. йому довелося жити в західній Европі (здебільшого в Женеві), але і тому, що ще на Україні він був інтернаціоналістом і космополітом. Помимо перешкод царського уряду і незрозуміння серед земляків він старався будувати «політичну культуру» нації. Його мотто: «Основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі — раціоналізм, в політиці — федералізм, в питаннях соціяльних — демократизм». Він не тільки політик і політичний мислитель, для якого «політична діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті», але і видатний вчений. Як етнограф він вславився першими в Україні компаративістичними студіями. Як політичний мислитель він батько українського демократичного соціялізму.

Поруч з наукою Драгоманов вів політичну полеміку на найвищому рівні. Його автобіографія багата в деталі його діяльности в Україні і закордоном. Вона важлива для історика тієї доби як звіт видатного політичного діяча і мислителя. В ній мало особистих подробиць і все життя присвячене праці та ідеології, які захоплюють читача до сьогодні.

Спомини Володимира Антоновича (1834-1908) належать до історії 1860-их років. Друкований тут уривок дає добру картину того явища, яке потім стало відомим в Росії як «ходіння в народ». Як молодий студент, Антонович був спершу членом гуртка поляків-хлопоманів. Але саме тому, що «оказалось, що демократичний елемент у краю — це селяни», — а селяни говорили по-українському — він перейшов до українського табору. Про це Антонович залишив свою славну «Сповідь», писану по-російськи. Про Шевченка молодий Антонович не чув ні слова і за взір собі він брав французьку демократію. Тому, що «соромно було не знати люду», він при кінці 1850-их років розпочав мандрівку по селах, яку тут докладно описує. В ній він зустрівся з ворожими підозріннями поміщиків, які закидали йому «революцію» і «комунізм». На підставі одного поміщицького доносу Антоновича позвали перед двор'янський суд. Тільки завдяки вдалій самообороні його звільнили. Але заборона зв'язків з селянством лише розпалювала охоту до них. Це був скарб, який молода українська інтелігенція мусила відкрити. Місія нести просвіту серед селян і зберігати знайдену там народню творчість стала пізніше ціллю «громад», до засновників яких належав Антонович. Студенти і молоді науковці стали авангардом національного пробудження. Альфою і омегою всіх їх починів був народ. Народ, що зберігав ще пам'ять про запорожців і що давав запоруку постійности українського історичного процесу.

Інформацію про культурне життя тих часів, але по другому боці кордону — в Галичині, дає нам автобіографія видатного галицького діяча, Олександра Барвінського (1847-1927). Вона живо написана, хоч може перевантажена деталями, з яких не всі є цікаві для сьогоднішнього читача. Бачимо подивугідну ініціятиву гімназіяльної молоді в Тернополі організувати свою «громаду». Приклад культурної самодіяльности, до якої завжди прямуватиме молодь. Опісля Барвінський змальовує життя у Львові зі всіма його світлами й тінями. Бачимо сильні зв'язки між Галичиною і наддніпрянською Україною не тільки в культі Шевченка, але в подорожах Конисього і Куліша до Галичини. Видатні постаті того часу (Воробкевич, Куліш) описані виразно і дотепно. Дуже образна і детальна є картина львівського університету. Автор переносить нас в ті часи в Галичині, коли велися гарячі дискусії між народовцями і москвофілами. Барвінський був

свідком перемоги народницької ідеї. У нього є велике задоволення з праці для народу. Проте, побіч своєї громадської діяльности він дає нам відомості про своє особисте і подружнє життя, про що тоді люди не завжди писали в своїх мемуарах.

Уривок споминів Софії Русової (1856-1940) дає перш усього уяву про роботу емансипованих жінок на культурному полі. Авторка, уроджена Ліндфорс, із шведсько-французької родини, яка пізніше одружилася з Олександром Русовим, описує працю жінок при організації дитячих садків і шкіл. Опісля, як член «громади», вона змальовує ґалерію промінентних українців того часу (Чубинський, Старицький, Лисенко, Антонович, Драгоманов, Косачі, Житецький, Вовк). Все насвітлено з персонального, навіть жартівливого боку. Слідує записування фолкльору в Алешні і відомості про театральні вистави. При цьому вона не забуває згадати про своє кохання з Русовим.

Куди глибшою є аналіза українського громадянства другої половини 19 сторіччя в автобіографічній записці Костя Михальчука (1840-1914). Розповідаючи про формування «громад», він висловлює свою зневіру до поляків і росіян, яких він характеризує дуже негативно. Серед своїх земляків він бачить багато паразитів і запроданців. Загальна деморалізація наших культурних станів, на думку Михальчука, доволі глибока. Вина в цьому не тільки наших сусідів, але й нас самих. Тому нова концепція «українства» стала спасінням для членів «громад». Михальчук вірить в моральну вищість українського (незіпсутого) народу. Не пошкоджений ще нічим український етнос був головною привабою для молодої інтелігенції. Він зостався нею до кінця сторіччя.

Особисті переживання і наукові студії є в центрі уваги короткої автобіографічної записки видатного мислителя-лінґвіста Олександра Потебні (1835-91). Лише його кінцева заввага зраджує глибокий ум автора.

Іван Нечуй-Левицький (1838-1918) майстерно змальовує свої молодечі роки. Народжений серед чудової української природи коло мальовничої річки Рось, він згадує «непроворного» свого батька, — священика і з любов'ю описує свою маму, яка навчила його рідної мови. Ця автобіографічна риса Нечуя дала опісля привід Валеріянові Підмогильному говорити про «комплекс Едіпа» у молодого письменника. Ця фройдистська інтерпретація літератури є унікальною в українській критиці.[6] Майбутній письменник (Нечуй) докладно описує Богуславське духовне училище, виказуючи своє зацікавлення людськими характерами. Наука в училищі була суха та мертва — не раз

6. В. Підмогильний, «Іван Левицький-Нечуй, *Життя й революція*, 1927, ч. 9.

його били різками. Вдома він читав переклад біблії Куліша та історичні твори Маркевича і Бантиш-Каменського. Життєві обставини молодого Нечуя стали кращими, коли він перейшов у київське училище. Там не було різок, і він мав змогу запізнатися з чужоземною літературою. Тоді якраз розгорілася дискусія після появи роману Тургенєва «Батьки і діти» і писань Писарева. Поволі Нечуй починає під впливом Шевченка писати свої перші літературні твори. Учителювання в Полтаві закінчує цю розповідь про змагання молодого письменника.

Другим видатним письменником того покоління, який залишив спогади про своє дитинство, був Михайло Старицький (1840-1904). Головною прикметою цих споминів є їх прегарна мова. Старицькі були родиною старих військових, які дають нам чудову картину старосвітського українського панства, духово глибоко закоріненого в народі. Дід Старицький — освічений вольтеріянець, яких мабуть на Україні було більше. Російсько-український антагонізм проходить червоною ниткою через всю розповідь. Є згадка про російське ставлення до «проклятих хахлов, мазеп». З другого боку, дід Старицький «взивав Наполеона дурнем, що пішов на Москву, а не повернув на Вкраїну». Ще немає української інтеліґенції, але вже є зубожіле українське панство, з якого частково ця інтеліґенція виросте.

Подібну картину, цим разом спольщеного українського панства на Правобережжі, зустрічаємо у фраґменті «Далекого світу» Галини Журби (1888-1980). Предки Журби тісно пов'язані з Польщею, але «кров текла в них українська». Повернення їхніх нащадків до українства — це характерна риса українського відродження 19 сторіччя. Не виключене, що в 21 сторіччі дійде до поновного повернення зрусифікованої червоної еліти до українства. Деколи історія повторяється в новому варіянті.

Дуже оригінальною автобіографічною запискою є «Дещо про себе самого» Івана Франка (1856-1916). Написана по-польськи для поляків, Франкова записка вражає своєю скромністю. Тільки виняткові особистості, на його думку, мають цікаву біографію. Решта — це робітники пера, до яких він себе зачисляє. Їхні твори — це цеглини до великої будови національної культури, які є цікавіші, ніж їхнє життя. Яка велика шкода, що такий світогляд поета не дозволив йому написати історії свого страдницького життя (цікавий є його автобіографічний фраґмент про батьківську хату). Але треба бути задоволеним з того, що він дав. Спогади Франка про його походження «від зукраїнізованих німецьких колоністів» цікаві тим, що вони віддзеркалюють його працю над собою. Велике замилування до науки не перешкодило йому цікавитися соціялізмом. Як студент він був без вини засуджений на 6-тижневу в'язницю. Помимо дальших арештів

він здобув докторат зі славістики у Відні. Як син українського селянина він був завжди свідомий «собачого обов'язку» служити народові. Переконаний, що «ніяка чесна праця не піде намарне», він трудився невпинно на народній ниві. Яке далеке почуття патріотизму у Франка від гасла англійського письменника Е. М. Форстера, що краще зрадити батьківщину, ніж своїх друзів. Однак Франковий патріотизм не був сліпий — він «не любив Руси» і був суворим критиком власних вад. Своєю працьовитістю і простолінійністю він являється перед нами як остання велика постать дев'ятнадцятого віку.

Цікаву картину провінційного галицького міста (Бережани) бачимо в споминах Богдана Лепкого (1872-1941). Його легкий белетристичний стиль не перешкоджає в тому, щоб дати дуже цінні подробиці гімназійного життя. Спершу в школі панувала латина і німецька мова. Українознавство було обмежене до українського хору і до тайної української бібліотеки. Все таки і туди, в глибоку провінцію, дійшло національне пробудження. В ньому Лепкий вдало зафіксував свої переживання.

Збірка кінчається спогадами Степана Смаль Стоцького (1859-1938) про дитинство в галицькому селі Немолові. Вони дуже багаті своїми побутовими деталями. Прекрасно змальоване щоденне селянське життя, і перед нами справжня енциклопедія сільського господарства. Бачимо глибоку релігійність селян, серед яких виростав автор, і переживаємо релігійні обряди Різдва і Великодня. Життєвий оптимізм автора походив із щоденної тяжкої праці. Філософія Смаль Стоцького висловлена при кінці спогадів:

> То тільки чоловік старіється, умирає, находить в землі вічний супочинок. Але його щира праця, його багатий досвід, його буйна смілива думка марно не пропадають. Від одного десятеро перейнмає все те, щоб його ще розмножити. Народ на землі серед її живої природи все молодшає, росте, розвивається. Народ невмирущий.

Такі висновки притаманні всім народовцям 19 сторіччя. Чи оправдані вони сьогодні? Мабуть ні, скажѐ той, хто бачив колективізацію і нове колгоспне село. Але міт невмирущого народу вічний, бо він, як всі міти, сягає до джерел нашої свідомости.

* * *

Автобіографії і спомини 19 сторіччя писані під одним виразним імпульсом: передати свій досвід і свою візію життя наступним поколінням. При тому українські автобіографи, за винятком Потебні,

мали, так би мовити, дисидентську спонуку. Їхнє життя, навіть у дитинстві і школі, було майже завжди протестом проти офіційної політики уряду. Вони робили роботу, яка була проскрибована і тому небезпечна. Ними керували ідеї любови до рідного краю і віри в національне відродження народу. Такі почування виходили з низів, а не з верхів суспільства, вони були відважним протестом проти естаблішменту. Цей імпульс не заник в Україні і до сьогодні. Тільки так можна пояснити успіх серед читачів споминів про 1920-ті рр. Юрія Смолича, написаних в часах відлиги в 1960-их рр. Коли заникне цей імпульс в Україні, переведеться мабуть жанр автобіографічний, або спомини будуть писатися не з низів, а з верхів, отже не так цікаво.

Продовженням споминів 19 сторіччя можна вважати велику мемуарну літературу української еміграції. Породжена у великій мірі ностальгією за втраченою батьківщиною, ця література однак не зможе мабуть сповнити своєї функції: передати свій досвід наступним поколінням. Ці покоління, народжені і виховані в діяспорі, неспроможні сприймати візію своїх батьків і дідів. Тому єдиним тілом, якому можна такі спогади передати, є музеї, архіви і бібліотеки.

Знаменною рисою всіх матеріялів у нашій збірці є служіння рідному народові. Тут перша аксіома, що народ тривало пов'язаний з землею і, з незмінною традицією, і релігією — сьогодні нереальна. Зайшли великі зміни в житті простолюддя, яких не передбачали в 19 сторіччі. Село насильно сколективізувалося і влилося в місто. Хоч до сьогодні зостало присадибне господарство. Але хіба воно замінить Кулішевий хутір?

Катаклізми останніх десятиріч знівечили також другу аксіому авторів наших спогадів. Нею була віра в ролю інтелігенції як провідника і просвітителя народу. Сьогодні комуністична партія виконує цю ролю в своїх власних, а не в народніх інтересах. Чи все це означає, що наші зібрані тут матеріяли — це відспівана пісня або попіл на смітнику історії?

Третьою аксіомою національного відродження було те, що всі його подвижники вірили в ліберальну демократію. До них належав навіть соціяліст Драгоманов. Ніхто з наших авторів не послухав Марксового осуду про «ідіотизм сільського життя». Навпаки, вони ідеалізували селянство, хоч ті, що вийшли з нього, добре знали селянську дійсність. В селянстві, а не в пролетаріяті, вбачали тоді майбутній авангард українського суспільства.

Процес національного самопізнання дуже складний, і важко сказати тепер, чим наші діячі 19 сторіччя промовлять до наступних генерацій. Розгорнена перед нами картина показала, що українська інтелігенція походила не тільки з селянства, але і з дрібного панства.

Магнет українського народництва приваблював до себе не-українців. Один учений навіть вбачає у тому факті, що Костомаров і Антонович були нешлюбними дітьми, силу українського етносу.[7] Коли скажемо, що наші спомини — це дзеркало минулого, то чому так цікаво поглянути в це дзеркало? Чи не тому, що таким поглядом ми відкриваємо свої корені, знаходимо дорогу до самопізнання. І в цьому немає шоків і несподіванок, є тільки радість і втіха. Тут «колективна підсвідомість» Юнга стає дійсністю, бо в спогадах вбачаємо історію нашого народу, яка складається з історій поодиноких людей. І хто може з певністю сказати, що таких людей немає вже сьогодні в Україні? Хто скаже, що в майбутньому, як у минулому, не буде українська інтеліґенція вести боротьби в окопах?

Є ще інша перспектива українських споминів 19 сторіччя. Не можна сказати, що сама громадська діяльність становить їхню альфу і омегу. Час від часу знаходимо в авторах споминів не тільки українців, але і людей. Щоправда, завжди людей вкорінених в своє середовище. Екзистенціяльної самоти чи інтроспекції там немає. Людина стверджує себе лише працею для інших. В самодіяльності «громад» і «просвіт» є вершинне досягнення людини. Все це може лишити певне незадоволення у сучасного читача, якому персональне і людське більш цікаве від громадського. Може в майбутніх автобіографіях буде кращий балянс між особистим і суспільним. Та це настане тільки тоді, коли, як писав Микола Хвильовий, Україна «перейде той природний етап, який Західня Европа пройшла в часи оформлення національних держав».[8]

РЕДАКЦІЙНА ДОВІДКА

Як кожна добірка, наш збірник постав під суб'єктивним мірилом упорядника. Не взято до уваги тих автобіографій, які недавно з'явилися друком у діяспорі (Грушевський, Лотоцький). Мова всіх матеріялів не змінена, осучаснено лише правопис. Деколи додано примітки й пояснення. Щира подяка належиться Іванові Манастирському за мовну редакцію і Борисові Шнайдеру за переклади. Подаємо джерела наших матеріялів:

Шевченко — «Автобіографічний нарис Т. Шевченка», *Повне видання творів Тараса Шевченка*, Чікаго, 1962, т. 5.

---

7. Pritsak, "V. Lypynskyj's Place in Ukrainian Intellectual History", Harvard Ukrainian Studies, December 1985, p. 257.

8. М. Хвильовий, «Україна чи Малоросія», Ю. Лавріненко (ред.) *Розстріляне відродження*, Париж, 1959, стор. 830.

Куліш — «Жизнь Куліша» *Правда* (Львів), 1868, ч. 2, 3, 4, 7, 24, 25, 26, 27, 28.

Костомаров — «Автобиография», *Литературное наследие,* С-Петербург, 1890, перша частина.

Драгоманов — «Автобиография», *Былое,* 1906, ч. 5-6. *Автобіографія,* Київ, 1917.

Антонович — «Автобіографічні записки», *Літературно-науковий вістник,* 1908, ч. 43.

Барвінський — *Спомини з мого життя,* Львів, 1912-13.

Русова — «Спомини» *За сто літ,* Київ, 1928, II.

Михальчук — «Автобіографічна записка», *Записки НТШ,* 1914, CXXI.

Потебня — А. Пыпин, *История русской этнографии,* С-Петербург, 1891, III.

Нечуй-Левицький — «Життєпис І. Левицького (Нечуя) написана ним самим», *Світ,* 1881, ч. 7.

Старицький — «Зо мли минулого» *Твори у восьми томах,* Київ, 1965, VIII.

Журба — *Далекий світ,* Буенос Айрес, 1955.

Франко — «Дещо про себе самого», *Твори,* Нью Йорк, Книгоспілка, 1956, I.

Лепкий — *Казка мойого життя,* Краків, 1941.

Смаль Стоцький — «Немолів» *Вістник,* 1933, II, III, IV.

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРИС ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тарас Шевченко — син кріпака Григорія Шевченка. Народився року 1814, лютого 25 в селі Керелівці звенигородського повіту, київської губернії в маєтку дідича Василя Васильовича Енгельгардта. На восьмому році втративши батька й матір, притулився він у школі в дяка за школяра-попихача. По многотруднім двохлітнім іспитанії[1] подужав він Граматку, Чавословець і, напослідок, Псалтир. Дяк, упевнившись у досужестві[2] свого школяра-попихача, посилав його вомісто себе читати Псалтир по усопших душах кріпацьких, за що й платив йому десятую копійку, «яко поощреніє». Та не вважаючи на таку принадну для нього увагу суворого спартанця-вчителя, в один із многих днів (і ночей), коли спартанець-учитель з другом своїм Йоною Лимарем були, як ніч, п'яні, школяр-попихач, без жалю обнаживши задняя свого наставника й добродія, всипав йому добру порцію березової каші та, помстившися донесхочу і вкравши якусь книжечку з кунштиками, тієї самої ночі втік до містечка Лисянки, де й знайшов собі вчителя-маляра — отця диякона, теж спартанця. Терпляче носив школяр-приблуда три дні відрами воду з Тикича й розтирав мідянку на блясі, та не четвертий день утік. Утік він до села Тарасівки до дяка-маляра, славного в околиці тим, що малював великомученика Никиту та Івана-Воїна: останньому для більшого ефекту примальовував він на лівому рукаві дві салдатські нашивки. Отож до цього апеллеса і звернувся школяр-приблуда з твердим наміром перетерпіти всі проби, аби хоч крихту навчитися його великого мистецтва. Та ба! Апеллес, оглянувши уважно ліву долоню приблуди, відмовив йому, як одрізав, не бачучи в ньому хисту не те щодо малярства чи шевста, ниже до бондарства. Згубивши зовсім надію хоч абияким малярем стати, з розбитим серцем повернувся

1. іспитаніє — випробування
2. досужество — дозвілля

приблуда до свого рідного села з наміром стати за погонича або пасти громадську ватагу та, доглядаючи вівці та свині, читати крадену книжку з кунштиками.

Та й цього не сталося. Дідичеві Павлу Василювичу Енгельгардтові, що саме тоді одідичив маєток батька свого як нешлюбний його син, треба було меткого хлопця, і обідраний школяр-приблуда потрапив просто в пістрову куртку, у такі самі шаравари та, напослідок, у покоєві козачки.

Бувши козачком, він нишком зрисовував украденим у конторщика олівцем образи суздальської школи, що прикрашували панські покої, Мандруючи з обозом за своїм дідичем до Києва, Вільна та до Петербурґу, крав він по заїздах портрети різних історичних героїв, як от: Солов'я розбійника, Кульнєва, Кутузова, козака Платова та інших, маючи думку достеменно скопіювати їх на дозвіллі.

Нагода й дозвілля випали в Вільні. Се було 1829 року, грудня 6. Пан та пані поїхали в ресурси на баль. У домі все затихло, поснуло. Тоді він розгорнув крадені скарби та, вибравши з них козака Платова, почав з побожною пильністю копіювати. Уже дійшов був до маленьких козачків, що гарцюють коло дужих копит коня козака Платова, аж ось розчинилися двері, — пан і пані повернулися з балю. Розлючений пан нам'яв йому вуха, надавав ляпасів — за те, мовляв, що міг він не тільки дім, а й ціле місто спалити. Другого дня пан казав кучерові Сидоркові відшмагати його гарненько, що й «було исполнено сугубо».

Року 1832 в С.-Петербурзі, на невідступну його просьбу, дідич законтрактував його на чотири роки «разныхъ живописныхъ дѣлъ цеховому мастеру», такому собі Ширяєву. Ширяєв був загарливіший за всякого дяка-спартанця. Та не вважаючи ні на які утиски, ясними літніми ночами втікав він до Літнього Саду зрисовувати там бридкі незграбні статуї, — достойну прикрасу Петровського саду. В цьому саді та в той самий час почав він і свої віршотворні етюди. Із численних спроб надрукував він згодом тільки одну баляду «Причинна». Під час одного з таких сеансів спізнався він із художником Іваном Максимовичем Сошенком. З ним він і досі в найщиріших братерських відносинах. За порадою Сошенка почав він малювати портрети з натури акварелею. Для численних спроб терпеливо служив йому за модель земляк його і друг — Іван козак Нечипоренко, дворак того ж таки Енґельгардта. Якось той самий Енґельгардт побачив у Нечипоренка роботу свого кріпака-артиста, що йому, мабуть, дуже вподобалась, бо він почав загадувать йому списувати портрети з своїх улюблених коханок, за що часом і нагороджував його «рублемъ серебра» не більше.

В 1837 році І. М. Сошенко представив його конференц-секретареві

А[кадемії] Мистецтв В. І. Григоровичу, маючи на думці визволити його з лихої долі. В. І. Григорович просив за нього В. А. Жуковського, а В. А. Жуковський, довідавшися попереду від дідича про ціну, просив К. П. Брюлова намалювати його, В. А. Жуковського, портрет для імператорської фамілії, щоб пустити його на льотерію серед царської родини. Великий Брюлов охоче погодився. Портрет намальовано. В. А. Жуковський за допомогою графа М. Ю. Вєльгорського улаштував лотерію на 2500 карбованців асиґнаціями. За сю ціну куплено свободу Т[араса] Ш[евченка] року 1838, квітня 22.

З того самого дня почав він одвідувати класи А[кадемії] Мистецтв і незабаром став одним з улюблених учнів-товаришів великого Карла Брюлова.

Року 1844 заслужив він звання «свободнаго художника», а 1847 року був арештований разом із Костомаровим, Кулішем та багатьома іншими через донос студента К[иївського] У[ніверситету] Петрова,[3] а 30 травня того самого року з каземату «Третьяго Отдѣленія» Т. Г. Шевченка заслали до Орської кріпости й потім до форту Новопетровського «съ строжайшимъ запрещеніемъ писать и рисовать».

Року 1858 серпня 22 на заступництво графині Настасії Іванівни Толстої звільнили його з Новопетровського форту та на її ж заступництво «Всемилостивѣйше повелѣно быть ему подъ надзоромъ полиціи и заниматься своимъ художествомъ».

Року 1859 влітку, по довгій і тяжкій розлуці, побачив він свій прекрасний рідний край, кріпаків-братів і сестру та восени щасливо повернувся до Академії Мистецтв, де, завдяки особам, що нею правлять, із замилуванням правдивого художника займається ґравюрою аква-тінта та аква-форта.

По довгих двохлітніх проволоках Головний Цензурний Комітет дозволив йому надрукувати тільки ті з його творів, що були друковані до 1847 року, викресливши з них десятки сторінок (проґрес!).

1860 року,
в першій половині січня.

3. Без суда і слідства розіслали їх по різних фортецях. [Прим. Шевченка]

АВТОБІОГРАФІЯ

Пантелеймон Куліш

> It is interesting to notice how some minds seem almost to create themselves, springing up under every disadvantage and working their solitary but irresistible way through a thousand obstacles.
>
> Washington Irving

Пантелеймон Куліш родився 1819 року, юля 27-го по старому стилю, у містечку Вороніжі, Глухівського повіту, Чернігівської губернії. Отець його був старого козацького роду. Один з його предків, за царя Петра Первого, був Військовим Товаришем, другий Сотенним Отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо, за цариці Катерини Другої, значне козацтво повернено в дворяни), тільки не мав ніякого чину: отець також був безчиновний дворянин; а як, за царя Миколая, вийшов закон, щоб малі дворяни, которі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександер Андрієвич Куліш мусив приписатись у козаки.

Мали Куліші у самому Вороніжі і поза Вороніжем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А проте самі вони дідували в пасіці і пахали з наймитами землю. Андрій Куліш був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку іншу шкоду. Через те мав у Вороніжі прізвище — Гарячий Куліш. Олександер, отець нашого писателя, зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславився у Вороніжі як невсипущий трудолюбець. Своїми руками будував, робив вози і всяку всячину по господарству. Жонатим був перше з Криськівною, воронізькою ж таки дворянкою значного проти його роду, і мав від неї сина Миколая. Молодою вона вмерла;

дуже любив її, хоч і слухав. Потім став залицятись до Катерини Гладківни. Пани Гладкі ведуть свій рід від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову. Отець Катерини, Іван Гладкий, був сотником; а як знесено козацький порядок, то його перехрищено гусарським корнетом: так бо вже низько поставлено тоді козацтво!

Було троє сестер Гладковен у отця, усі три високі, чорноброві, хороші. Катерина Івановна не хотіла-була йти за вдівця, та вродливий був дуже: — полюбила, пішла. Життя їх було таке, як у тій пісні про запорожця, що часто на Вкраїні співають:

— «Любив мене, мамо, запорожець;
Водив мене босу на морозець;
Ой я ж того, мамо, та й байдуже:
Люблю запорожця вельми дуже.
— Ой на що ж ти, доню, уповала,
Що ти запорожця сподобала?
Чи на його коні, чи на гроші,
Чи на його вроду, що хороший?
— «Ні на його коні, ні на гроші,
А на його вроду, що хороший.» —

Унаслідував Олександер Куліш жорстоку вдачу свого отця Андрія. Катерина Іванівна тремтіла від його голосу, а проте велико його кохала. Одно ласкаве його слово втирало їй сльози, і щасливо вона себе вважала з щасливих. Та було в неї інше горе: умирали діти; Пантелеймон був сьомий чи восьмий. З попередників його, братів і сестер, живий зостався тільки брат Тимохвій, да й той умер малолітком. Мати споминала про Тимохвія, як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати.

Пантелеймон родився дуже хирявим, ледве живим; годів зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав. Отець празнував його родини так само, як описано в повісті Куліша: *Другий Чоловік* («Основа» 1861 р.). Всіх завертав до себе, хто їхав або йшов поуз двір, і була вся улиця — майдан заставлена возами з копами.

Як умер брат Тимохвій, було йому годів з чотири. Розвивався він туго: не розумів — яке велике горе скоїлось у сім'ї, не плакав по братові. Зоставшись один, був у матері пещеною дитиною, а отця жахався і від його голосу тремтів, як і мати. Олександер Андрієвич, бувши сам тіла могучого, нехтував слабовитою дитиною і, знай, згадував про Тимохвія. Нехтування се, що дальш, почувалось дитиною більш і більше. Син ховався від отця, а отцеві байдуже було про сина. Рідко й бачились. Так наш писатель ріс тільки на очах у

матері. Старший брат Миколай служив у Глухові в суді; додому хіба раз у год навідувався.

Поруч з двором Олександра Куліша жила сім'я покійного його брата Романа: мати з двома дочками. Він був їх опікуном і держав під таким же страхом, як і свою сім'ю: двоє дівчат, сестри упервих, були нашому писателеві єдиним товариством. Леся — старша від його годами чотирма, менша — ровесниця. Лесю він дуже любив, — чорнявеньку дівчину, вродливу, з карими добрими очима і лицем античним, як у Милоської Венери. Положивши книжку на її коліна, учивсь він у неї самохіть азбуки і складів церковної печаті. Від неї наслухавсь він казок найкращих; не закликати було його додому, — все сидить у дядини Романихи. Часто він пророкував Лесі, що буде великим багатирем, — тоді вбере її всю в золото. Не справдилось пророкування: писатель наш кривавив ноги на терновій стежці, а Леся його тим часом одружилась із якимсь панком-п'яницею, — той швидко уложив її у домовину.

Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді, було, і по панських домах кажуть: Нащо дівчат учити письменства? Щоб до полюбовників листи писали? Велика вийшла з того користь нашому писателеві. Катерина Іванівна уміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова не абияка. Приятель Куліша,[1] що взнав його семилітком, було розказує: «Коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона, стоя серед своєї громади, вела премудрі речі, то згадую Кулішеву матір». Справді, — бувало, серед гучної бесіди загориться вона якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде насеред світлиці, даючи рукою такий знак, що всі замовкали. І зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. І сам Олександер Андрієвич нахилить свою чисто зформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, і любо йому було давати їй перед.

Прості, невчені люди були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світлицях у Вороніжі. Замість політики, згадували вони про старовину, оповідували щоденні случаї, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; Хмельниччина дійшла до неї не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвітському роді унаслідувала Гладківщину аж від Берестецьких років. Пісня була в неї не за-

1. Петро Омелянович Чуйкевич, київський університант. [Прим. Куліша].

бавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки було зідхне, задумається — і знов співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона було вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива, — гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна — і дитині Пантелеймону любо було її слухати.

Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всеї округи раз-по-раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб'ям. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очу пані. Олександер Андрієвич був чоловік скупуватий, давав їй гроші тільки на схованку. Сумувала, бувало, вона, що нічим гаразд людей запомагати. У неї були любимі старці, діди і бабусі, заклика було їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх вітала й провожала, що синові-дитині здавались вони якимись людьми святими, а не злиденними. Найбільша від неї була шаноба сліпому дякові Якимові, що знав напам'ять усе церковне читання й співання; найлюбіше з ним розмовляла. «Господь умудряє сліпці», було говорить, дивуючись його розуму; а той їй і з Біблії, і з великої своєї пам'яті, мішаючи звичайну річ із церковною, щонеділі, зайшовши з проскурою, наговорить стільки, що вона увесь тиждень споминає та посвоєму міркує. Попів так шанувала, що не позволяла нікому щонебудь осудливе про них сказати. Як зайде було до неї отець Лука, то наче вся світлиця сповниться святощами. І на думку їй не приходило, що вона проти його була велика, свята істота. Смиренна була людина і богов'язна вельми.

Отець Куліша, під час косовиці і медового збору, забирав до себе всіх домочадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ запорозька. Там він пробував почасту один з дідом-пасічником. Понурого духу був чоловік. Їхати в хутір треба було мимо панського селища, хуторського ж таки, та пишнуватого. Жила в тому хуторі Уляна Терентіївна Мужиловська. Про неї і отець і мати споминали в хатніх розмовах з великою шаною як про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказанно добру. Коли Катерина Іванівна хотіла до чого наклонити свого мужа, то прохала сю панію: той бо її слухав, як мала дитина. Вищого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її невеличкий хуторець. Деякі мебелі розкішної роботи, срібна і фарфорова утвар і малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До того, квітники, садовина, прислуга і ввесь побит імпонірував усе сусідство вельми. Ся пані дітей не мала, а

були в неї небіж і небога. Образ її життя і душу її поетично змалював Куліш у своїй повісті: *История Уляны Терентиевны.* Там дещо й видумано, а багацько й дійсної правди. Найбільша ж правда та, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На ввесь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життя людське, що не в одній речі йому й зашкодило... Кінець сеї справді дивної істоти був не такий, як у повісті. Як витіснив її невдячний небіж із веселого, щасливого гнізда, що вона так гарно окукобила, небога й пішла в черниці, а сама вона притулилась у ветхому будиночку в селі Макові, ледве маючи чимсь пропитуватись. Приятелі, а між ними і отець Кулішів, її запомогали. Бувши університантом, писатель наш завітав до неї і знайшов її вже старенькою. Дуже йому хотілось забезпечити свою богиню певною підмогою, та сам він мусив бідувати, або на хвилях моря житейського носитись; аж таки в п'ятдесятих годах спромігсь висилати їй щомісяця пенсію, і вмерла вона, не знавши вже нужди великої, благословлячи благу його руку.

Отже ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо вернутись у Кулішів хутір під Вороніжем. Там сіножаті з вітлатими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодої дитини якимсь смутком веселим. Раз чи два зазирнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої панії, — і ті малювання, що там загледів, ті меблі й утварі коштовні мріяли в його виобразні[2] лицем якимсь, мов у того скита, що побував у Періклових Атенах; а образ Уляни Терентієвни самої і її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуття своє високого, із'ящного,[3] культурного навпослі висловив Куліш у повісті: там багато його сердечної, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостював він у неї по тижню й більш і тоді взнав усю велику і благу її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і — знов скажемо — аж надто надала йому ідеальности. Сама вона через свою ідеальність попсувала собі життя, — наробила ж і йому не мало шкоди... Її небога, також ідеалістка, вмерла молодою черницею. Обидві сі істоти, не зовсім йому довідомі як малому ще хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом не добачав він матері своєї і сестри по первих Лесі. Цивілізація поборола тут просту натуру; демократична душа отрока зробилася аристократичною, — тільки не в ледачому розумінні сього слова. З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш

2. виобразня — уява

3. із'ящний — витончений, художній

гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіма ровесниками. Допомагали сьому і інші впливи.

Ще як він учивсь у дяка Андрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, зоставлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Андрій оповідав його матері таке диво про хлопця: «Прокинувсь я, каже, вночі — аж світиться. Дивлюся: у другій хаті дитина за столом пише. „Панюша"[4] кликнув я: „що се ти робиш?" І тієї ж мінути світло погасло, а Панюша спить коло мене». Може, дяк се й видумав — аби піддобритись матері — тільки мати любила про се оповідати і пророкувати синові велику будучину. Вкупі з Уляною Терентієвною не допустили вони взяти хлопця з повітового училища, як подумав отець, і змусили його пустити сина у гімназію. Великим коштом для отецької кишені були ті гроші, що платились за квартиру у городі Новгороді Сіверському (30 верст від містечка Вороніжа), за одежу і за книжки учебні. Просте сільське життя Олександра Андрієвича вимагало не багацько грошей, і здававсь він багатирем між іншими панками; а тут мусив класти останній десяток карбованців і силкуватись аж надто; тільки ж не важивсь не послухати Уляни Терентієвни, і через неї то писатель наш ухилився від повітового суду, бо туди намірявсь отець прилучити його до брата.

Щодо самого сина, то він дививсь на судових паничів звисока і називав їх кручкотворцями. Ідеалом його дуже рано зробилась освіта, та ще й артистична. З самого малку писав він крейдою по стінах (були стіни миті) церкви, коней і все, про що чув або що бачив. Отець гримав за се на його, а мати втішалась. У школі, в дяка Андрія, поілюстрував Панюша увесь псалтир і був за се битий, а школярі влюбили його, що він наділяв їх мальованими кіньми. Якже відвезено його в город, там він вчинився справдешнім живописцем між хлоп'ятами. Слабовитий силою, хоча здоров'я доброго, не дуже вмішувався він у їх пустоту, а все малював копії з картинок, що йому доставались у руки. Понавозить було того добра додому; мати радіє серцем і всю світлицю обліпить, а батько сердиться, що з сина вийде маляр, а не чиновник.

Щоб не вертатись нам до артистичної освіти нашого писателя, скажемо разом, що як перейшов він у гімназію та подав первий свій рисунок учителеві, так той не поняв віри, що се його робота, аж поки не побачив своїми очима, як його новий учень рисує. Не було йому в гімназії путящого наставника. Незабаром зрівнявсь він із учителем, а куди йти дальше — нікому було вказати. В київському університеті знайшов він кращого живописця. Сей учитель школив його на гіпсових антиках і довів його карандаш до високої артистичности. З

4. Пантелеймон

поради свого наставника занехав Куліш свої фарби. Якже років через два, учителюючи вже в повітовій школі в Києві ж таки, зняв копію з олійного пейзажа та подарував свому протекторові, пану Юзефовичеві, дак той, так саме як учитель в гімназії, не поняв віри, що се його робота. Як пробував Куліш на заточенні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко-добра) пораяв йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину й ілюстрував свій опис археологічними й іншими акварелями. Імператор Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що се — Куліш, дозволив йому вернутися у столицю. Діялось року 1850-го.

Хто знає, скільки на своєму віку писав Куліш усякої всячини, хто знає, що він без учителя опанував шість европейських язиків до читання чужоземних книжок, той зрозуміє, що до малювання кидавсь він тільки прихватком, та не було й нагоди до сього діла у свою пору. Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому спідручня. Так, він учився змолоду музики на скрипці, а потім учивсь столярства і зробив своїми руками гарну скрипку, а мебелі його роботи є ще й тепер у столиці. З тим же запалом до праці брався він до хуторського господарства, до садовини, до будування. Сам собі скомпонував фасад і спорудив у хуторі будиночок такий, який, по його мислі, личить Україні. Є, в одного його приятеля, листи його про кузню. Живши раз у глухому степу, не мав до своєї послуги коваля і лагодивсь уже спорудити кузню, щоб самому взятись за молот. З тим же самим запалом узявсь він і за варшавську службу.

Ще раз ми самі себе випередили у своєму оповіданні, — ще раз мусимо вернутись. Хто хоче знати, який був його побут у перві роки життя у Новгороді Сіверському, читай повість його *Феклуша*. Се правдива автобіографія. Героїня повісти і звалась таки так, Феклушею, тільки смерть її була інша: так десь покинулась, а не втопилась. Хто ж хоче довідатись, як тоді учено по наших повітових училищах та й до гімназіях, — читай повість *Яков Яковлевич*. Портрет сього учителя як живий, і вся історія така була, як прописано, тільки що не сам Куліш проживав у Якова Яковлевича, а його приятель Ґлотов, з котрим він дружив через те, що Ґлотов такий же був рисовалець, як і він сам.

Спершу Куліш учився дуже тупо і був послідущим між товаришами. Зупиняло його те, що не розумів великоруської книжньої мови. Поки, було, навчиться гладко читати урока,[5] то вже й на пам'ять його знає, а проте не розумів добре того, що витвердів з книжки. Як

5. урок — лекція

прийшов до іспиту, то слебизував таке, що, мовляв, не второпав би й німець. Переведено його із приготовительного класа у первий тільки за те, що гарно писав. Як же почав розуміти учевну мову, то легко став первим учнем. Нехай подивиться, хто хоче, у повість-автобіографію, як Яков Яковлевич учив аритметики. Отже Куліш умів рішати такі задачі, що їх не було списаних у вчителя. А щодо граматики й правопису, то й не заглядував він дома у книжку: все йому відкрилось, наче він і родивсь письменним. У третьому класі гімназії, куди переведено його з повітового училища трохи чи не первим, спізнався він ближче з товаришем Сердюковим — і сей товариш стався праведним його наставником. Сердюков був двома годами старший і мав пам'ять велику. Тільки на стихах рівнявся з ним Куліш. Було, сидючи в класі, прочитають удвох баладу Жуковського і один одному скаже її напам'ять. Щодо всього іншого, то ходив Куліш до Сердюкова як до учителя, і рідко коли вони розлучались: і вдома, і в гімназії все були вкупі. Для Сердюкова Куліш занедбав трохи і свого земляка Чуйкевича, що з ним ріс від семи літ і спав у одній хаті. І Чуйкевич товаришував з Сердюковим, та, бувши в старшому класі, не так учащав до його. Здавався Кулішеві товариш Сердюков розумнішим за всіх учителів. Може так і було. Не мала міри прихильність його до Сердюкова, споглядав він на його як на сонце і багацько високого і чесного впоїв у себе від його.

У четвертому класі наскочив Куліш на такого учителя альґебри, що затемняв свої виклади, аби змусити учнів до приватних у себе лекцій. Раз не зумів Куліш розрішити задачі. Учитель звелів йому стати навколішки. Куліш одказав йому: «Коли поставите мене навколішки, то закину навіки альґебру; якже сей раз мені простите — буду добрим учнем». Учитель поставив таки навколішки, а Куліш покинув альґебру. Прийшов роковий екзамен з альґебри. Куліш одвітував директорові, що нічогісінько не знає. А був тоді директором дуже ерудитний чоловік Тимковський. «Дарма», каже, «що нічого не знаєте: опісля поправитесь». І поставив йому за екзамен повне число. Зате ж учителі словесности й історії не знали, як своїм учнем нахвалитись. З оповідання своєї матері написав тоді Куліш невеличку повістку *Циган* (див. альманах *Ластівка,* виданий Гребінкою 1841 року, стор. 362) і ілюстрував її картинками. А *Историю Кайданова* (не було тоді кращої) вивчив усю на пам'ять, і про що не спита учитель — він так і відріже тим високопарним складом, що тепер сміх тільки з його. Позадає було учитель словесности теми, то він усім товаришам своїм понаписує композиції — кому прозою, кому віршами. Відома річ, що се все писалось по-великоруськи; отже повістку свою написав Куліш українською мовою, і прийняв її учитель за благо, похваляючи. Були вже тоді знані, опріч творів Гулака-

Артемовського, перші повісті Квітки. Сердюков якось подоставав усе те і, уносячись над ліричними стихами Ґете, почитував і те з великим запалом. Куліш не розумів ще тоді німеччини, так ухопивсь за українщину і випередив Сердюкова авторством далеко. Не завидував йому товариш, веселивсь його писанням, як іграшкою, і мало клав у писанні ваги. Силкувався тільки знати і знати.

Скоро після того попались їм в руки перві повісті Гоголя, і велика була радість із того читання. Усяке слово пам'ятали вони — де яке сказав Гоголь. І дивна річ: по гімназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського і інших прославлених поетів великоруських. Сам Куліш розказує в повісті *Уляна Терентиевна,* з якою жадобою прислухавсь він до поезії, як собі переписував, бо книжки, опріч учевних, у сей городок не заходили (та й купити було б нізащо); Сердюков читав уже Ґете і Шіллера: естетичність була розвита у них аж геть; отже, як показались книжки українські, то над усім тим узяли гору. Раз Куліш, зайшовши до купця по горіхи, побачив п'ять якихсь книжок. То були п'ять екземплярів збірника українських народніх дум і пісень, що видав Максимович у Москві 1834 року; якось вони у Москві зостались купцеві у товарі. Ні раньше, ні навпослі книжками він не торгував ніякими. Ніколи хлопець не чував про сю книжку; а проте зараз купив, оддавши всі свої гроші, — і стала книжка ся у його і в Сердюкова первою над усіма іншими. Заховавсь надовго Ґете з Шіллером; забули вони й про Гоголя і про самого Квітку з його *Марусею,* що не раз над нею плакали. Приніс Куліш книжку в гімназію — і всі товариші заслухались, як почав їм читати про «Сомка Мушкета», про «Коновченка», про «Озівських братів», про «Хмельницького й Барабаша». Поти носив і читав кожному, що почали вже від його втікати і його деклямацію передражнювати. Тоді він узяв та й вивчив напам'ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатись.

Не рівним ходом оповідання наше йметься, то розкажемо тут іще один епізод. Опісля, ходячи по селах і розмовляючи з народніми кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам'ять думи казати. Здивуються було діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу свою перед ним розкривають. Величнім здається нашому народові його рідний епос, як стародавнім грекам, що мовляли «Божественний Гомер!» Іноді Куліш мусив ховатись або з'їжджати геть від своїх простолюдніх приятелів, бо, не чувши зроду, щоб хто промовив до них таким сердечним словом, починали круг його ширити чутку, що се царський син потай панів проміж людьми ходить. Ой, коли б то царські діти знали так простолюддя, як його Куліш знає! Не таких би вони собі людей до панування добирали... Раз він зайшов до багатого козака в хату і почав йому до своєї

«Граматки» читати. Буденний день був. Четверо дорослих синів поралось на дворі. Старий слухав, слухав, далі відчинив кватирку: «А годі вам, діти, поратись! Ще буде час до роботи, а такого гостя не буде». І всі прийшли, посідали на лавках і слухали гостя, що вперше і востаннє бачили. Яке б то добро можна зробити людям рідним словом на Вкраїні, коли б соцькі та десяцькі зараз про таку появу, як оце розказано, становому не доносили; а становим наказано — усякого задержувати, хто з простим людом не так, як звичайно пани або мужики, розмовляє. Що то за дух праведно людський зріс би в тому народові доброму, звичайному, шановливому, коли б усяке і вчилось у школі, і слухало церковну проповідь, і читало книжки посвоєму! Була б ся земля твержею руського духу і честю всьому руському, та й слов'янському, мирові!..

Отож важко здавалось Кулішевому отцеві сина в городі оплачувати. Тим часом оженив старшого сина, повидавав заміж небог. Зяті почали його за опікунство позивати; втеряв багато грошей і достатку, даючи відчепного, бо жахавсь волокити судової, що і в Ексцерпті прав малоросійських названо її гіркою. Далі сказав навідріз: «Не буду більш в гімназії держати!» (Уляна Терентіївна вже зникла.) Подав писатель наш просьбу до директора про вихід. Директор не відпустив його, а послав учителем до пана Красовського, предводителя дворянства глухівського. Вибувши там цілий рік, знайшов собі Куліш у Новгороді Сіверському місце домашнього наставника панських дітей. Дано йому і квартиру, і жалування, й прислугу. Батько й мати двох паничів, що були в його на руках, добрі були люди; не за гувернера мали його, а за сем'янина. І жили б йому там з упокоєм, поки не скінчив би гімназії, — та ні! В Києві тоді тількищо споряджено університет; приймали у студенти не дуже туго. Задумав Куліш переступити в університет через два класи гімназії, а нікому було відраяти, бо Сердюков, попередивши його, туди ж поїхав і зробився студентом. З малими грішми полинув і він у Київ, та іспиту не видержав. Мусив знов іти у домашні наставники до одного пана; через рік вернувсь у Київ, видержав іспит і став слухати лекції по словесному, а потім — по правному факультетові. Чуйкевич також був студентом. Сердюков перемістивсь у Москву, бо вважав для себе київський університет нізащо.

Вступивши на київський університет, не міг Куліш за-про недостаток матеріяльних засобів посвятитися університетським студіям і теряв свій час тільки на читанню без ладу і складу та займався українською народньою поезією, до которої припав він без всякого зовнішнього указання і принуки. Тоді написав він перші оповідання, основані на народніх леґендах, которі появилися в альманасі Максимовича «Киевлянині» р. 1840 і 1841. У той сам час заборонив

ректор університету Кулішеві за-про якісь формальності навіщати виклади; задля того опустив Куліш університет.

Юзефович, тодішній інспектор шкіл київського учебного околу, поставив його учителем найперше у Луцькій уїздній школі, опісля перемістив його у київську, а вконець надав йому посаду старшого учителя гімназіяльного в Ровні. Будучи у Луцьку, написав Куліш історичний роман «Михайло Чарнишенко» і видав у Києві р. 1843.

Скоро потім повзяв він гадку написати роман «Чорна рада». За помічу Юзефовича, который достарчав йому грошей, книжок потрібних і рукописів, переїхав Куліш Україну і пізнав докладно її вдачу. Під час своєї мандрівки познайомився з польським писателем Михайлом Ґрабовським. Навідуючи його, написав він після взору українських народніх дум щось на спосіб віршованої хроніки під заг. «Україна» і видрукував у Києві р. 1843. Ґрабовський заявився великим другом і добродієм Куліша, підпомагаючи йому разом з Юзефовичем в найтяжчих часах його життя. Помагав він йому надолужити недостаток університетської освіти, але ні один, ні другий не скривили зовсім його літературного прямування.

Року 1845 видрукував Куліш перші глави історичного роману «Чорна рада» в «Современнику», которого видавав тоді ректор петербурзького університету Плетньов. Той то писатель призвав Куліша до Петербурґу, вистарався для нього посаду учителя гімназіяльного і лектора російського язика для сторонських учеників на університеті і так був прихильний йому, що Академія Наук постановила, щоб Куліш вибрався до слов'янських країн і студіював слов'янські язики. Виїжджаючи за границю з гадкою поселитися на довший час в Празі, оженився Куліш з сестрою Білозерського, который пізніше видавав український журнал «Основу». Сам Білозерський, давній приятель Куліша, провожав сестру і шваґра, хотячи також віддатися студіям слов'янським. Але коли приїхали вони до Варшави, тайна поліція царя Николи в'язнила насамперед Куліша, а потім Білозерського і вислала їх до Петербурґу. Довго звіджувано і випитувано Куліша про повстання, которе нібито українці мали замишляти, але найдено його винним тільки з тім однім, що в часописі для дітей «Звіздочці» видрукував свою «Повість об українськім народі». Посидівши якийсь час у кріпості, був він відісланий на службу до Тули, де три роки і три місяці пробув. Накінець було йому позволено вернутися до Петербурґу, де вступив він до служби при міністерстві державних імінй,[6] а що й тепер ще не було йому позволено давати свої твори до друку, дописував він до розличних часописей, то без підпису, то під псевдонімом Николай М. Під тим то іменем видру-

6. імініє – власність, посілість

кував він в осібнім виданню «Записки о жизни Гоголя» і кілька повістей в «Современнику». Маючи всякий поступ у службі державній загороджений, подякував за службу і прожив два роки на Україні. Опісля знов осів він у Петербурзі. Накінець по смерті царя Николи дістав він від правительства позволення, що може свої праці літературні під своїм іменем друкувати.

Року 1856-1857 видав «Записки о южной Русі» в 2 томах, з которих I обіймає важні причинки к пізнанню духовного життя народу южноруського (пісні, думи, сказки і потрібні об'яснення і т. д.), а II менше важні прозаїчні розправи. Року 1857 видав навпослідок давно розпочатий роман «Чорная рада» по-великоруськи в «Русской беседі», а по-малоруськи (Чорна рада — хроніка 1663 року) осібним виданням р. 1857, у котрім то ділі оповідає бурливі часи Мало-Руси, перед вибранням Івана Брюховецького на гетьмана козацького (1663). Треба же знати, що Куліш дуже добре знав язик, історію і духовне життя народу южноруського. В тім часі працював він над виданням «Сочинений и письм Гоголя» і «Проповідей на малоруськім язиці Василія Гречулевича», з котрих він більше як половину сам написав, а остальні зовсім переділав. Тоді видав він також малоруський буквар для народу під заголовком «Граматка», а опісля написаний ще в Тулі твір: «Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце». Ті два утвори перші були видруковані в друкарні заложеній під іменем Куліша, але він особисто не заряджував нею. Року 1860 вийшли «Повести П. Кулиша» в 4 томах і український альманах «Хата». Р. 1861 видав скорочену свою «Граматку». Гадку видавання українського часопису плекав він без перестанку, але правительство йому не позволило; аж ось піднявся видавати український часопис після свого пляну швагер його Василь Білозерський, і 1861 почала виходити місячно «Основа». Куліш брав при тому часописі великий уділ, поміщаючи в нім довший ряд своїх творів. У той час повзяв гадку написати історію України після імовірних джерел і ще не напечатаних рукописів. Невгомонною працею у публічній бібліотеці, давнішими трудами, а найбільше так многими незгодинами підкопалося його здоров'я.

Щоб пільжити собі та віджити, вибравсь він разом з Костомаровим до Швайцарії та Італії. Вернувшись з дороги, видрукував він в «Основі», а потому в осібнім виданню малоруські поезії «Досвітки» (1862). Проживав потому Куліш на родині, займаючись господарством і історією України. Опісля пробував у Петербурзі, віддаючися студіям історичних джерел, а тепер зістає у Варшаві при «учредительном комитете».

В університеті Куліш спізнався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор «русской словесности», той самий Макси-

мович Михайло. Подобавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував дві леґенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі «Киевлянин». Вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладували по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скота — і оце була найбільша користь Кулішеві з того спізнання; професор звертав його увагу на закони іскуства,[7] а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Вкраїна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгонобляв молодий розум своєю розмовою — не так, як інші професори, що держались проти молодого Куліша на олімпійській високості.

Тим часом жив Куліш у великій нужді. Довідавшись про се, рекомендував його Максимович інспекторові училищ київського учебного округа, Юзефовичеві Михайлові. Зглянувся сей добродій на дотепного юношу[8] і послав його учителем на Волинь у луцьке дворянське училище. Там Куліш пробував сім місяців. Потім переведено його у Київ у таке ж училище. Тут Юзефович піклувавсь коло його навдивовижу: вистачав йому усякі книжки і рукописи, обороняв його від усякої напасті і, вже сказати, пригрів йому душу по-людськи. Року 1842 поміг йому напечатати роман «Михайло Чарнишенко», а р. 1844 і 1945 — дав йому спромогу об'їхати і обійти київську губернію. Тут то зачерпнуті були матеріяли до «Записок о южной Русі».

Тоді ж спізнавсь Куліш із польським писателем Ґрабовським Михайлом. Жив той у Чигиринщині, в селі Олександрівці, де прийняв його у себе в домі за милого гостя. Споминав Куліш про се гостювання як про найщасливіше своє врем'я. Пізнав у Ґрабовському справдешнього писателя, писателя з талантом. Народні леґенди, традиції про гайдамак і всяке інше добро, що назбирав Куліш у Київщині, всім тим любував Ґрабовський як артист і піднімав угору дух молодому писателеві. Тут же перед Кулішем відкрилися польські матеріяли до історії України. Яких йому треба було книжок — вистачав Ґрабовський у Київ; а потім познайомив його з славним бібліоманом Свідзінським. Сей для його також не жалував нічого і таку мав прихильність до його, що як заїхав Куліш до його у Ходорків, та не застав случаєм господаря дома, так йому подано ключ від бібліотеки і ввесь дім до його услуг представлено. Їздючи навкруги Ходоркова, Куліш, за підмогою ходорківського економа розривав старосвітські могили. Тоді написав він, веселий і щасливий, свою ідилію «Орисю» у тому ж таки Ходоркові. А у Ґрабовського в домі,

---

7. іскуство — мистецтво
8. юноша — молодець

поїхавши до його другим літом, скомпонував Куліш поему «Україна». Ґрабовський як артист стояв вище свого товариства польського і його політичного погляду. Слухав він літніми ночами читання Кулішевого, і так йому дещо подобалось, що було припинить його: «Пострівайте, побіжу жінці скажу, який се гарний образ!» Деякі вийми з «України» списав він і післав був Крашевському у його Athenaeum, та той не зважився напечатать, щоб, мовляв, «nie narazić sie naszej publiczności». Скажемо тут, що Куліш як у поемі, так і всюди инде виявляв свій щирий погляд на старовину лядську. Ні Ґрабовського, ні Свідзінського не вражала щирість Кулішева з його помилками і часом сліпим завзяттям. Толеранції у ляхів українських тоді було більше, ніж послі. Розказував Куліш, що брат знаного митрополита Головинського, поважний пан, бачившись з ним у Свідзінського, промовив до його такі слова: «Україна ваша; на Вкраїні ви аборигени, а ми пришельці». Ґрабовський до самої смерти своєї кореспондував з Кулішем і був з ним у приятельстві; а тимчасом відома річ, що поляки мають Куліша за найбільшого свого ворога, тільки ж які поляки? — божевільні! Розумна часть поляків шанувала і повинна його шанувати, слідом Ґрабовського. Щоб знали, які в них були свободомисленні на обидві сторони погляди, напечатаємо тут один з багатьох листів Ґрабовського до Куліша, з автографа:

Odebrałem z rąk Józefowicza cztery tomy Pańskich powieści z których wszystkie mi nieznajome już odczytałem, i zostając jeszcze pod ich wrażeniem, siadam te kilka słów pisać do Pana.

Muszę naprzód Panu powiedzieć, że od dawna nie piszę żadnych listów literackich i od dawna krytyką się nie trudnię; porzuciłem to, bo literatura polska, ktorą kiedyś zajmowałem się z wielką troskliwością, stała się obecnie niewypowiedzianie głupią i płaską. — "Od kiedy to i dla czego?" zapewne Pan zapytasz. — Od tego czasu jak została tendencyjną. Jeżeli Pan czytujesz polskie książki i dzienniki, to zapewne wiesz, co to jest tendencja? Tym sią cię ciągle chwalą i cieszą. To znaczy, że teraźniejsze polskie pisarki, w każdym swoim pisemku, kładą sobie przedewszystkiem cele niby polityczne niby patriotyczne, demokratyczne etc. Pański первенствующий polski poeta, którego cytujesz (w Majorze) czterowiersz, należy widocznie do tej kategorji partaczów. Widzisz więc Pan, ze według mojego zdania (którego słuszność łatwo by mi było dowieść) upadek literatury polskiej przypisuję głównie tendencyjności.

Pan nie wątpisz, że ja Pana kochałem zawsze jako człowieka; miałem Pana za jednego z najzdolniejszych i najrozumniejszych ludzi, jakich spotkałem w mem życiu; ale wyznaję Panu, że jako o pisarzu nie miałem wielkiego wyobrażenia, a traciłem resztę nadziei widząc jak się co raz wyraźniej tendencyjnością zaprzątasz. Dwa ostatnie tomy pańskiego zbioru

wyprowadziły mnie z błędu. Poznałem w Panu prawdziwego pisarza, prawdziwą naturę poetycką, artystę pełnego siły i rozumu i korzę się przed nim z uszanowaniem. Odbyłeś Pan w moich oczach prawdziwą transfiguracyę, a ponieważ nie wątpisz o mojej przyjaźni, pojmiesz, że sprawiło mi to serdeczną, najwyższą radość. Trudno prawie uwierzyć, że ta sama ręka co pisała *Czernyszenka, Odnoroga,* nawet *Czarną Radę,* zdolna była napisać drobne powiastki dwóch ostatnich tomów. Nazwałem je drobnemi, ale jakże one przewyższają tamte misterstwem, rzeczywistą, że powiem, wieczną wartością! W powieściach swoich historycznych Pan silisz się poetyzować swoje przedmioty; udaje Ci się to w pewnej mierze, ale znać trud i fatygę tego poetyzowania, i bądź zrobiłeś tyle coś kunsztownego; w *Czarnej Radzie* ważność przedmiotu daje utworowi znaczenie, ale co do artystycznej strony, ta bardzo jest słaba; figury tam wprowadzone są drewniane, nie mówią, nie ruszają się, nie żyją, za wszystkie autor mówi, autor je dźwiga i posuwa.[9]

Jakże inaczej w powieściach dwóch drugich tomów? Tam pełno, tam prawie wszędzie zbytek poezyi, ale poezyi wynikagącej z samej prawdy i rzeczywistości; osoby tam wprowadzone odrazu dają się poznać jak osoby żyjące, i żyć będą na zawsze pełnością i prawdą bytu, którym nadziela tyla swoje kreacje geniusz. *Fekłusza* jest arcydzieło — scena łapania raków jest dobrze nazwana sielanką — dwie drugie powiastki, w dobrym tylko czemś tamtej pierwszej ustepują. *Potomki Hajdamaków,* powieść w swojem rodzaju tak doskonała, jak *Fekłusza.* Kolor poetycki, którego w niej dużo, nic nie szkodzi prawdzie, a charakter ludu i głęboko zbadany i wierny, widzisz więc Pan, że ja nie tylko nie mam żadnego wstrętu do tego obrazu, ale czuję do niego najżywszą sympatię, to też mam prawo powiedzieć, że nota dodana na wstępie do tej powieści, zupełnie jest nic warta. Nagadałeś w niej pełno nieprawd. Nie Polacy wymyślili słowo hajdamaka — hajdamaki byli też istotnie rozbójnicy i rabusie; grabili oni tak dobrze swoich jak i Lachów; sam wprowadzasz ograbienie Kulika, a wiesz dobrze że grabili bez skrupułu nawet Cerkwie. Kiedy w buntach politycznych i w prawdziwej wojnie domowej uzbrojeni włóczęgi brali żywy udział i przewodnictwo (Pan wiesz, że tak to było), — dosyć naturalnie Polacy nazywali te tłumami hajdamackiemi; przez co się znowu ani zwykła rola, ani nazwisko hajdamaków nie zmieniały i nie uszlachetniały. Jeszcze większy jest fałsz, że Polacy na swoją obronę wabili zadnieprową ludność безпримерной свободой swobody były określone, nawet kółkami na kresach wyrażone; po przejściu lat swobody, lud musiał koniecznie jakieś powinności. Jakie? to wiadomo, a trzy dni w tygodniu

9. *Чорну раду* ми розуміємо не так, як Грабовський, тут живії люди виведені такими, якими вчинила їх історія, а не такими, якими може здавалось аристократові — Грабовському козацтво і поспільство; він менш од Куліша збагнув і старовину записану, і ту, що задержалась в народі з давніших давен. [Прим. Куліша]

pańszczyzny z duszy zaprowadził dopiero rząd w wozwraszczonnych prowinciach. Wszystko więc, co Pan mówisz w tym wstępie, jest mylnie i niepotrzebnie powiedziane. Pan nie jesteś i podobno nie będziesz historykiem, ale jesteś poeta! Jest się czem pocieszyć!

Major jest także z wielu względów powiastka prześliczna; figura majora doskonała; obrazy natury (w ktorych zwyczajnie celujesz) należą do najdoskonalszych które kiedy stworzyłeś. Wiele tam, prawie wszystko, dobre; jeżeli czem szwankuje ta powiastka, to jedynie zaprawą tendencyjności. Jako przypadek, że Małorossianin wyższego stanu ożenił się z kozaczką, nic złego; ale erygować to w systemat — śmieszne i nie warte pisarza takiego znaczenia jak Pan. Zostaw to Pan Syrokomli! Muszę Panu powiedzieć, wolałbym się sam ożenić z kozaczką jak z baryszną waszej Małorossyjskiej szlachty — rozumiem że więcej poetyczności, a nawet piękności moralnej jest w dziewczęciu z ludu, jak w niezgrabnym i podłym typie pół-cywilizacyi; ale zawsze będzie fałszem i przesadą głosić, że trzeba się cofać wszystkim klasom na poziom obyczaju i ukształcenia prostego ludu. W tym systemacie nie ma ani gruntu ani rozumu, więc i w obrazach tego nie będzie prawdy. Co się tyczy związków małżeńskich pomimo różnic towarzyskiego położenia i wychowania, trzeba koniecznie zważyć, że taki związek w świecie społecznym nie jest tylko związaniem samca i samiczki, ale związkiem dwóch rodzin, wieç bez naturalnych zgodności nie obejdzie się. Wyłączny przypadek naruszenia tej harmonii nic nie wadzi; może nawet być godziwym, — ale ogólnym nie będzie nigdy i być nie powinien, wiec przeobrażać to w doktrynę jest płaskością i dzieciństwem. Wybrany więc przez Pana szczegół, jako doskonale i bardzo rozumnie motywowany nie powinien był dać do tych uwag powodu, gdyby mi nie zostawało życzeć, żeby się ta tendencyjność tu i ówdzie nie zdradzała, a ona się zdradza. — Co do wartości artystycznej tej powiastki, oddaję jej najchętniej zasłużone pochwały. Tradycje np. zaporożskie, któremi chciałeś ubarwić ród swojej heroiny, doskonale są włożone w usta matki, sądzę, że są czerpane z ustnego podania i bardzo są piękne. Ja te arystokratyczne powiastki waszego gminu bardzo lubię; sądzę że one to cechują i odróżniają ukraiński demos (lud) od wszelkiego innego; wasi poeci mają w tem dużo wątku, chciałbym więc tylko, żeby go nie psuli wykrzywianiem i niewłaściwym użyciem. — Przepraszam za te wszystkie uwagi, ale nie posłyszysz ich równie szczerych i równie otwartych od nikogo. Mnie to głównie uderzyło, że w historycznej powieści nie dałeś właściwej próby swoich sił i zdolności. Przeszłości historycznej nie zdolny jesteś pojąć dość beznamiętnie, więc i wystawjasz ją blado. Poetyzujesz ją przymusowo, a akcji i dramatu dla tych figur przeszłości nie zdolny jesteś stworzyć. Ale umysł twój postrzegawszy, tak głęboko pościga to wszystko na coś mógł żywemi oczami patrzyć, że odtwarzasz z najwiekszą wiernością i w najpoetyczniejszym pryzmacie. Jeżeli więc mnie

wierzysz, to twój zawód! *Fekłusza* warta najlepszych powieści Dikensa; *Potomki Zaporożców* najbarwniejszych obrazków Irwinga Washingtona; jako badacz i malarz charakterów, jesteś, może głębszy i poważniejszy od obydwu.

Teraz moje interesa szczególne!

Wziąłeś Pan u mnie twój portret. Jeżeli mnie nie każesz zrobić kopii, to przynajmniej przyszlij zaraz fotografie. Chcę mieć obraz i przyjaciela i pisarza.

Zmiłuj się, napisz iż się na mnie za moje zdania nie żalisz.

Przyjaciel i sługa
Kijów, 12 stycznia 1861 r. M. Grabowski

ЛИСТ М. ҐРАБОВСЬКОГО ДО КУЛІША

(Переклад з польської)

Я одержав з рук Юзефовіча чотири тому Ваших повістей і з них усі мені незнані я вже прочитав і ще під їх враженням сідаю писати Вам цих кілька слів.

Спершу мушу Вам сказати, що вже давно не пишу ніяких літературних листів і давно не займаюсь критикою; я це покинув, бо польська література, якою я колись дуже пильно займався, стала тепер невимовно дурною і пласкою. «Це відколи і чому?» — Ви певно запитаєте. — Від того часу, як стала тенденційною. Якщо Ви читаєте часом польські книжки і щоденники, то певно знаєте, щó таке тенденція? Тим постійно хваляться і радіють. Це значить, що теперішні польські писаки в кожному своєму писаннячку ставлять собі завдання ніби політичні, ніби патріотичні, демократичні і т.д. Ваш «первенствующій» польський поет, чотиривірш якого цитуєте (в «Майорі»), належить видно до тієї категорії партачів. Отже бачите, що на мій погляд (а його правильність легко було б мені довести) занепад польської літератури приписую головно тенденційності.

Ви не сумніваєтесь, що я завжди любив Вас як людину; я вважав Вас одним з найздібніших і найрозумніших людей, яких я зустрінув у житті; але признаюсь Вам, що як про письменника я не був про Вас високої думки, а втрачав решту надії, бачучи, як щораз виразніше займаєтесь тенденційністю. Два останні томи Вашого збірника показали мені мою помилку. Я пізнав у Вас справжнього письменника, справжню поетичну природу, мистця повного сили й розуму, і корюсь перед ним з пошаною. Ви пройшли в моїх очах справжню трансфігурацію, а що не сумніваєтесь у моїй приязні, зрозумієте, що воно зробило мені сердечну, найвищу радість. Майже тяжко повірити, що та сама рука, яка писала «Чернишенка», «Однорога», навіть «Чорну раду», була здатна написати дрібні оповідання двох останніх томів. Я назвав

їх дрібними, алеж як вони перевищують ті майстерністю, справжньою, я б сказав, вічною вартістю! У Ваших історичних повістях намагаєтесь поетизувати свої предмети; це Вам до деякої міри вдається, але помітні труд і намага того поетизування, і врешті-решт Ви зробили тільки щось штучне; у «Чорній раді» важливість предмета надає творові значимости, але його артистична сторона дуже слабка; уведені там постаті дерев'яні, не говорять, не рухаються, не живуть, за всіх говорить автор, автор їх двигає і пересуває.

А як інакше в повістях інших двох томів? Там повно, там майже всюди досхочу поезії, але поезії, що випливає з самої правди і дійсности; там уведені постаті зразу виявляються живими особами і назавжди житимуть повнотою і правдою буття, якими обдаровує свої креації геній. «Феклуша» — це архитвір — сцена ловлі раків добре названа ідилією два інші оповідання поступаються першому тільки в чомусь доброму. «Потомки гайдамаків» — повість у своєму жанрі така досконала, як «Феклуша». Поетичний колір, що його в ній багато, ніяк не шкодить правді, а характер народу і глибоко досліджений, і правдивий, отож бачите, що я не тільки не маю відрази до тої картини, а й почуваю до неї найживішу симпатію, тому теж маю право сказати, що додана у вступі до тої повісти нота цілком ні до чого. Ви набалакали в ній повно неправди. Не поляки видумали слово гайдамака - гайдамаки були справді розбійники і грабіжники; вони грабили однаково і своїх, і ляхів; самі вводите ограблення Кулика, а добре знаєте, що без вагання ограбовували навіть церкви. Коли в політичних бунтах і в справжній домашній війні збройні волоцюги брали живу участь і провід (Ви знаєте, що так було), то досить природно поляки називали ті юрби гайдамацькими; через те знову не змінялися і не шляхетніли ні звичайна роля гайдамаків, ні назва. Ще більший фальш, що для своєї оборони поляки вабили задніпровське населення «безпримерной свободой»; свободи були окреслені, навіть позначені на східніх окраїнах («кресах») коліщатками — після років свободи народ мусів конечно мати якісь обов'язки. Які? — це відомо, а три дні панщини від душі на тиждень увів аж уряд у «возвращонних» провінціях. Отже все, що кажете в тому вступі, помилкове і непотрібне. Ви не є і мабуть і не будете істориком, але Ви поет! Є чим потішитись!

«Майор» — це також з різних поглядів прекрасне невеличке оповідання; постать майора досконала; картини природи (в яких звичайно відзначаєтесь) на лежать до найкращих, які Ви колинебудь створили. Багато там доброго — майже все; якщо в чомусь оповідання недомагає, то тільки через додаток тенденційности. Випадок, що малорос вищого стану одружився з козачкою — це нічого злого; але підносити те до системи — смішно і не гідне письменника такої міри, як Ви. Залишіть це Сирокомлі! Мушу Вам сказати, що я сам волів би одружитись з козачкою, ніж з баришнею вашої малоруської шляхти — думаю, що більше поетичности і навіть моральної краси є в дівчині з народу, ніж у незграбнім і підлім типі півцивілізації; однак завжди буде фальшем і перебільшенням проголошувати, що всім клясам треба вертатись до рівня звичаїв і виховання простого народу. У тій системі нема ні ґрунту, ні розуму, отже в її картинах не буде правди. Щодо подружніх зв'язків помимо ріжниць соціяльного становища і виховання, треба конче взяти до уваги, що такий зв'язок у суспільному світі не є тільки сполукою

самця й самки, але зв'язком двох родин, отже без природної злагоди не обійдеться. Окремий випадок порушення тієї гармонії нічого не шкодить; він може бути навіть чесний, — але загальним не буде ніколи і не повинен бути, отож робити з нього доктрину — це тривіяльність і дитинство! Отже вибраний деталь як досконало і дуже розумно мотивований не повинен був дати приводу до цих завважень, якби мені не доводилось бажати, щоб ота тенденційність тут і там не проявлялась, а вона проявляється. Щодо мистецької вартости цього оповідання, то я дуже радо висловлюю йому заслужені похвали. Наприклад, запорозькі традиції, якими Ви бажали прикласити рід своєї героїні, знаменито вкладені в уста матері. Думаю, що вони черпані з усного переказу, і вони дуже гарні. Дуже люблю ті аристократичні перекази вашого народу; думаю, що власне вони характеризують і відрізняють український демос (народ) від кожного іншого; ваші поети мають у тому багато мотивів, і я лишень бажав би, щоб не псували їх викривлюванням і невідповідним уживанням — прошу вибачити мені всі ці завваження, але не почуєте їх, таких щирих і таких відвертих, ні від кого. Мене вразило головно те, що в історичній повісті Ви не дали належної проби Ваших сил і здібностей. Не можете історичного минулого зрозуміти досить безпристрасно, тому й змальовуєте його блідо. Поетизуєте його примусово, але дії і драми для тих постатей минулого не можете створити. Однак Ваш спостережливий розум так глибоко сприймає те все, на що Ви могли дивитись живими очима, що відтворюєте це з найбільшою докладністю і в найбілш поетичній призмі. Отже якщо мені вірите, що це Ваше звання. «Феклуша» варта найліпших повістей Дікенса; «Потомки запорожців» — найбарвніших картин Ірвінга Вашінґтона; як дослідник і маляр характерів Ви, можливо, глибші і поважніші від обох.

Тепер мої особливі зацікавлення!

Ви забрали від мене свій портрет. Якщо не кажете зробити копії для мене, то принаймні пришліть зараз фотографії. Хочу мати картину приятеля і письменника.

Змилуйтесь і напишіть, що не маєте жалю до мене за мої думки.

Приятель і слуга
М. Грабовський

Київ, 12 січня 1861 р.

Та вже ж і годі про поляків. Обернемось до українців руських. На той час, як пробував Куліш учителем в Києві, шукав спізнання з ним молоденький студент університетський, Василь Білозерський. Спізнались вони і зробились великими приятелями. До пізньої нічної години розмовляють було про свою Україну, та й заночує не раз у Куліша Білозерський, або у Білозерського Куліш. На різдвяні святки зазнав приятель Куліша в гостину до свого роду у Борзенщину. По душі прийшлась йому родина Білозерського. Знайшов там приятелів багацько, а між ними і свою дружину, тоді ще молодесеньку панночку. З того часу настав для Куліша новий період життя моральний

ного. Кип'яча його вдача незримо складалась у свою стать під любим йому впливом. Слідом за тим ішло спізнання з Шевченком і Костомаровим. Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Ввіходить хтось до Куліша у полотняному пальті. «Здорові були!.. А вгадайте — хто?» — «Хто ж, як не Шевченко?» (А ніколи не бачив його і намальованого.) «Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?» і т. д. Тут уже й пішло справдішнє січове балакання, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знав незліченну силу пісень.) Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохався у порядкові як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від його. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась на панські добра гайдамаками, що, останніми часами, вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня жадала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малороссийскую коллегію», помагало цариці Катерині писати «Наказ» і завести на Вкраїні училища замість старих бурс. Один учився історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку на знало панщини, що стояло колись на узграниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пішло обороняти Московщину. Глибиня чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хочу і мушу. Енергія холодна, мовчазна, а проте необорима, ні щастям, ні лихом була і є ідеалом його. Найбільш він показав її проти ляхів, що приязнючись з Грабовськими і Свідзінськими, року 1843 написав поему *Україна,* а року 1861 поему *Великі Проводи.* Взнавши історію літератури і освіти польської, як може ніхто інший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети — визволити

Русь із-під лядської нахаби. Чи диво ж, що руська молодіж узяла його собі на взір, прямуючи до самостійности личної і громадської?

З Костомаровим спізнався Куліш того ж року у Юзефовича. Розмова йшла про Україну і гетьманщину. Вдарило Костомарова, що Куліш напам'ять проказав арґумент свій із літопису. Він разом з ним вийшов від Юзефовича, — скажемо так — ученився його в полу. З того часу почали вони вкупі про Вкраїну дбати, і лихоліття їх не розлучило. Юзефович, правлячи за попечителя науковим округом, послав Костомарова учителем в гімназію в Рівне, на Волинь, з року 1845 перевів його в Київ, а Кулішеві дав його місце в Рівному. Се було не мале діло з руки Юзефовича; бо Куліш, не скінчивши курса університетського, не мав права до того; тільки з уваги не велику дотепність Куліша можна було міністрові такий перескік через правило зробити, — і Юзефович допевнивсь привілеї для Куліша з великою енергією.

Тим часом напечатав Куліш частину свого історичного романа «Чорна рада» у часописі *Современник,* що, після Пушкіна, видавав Плетньов. Знялась у його кореспонденція з Плетньовим. Той, правлячи науковим округом якийсь час при своєму ректорстві університетському, визвав Куліша у столицю і дав йому разом дві служби: учителя в гімназії і преподавателя русского язика студентам-інородцям в університеті. Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. — Була в Плетньова дочка — молоденька дівчина тихої, люб'язної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина на його очах доросла повного дівоцтва. Як з братом, вона з ним дружила і — хто відає? — може, була б інша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сім'ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому і тепло між їми.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Вкраїні, та раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: «Вот и Вы со временем выучитесь по-украински». А вона йому: «Никогда!» Мов у серце ножем се слово йому вкололо, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену.

І не знала небога, що в ту хвилину сталось, бо рідко коли виявляв Куліш, що його вразить. Вже як був Куліш жонатим, пішла вона за такого пана, що не жадав і не вмів шанувати її душі святої.

Звернув Куліш свої думки про сім'ю, свій ідеал, на сестру Білозерського, і зимою на початку року 1847, приїхавши на Вкраїну, одружився з нею. І вона його мовчки гаряче любила; всім женихам, як то кажуть, гарбуза давала: мов його сподівалась, мов серце їй про любого козака віщувало.

Тут уже можна сказати: «Який ішов, таку й стрів». Обоє старосвітського роду козацького, обоє зросли на піснях українських; обоє вдачі ідеальної і енергії необоримої. Тут би то найбільшого щастя сподіватись, — та лиха доля перейшла їм дорогу з порожніми відрами... Щоб вияснити, як воно сталось, мусимо назад вернутись.

Живши в столиці, помагав Куліш Плетньову видавати *Современник;* для його приятельки Ішімової написав у дітський журналець її («Звіздочка») *Повесть об Украинском народе,* а тим часом докінчив свою *Чорну раду.* Плетньов за пустоту вважав писання по-нашому, та й ні одної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала інше; а проте прямував своєю дорогою і пильно дбав про українську будучину. Ще бувши у Києві, звів він докупи кількох приятелів; в сій то невеличкій громаді зародилась перва думка — видавання книжок, потрібних до самопізнання українського, і споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього деяких панів-гуманістів і тим положити основу народній освіті на Вкраїні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, то до Костомарова, то до інших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, щоб їх треба було збоку підпирати. Вони осадили межі себе й Шевченка, вдержуючи його завзяте бурлацтво. Раз-по-раз вони сходились і вели широкі розмови про всю Слов'янщину. Отоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори: «До мертвих і живих», «Шафарикові» і інші. Що вони проміж собою науковим способом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно, яким високим духом київська громада українська дихала. Обняла вона своєю думкою увесь мир слов'янський і глибоко зрозуміла, що дух українського люду більш, ніж який інший, здолів той мир в одно живе тіло стулити. Віра Христова і історія слов'ян була їм світом і теплом до великого подвигу. Святе Письмо всі вони добре знали і з великою шаною почитували. І стали вони твердо на такій думці, що не на дипломатію треба слов'янам уповати, що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду і християнська саможертва. Щоб же всьому мирові було розумно, що тут Україна не поставлена альфою і омегою, признали вони своїми патронами всеслов'янських апостолів Кирила і Методія і назвали свою громаду Кирило-Методієвим братством. Найвиразнішим параграфом устави сього братства було приречено — тільки тих приймати до себе, хто був знайомий з непорочного життя і праведної освіти. Другим знов параграфом застережено, щоб у сьому ділі ніколи тим робом не ходжено, як у єзуїтів, що для своєї мети байдуже їм було про способи. Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони усне і печатне слово й добру науку дівчат, як матірок і

сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого люду і холодного, лінивого панства. Тим то вони постановили піклуватись, щоб на Вкраїні постало якнайбільш письменного і тямущого жіноцтва. Не в централізоване государство заміряли вони скупити всі слов'янські народи, а в вільний союз під протекторатом російського імператора. А як імперія його доти не згідна була б притулити до себе слов'янської федерації, доки не очистилась би з ганьби кріпацтва, то установлено було — помалу-малу підготовляти і панів і уряд до зрозуміння сеї спасенної громадської потреби за поміччю науки і намови, а простий люд — до нової кращої долі — за поміччю шкіл; розпочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах. Оце ж то те саме, що вславило царя Олександра II во віки по всьому світові, підняли були на себе люди убогі й незнаємі ще за його панотця, царя Миколая. Споглянемо ж, як зрозумів Миколай Первий того благого духа, що возніс сих людей так високо.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про братство; давали йому тільки знаття, що вони почасти розмовляють громадно про всякі поважні речі. А він їм на се відписував: «Хвалитесь мені словами — та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехай би була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни єрихонські». Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладують, і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним — змовились вони не показувати Кулішеві устави і до братства його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони оддалік щодо братства.

Тим часом Куліш, добре працюючи над своєю освітою в Петербурзі, звернув на себе увагу не одного Плетньова. Незадовго перед ним умер слов'яніст Прейс, адьюнкт Русской Академии. Академія, послухавшись Плетньова, наважилась послати, своїм коштом, Куліша за границю, щоб вернувшись, осяг порожнє місце Прейса в Академії і порожню катедру слов'янських літератур в університеті. Отож і поїхав Куліш зимою за границю — через Україну. Їхати йому можна б було просто до Львова, Праги й в Німеччину, та бажав він побачитись із панотцем своїм, що лежав у недузі (мати його вмерла ще тоді, як він бідував в Києві), і до того була думка заручитись із сестрою Білозерського, щоб собі запевнити миле подружжя. Так і сталось. Тільки, всовітувались приятелі Куліш із Білозерським їхати вкупі до Чехії, та й панночку, повінчавши, везти з собою, щоб вона світу побачила, поки ще доведеться жити в столиці. Через Київ і Волинь прямували вони у Варшаву, а за ними вже лиха доля хижим яструбом гналась. Не чуючи біди, вони, дорогою, упи-

ваючись непечатаними творами Шевченковими, задумали визвати його за границю як художника, щоб його талант іще ширше розпустив там крила. Молода Кулішиха, така ж як і сам він ентузіястка, віддавала на його жертву для матері України усе своє віно (три тисячі карбованців). Написали до Тараса, щоб він собі вистарався пашпорт академічний, а грошима вони вже його обмислять.

Веселі і щасливі прибули всі троє в Варшаву. На той час верховодив там земляк їх Стороженко (сенатор). Куліш унадився до нього ходити, бо він манив його якимись великої ваги документами, що ніби в його на Вкраїні заховані. Намісником тоді був князь Паскевич, також полтавець. Стороженко йому приподобавсь, між іншим і споминками про Україну, бо любив Паскевич рідний край, — та любив по-панськи — нічого для його не робив і не жертвував. Одного дня Стороженко, розговорившись із Паскевичем про козаччину, і каже: «От ваша світлість, коли хочете, у мене тепер є українець — так уже чистої крови козак». — «Хто ж се такий?» — «Оттакий і такий Куліш» — «Е! так приведи його до мене», каже Паскевич; а тут саме подають йому пакет із столиці. Розпечатав — глянув: «Гарний», каже, «твій козак чистої крови! Ось його велять під арешт узяти».

Арештовано Куліша, а потім і Білозерського. Повезли їх жандарі до столиці. Куліш і досі дякує Паскевичеві, що таки зглянувсь на його і звелів везти його не на перекладному возі, а в скарбовій колясі. Допитувались у Куліша в Третьому Отділенні Царської Канцелярії, чи правда тому, що він заміряв бути гетьманом українським? Одвітував їм з усмішкою: «Спитайте перше, чи багацько в мене грошей при душі, чи великі маю добра, чи родич я або приятель вельможним панам?» Роблено виписи із його листів, перетовковувано по-своєму і казано йому одвітувати по тим виписам; постерігши підступний погляд на його речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши, де він, розходивсь так, як його прадід, гарячий Куліш, у пасіці. Треба ж тут і те спом'янути, що — як у первий раз почав йому генерал Дубельт казати, яка жде його доля (щоб залякати), — перед очима Куліша пройшла його жінка кохана і її мати, котру дуже любив і поважав; у голові його закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив його Писарев київський, що тут же вертівсь коло Дубельта, у фраку із звіздою. — Після того Дубельт почав на допросах до Куліша лащитись і листи своєї жінки йому показувати, і царським милосердієм заспокоювати, і всячину йому по-приятельськи оповідати, аби щонебудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватись опріч того, що він свій край любив як свою душу і рад би був для його добра хоч би в тачку каторжника запрястися, — не то що. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових речах не лукавство,

а щирий погляд на неповинну жертву нерозумної політики, і дякувало йому щирістю.

«Цар думає, що ми вороги йому», казав Куліш, «а ми були б йому найвірнішими слугами, аби він схотів, щоб ми помагали йому працювати на добро руському мирові». Отже шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узяли вони таку думку, що Куліш — прехитра лисиця; все робиться по його думці, а він собі гетьманує над усіма безпечно, наче й не він; причепитись до його було ні за що. Отже таки знайшли його винуватим: як він смів написати у своїй *Повісті об українськім народі,* що сьому народові не подоба у кріпацтві бути і що він туманіє від сього. І за те діло, котре сталося славою Олександра II, отець його осудив Куліша посадити на два місяці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці.

Шуткуючи, зніс би Куліш сю кару, бо дух його раз-у-раз дає йому щонебудь нове до веселої праці, та важка ся кара здалась йому ради жінки і її матері. Дякувать Богові, що рідна його мати лежала вже в домовині. Сидючи в кріпості, написав він собі на втіху поему і вславив у тій поемі свою жінку кохану і її матір чесну. Сю поему потім спалив, бо не вважав її аж геть художньою, щоб її для сторонніх людей ховати. А як опинивсь у Тулі, працював там над іноземними язиками і написав *Повесть о Борисе Годунове и Дмитрию Самозванце,* історичний роман *Алексей Однорог* і роман з українського побуту *Искатели счастя.* Сей останній роман також спалив, напечатавши з його тільки частину під назвою *Потомки гайдамак.*

Тут треба б з подякою згадати професора московського університету Ос. М. Бодянського. Він достачав Кулішу в Тулу книжки з своєї бібліотеки і обсилив його своїм славним виданням *Чтения Общества Истории и Древностей.* Куліш вельми хвалив сього ученого мужа за його сильний характер. Такі, мовляв, люди тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників дратують.

Важке було життя Куліша і його подруги у Тулі. Губернатор Крузенштерн споглянув на його по-генеральськи. Інші люди в Тулі дивились, дурні, на його так, ніби жили не за Миколая, а за царя Бориса. Ні з ким він не знавсь, тільки з своїм хазяїном-ковалем, роскольником. Той поважав його за його живе слово і залюбки ходив до його на чай. На третій вже рік приїхав у Тулу жандармський капітан Ґусєв і зараз прийшов до Куліша. Куліш тоді саме вернувсь із Рогожного кладовища, которе любив за те, що на йому сила квіток росла. Ходили туди вони вдвох із жінкою і голубили там дітей сторожевих, а потім наривали польових квіток і оберемками

несли додому. З тих квіток плели вони ґірлянди і всю свою світлицю їми завішували. Оце ж вони собі втішаються, чим мога (бо дітей Господь їм не дав), аж іде жандарм. Вони думали, що знов якась напасть, — коли ж жандарм той заговорив до них по-людськи. Наказано йому було від родича, щоб притьмом спізнався з Кулішем і йому сподобавсь. Питає: «Чим же мені, добродію, вам сподобатись?»

— «Не чим іншим, — одказав йому Куліш, — як *правдою*. Чиніте суд по правді, безневинного обороняйте, хижакові злої волі вкорочуйте: то й буду вам приятелем — і синій ваш мундір буде у мене в очу найкращий». І що ж! Справді поробились приятелями, і багацько сталось добра в Тульщині через того Ґусєва. Жінка в Ґусєва була — свята душа: і тілом і серцем сказати, що прекрасна! Була й мати в Ґусєва — німкеня родом, розумна і благородна пані. І так сім'я та люба полюбила Кулішів, що, купивши собі дім у Тулі, притьмом хотіли задля них особий будинок у дворі построїти, та Куліші те відхилили. Аж ось і тут склалось горе: вмерла жінка Ґусєва з якогось задавненого недугу. Тоді Куліші перейшли жить в їх дім, і пані Кулішева діток своєї другині покійної як рідних дозирала. Незабаром після сього на місце Крузенштерна приїхав губернатором Козодаєв — чоловік як чоловік. Той сам прийшов до Куліша, зазивав його до себе на обід, а далі зумів його ото й визволити, як про се уже розказано. — Тяжкою здалась Кулішеві тульська недоля, — дуже тужкою через те, що жінку його кохану на початку віку молодого захопила. Об'явив йому свободу, прийшовши до його полковник жандармський Шварц (чоловік добрий). Як почув про се Куліш, то подякував йому за добру звістку і зараз пішов до жінки — та й не зможе їй нічого сказати. Вона злякалась, глянувши на його. «Що таке, що таке сталось?» Він узяв перо і написав: «Волю нам вернули!»

Поїхав Куліш до Петербурґу і почав собі хліб заробляти працею по журналах; переводив і робив усякі компіляції з книжок німецьких, англійських, французьких і польських. (Одна з таких компіляцій вийшла навпослі осібною книжкою під назвою: *История испанской литературы,* по Тикнору). А було йому заказано пером хліб заробляти. Тимчасом, бувши у Тулі три роки і три місяці, прожив він усе віно своєї жінки, бо там давано йому, стараннями одного протектора, тільки 300 карбованців за редакторство «Губернских Ведомостей», — та й то не хутко. І от мусив він писати по журналах incognito, а потім помістив у «Современнику» дещо з своїх творів, підписавшись «Николай М.» з таким заміром, що коли б тайна поліція присіпалась, то приятель його і земляк — душа високоблагородна – Миколай Мак[аро] в назвавсь би перед нею автором тих творів. От під таким то гонительством гартувалась уже і так загартована душа сього козарлюга, сього лицаря-невмираки.

За старанням того ж протектора (вмовчимо його чесне ім'я, бо так треба) дано Кулішеві службу — редактора статистичного одділення у міністерстві государственних посілостей. Служив він там з один рік і представлено його цареві до вищого чину. Цар Миколай з науки докладача (nomina sunt odiosa) написав своєю рукою: *Не производить* (у чин). А чин багацько тоді значив, та й тепер чимало. Іде Куліш до свого директора: «Заступітесь за мене. Ви ж бачите, що служба моя добра». «Не маю», каже, «я права домагатись вам чину. Третє Одділення вам нашкодило, то нехай вони й заступляться за вас». Пішов він у Третє Одділення, і там йому відказують: «Нехай ваш директор про вас напише, що служба ваша добра — тоді ми до царя представимо». Знов Куліш до директора: «Ні», каже той, «мені не можна сього писати, коли цар написав: *не производить*». Бачивши тоді Куліш, яка в їх правда, покинув службу, поїхав на Вкраїну. Казано йому опісля, що той його добродій питавсь у царського докладача: Нащо бо ви чоловікові шкоду зробили?» — «Я», каже, «не знав, що він ваш protégé...»

На Вкраїні загосподарював Куліш серед степів Полтавщини, між городами Лубнями, Хоролом і Пирятином. Дав йому один приятель, без плати, сто-двадцять десятин пахоті, сіножати, гаю, — роби, що хочеш. Написав Куліш до Плетньова; той позичив йому п'ятсот карбованців на господарство; родич один позичив іще чотириста. На леваді не було нічого; треба було будуватись, як на пожарищі. «Баївщина» зветься те місце, жили колись там козаки Баї, старосвітські люди запорізького кодла. Літував Куліш над своєю господинею у Баївщині, а зимував у тещі в Чернігівщині, під Борзною, у хуторі Мотронівці. Знов удруге літував у Баївщині і хутір свій упорядкував добре. Писавши споминки про Гоголя — перш в журналі *Отечественных Записках,* а потім у *Современнику* («Опыт биографии Гоголя»), спізнавсь він з Аксаковими і Гоголевим родом. Аксаков Сергій Тимофієвич (отець Івана Сергієвича Аксакова — москвофіла) — святого, юного серця дідусь, писав до Куліша частенько і надсилав нові матеріяли про Гоголя. Мати Гоголева також до його писала. Листувавсь із ним ще Плетньов і інші. Готовив Куліш у Баївщині гнигу свою у двох томах: *Записки о жизни Гоголя,* спорудив там же первий том *Записок о южной Русі* і докінчив повість *Феклуша.*

На другу зиму переїхав у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Василь Васильович приобіцяв йому кредит на всі його видання, які будуть; а ще, наперед того, позичив йому Аксаков Сергій Тимофієвич вісімсот карбованців, сам визвавшись, на напечатання *Записок о жизни Гоголя;* сю книгу печатали тоді приятелі його в столиці. З Києва переїхав Куліш ще раз у столицю і напечатав *Записки о южной Русі,* потім *Проповеди на малороссий-*

ском языке, попереробливши їх з первого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши; потім напечатав перевод «Чорної ради» з «Епілогом» у журналі «Русская Беседа», а оригінал слідом за тим осібно. Все, що не в журналах, було друковано коштом Василя Васильовича Тарновського — нехай вічна буде йому пам'ять!

Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав *Сочинения и письма* її славного сина. За сю працю поступила йому десятий процент чистої прибелі, як її пощитано, три тисячі карбованців, тільки щоб якнайхутчіш скінчити. Прийнявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці: рукописи до ладу позводив, коментарій поробив, листи всі розібрав і впорядкував. Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот аркушів великого в 8-о, той зрозуміє, з якої міцної сталі викований наш худорлявий козак.

Свій заробіток зараз обернув Куліш на печатню, знайшовши такого чоловіка, щоб тим ділом орудував. Се була одна із ідеальних помилок його, се в йому буяв дух Уляни Терентієвни. Чоловік той, правда, добре працював коло печатні і підняв її вгору та разом з тим і сам виріс; почали його інші до себе переманювати; забув він, з якої безодні Куліш вирятував його, як він його создав із нічого. Совість того чоловіка (хвалити Бога, що не земляк!) була така, що одного разу він каже Кулішеві: «Я вже Вам непотрібен; діло йтиме й без мене, а мені дають удвоє більш плати». Почувши таке, Куліш не докорив його ані півсловом... (Се в його глибока черта народньої української вдачі. Знаходив Куліш між неписьменними людьми таких мудреців — і високо їх ставив, — що було кажуть: «Не треба таких ледащиць карати: їх уже гріхом Бог покарав». А від самого Куліша ми не раз такі слова чували: «Коли мене хто зрадив або покинув, то се йому найбільша кара»). Печатня помалу-малу дійшла до упадку. Нагромадилось на їй довгу стільки, що коли б закрити її, то мусив би Куліш себе банкротом огласити. Отут би його нехай хто побачив, як він своє плече лицарське підложив під похилену будівлю. Переводив він *Історію Англії Маколея,* аби видавець печатав його перевод у його ж печатні і оплачував житло і матеріял; а що Куліш брав за свою роботу, те роздавав робітникам... Мусив він продать свою печатню так, що замість трьох тисяч готових грошей, котрі положив на се діло, вернулось йому тільки дві тисячі сто карбованців, да й тих і досі не оддано. Ім'я його зосталось на печатні по умові, і дуже він про се жалує, бо перепродано печатню у лихі руки.

Поки ж до такої біди дійшло, об'їхав Куліш із своєю жінкою мало не всю Европу, дивуючись цивілізації щасливих народів і сумуючи, що не дають лукаві люди рідну Вкраїну так уцивілізувати. Вернувшись, написав він у Мотронівці повість *Майор* і напечатав у

журналі «Русский Вестник». Катков тоді ще не одичав розумом. Думка про народну освіту була найлюбішою думкою Кулішевою. Видав він в 1857-му року *Граматку* у п'яти тисячах примірниках і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну півкарбованця, а на Вкраїні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того багацько тих *Граматок* пороздаровував усюди. Отже знайшлися письменні та довгоухі люди, що печатно докоряли Кулішеві за наживу з *Граматки* і інших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу Граматку у восьми тисячах примірниках і розпродав її за безцін, або пороздаровував. Коли ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошей, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без вороття, як научню підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люди обізвуться. А скільки від його йшло вбогому простолюддю, найпаче ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найближчі приятелі його знають!

Найлюбіша йому людина з простолюддя була і є хрищенниця його Оленка Вовківна, воронізька козачка, що христив він її, бувши ще у дяка в школі. Мати Кулішева дуже любила і стару Вовчиху, моторну, говірку бабу, і її Оленку: в очу у Куліша, на сій Оленці, що вже давно замужем і обсадила себе дітьми-козачатами, сіяє одсвіт матірнього серця. Як колись Уляна Терентієвна, так тепер вона бере від його запомогу.

Вернімося знов до літератури. Року 1860 видав Куліш альманах *Хату*. Хотів був видавати під сею назвою журнал, та йому не дозволено. Тоді взявсь за се діло Білозерський Василь і 1861 року почав видавати *Основу*. Того ж року поїхав Куліш із Костомаровим купатись у морі; жили вони вкупі з місяць у Ніцці і в Монако, були в Ґенуї, потім роз'їхались: Костомаров вернувсь у Петербург, а Куліш довго ще вештався один по Італії, — проїхав у Відень, з Відня залізницею до Дунаю, Дунаєм завертав у Туреччину, з Туреччини опинивсь у матері Гоголя, в Полтавщині, прожив там з місяць і восени вернувсь у столицю. Був се понурий період його життя; сумував тяжко, а чого — хіба б у цілій книжці можна роз'яснити. Над Lago Maggiore щось наче шепнуло йому стих:

Ходжу берегами — та й не находжуся...

З сього стиха виснувалась дума про Україну, а та дума повела за собою рій дум, і так за малий час уродились *Досвітки*. Тоді саме він читав Данта і його біографію. Ще з Ґенуї писав Куліш до любого свого приятеля і земляка Глібова Леоніда, шкодуючи, що сам не має вдачі до стиха, і раючи йому переказать по-нашому деякі сонети

Дантові; а днів через п'ять уже не давали йому покою, мов бджоли коли вуха, свої власні стихи.

Розпущу я свої думи
Та й не позбираю;
Розтеклися сумуючи
По рідному краю...

Дума являлась за думою. Раз щось сумно співало йому думу про бідолашнього *Солоницю* (де гинули козаки 1596 р.), знов — про Кумейки (1637). Тоді ж манило його на Дунай, і ще не бачивши Дунаю, написав він початок «Дунайської Думи». Поему «Великі Проводи» розпочав Куліш на пароході, пливучи Дунаєм, і томила вона його доти, поки не засів у Гоголихи, в Василівці, всюди його тривожено, або жара знемогала. Там походжаючи, як у себе дома, попід розлогими липами та дубами над водою, зложив він і «Великі Проводи», і другу поему «Настусю», і багацько дечого ліричного («Великі Проводи» дуже попсовано цензурою). В поезії Куліша народня історична струна дзвенить такою правдою, як ні у кого з наших поетів; разом з тим чується велика, невідома сила рідного нашого слова, і глибокий душевний сум, хоча заспів ік *Досвіткам* одзивається якоюсь вірою і надією:

У досвіта встав я... темно ще надворі,
Де-не-де по хатах ясне світло сяє, —
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь — радію, — у серця питаю:
— Скажи, віще серце, чи скоро світ буде? —
— Ой скоро світ буде,
Прокинуться люди,
У всяке віконце
Засіяє сонце...
Ой ударю ж зразу у струни живії:
Прокиньтесь — вставайте, старі і малії!..
Віщуванням новим серце моє б'ється —
Через край із серця рідне слово ллється!..

Спогадаймо тут про одно діло Кулішеве, що треба б було десь попереду згадати, — та що в його житті все важить, тим байдуже мені було за план сього писання. — Як умер Шевченко, то зайшла річ про пам'ятник, який би годилось над ним поставити; Куліш сказав: «Шкода того кошту і заходу. Шевченкові треба спорудити пам'ятник нерукотворний. Нехай збирається громада земляків в ім'я

Тарасове, щоб взнали добре один одного, а з того побачите, яка буде користь». Так і сталось. Почала щонеділі громада збиратись і творити малу складовину грошеву на школу і інші добрі речі о імені Тарасовім. Те ж почалось у Москві; те ж і по інших городах. Незабаром огласив Куліш таку думку: що в нас на Вкраїні ремество по селах підупало; которі ж ремісники навчаються по городах, ті набираються поганих звичаїв і псують сільський люд, мов заразою. Через те, мовив далі, і землю пашуть не так то добре, і весь побут простолюдний стоїть у нас низько; не всюди в хаті коло дверей залізну клямку побачиш, і столярної роботи по селах дуже мало. Тим то, казав, годилось би нам спорудити хліборобно-ремесну безплатну школу, щоб хлоп'ят навчати добре землю оброблювати, садовину порати, коло бджоли ходити, а разом з тим плуга добрі робити і всяку хатню потрібність вистачати якнайкраще. Обернемо свою складовину на таку школу, і нехай ся школа буде зватись «Тарасовою». Ото буде йому найкращий пам'ятник, душі його найлюбіший.

Послухала громада Куліша, та що по тому? Такої школи спорудити не дозволено, ба й поданого у Міністерство Внутренних Діл проєкту не вернено. «Дарма», каже Куліш — і гарячий і холодний разом. «Нехай тільки буде в нас думка про се, — то й то вже не мале діло. Збирайте гроші потроху. Хоч би за свого життя ми й не допевнились пам'ятника Шевченкові, — інші після нас допевняться».

Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у речах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко же і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяни громадянами.

Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. — Буде того, що праведна думка усюди заявлена і початок народньому self-help зроблено. Зерно посаджене в народню душу; ніяка сила його не дошукається, — і воно колись пустить корінь незримо і виявить могучу красу на сонці. Нехай же буде слава всім громадянам і малим і великим! Як ходитимуть колись сини їх у громаду, тоді вони свою давню вину розумною радою загладять.

Здавна, ще з київського учительства знано Куліша як чоловіка грошовитого, бо не показував нікому нужди своєї, — не любив одежі недбалої, зашмарованої, подраної, абощо — і часом давав там рубляку, де інші відбувались копійкою. Розказував нам Чуйкевич Петро, як він, ідучи раз по Києву, стрів старця-дідуся сивого. Розмовляючи з Чуйкевичем про поточну річ, вийняв Куліш з кишені

срібного карбованця і подав дідусеві, мов денежку. (А жалування брав тоді мало — рублів до трьох сот на рік.) І не було се хвастанням, бо ніхто не відходив від його без грошей, коли траплялась кому нужда. Хоч позичив у кого, а дасть. І не самим землякам роздавав гроші. Нехай обізвуться ті, що знали його в Тулі. Раз, на поштовій станції, між городами Орлом і Сівським, сказано йому, що якийсь фінляндець, ідучи до київського гарнізону, застряв серед дороги, бо витратився до копійки. Пішов до його Куліш, розговорився — питає: «Скільки вам треба грошей, щоб доїхати до Києва?» — «Тридцять п'ять карбованців». — Вийняв і дав. — «А се мій адрес. Як матимете — вишлете із Києва». Не спитав, як і зовуть — і ніколи не одержав грошей!..

Велике трудолюбіє, великі праці і розгардіяш, високі думки і хлоп'ячу пустоту, жадобу грошей і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один той самий тиждень, а в один той самий день. Тільки одного в його не було: на всій Україні і деінде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями замолоду, — як то мовляють, не проливаючи, — і тоді річ його була тверезa і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою доброю тебе піддержує, то нехай лишню чарку вип'є. По-тверезу зривалось іноді в Куліша таке слово, що когонебудь вразило і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а на підпитку видається він між усіма один непитущим. Що ми вище сказали про аристократичність аристо-козацьку у Кулішевій удачі, те ще раз тут згадаємо. Коли трапляється йому пити, то питиме або що добре, або зовсім не питиме, опріч звичайної чарки горілки, яку щодня вживає. Коли задумає меблі купити, то або дорогі купить, або сидітиме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло грошей. Три рази на віку довелось йому бути у великих довгах, і три рази оплатився працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і давано йому на три тисячі карбованців без якоїнебудь розписки.

Хоч без порядку ми оповідуємо, то за всього, що оце сказано, буде розумно — як то людям здавалось Кулішеве життя. Грошовитий собі чоловік — не знає нужди. А тим часом дознавав Куліш із своєю великодушною жінкою нужди та ще й великої. Жінка ні в чому його не впинює, — і чого він бажає, тим вона рада з душею своєю поступитись. Їй — аби його бачити та чути. Року 1862 виїхав Куліш на Вкраїну, забезпечивши себе переводом історії Маколея у видавця. Мав іще й інший заробіток перед собою. Було чим жити. Думка в його була спершу коло етнографії заходитись і все те з народу повичерпувати, що зачерпнув частиною у *Записки о южной*

Русі. Прописали вже ми, що ніхто проти його не справиться у сьому ділі, бо має він ключ до скарбів душі народньої, що замкнена перед іншими. Отже бувши «действительним членом императорского Русского Географического Общества» по виділу етнографії, подавав просьбу, щоб йому дано лист на оборону від поліції, як буде їздить по Україні. Не просив грошей на етнографічну працю, а тільки листа просив, щоб поліцейська темнота не задержувала його між простим людом вештатися. Отже в Петербурзі злякались — і не дано йому такого листу!! Тоді він засів у себе дома між своїми книжками, а тимчасом розпочав будувати хутір Піддубень коло Мотронівки. Коли ж пише до його видавець переводу Маколея, що печатня його і видавництво геть підупали, — що сам мусить засісти за таку роботу. А тут, з другого боку, один ледачий журналіст зрікся з свого йому довгу... Отоді ж то притисла Куліша нужда велика. Повість про се бідування сам він колись напише, бо один має до того право. Ми ж скажемо тільки, що будування Піддубня було тяжким героїчним подвигом Куліша і його благословенної жінки. Удержуємось від широкого оповідання. Доволі буде сказати, що, оплачуючи тесель і столярів, Куліш годувавсь найпростішою мужичою стравою, що сам він топив собі печі, а жінка його не один раз своїми руками страву готовила. І тими ж самими руками, що дрова носили, тоді ж, зимою, писав Куліш історію боротьби козаків із ляхами за Павлюка і Остряниці, — що потім напечатано в журналах «Библиотека для Чтения» і «Отечественныя Записки». Діялась років зо два, перед очима в людей, трагедія навдивовижу, і ніхто того ясно не бачив...

Подивімося ж тепер, чи дуже ся нужда погнула дух Куліша і чи вона змусила його до служби в Польщі. Знавши Мілютіна (Миколая Олексієвича) ще з того часу, як пробувавсь у Петербурзі переводами,[10] написав він до його, що готов би взятись за учебну службу. Як сповіщено його, щоб рушав в дорогу, він прибув у Петербург восени 1864 р. Там одержав він лист із Варшави, що не старшим директором шкіл думають його назначить, а молодшим. Поїхав Куліш до Мілютіна подякувати і сказав, що не поїде на посаду молодшого директора, бо не такі знані, як він, люди мають вже вищі должності. Ніяк не нахилив його Мілютін до згоди; а не хотівши втеряти такого чоловіка, посовітував поїхать у Варшаву на якийсь час. «Їдьте», каже, «може, як вас побачать та взнають, то все буде гаразд». Яко ж і сталось. — Отже видимо, що і на сей раз Куліш з'являється перед нами таким, як співають у пісні:

---

10. Брат Миколая Мілютіна, Владимер, покійник, був тоді секретарем «Географического Общества» і видав «Географический Вестник». Куліш перевів для його багацько дечого з англійської і з німецької перевів описання експедиції професора Гофмана на Урал. [Прим. Куліша]

Ніщо його не переробило і не переробить. Який був у гімназії перед учителем альгебри, таким приїхав і в Варшаву.

Про варшавське життя Куліша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівавсь князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; — не такого ж директорства допевнявсь і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і півроку, як уже Куліш писав до Черкаського: що помилився Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепности, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більш не хоче, а шукатиме собі іншого місця, де заслуговував би свій хліб, не сумнячись у роботі... Отже, як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по-своему «поезією холодного розуму», знов піднявсь він на тяжку роботу, відпочивши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тим часом покинувсь. І хоч сі дві людини так на себе не похожі, а не раз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібності, велике трудолюбіє, сила волі і та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і може б віддав за те значну частину свого серця.

На тім скінчило наше оповідання — до іншого часу.

Писано року Божого 1867-го,
місяця серпня, 20 дня.

АВТОБІОГРАФІЯ

Микола Костомаров

Присвячується любій моїй жінці
Галині Леонтьєвні
Костомаровій
від Іер. Галки.

I

ДИТИНСТВО І ОТРОЦТВО

Сімейне прізвисько, яке я ношу, належить до старих великоросійських родів дворян або дітей боярських. Наскільки нам відомо, воно згадується в XVI віці; тоді вже існували назви місцевостей, які нагадували це прізвисько, наприклад Костомарів Брід на ріці Упі. Певне і тоді вже були існуючі тепер села з назвою «Костомарово», які знаходяться в губерніях Тульській, Ярославській і Орловській. За Івана Васильовича Грозного син боярський Самсон Мартинович Костомаров, який служив в опричнині, втік з Московської Держави до Литви, був прийнятий ласкаво Сиґизмундом Авґустом і наділений маєтком в ковельському (?) повіті. Він був не перший і не останній з таких перебіжників. За Сиґизмунда III-го, по смерті Самсона, даний йому маєток розділився між його сином і дочкою, яка одружилася з Лукашевичем. Онук Самсона, Петро Костомаров, пристав до Хмельницького і після Берестецької поразки підданий був баніції і втратив свій спадковий маєток, згідно з польським правом кадука, як показує сучасний лист короля до Киселя про відібрання маєтків, що підлягали тоді конфіскації. Костомаров, з багатьма волинцями, які пристали до Хмельницького і вступили у звання козаків, пішов у межі Московської Держави. То була не перша колонія з південнорусів. Ще

за царювання Михайла Федоровича з'явились малоросійські села по так званій Білогородській межі, а місто Чугуїв заснували і заселили козаки, які втекли в 1638 році з гетьманом Остряниним; за Хмельницького ж згадуване переселення козаків на московські землі було, скільки нам відомо, перше в своєму роді. Всіх, які перейшли тоді, було до тисячі родин; вони перебували під начальством ватажка Івана Дзінковського, який носив звання полковника. Козаки ці хотіли поселитися поблизу українських кордонів, денебудь недалеко від Путивля, Рильська або Білгорода, але московський уряд знайшов це незручним і ухвалив поселити їх подалі на схід. На їх прохання дано було їм таку відповідь: «Буде у вас з польськими і литовськими людьми часта сварка, а воно краще, як далі від задирливости». Їм відвели для поселення місце на ріці Тихій Сосні, і слідом за тим було збудовано козаче містечко Острогожськ. З місцевих актів видно, що назва ця існувала ще раніше, тому що про заснування цього містечка говориться, що воно поставлене на Острогозькому городищі. Так почався Острогозький полк, перший за часом з слобідських полків. В околицях новозбудованого міста почали розводитись хутори і села: край був привільний і плідний. Костомаров був в числі поселенців, і ймовірно це прізвище залишило своїм прізвиськом назву Костомаровій на Дону, тепер багатолюдної слободи. Нащадки Костомарова, який прийшов з Волині, укорінились в острогозькому краї, і один з них оселився на березі ріки Ольховатки і одружився з вихованкою і спадкоємицею козацького чиновника Юрія Блюма, який побудував в ім'я свого ангола церкву в слободі, ним закладеній і за його іменем названій Юрасівкою. Це було в першій половині XVIII століття. Маєток Блюма перейшов до Костомарової. До цієї парости належить мій батько.

Батько мій народився в 1769 році, служив з молодих літ в армії, брав участь у війську Суворова при здобутті Ізмаїла, а в 1790 році вийшов у відставку і оселився в своєму маєтку острогозького повіту в слободі Юрасівці, де я народився.*

Батько мій, згідно з тим часом, дістав недостатню освіту і згодом, усвідомлюючи це, завжди намагався поповнити цю недостатність читанням. Він читав багато, постійно виписував книги, вивчився навіть по-французьки настільки, що міг читати цією мовою, хоч і за допомогою лексикона. Улюбленими творами його були твори Вольтера, Делямбера, Дідро та інших енциклопедистів XVIII віку; особливо ж він до особи Вольтера виявляв повагу, що досягала до побожности.

---

* Острогозький повіт з усією південною частиною Воронізької губернії на той час належав до Слобідсько-української губернії нині Харківської.

Такий напрям виробив з нього тип старовинного вільнодумця. Він фанатично віддався матеріялістичному вченню і почав відзначатися крайньою невірою, хоч, згідно з своїми вчителями, розум його хитався між цілковитим атеїзмом і деїзмом. Його гарячий, схильний захоплюватися характер часто доводив його до вчинків, які за нашого часу були б смішні; наприклад: до речі і не до речі він здіймав філософські розмови і намагався поширювати вольтеріянізм там, де, видимо, не надавалось для того жадного ґрунту. Чи був він в дорозі — починав філософствувати з господарями заїжджих дворів, а у себе в маєтку збирав гурток своїх кріпаків і читав їм філіпіки проти святенництва і марновірства. Селяни в його маєтку були малороси і туго піддавались вольтеріянській школі; але з челяді було кілька чоловік, переведених з Орловської губернії, з його материнського маєтку, і останні, за своїм становищем дворових людей, які мали можливість користуватися частими бесідами з паном, виявились більштямущими учнями. В політичних і соціяльних поняттях мого покійного батька панувала якась суміш лібералізму і демократизму з прадідівським панством.

Він любив тлумачити всім і кожному, що всі люди рівні, що відміна за породою є забобон, що всі повинні жити як брати; та це не заважало йому, при нагоді, показати над підлеглими і панський ціпок або дати ляпаса, особливо в запальну хвилину, яку не міг він стримати; зате після кожної такої вихватки він просив пробачення у скривдженого служника, намагався чимнебудь затерти свою помилку і роздавав гроші і подарунки. Лакеям до такої міри це сподобалось, що бували випадки, коли навмисно його сердили, щоб довести до запалу і потім зірвати з нього. А втім його запальність рідше завдавала шкоди іншим, ніж йому самому. Одного разу, наприклад, розсердившися, що йому довго не несуть обідати, він, у припадку злости, перебив чудовий сервіс саксонського фарфору, а потім опам'ятавшись, сів, замислився, почав розглядати зображення якогось стародавнього філософа, зроблене на сердоліку, і підізвавши мене до себе, прочитав мені, з сльозами на очах, повчання про те, як необхідно стримувати пориви пристрастей.

З селянами свого села він поводився ласкаво і гуманно, не притискував їх роботами; якщо запрощував щонебудь зробити, то платив за роботу дорожче, ніж чужим, і усвідомлював необхідність звільнення селян з кріпацької залежности, в чому і не ховався перед ними. Загалом слід сказати, що коли він дозволяв собі витівки, незгодні з переконаннями свободи і рівности, які він проповідував, то вони походили всупереч його бажанню, від невміння стримувати пориви запальности, тому всі, хто був змушений часто бувати при ньому, любили його. В його характері не було ніякої панської пихи.

Вірному ідеям своїх французьких наставників, для нього дворянське достоїнство не було варте, і він терпіти не міг тих, у яких помічав хоч тінь хизування своїм походженням і званням. Якби на доказ цих переконань він не хотів родичатися з дворянськими сім'ями і вже за немолодих літ, замисливши одружитися, обрав селянську дівчину і відправив її до Москви для виховання в приватний заклад, з тим, щоб потім вона стала його дружиною. Це було в 1812 році. Вступ Наполеона в Москву і спалення столиці не дало їй можливости продовжити започатковану освіту: батько мій, почувши про розорення Москви, послав взяти свою вихованку, яка потім і стала його жінкою і моєю матір'ю.

Я народився 4 травня 1817 року. Дитинство моє до десяти літ проходило в батьківському домі без всіляких ґувернерів, під увагою самого батька. Прочитавши Еміля Жан-Жака Руссо, батько мій застосовував вичитані ним правила до виховання свого єдиного сина і старався привчити мене з дитинства до життя, близького з природою; він не дозволяв мене кутати, навмисно посилав мене бігати в сиру погоду, навіть промочувати ноги, і взагалі привчав не боятися простуди і змін температури. Постійно примушуючи мене читати, він з ніжних моїх літ став навівати мені вольтеріянську невіру, але цей же ніжний вік мій, який вимагав ненастанних про мене піклувань матері, давав їй час і можливість протидіяти цьому напрямові. В дитинстві я відзначався незвичайно щасливою пам'яттю: для мене нічого не варто було, прочитавши разів зо два якогонебудь Вольтерового Танкреда або Заїру в російському перекладі, прочитати її батькові напам'ять від дошки до дошки. Не менш сильно розвинулась моя уява. Місце, де розташована садиба, в якій я народився і виховувався, було досить гарним. За рікою, що текла біля самої садиби, усіяною зеленими острівками і порослою очеретом, височіли мальовничі крейдяні гори, помережані чорними і зеленими смугами; від них рядом тягнулися чорно-зелені гори, вкриті зеленими нивами, і під ними розстилався широкий зелений луг, усіяний весною квітами, що здавався мені незмірним мальовничим килимом. Весь двір був оточений по паркану великими осиками і березами, а обіч тягнувся належний до двору тінистий гай з віковими деревами. Батько мій нерідко, взявши мене з собою, сідав на землі під одною старою березою, брав з собою якийнебудь поетичний твір і читав або мене примушував читати; таким чином, пам'ятаю я, як, при шумі вітру, ми читали з ним Оссіяна і, як здається, в препоганому російському перекладі. Бігаючи до того ж гаю без батька, я, наштовхуючись на галявинки і на групи дерев, уявляв собі різні країни, яких фігури бачив на географічному атласі; тоді деяким з таких місцевостей я дав назви. Були і в мене і Бразілія, і Колюмбія і Ляплатська рес-

публіка, а бігаючи до берега ріки і помічаючи острівки, я наробив своєю уявою Борнео, Суматру, Целебес, Яву та інше. Батько не дозволяв моїй уяві пускатися в світ фантастичний, таємничий, не дозволяв оповідати мені казок, ні тішити уяву розповідями про привиди; він дразливо боявся, щоб мені не прищепилось якенебудь вульгарне вірування в лісовиків, домовиків і т. п. Це не заважало, однак, давати мені читати баляди Жуковського, причому батько вважав за обов'язок постійно пояснювати мені, що все це — поетична вигадка, а не дійсність. Я знав напам'ять всього Громобоя; але батько пояснював мені, що ніколи не було того, що там описується, і бути того не може. Жуковський був улюбленим його поетом; одначе ж батько мій не належав до числа тих ревнителів старого смаку, які, сповнені поваги до старих взірців, не хочуть знати нових; навпаки, коли з'явився Пушкін, батько мій зразу зробився великим його шанувальником, і велике його захоплення викликали Руслан і Людмила і кілька розділів Євгенія Онєгіна, що з'явились в Московському Віснику 1827 року. Коли мені минуло десять літ, батько повіз мене в Москву. До того часу я ніде не був, крім села, і не бачив навіть свого повітового міста.

Приїхавши до Москви, ми зупинились в готелі «Лондон» в Охотному ряді, і через кілька днів батько повів мене перший раз в житті до театру. Грали Фрайшюца. Мене так налякали постріли і потім сцена у вовчій долині з привидами, що батько не дав мені дослухати п'єси і після другої дії вивів з театру. Кілька днів мене займало бачене в театрі, і мені надзвичайно знову хотілося до театру. Батько повіз мене. Давали Князя Невидимку — якусь дуже дурну оперу, тепер вже занепалу, але тоді модну. Незважаючи на мій десятирічний вік, я зрозумів, що між першою баченою мною оперою і другою — велика відмінність і що перша незрівнянно краща другої. Третя бачена мною п'єса була Підступність і Любов Шіллера. Роль Фердінанда грав знаменитий свого часу Мочалов. Мені вона дуже сподобалась, батько мій був зворушений до сліз; дивлячись на нього, і я заходився плакати, хоч цілком не міг зрозуміти всієї суті показуваної події.

Мене віддали до пансіону, який утримував тоді лектор французької мови при університеті, Ге. Перший час мого перебування після відїзду батька з Москви проходив в ненастанних сльозах; до нестерпности важко мені було самотньому в чужій стороні і посеред чужих людей; мені безперестанку малювались образи покинутого домашнього життя і матінка, якій, як мені здавалось, повинна була зробитися тяжкою розлука зі мною. Мало-помалу вчення почало мене охоплювати і туга вгамувалась.

Я набув любов товаришів; господар пансіону і вчителі дивувались

моїй пам'яті і здібностям. Одного разу, наприклад, забравшись до кабінету хазяїна, я відшукав латинські розмови і за якихнебудь півдня вивчив всі розмови напам'ять, а потім почав говорити вичитані латинські речення власникові пансіону. З усіх дисциплін я вчився добре, крім танців, до яких, за вироком танцмайстра, не показував щонайменшої здібности, так що в один і той же час одні мене називали «enfant miraculeux», а танцмайстер називав ідіотом.

Через кілька місяців я захворів; батькові написали про це, і він раптом з'явився в Москві в той час, як я не чекав на нього. Я вже видужав, в пансіоні була танцкляса, як раптом батько мій входить до залі. Поговоривши з власником пансіону, батько вважав за краще взяти мене з тим, щоб привезти знову на другий рік після вакацій. Згодом я дізнався, що чоловік, якого батько залишив при мені в пансіоні як мого дядька, написав йому якийсь наклеп про пансіон; крім того, я чув, що сама хвороба, яку я перед тим переніс, викликана була отрутою, поданою мені цим дядьком, якому, як виявилось, був у той час розрахунок будьщо піти з Москви до села.

Таким чином в 1828 році я був знову в селі, з надією після вакацій знову поїхати до московського пансіону; тимчасом над головою мого батька готувався роковий удар, що мав позбавити його життя і змінити всю мою пізнішу долю.

Вище сказано було, що в маєтку мого батька було кілька переселенців з Орловської губернії; з них кучер і камердинер жили у дворі, а третій, який був також раніше лакеєм, був за пияцтво вигнаний з двору і знаходився у селі. Вони склали змову вбити мого батька з наміром пограбувати в нього гроші, які, як вони дізнались, у нього лежали в скриньці. До них пристав ще і чоловік, який був моїм дядьком під час мого перебування в московському пансіоні. Злочинний замір крився вже кілька місяців, нарешті вбивці вирішили здійснити його 14 липня. Батько мій мав звичку їздити для прогулянки в ліси на відстані двох-трьох верст від двору, іноді зі мною, іноді один. Ввечорі в роковий день він наказав запрягти в дрожки пару коней і, посадивши мене з собою, велів їхати до гаю, що носив назву «Довге». Усівшись в дрожки, я з якоїсь причини не захотів їхати з батьком і волів, залишаючись вдома, стріляти з лука, що було тоді моєю улюбленою забавою.

Я вискочив з дрожок; батько поїхав один.

Пройшло кілька годин, настала місячна ніч. Батькові час був повертатися; мати моя чекала його вечеряти — його не було. Раптом вбігає кучер і говорить: «Пана коні кудись понесли». Зробився загальний переполох, послали відшукувати, а тим часом два лакеї, учасники змови і — як є підозра — з ними і кухар обробляли свою справу: дістали скриньку, занесли її на горище і вибрали з неї всі

гроші, яких було кілька десятків тисяч, що їх дістав мій батько за закладений маєток. Нарешті один із сільських, якого надіслали для відшукування пана, повернувся із звісткою, що «пан лежить неживий, а у його голова красіє і кров дзюрчить». З світанком 15 липня мати моя відправилась на місце, і нам відкрилось жахливе видовище: батько лежав в яру з головою, спотвореною до того, що не можна було впізнати людської подоби.

Ось вже 47 літ пройшло з того часу, але і зараз серце обливається кров'ю, коли я згадую цю картину, доповнену відчаєм матері при такому видовищі. Приїхала земська поліція, провела розслідування і склала акт, в якому значилось, що батько мій безсумнівно вбитий кіньми. Відшукали навіть на обличчі батька сліди від кінських підків.

Про зникнення грошей слідства чомусь не провели.

Багато змінилось з того часу в моїй долі. Мати моя вже не жила в старому дворі, а поселилась в іншому, який містився в тій же слободі. Мене віддали вчитися до воронізького пансіону, який утримували тамошні вчителі гімназії Федоров і Попов. Пансіон знаходився в той час в домі княгині Касаткіної, що стояв на високій горі, на березі ріки Вороніжа, прямо проти корабельної верфи Петра Великого, його цайхгавза і руїн його будиночка. Пансіон пробув там рік, а потім з нагоди передачі будинку військовому відомству на школу кантоністів, переведений був до другої частини міста, недалеко від дівочого манастиря, в дім Бородіна. Хоч з нового примішення не відкривалось такого чудового краєвиду, як з попереднього, та зате при тому домі знаходився величезний, тінистий сад з фантастичною альтанкою; в ній молода уява учнів пансіона уявляла собі різні потворні образи, почерпнуті з страшних романів, які були тоді у великій моді і читалися з великою насолодою, потай від менторів, які клопотались про те, щоб учні читали лише корисні книги. Пансіон, в якому цього разу мені довелося виховуватися, був одним з таких закладів, де більше за все клопочуться показати на вид щось незвичайне, чудове, а по суті мало дають належного виховання. Незважаючи на свій тринадцятий вік і пустотливість, я розумів, що не навчусь в цьому пансіоні того, що для мене буде потрібно для вступу до університету, про який я тоді вже думав як про першу необхідність для того, щоб бути освіченою людиною. Більша частина дітей, які навчались в цьому пансіоні, належала до родин поміщиків, у яких укорінено було таке поняття, що російському дворянину не тільки нема чого, але навіть якби принизливо займатися наукою і слухати університетські лекції, що для дворянського звання найпристойніша кар'єра — військова служба, яку можна було проходити короткий час, щоб тільки дослужитися до якогонебудь чина і потім зануритись в свої сільські нетрі до своїх холопів і собак. Ось тому в

пансіоні не вчили майже нічого, що потрібно було для вступу до університету. Саме викладання проходило уривками; не було навіть розподілу на кляси; один учень вчив те, а другий інше; вчителі приходили лише спитати лекцій і задати їх знову по книгах. Верхом виховання і освіти вважалось лопотіти по-французьки і танцювати. В останньому мистецтві і тут, як колись в Москві, я був визнаний чистим ідіотом; крім моєї фізичної незграбности і браку грації в рухах, я не міг утримати в пам'яті жадної фігури контрданса, постійно збивався сам, збивав інших і викликав сміх і товаришів, і власників пансіона, які ніяк не могли зрозуміти, як я можу вміщати в пам'яті силу географічних та історичних імен і не в змозі завчити таку звичайну річ, як фігури контрданса. Я пробув в цьому пансіоні два з половиною роки і, на щастя для себе, був з нього вигнаний за знайомство з винним погрібом, куди, разом з іншими товаришами, я пробирався іноді по ночах за вином і ягідними водичками. Мене висікли і відвезли в село до матері, а матінка ще раз висікла і довго сердилась на мене.

За проханням моїм, в 1831 році матінка віддала мене у воронізьку гімназію. Мене прийняли до третьої кляси, яка дорівнювалась за тодішнім устроєм теперішній шостій, тому що тоді в гімназії було всього чотири кляси, а до першої кляси гімназії поступали після трьох клясів повітового училища. А втім, приймаючи мене до гімназії, мені зробили велику поблажливість, я дуже був слабий в математиці, а стародавних мов зовсім не знав.

Мене помістили у вчителя латинської мови Андрія Івановича Білинського. То був добрий дідуган, родом галичанин, який жив в Росії вже близько тридцяти літ, але говорив з сильним малоруським штибом і відзначався настільки сумлінністю і працьовитістю, наскільки і бездарністю. Вихований за старою бурсацькою методою, він не в змозі був пояснити належним чином правил мови і тим менше прищепити любов до предмету, який викладав. Знаючи його чесність і добродушність, не можна пом'янути його недобрим словом, хоч з другого боку, не можна не побажати, щоб подібних вчителів не було у нас більше. Згадуючи старі бурсацькі звичаї, Андрій Іванович серйозно виявляв жаль, що тепер не дозволяють учням давати субітки,* як бувало на його батьківщині у дячків, які приймали на себе обов'язок вихователів юнацтва. Інші вчителі гімназії мало являли собою педагогічні взірці. Вчитель математики Федоров, який був моїм господарем в пансіоні, був такий ледачий, що й не висловиш, і, прийшовши до кляси, читав, занісши ноги на стіл, якийнебудь роман про

* Звичай сікти всіх учнів по суботах, не звертаючи уваги, хто з них в чому винний або ні.

себе, або ходив взад і вперед по клясі, спостерігаючи тільки, щоб в цей час всі мовчали; за порушення тиші без церемонії бив винуватих по щоках. І у власному його пансіоні не можна було від нього навчитися нічого з математики.

Важко уявити в наш час існування подібного вчителя, хоч це була людина, яка вміла чудово замилювати очі і тим влаштовувати собі кар'єру. Пізніше, вже в сорокових роках, він був директором училищ в Курську і, приймаючи в гімназії відвідування одної значної особи, зметикував, що ця значна особа неприхильно дивиться на багатовчення, і коли ця значна особа, оглядаючи багату бібліотеку, яку пожертвував гімназії Демідов, спитала його, як він думає: чи належить в гімназії тримати таку бібліотеку, Федоров відповів: «Вважаю це за зайву розкіш». Ця відповідь багато допомогла йому в подальшій його кар'єрі.

Вчитель російської словесности Миколай Михайлович Севастіянов був типом священика, досить рідкого у нас на Русі, яка, як відомо, мало відзначається схильністю до девотизму; він складав акафісти св. Митрофану, постійно відвідував архиєреїв, архимандритів і прийшовши до кляси, більше повчав своїх вихованців побожности, ніж російської мови. Крім того, в своїх знаннях російської словесности це була людина вкрай відстала: він не міг чути без огиди ім'я Пушкіна, тоді ще бувшого, так би мовити, ідолом молоді; ідеали Миколая Михайловича звертались до Ломоносова, Хераскова, Державіна і навіть до київських письменників XVII віку. Він викладав за риторикою Кошанського і задавав по ній писати міркування і враження, в яких зображались явища природи: схід сонця, гроза, риторично хвалились чесноти, виливалось обурення пороками і т. п.

Завжди ретельно виголений, з пісною міною, із заплаканими очима, із зідхаючими грудьми, з'являвся він до кляси в синьому довгому сюртуку, примушував учнів читати ряд молитов, тлумачив про чудеса, чудотворні ікони, архиєреїв, потім питав лекцію, слідкуючи, щоб йому відповідали слово в слово, а визнаючи когонебудь незнаючим, примушував робити поклони. — Вчитель природничої історії Сухомлінов, брат бувшого харківського професора хемії, був людиною недурною, але мало підготовленою, мало прихильною до науки; а втім, оскільки він був розумніший за інших, то незважаючи на його недоліки як вчителя в повному розумінні цього слова, він все ж міг передати своїм вихованцям якнебудь корисні ознаки знання. — Вчитель загальної історії Цвєтаєв викладав за поганою історією Шрекка, не передавав учням ніяких власноусних розповідей, не освітлював викладених в книзі фактів якими б то не було поясненнями і поглядами, не познайомив учнів навіть в первісному вигляді з критикою історії і, як видно, сам не любив свого предмету: завжди

майже сонний і млявий цей вчитель здібний був призвичаїти своїх вихованців до лінощів і цілковитої байдужости до наукових дисциплін. — Грецьку мову викладав священик Яків Покровський, бувши разом і законовчителем. Він відзначався тільки різними філіпіками проти пансіонного виховання, взагалі виявляв неприхильність до світських училищ, вихваляв семінарії і поставив собі за правило вимовляти так, як пишеться, вимагаючи того ж і від учнів, чим викликав тільки сміх. Це була людина вкрай груба і зарозуміла, а пізніше, як ми дізналися, овдовівши, був судимий і позбавлений священицького сану за нецнотливу поведінку. — Вчитель французької мови Журден, який був колись капітаном наполеонівської армії і залишився в Росії в полоні, не відрізнявся нічим особливим, був взагалі лінивим і апатичним, нічого не пояснював і тільки задавав уроки за граматикою Ломонда, відмічаючи в ній нігтем місця, які слід було вивчити, і вимовляючи всім одне і те ж: Jusqu'ici. Тільки коли згадувались йому з якоїнебудь нагоди подвиги Наполеона і його великої армії, звична апатичність залишала його, і він мимоволі показував неминучі властивості своєї національности, робився живим і виголошував якунебудь хвастовиту похвалу улюбленому герою і французькій зброї. Вважаю при цьому доречним згадати випадок, що відбувся у мене з ним ще в пансіоні Федорова, де він після виходу Попова був помічником власника і мав мешкання в пансіоні. Я не був у злагоді з ґувернером німцем на прізвище Праль; Журден поставив мене на коліна і засудив залишитись без обіду. Бажаючи якось пом'якшити його суворість, я, стоячи на колінах під час обіду, сказав йому: monsieur Jourdin! Адже Prahler по-німецьки значить хвастун. «Chut! taisez vous!» прошепотів Журден. Але я продовжував: ці німці великі хвастуни, адже як їх Наполеон бив! «Ох як бив»! вигукнув Журден і, захопившись, почав згадувати Єнську битву. Скориставшись його захватом, я попросив у нього вибачення, і суворий капітан зм'якшився і дозволив мені сісти обідати.

— Німецьким вчителем був якийсь собі Флямм, який не відзначався особливим педагогічним талантом і погано розумів по-російськи, від чого його предмет не процвітав у гімназії. Учні, як скрізь бувало на Русі з німцями, блазнювали з його неуміння розмовляти по-російськи. Так наприклад, не знаючи, як вимовити по-російськи слово «акцент», він, замість того, щоб сказати «поставить ударение» говорив: «сделайте удар», і учні, потішаючись над ним, всі залпом стукали кулаками по зошиту. Німець дратувався, але ніяк не міг пояснити того, що хотів, і вся кляса реготала з нього. Залишається сказати ще кілька слів про тодішнього директора гімназії Фон Галлера. Він відзначався тим, що кожний учень, приїжджаючи з домашньої канікулярної відпустки, вважав обов'язком своїм принести

посильний подарунок: хто пару гусей, а хто — фунт чаю чи голову цукру; директор виходив до учня в передпокій, розпікав його за зухвальство, говорив, що він не хабарник, і проганяв учня з його подарунком; але в сінях, куди виходив з передпокою учень, з'являлась жіноча прислуга, брала подарунок і заносила на чорний хід. Учень приходив до кляси і помічав, що директор, під час свого звичного відвідування клясів, виявляв до нього особливу ласку і благовоління. Директор кілька років займав особисто для себе весь бельетаж гімназійної будови, а кляси розміщались по горищах; це спонукало вчителів подати на нього донос: приїхав ревізор, і директор мусів перейти з гімназійного будинку на найману квартиру. Незабаром після того начальство усунуло його з посади. Число учнів гімназії за того часу було невеликим і ледве сягало двохсот чоловік по всіх клясах.

За панівними тоді поняттями, батьки заможні, які пишались своїм походженням або важливим чином, вважали якби принизливим віддавати синів своїх до гімназії: тому заклад заповнювався дітьми дрібних чиновників, небагатих купців, міщан і різночинців. Плебейське походження виявлялось дуже часто в прийомах і способі поводження вихованців, як рівно і в недогляді первісного виховання, яке діставалось в батьківському домі. Грубі лайки, бійки і брудні забави були звичні в цьому колі. Між учнями було доволі ледарів, які майже не ходили до гімназії, а ті, які були більш старанними, заздалегідь привчені були дивитись на вчення тільки як на засоби, корисні в житті для добування насущного хліба. Про охоту до науки можна судити вже з того, що з тих, які закінчили курс в 1833 році, один я вступив до університету в тому ж році, а три мої товариші вступили в число студентів тоді, коли я був вже на другому курсі.

Під час перебування в гімназії, у вакаційні строки, я їздив додому до матері; іноді за мною присилали своїх коней і екіпаж, літом — бричку, а зимою — криті сани; іноді ж я їздив на поштових. В тому і іншому випадку путь лежав до Отрогозька по верстовому шляху, через села Оленій Колодязь, Хворостань і місто Коротояк, де переправлялись через Дін. Не доїжджаючи до Коротояка, дорога, протягом верст сорока, йшла в виду Дону по лівій стороні; поблизу Хворостані виднілось мальовниче село Оношкино, яке в 1827 році сповзло з гори, підмитої Доном. Цей феномен природи, як кажуть, нікому не коштував життя, тому що всі люди були в полі. Від Острогозька, якщо їхав я на своїх конях, мені доводилося добиратись до своєї слободи по хуторах, яких сила в цій стороні. До самої слободи я не зустрічав жадної церкви. Хуторки, по яких я проїжджав, всі були вільні, населені так званими військовими обивателями, нащадками колишніх острогозьких козаків і їх підпомічників. Весь цей

край носив назву риб'янського, і мешканці хуторів, як і міста, як би на відміну від інших малорусів, називались риб'янами. У них була відмінна від інших говірка і костюм. Пізніше, побувавши на Волині, я побачив, що і те, і друге виявляє в риб'янах чисто волинських переселенців, тоді як мешканці інших країв острогозького повіту попівденніше – виявляють своєю вимовою, одягом і домашньою обстановкою походження з інших сторін малоруського краю. Риб'яни жили тоді загалом заможно; землі у них було доволі, а дехто займався різним промислом і ремеслом.

Якщо доводилось їхати на поштових, то шлях лежав дещо східніше, на Пушкін хутір, де перемінялись коні; там була обивательська пошта, і найнявши поштових, можна було їхати на Юрасівку. Звичайно, виїжджаючи з Воронежа, я досягав Юрасівки на другий день; але якщо їхав на поштових, то і раніше. Новий дім моєї матері мав п'ять покоїв, був критий очеретом і стояв на краю слободи, на величезному дворі, де, крім будинку, амбарів, сараїв і стаєнь, було три хати, а в глибині двору був фруктовий сад, десятинах на трьох, який упирався в конопляник, оточений двома рядами високих верб, за якими тягнулось незмірне болото. Раніше, як кажуть, тут текла ріка; але в мій час вона вся поросла очеретом і осокою, за винятком кількох плес, та й то літом, густо вкритих лататтям. В саду було значне число яблуневих, грушових та вишневих дерев, які родили плоди смачних сортів. В одному куті саду був омшаник для бджіл, яких моя мати дуже любила. Сад уздовж паркану був обсаджений березами і вербами, а я, крім того, насадив там кленів і ясенів. Улюбленним проводженням часу в дні перебування у матері була їзда верхи. Був у мене сірий кінь, куплений батьком на Кавказі, надзвичайно прудкий і смирний, хоч і не без коверзування: варто тільки зійти з нього, він зараз виривався з рук, хвицав задніми ногами і щосили мчав у стайню. Я скакав на ньому і по своїх, і по чужих полях. Крім цієї забави, я іноді ходив стріляти, але, за своєю близькозорістю, не відзначався особливим мистецтвом; притому ж мені і жаль було знищувати невинні тварі. Пам'ятаю, як одного разу я вистрелив в зозулю і вбив її; мені стало так жаль її, що кілька днів мене ніби мучила совість. В літні вакації мої полювальні подвиги найуспішніше звертались на шпаків, які густими хмарами сідали на вишні і об'їдали плоди. Тут не треба було цілитись: варто пустити заряд шроту по верхів'ях вишень і підбирати вбитих і підстрелених пташок кучами, віддаючи їх потім в кухню для приготування на печеню.

Крім полювання і їзди верхом мене захоплювало плавання по воді. Оскільки не було справжнього човна, я влаштував собі корабель власного винаходу: то були дві зв'язані між собою дошки, на яких

ставились ночви. Я сідав у ці ночви з веслом і відправлявся гуляти по очеретах. Оскільки поблизу мого дому плеса не були великі і притому густе коріння латаття заступало шлях моєму імпровізованому судну, то я перевіз його за сім верст до чужого маєтку, де ріка була ширша і чистіша, їздив туди плавати і часто проводив там цілі дні, нерідко забуваючи і обід.

В 1833 році, коли я чекав вже закінчення курсу гімназії, трапилась в моєму домі несподівана і вкрай неприємна подія. Мати поїхала до мене у Вороніж на зимові святки. В цей час на наш сільський дім напали вночі розбійники; зв'язали сторожа, покалічили кілька дворових людей, забиваючи їм під нігті шила, палили свічкою, допитуючи, чи є у пані гроші; потім пішли в дім, повибивали замки в комодах і шафах і пограбували все. Коли почали робити розслідування, виявилось, що винуватцем цього розбою був поміщик валуйського повіту, відставний прапорщик Заварикін, а в співзмозі з ним був один з наших селян — малоросів, другий — з чужих в тій же слободі. Винні були заслані в Сибір.

Того ж року відкрилась і справжня причина смерти батька мого. Кучер, який возив його в ліс, з'явився до священика і зажадав, щоб був зібраний дзвоном народ: він на могилі пана оголосить свою правду про його смерть. Так було зроблено. Кучер всенародно, припадаючи до могили, що знаходилась поблизу церкви, возопив: «Пане, Іване Петровичу, прости мене! А ви, православні християни, знайте, що його вбили не коні, а ми лиходії, і взяли у нього гроші, а ними суд підкупили». Почалось слідство, потім — суд. Кучер викрив двох лакеїв, які, проте, від вбивства вперто відмовлялись, але не могли приховати того, що пограбували гроші і ними підкупили суд. До справи був притягнутий і кухар, але той усе заперечував і, за відсутністю доказів, дали йому спокій. Найголовніший же з вбивць був вже в могилі. Прикметно, що коли винних стали допитувати в суді, кучер говорив: «Сам пан винуватий, що нас спокусив; бувало почне всім розказувати, що Бога немає, що на тому світі нічого не буде, то тільки дурні бояться загробної кари, — ми й взяли собі в голову, що коли на тому світі нічого не буде, то значить все можна робити». Вбивці заслані в Сибір. Члени земеької поліції також притягнуті до відповідальности і прийняли гідну кару; але найвинуватіший з них, засідатель, щоб уникнути грізної долі, отруївся.

II

СТУДЕНСТВО І ЮНІСТЬ. ПЕРША ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ.

Після закінчення курсу гімназії, мені, шістнадцяти літ віком, доводилось вступати до університету; але тут я відчув, що слабий в математиці, та і при всьому бажанні не міг бути в ній сильний, коли вчитель нічого не викладав. Я запросив для своєї підготовки сусіда, колишнього інженера, який одружився в той час з дочкою поміщика в тій же слободі. Мій новий вчитель виявився цілком добрим, і протягом трьох місяців, займаючись щодня з ранку до вечора, я встиг вивчити майже весь курс того, що треба було для вступного екзамену до університету. Вчитель пройшов зі мною і конічні перетини, які тоді вимагались. В половині серпня 1833 року з страхом і трепетом рушив я до Харкова з матір'ю і моїм вчителем. Вступний екзамен пройшов якнайщасливіше.

Професор математики Павловський, який відзначався, як нам говорили, великою суворістю і поблажливістю, пропустив мене, записавши мені добрий бал. Радість моя була незмірна. Мене помістили у професора латинської мови Петра Івановича Сокальського. Я потрапив до нього цілком випадково. Не маючи наміру раніше помістится у цього професора, я відправився до нього разом з своїм вчителем поговорити про вступний екзамен з латини, в якій я себе почував недостатньо міцним після уроків Андрія Івановича Білинського. І мені, і моєму вчителю Петро Іванович так сподобався, що, виходячи від нього, ми розсудили, що найкраще мені помістится у цього професора. Передавши нашу думку моїй матері, ми знову пішли до Сокальського і домовились з ним про квартиру. Закінчивши вступний екзамен з усіх дисциплін, я простився з матір'ю і моїм сільським вчителем, які поїхали додому, а сам лишився в домі Сокальського. Мені дали окрему кімнату в особливому флігелі, в якому, крім мене, було четверо студентів, які проживали у Сокальського також в окремих кімнатах. Утримання і поводження з нами було дуже добрим; одне тільки дещо непокоїло мене: Сокальський не дозволяв курити тютюн, і це спонукало курити нас в пічний димар. Одного разу я, всунувши для куріння люльку у верхній душник пічки, випадково запалив сажу і сам злякався; ледве загасили і не допустили до пожежі, але після того Сокальський махнув рукою і сказав: «Краще куріть, а то ви мені і дім спалите».

В перший рік мого перебування в університеті я посилено зайнявся вивченням мов, особливо латинської, яку я дуже полюбив, і взагалі мене став сильно притягати античний світ. Уява моя постійно зверталась до Греції і Риму, до їх богів, героїв, до їх літератури і

пам'яток мистецтв. Одного разу, читаючи Іліяду в оригіналі з перекладом Гнедича, мені забагнулось розіграти в особах сцену, як Ахілл волочив тіло Гектора навколо стін Іліону. Я підготував своїх товаришів, ми знайшли маленький візок, на якому няньки возили дітей Сокальського, я упросив прив'язати мене за ноги до цього візка; один з моїх товаришів став грати роль Ахілла і потащив мене вниз по дерев'яних сходах флігеля, де ми жили, а двоє других, вкривши голови по-жіночому, стали на терасі того ж флігеля і зображали Гекубу і Андромаху. Мене потащили зі сходів по двору. Стук, гамір і крик дійшли до вух Сокальського, який в той час сидів з гостями; він вибіг на двір, за ним його гості — професори, які були у нього. Побачивши несподівану сцену, Сокальський спочатку прийняв менторський суворий вигляд, та потім, дізнавшись, в чому справа, не витерпів і зареготав на все горло. За ним почали сміятися і його гості. Мене розв'язали і замітили, що голова моя була в крові, як в тім і слідувало за Іліядою, де говориться:

... глава Приамида,
Прежде прекрасная, бьется во прахе...

Коли після того ми пішли до нього обідати, він протягом всього столу, дивлячись на мене, не міг утриматись від сміху і говорив своїм домашнім: «Ось пригостили мене! дали можливість побачити давнину в особах!»

Сімейство Сокальського складалось тоді з жінки, трьох малолітніх синів (з них один тепер харківський професор, другий — редактор «Одеського Вісника» і чудовий піяніст, а третій нещодавно помер) і старої тещі, жінки надзвичайно доброї і улюбленої всіма студентами. Ця остання на ім'я Надія Омелянівна, залишилась у мене в пам'яті як тип старої, добродушної малоросіянки. Вона говорила з усіма не інакше як по-малоросійськи, дуже піклувалась про вигоди квартирантів і по неділях сама пекла і приносила нам на сніданок чудові пиріжки. Вже багато років, ще до одруження Сокальського з її дочкою, вона утримувала у себе квартирантів — студентів і похвалялась тим, що її називали «студентська мати».* В числі її колишніх нахлібників був знаменитий Остроградський, про якого вона зберегла благоговійні спогади як про кращого з юнаків, який у неї проживав.

В той час Харківський університет був у великому занепаді. Професорські катедри займали почасти люди бездарні, почасти ж, хоч і талановиті, якими був, наприклад, Кронеберг, але ліниві. В нашому

* Ці слова написав Костомаров по-українськи. Ред.

історико-філологічному факультеті російська словесність була в руках певного Якімова. Він свого часу прославився найбездарнішим перекладом Шекспіра, з якого студенти наводили місця як приклад безглуздя. — Російську історію читав Гулак-Артемовський, людина безперечно з поетичним обдаруванням, як показали його малоросійські вірші, але в своїх лекціях з російської історії він відзначався порожнім риторством і пишномовністю. – Професора загальної історії Циха невдовзі перевели до Києва. Він читав давню історію за Ґереном і майже не додавав до неї нічого свого. — Філософію викладав якийсь Чанов, який був до того приставом части. Грецьку мову читав один собі німець Маврер, який знав свій предмет досконало, але погано володів російською мовою і здібністю викладу якою б то не було мовою. — Французьку мову читав Пакі-де-Савіньї, який був нещодавно перед тим професором латинської мови. Це був блазень в повному розумінні слова; на лекціях він ліберальничав у вольтеріянському дусі, але у ньому не можна було навчитися ні його мови, ні літератури; студенти ходили на його лекції лише для потіхи. Він показував, як у свято Богоявлення архиєрей святить воду, а марновіри кидаються до ріки з глечиками, а «philosophes» думають собі інше; накидався на кріпацтво і копіював розмови з поміщиком таким чином: «просю, за що ві б'єт ваш хлопшик?» «О! він мій хольоп?» «Qu'est-ce que c'est хольоп?» Поміщик відповідав: «Ми при цариця Катерина Олексіївна жили і били свій шелювік». «Ah, monsieur! При Катерина Олексіївна був один час, тепер — другий!» Починались сто раз повторювані анекдоти про Вольтера, про достоїнства його творів, цитувались вірші з якоїнебудь Альзіри, потім знову слідувало звертання до Росії з вказуванням на різні недоліки її; а втім діставалось і німцям. Пакі-де-Савіньї як справжній француз вважав французький народ найосвіченішим в світі і говорив, що хоч у німців є такі віршотворці, як Шіллер і Ґете, але куди їм до Расіна, Кребільйона і Вольтера. Йому відома була лише стара французька література, про нову, сучасну він не мав ніякого уявлення та й знати про неї не хотів.

Попечителем харківського університету був тоді якийсь Філатьєв, який в перші місяці 1834 року був переведений на якусь іншу посаду і поїхав, не підписавши затвердження в званні студентів більше ста осіб, які витримали вступний екзамен в поточному академічному році. В числі цих не затверджених був і я. Сокальський оголосив мені, що з огляду на університетський статут я не маю права ні слухати лекції, ні тримати перехідного іспиту; а втім втішив мене надією, що, напевно, майбутній попечитель затвердить нас всіх і нам дозволять тримати перехідний іспит. Але оскільки слухати лекції не можна було, я поїхав з Харкова до матері незадовго до свят і

пробув в селі до серпня того ж року. Ніколи в житті я до такої міри не зближувався з сільською природою, як в цей час, тим більше, що від часу смерти мого батька ніколи не жив у селі у весняні місяці і на початку літа. Мене займала кожна травинка, кожна квітка, кожна пташина і комашка. Тимчасом я в селі продовжував вчитися по-латині і по-французьки, так що до кінця літа міг вже вільно читати à livre ouvert всілякі французькі книги і прочитав в той час Notre Dame Гюго, книгу, відому за трудністю мови, сповненої різними архаїзмами. Ця книга справила на мене велике враження; я полюбив її автора і заходився жадібно читати інші його твори. В серпні я поїхав до Харкова. Там був вже новий попечитель, граф Ґоловкін, восьмидесятирічний дідуган, який провів життя за кордоном і говорив по-російськи дуже погано. Першою його справою після вступу було затвердити всіх незатверджених його попередником студентів. Нам дозволили тримати іспит, і через кілька днів я був переведений на другий курс. В цей академічний рік я мешкав, як і раніше, у Сокальського, хоча вже в другому домі, щойно ним відбудованому. Любов до латинської мови і античного світу почала у мене холонути. Я з запалом захопився французькою мовою, а з зими почав займатися і італійською. Тимчасом прийшло мені бажання узятися за музику; я купив собі фортепіяно за триста карбованців асиґнаціями і домовив собі вчителя; але через кілька місяців бажання до музики почало проходити, тим більше, що музика вимагала зайнять принаймні по кілька годин в день, а я на те зовсім не мав часу. З великою постійністю я випробував свої сили у віршуванні, яким почав займатися ще під час свого перебування в селі, куди поїхав було, залишившись не затвердженим у званні студента. Перед тим найулюбленішим зайняттям моїм було вивчення давніх авторів і особливо Верґілія. Я добрав смаку до античного зображення сільської природи і писав російською мовою ідилічні вірші, вживаючи гексаметра, який з усіх розмірів особливо мені подобався. Ці перші спроби залишились ненадрукованими, а потім, захопившись історією, я зовсім залишив писання віршів російською мовою.

1835 рік був знаменний в історії Харківського університету: в ньому виявлялось якесь оновлення. По різних катедрах прислані були свіжі, молоді сили, нові люди, які повернулись із закордону, куди посилались міністром для закінчення освіти. Наш історико-філологічний факультет був оновлений появою двох талановитих і вчених професорів. Перший був по катедрі всесвітньої історії Михайло Михайлович Лунін; другий — по катедрі грецької словесности Альфонс Осипович Валицький. Перший був безперечно один з кращих викладачів загальної історії, які колинебудь з'являлись в наших університетах. Він був озброєний всією сучасною вченістю, діставши

її в німецьких університетах, де кілька років слухав лекції. Не можна сказати, що він був обдарований щасливим даром слова; груди в нього були слабі, голос не гучний, дикція монотонна і ніби манірна; але ці недоліки надолужувались багатством змісту і критичним напрямом, до якого він умів привернути потяг своїх слухачів. Його лекції з давньої історії, особливо лекції з поширення християнства і з боротьби з поганством були стільки ж глибокодумні, як і захоплюючі. Історію нових віків читав він слабше і, як здається, сам нею менше займався. Взагалі лекції цього професора справили на мене величезний вплив і зробили в моєму духовному житті рішучий переворот: а полюбив історію більш за все і з того часу із запалом віддався читанню і вивченню історичних книг. Валицький менше на мене мав вплив, ніж Лунін, оскільки я не мав підготовки ні особливого прагнення, щоб зробити грецьку літературу і стародавности для себе фахом; але я відвідував його лекції і слухав з великою насолодою. Замітимо, що Валицький мав чудовий дар слова і був взагалі у викладі свого предмету набагато живіше Луніна.

З'їздивши на вакації на село і приїхавши знову до Харкова в серпні 1835 року, я вже не став жити у Сокальського і розмістився у Артемовського-Гулака. Тут я з великим захопленням займався історією і проводив дні і ночі над читанням всіляких історичних книг. Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки її значення.

Двір Артемовського-Гулака розміщався майже в кінці міста, на одній з вулиць, що виходила до поля. Проминувши кілька дворів, можна було досягти старого цвинтаря з невеличкою церквою; в ясні весняні і осінні дні ходити туди зробилося для мене звичайною прогулянкою. Дізнавшись про це, мій господар витлумачив це як припадок меланхолії і почав умовляти мене обрати для прогулянки більш веселі і людні місця. Сам він розміщався в одноповерховому дерев'яному домі, який виходив фасадом на вулицю, а всередині був досить ошатно вбраний. Студенти були розміщені в двох флігелях, які стояли у дворі; в одному з них, що складався з двох кімнат, жило двоє студентів: Деревицький і я. Взагалі за весь час свого студенства я мало зближувався з товаришами, хоч з тими, з якими випадок давав можливість бути знайомим, перебував у добрих стосунках. Про характер студентської корпорації того часу можна замітити, що вона не мала міцної солідарности; крім слухання лекцій, не було між студентами взаємних інтересів і тому не на чому було утворитися зв'язку, який би прив'язував кожного до всього кола товаришів, за належністю його до студентського звання. Студенти знайомились і дружились між собою за випадком або за особливими особистими симпатіями, і тому можна було пробути в університеті

декілька літ підряд і не бути знайомим з товаришами одного курсу; не кажу вже про студентів різних факультетів, між якими не було навіть єднання з нагоди лекцій. Взагалі студентів тодішніх, за їх схильностями і розвитком, можна розділити на такі розряди; 1) синки багатих батьків, звичайно розмішені ними у професорів, — франти і шалапути; мета їх полягала в тому, щоб якими б то не було засобами, хоч і негідними, дістати свого часу диплом на ступінь кандидата або дійсного студента; при панівній здавна продажності в Харківському університеті це було неважко: професори були поблажливі по пансіонерів своїх товаришів, оскільки у них самих були пансіонери, які потребували протекції. «Manus manum lavat» (рука руку миє), — говорили вони з цього приводу. Потинявшись три роки в Харкові, татусів або матусів синок діставав вчений ступінь, що давав йому право на клясний чин, і потім їхав у батьківський барліг і виклопотував собі якунебудь номінальну посаду, наприклад, почесного смотрителя училищ, або депутата в дворянському зібранні, або щонебудь подібне, чим, як відомо, була багата наша стара Русь-матінка, іноді ж вступав до військової служби, робився ад'ютантом у якогонебудь генерала, а послуживши кілька років, від'їжджав у свій маєток.

2) Молоді люди, які бачили попереду для себе метою службу; вони до певної міри вчились порядно, але прямої любови до науки у них було мало. Крім медиків, які природно йшли своєю дорогою, сюди слід причислити всіх тих, які після закінчення курсу йшли в цивільну службу і тягнулися до Петербурґу, який для них був, так би мовити, обітованою землею: Харківський університет давав великий контиґент всіляким канцеляріям та департаментам.

3) Молоді люди, які справді займались наукою з любов'ю: з них, особливо з казеннокоштних, набирались учителі гімназій. Цього типу студенти були, так би мовити, інтеліґенцією університету. За тих часів між ними панувала схильність до ідеалізму і у великій моді було займатись філософією; ті, що встигли познайомитись з німецькою мовою, з жадобою читали німецьких філософів, хоч через темноту останніх не завжди ясно осягали читане і захоплено впадали у всілякі довільні тлумачення і системи.

Нарешті 4) люди не настільки багаті, щоб розміщатись у професорів, і не настільки працьовиті і обдаровані, щоб успішно займатись наукою; вони жили і поводили себе абияк: багато піддавалось всілякій гульні, інші сиділи скромно за книгами в затишних квартирах, намагаючись пробиратися на екзаменах слідом за багатими пансіонерами; їх доля часто залежала від випадку: іншому таланило, і він кінчав курс щасливо, другий зрізувався на екзаменах і мусів сидіти зайвий рік в одному курсі, жаліючись на несправедливість профе-

сорів, які випускали в дійсні студенти або кандидати професорських пансіонерів і суворо ставились до тих, у кого не було протекції. Замітимо, що за тих часів не було між студентами такої разючої бідности, яку ми зустрічаємо тепер, можливо, з причини порівняної дешевизни тих часів.

Незважаючи на те, що я жив у професора, любов до зайнять була у мене настільки сильною, що мені не доводилось користуватися протекцією мого господаря професора. Я постійно сидів за книгами, не мав у місті майже ніяких знайомих і самих товаришів приймав рідко. Такий спосіб життя я вів до самих різдвяних святок, коли поїхав на село до матері. Напередодні Хрищення, збираючись повертатись до Харкова, я поїхав у своє повітове місто взяти подорожну і, повертаючись увечорі до слободи, почув себе хворим. Приїхавши додому, я захворів на віспу і пролежав більше місяця, а потім одужував до кінця березня. Хвороба моя була така сильна, що декілька днів боялись смерти або ще гірше — сліпоти. Очі мої, що і без того вже вимагали окулярів для близькозорих, з того часу ще більше ослабли. 25 березня я подався в дорогу ще з червоними плямами на обличчі і з слабими м'язами, але мені нізащо не хотілось пропустити екзамену і залишитись в університеті зайвий рік. Виявилось, що під час моєї відсутности поширилась звістка про мою смерть, і якийсь студент у відповідь професорові, який перекликав студентів на репетиції і згадав моє ім'я, заявив, що я вмер, а професор перекреслив в списку моє ім'я. Після святого тижня я заходився сильно готуватися до екзамену і в червні витримав його. Всі оцінки були цілком задовільні; я був певний, що дістану ступінь кандидата за відзнаку. Згадаю забавний випадок, що був з професором Пакі-де-Совіньї. Оскільки цей наставник, за старим звичаєм своїм, не викладав ніякої науки, а лише ліберальничав в авдиторії, то важко було кому б то не було складати екзамен з дисципліни, яку він викладав. Заведено було, що перед екзаменом студенти ходили до нього додому брати «лесони»* і платили за кожний по червоненькій (10 карбованців асигнаціями); і я пішов до нього брати лесон. Професор дає мені свою власну історію літератури і примушує мене прочитати одну сторінку, де містилась рубрика: «De la littérature francaise sous Henri IV». Я прочитав і дав йому червоненьку. «Bien, monsieur: vous aurez „optime"». Але я замітив йому, що «optime» для мене мало, що мені треба «eminenter», тому що якщо я дістану з кількох дисциплін optime,** то мені не дадуть ступеня кандидата; я ж не сподівався дістати eminenter з грецької мови. Професор на це

* очевидно тип екзаменаційного білета. — Ред.

** optime — дуже добре; eminenter — чудово.

сказав: «pour „l'eminenter" il faut prendre encore une lecon». Я дав йому ще одну червоненьку. Пакі-де-Совіньї примусив мене прочитати те саме, що щойно читав і, обіцяв поставити «eminenter», але коли я прийшов на екзамен і був викликаний, Пакі-де-Совіньї переплутав моє прізвище з прізвищем іншого студента і спитав мене «De littérature francaise en général». Я зупинився, а професори, члени факультету, які знали витівки француза, зрозуміли, в чому річ, і почали закривати собі роти від сміху. Студенти, які сиділи на лаві позад мене, також сміялись. Нарешті, постоявши трохи мовчки, я почав говорити йому задану мені умовно лекцію про літературу за Генріха IV. Пакі-де-Совіньї, як видно не догадуючись, зупинив мене і замітив, що я розповідаю не те; я, не звертаючи уваги, продовжую завчене, і на закінчення професор хотів писати мені optime, але декан факультету, який знав усе це, шепнув йому на вухо, і француз лише тоді зрозумів свою помилку і записав мені «eminenter», насмішивши і професорів, і студентів. Але мені не допомогло ніщо. Коли я, цілком певний, що буду кандидатом, поїхав додому на вакації, Артемовський-Гулак написав мені, що я не дістану ступеня кандидата, тому що законовчитель, який екзаменував мене при переході з першого курсу на другий, записав мені з предмету богослів'я «bene» (добре), і оскільки при остаточному екзамені не питали з богослів'я, то раніше виставлена атестація служила і при остаточному екзамені, а тому, хто мав хоч одне «bene», не давався ступінь кандидата за відзнаку. Нічого було робити — довелось їхати до Харкова і тримати особливий екзамен на ступінь кандидата.

Після вакацій я поїхав знову, розмістився у того ж Артемовського-Гулака, але вже на інших умовах: він відмовився брати з мене гроші за приміщення і запропонував мені викладати історію його синам. В такому становищі я прожив до січня 1837 року, коли був підданий екзаменові. Трапилась дивна обставина, що показує, до якої міри дотримання формальностей не узгоджувалось із здоровим глуздом. Здавалося б, якщо богослів'я завадило мені дістати ступінь кандидата, то варто піддати мене екзаменові з одного богослів'я; мене, навпроти, екзаменували з усіх дисциплін, за винятком богослів'я, оскільки остання наука не входила до програми на ступінь кандидата. На цьому ж екзамені зі мною трапився знову забавний випадок. Я екзаменувався з філософії. Професор цієї дисципліни Протопопов давав студентам свої записи, начинені туманними реченнями з німецьких філософів; були місця, в яких по-російськи ніяк не можна було дібратися до змісту, і вчити його філософію було справжньою мукою для студентів. Я в цей час вже трохи ознайомився з німецькими філософами і часто, між товаришами, для потіхи, говорив по-російськи філософською мовою чистісіньку нісеніт-

ницю, показуючи, як можна, за допомогою цього філософського туману, спантеличити інших і здатися глибоко вченим саме тому, що слухаючий нічого не зрозуміє. Будучи впевненим, що сам багатовчений професор не зовсім ясно розумів те, чого його навчили німці, чию мову він знав з гріхом пополам, я навмисне плів йому на екзамені нісенітницю, прикрашаючи всілякими «абсолютами, абстрактами» і тому подібними термінами, що були тоді в моді у філософській мові. Протопопов вислухав з увагою і записав мені чудово, уявляючи, що я вірно говорив йому те, що прочитав в якійнебудь німецькій книзі.

Після закінчення екзамену і діставши ступінь кандидата, я поїхав на село і незабаром вступив у Кінгбурзький драгунський полк юнкером. До того мене спонукало бажання пізнати людей і різне середовище, між іншим і військове, зовсім мені невідоме; але нести військову службу мені завадила заборона носити окуляри в званні юнкера, і крім того не пройшло ще місяця, як мені вже почали обридати військові вчення і тодішні військові товариші, яких надзвичайну порожнечу я побачив. До того ж в місті Острогозьку, де стояв тоді полк, був дуже багатий архів повітового суду, який зберіг всі старі справи колишнього козацького полку з часів заснування міста. Я почав займатися цими справами і захопився цим зайняттям. Це був мій перший досвід в зайняттях російською історією за джерелами і першою школою для читання старих паперів. Археологічні зайняття почали відвертати мене від військової служби; вахмістер скаржився на моє недбальство, нарешті командир полку запросив мене до себе і порадив залишити військову службу, твердячи, що я не обдарований до неї жадними здібностями і напевно принесу більше користи суспільству в іншій сфері. Я пішов і повністю прийнявся за свою археологію. Попрацювавши все літо над козацькими паперами, я склав за ними історичний опис Острогозького слобідського полку, додав до нього у списках багато найважливіших документів і підготував до друку; але потім задумав таким же чином перебрати архіви інших слобідських полків і скласти історію всієї слобідської України. Намір цей не був доведений до кінця: моя розпочата праця з усіма документами, доданими в списках до мого огляду, потрапила у Києві між інші папери при моєму арешті в 1847 році і мені повернута не була.

Восени 1837 року я поїхав до Харкова. Почуваючи, що в моїй освіті багато було прогаяно, і бажаючи доповнити її, я почав старанно слухати лекції Луніна, іноді ж відвідував лекції Валицького. Історія зробилась для мене улюбленим до пристрасти предметом; я читав багато всіляких історичних книг, вдумувався в науку і прийшов до такого питання: чого це у всіх історіях тлумачать про видатних

державних діячів, іноді про закони і установи, але ніби нехтують життям народної маси? Бідний мужик, хлібороб-трудівник ніби не існує для історії; чому історія не говорить нам нічого про його побут, його духовне життя, про його почуття, характер його радощів і суму? Незабаром я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не тільки за мертвими літописами і записами, а і в живому народі. Не може бути, щоб віки минулого життя не відбились у житті і спогадах нащадків; треба лише заходитися пошукати — і певне знайдеться багато, що до цього часу було упущено наукою. Але з чого почати? Звісно, з вивчення свого російського народу; а оскільки я жив тоді в Малоросії, то і почати з його малоросійської парости. Ця думка звернула мене до вивчення народних пам'яток. Перший раз в житті добув я малоросійські пісні видання Максимовича 1827 року, великоросійські пісні Сахарова і заходився читати їх. Мене вразила і захопила непідробна чарівність малоросійської народної поезії; я ніяк і не підозрював, щоб така краса, така глибина і свіжість почуття були в творах народу, стільки близького до мене і про якого я, як побачив, нічого не знав. Малоросійські пісні до того охопили все моє почуття і уяву, що за якийнебудь місяць я вже знав напам'ять збірник Максимовича, потім узявся за другий збірник його ж, познайомився з історичними думами і ще більше захопився поезією цього народу. Коли ж я прочитав «Запорожскую Старину»Срезневського і наївно вірив як справжньості вміщених там пісень під ім'ям народних, так і історичним поясненням видавця цієї книги, то книга ця ввела мене в оману. Втім не одного мене вона спокусила: багато знавців і любителів народної поезії вірили в те, що в ній видавалось за народний твір і за історичну істину. За посередництвом Амвросія Лук'яновича Метлинського, з яким я зійшовся, ще живучи у Артемовського-Гулака, де він жив як домашній вчитель, я познайомився з видавцем «Запорожской Старины» Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який тоді вже дістав посаду ад'юнкт-професора статистики в університеті. Знайомство це справило надовго сильний на мене вплив. Ізмаїл Іванович, за того часу хоч ще дуже молода людина, був глибоко начитаний, надзвичайно розумний і з великим запалом і охотою до наукової праці. Я почав часто відвідувати його, і дім його зробився для мене улюбленим місцем відпочинку і обміну думками. І. І. Срезневський жив тоді за Лопанню, в домі Юнкфера, разом з матір'ю, жінкою дуже розвиненою, доброю, гостинною і доброю музикою. Хоч фахом його була статистика, але він не цурався красної літератури і поезії, почував особливу любов до слов'янських мов і літератур, любив також малоросійську народність, з якою мав нагоду ближче познайомитись, перебуваючи перед тим вчителем у одного поміщика катеринославської губернії Подоль-

ського, недалеко від дністровських порогів. Взагалі зближення моє з цією людиною сильно сприяло моєму прагненню до вивчення малоросійської народности.

В той час від малоросійських народних пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було за того часу дуже мало. До того часу я не читав жадної малоросійської книги, крім Енеїди Котляревського, яку ще за дитинства, при батьку, здумав було читати, але мало розуміючи, покинув її. Тепер, озброївшись новими поглядами, я дістав повісті Квітки, видані того часу під псевдонімом Грицька Основ'яненка. Моє знання малоросійської мови було до того слабим, що я не міг зрозуміти «Солдатського Портрету» і дуже досадував, що не було словника: за відсутністю останнього служив мені мій служник, уродженець нашої слободи на ім'я Хома Голубченко, молодий хлопець літ шістнадцяти. Крім того, де тільки я зустрічався з коротко знайомими малоросіянами, то без церемонії обсідав їх питаннями: що означає таке то слово або такий то зворот мови. За короткий час я перечитав все, що тільки було друкованого по-малоросійськи, але цього мені здавалось мало; я хотів ближче познайомитись з самим народом не з книг, але з живої мови, з живих стосунків з ним. З цією метою я почав робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми народними клюбами. Я слухав мову і розмови, записував слова і вирази, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував подавані мені відомості і примушував собі співати пісні. На все це я не шкодував грошей, і якщо не давав їх просто в руки, то годував і поїв своїх співбесідників.

Зимою з'їздив я з Харкова до Полтави, оглянув місто і відвідав його околиці. Тоді ж оглянув я поле битви зі шведами, пішов на шведську могилу, де стояв хрест з написаними на ньому словами, виголошеними Петром Великим в день Полтавської битви: «А про Петра відайте, що йому життя не дороге, тільки б жила Росія, слава, честь і добробут ваш». Прямо проти могили знаходився шинок, утримуваний євреєм. Заїхавши туди, зустрів я діда, який служив колись, як він говорив, в ополченні 1812 року. Цей старий повів мене до величезного дуба, під яким, за переказом, відпочивав Петро після Полтавської битви. Звідти проїхав я в Диканьку, маєток Кочубея. Мене вабила туди та обставина, що в той час я почав писати драму, якої сюжет складала відома історія Мотрії Кочубей. В Диканьці священик показав мені сорочку з кривавими плямами, зняту з тіла Василя Леонтієвича Кочубея в день його мученицької смерти. Цю річ зберігали нащадки як святиню, але ніяких переказів, які відносяться до трагічної події, що тоді мене займала, я не почув. В Диканьці трапився зі мною випадок, характерний як риса народних

способів малоросіян. Я приїхав у село пізно і ніде не міг допитатися ночівлі; тимчасом мороз був лютий, доводилось замерзати на вулиці, і я звернувся до сільського начальства з проханням надати мені якогонебудь притулку. Сільський старшина надав мені приміщення в хаті одного селянина, але мене вперто не хотіли пускати, і тільки наполягання начальства змусило пустити мене. Господар, лежачи на печі, бурчав; господиня дивилась на мене з-під лоба і ні за що не хотіла розвести вогонь і зварити мені яєць; але, розташувавшись проти їх волі в їх хаті, я намагався розговоритися з непривітним господарем, і це мені вдалось не інакше, як після довгої впертости з його боку. Мало-помалу він розговорився, і справа закінчилась тим, що ми з ним здружились, і сама сувора господиня стала привітною, гостинною. Вже було близько півночі і самі господарі запропонували розвести вогонь і зварити мені вареників. До того ж у господаря знайшлась горілка; ми з ним випили і закусили, а на другий день господарі стали ще більш послужливими і при виїзді з села прощались зі мною дружньо і просили не забувати їх, якщо мені трапиться бути в Диканьці.

Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантишем-Каменським. Незважаючи на мале знайомство моє з малоросійською мовою і народністю, я задумав писати по-малоросійськи і почав складати вірші, які згодом з'явились друком під назвою «Українських баляд». Коли я пробував читати мої твори знайомим малоросіянам, колишнім своїм товаришам, то зустрів дуже несхвальні відгуки; одні сміялись з мого малознання і вказували мені похибки, інші піднімали на сміх саму ідею писати малоросійською мовою. Прикметно, що Амвросій Лук'янович Метлинський, який сам потім писав і друкував по-малоросійськи, був в числі противників моїх ідей про малоросійське писательство. Я не піддавався нічому, і навпаки захоплення все більше і більше оволодівало мною.

В лютому 1838 року я заходився писати драматичний твір і протягом трьох тижнів сотворив «Саву Чалого», взявши зміст з відомої народної пісні, але зробив велику історичну помилку, довільно віднісши подію, оспівану в цій пісні, до першої половини XVII віку, тоді як вона відносилась до першої половини XVIII-го. Коли я прочитав свого «Саву Чалого» І. І. Срезневському в присутності кількох знайомих малоросіян, він дуже похвалив мій твір, а інші знаходили в ньому різні похибки.

Слідом за тим, не друкуючи своїх малоросійських творів, раннею весною 1838 року я поїхав до Москви разом з Метлинським, який дістав якесь відрядження за посадою бібліотекаря, яку займав в Харківському університеті. Перебування моє в Москві тривало кілька місяців. Я слухав університетські лекції тамтешніх професорів і мав

намір тримати екзамен на ступінь магістра російської словесности; але відклавши цей план на майбутній час, на початку літа поїхав з Метлинським до воронізької губернії, пробув тижнів два у матері; потім, випроводивши від себе Метлинського, залишився в слободі і з запалом заходився вчитися німецької мови, в якій почував себе малознаючим. Я займався дуже старанно все літо, вивчив всю граматику і цілий словник, так що міг втішати себе, розкриваючи навмання книгу і перевіряючи знання німецьких слів, які зустрічаються в словнику. Озброївшись таким надбанням, я почав читати Ґете і протягом двох місяців прочитав його всього в паризькому виданні на 8 у два стовпця. Те ж зробив я і з творами Шіллера.

Тимчасом надходила осінь; я знову поїхав до Харкова і заходився друкувати свого «Саву Чалого». Друкування протяглося майже всю зиму, а я в цей час вчився по-польськи у одного студента і по-чеськи самоучкою, причому тоді ж переклав малоросійськими віршами старочеські вірші, відомі тоді під іменем Краледворського рукопису.

За «Савою Чалим» я віддав до друку і свої вірші, давши їм загальну назву українських баляд, назву, що не зовсім підходила до змісту всіх вміщених там віршів. Обидві книги, після всіх цензурних поневірянь, з'явились у світ весною 1839 року. Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і, крім того, піддається незаслуженому презирству. Я скрізь чув брутальні вихватки і глузування з хохлів не тільки від великоросіян, але навіть від малоросіян вищої кляси, які вважали дозволеним глумитись над мужиком і його способом виразу. Таке ставлення до народу і його мови мені здавалось приниженням людської гідности, і чим частіше я зустрічав подібні вихватки, тим сильніше захоплювався малоросійською народністю. Їздячи з Харкова до свого маєтку і назад до Харкова, я по дорозі завів собі в різних місцях знайомих селян, до яких заїжджав і за їх допомогою сходився з народом. При цьому я записував силу пісень і різних відомостей про народні обряди і звичаї.

Влітку 1839 року почався зі мною ряд нещасть, які значно підірвали моє здоров'я. Разом з І. І. Срезневським і кількома знайомими з колишніх моїх товаришів і молодих професорів я був в жіночому манастирі Хорошеві, у 18 верствах від Харкова, оточеному гарним гаєм. Ми пробули там дві доби, і місячні ночі проводили на повітрі; в наслідок цього я схопив горлову хворобу і, повернувшись до Харкова, звернувся до невідомого мені медика, який жив в одному дворі зі мною. До того часу в Харкові я ніколи не хворів і тому не подбав про постійного лікаря; той же, якому я себе довірив, був страшенний шарлатан і, оглянувши мене, знайшов в мені якісь страшні хвороби,

страшенно налякав мені і почав напихати ліками, наказавши мені сидіти вдома на найсуворішій дієті. За чотири дні зайшов до мене випадково один молодий лікар, який викладав в університеті, і побачивши, що я сиджу в задусі, почав розпитувати, а коли я йому розповів те, що мені наговорив мені мій ескулап, він зареготав, запевнив мене, що я роблюсь предметом експлуатації для шарлатана і переконав мене кинути всі ліки, кинути призначену мені сувору дієту і разом з ним іти гуляти в сад. Я послухався, пішов у сад, а звідти, бажаючи більше розсіяти мене від навіяних мені страхів, він запросив мене до ресторану, де разом повечеряли і випили вина. На другий день мій ескулап, дізнавшись про це, сказав мені: «Ну, тепер ви пропали; за місяць побачите, що з вами буде!» Це запало до моєї уяви.

Зі мною довго нічого не було поганого, і я поїхав до свого маєтку; але тільки як закінчився місяць і прийшов роковий строк, призначений мені ескулапом, так мені почали уявлятись збурливі хворобливі ознаки. Я звернувся до полкового лікаря, який сказав мені те саме, що і харківський професор. Незадоволений цим, я вдався до поради іншого лікаря — і той сказав те саме. Я звернувся до третього, який знайшов у мене такі ж хвороби, що і харківський ескулап. Тут вже ніщо не могло подолати моєї помисливости; я поспішив у Харків, почав звертатися то до одного, то до другого з медицинських професорів, нарешті один з них прийнявся лікувати мене і доручив наглядати за мною якомусь студентові з євреїв. Поприймавши пілюлі з місяць, я дізнався, що мені не давали ліків, а вважаючи хворобу мою плодом уяви, напихали цілком невинними речами. Помисливість знову знемагала мене. Я ще раз звернувся до нового лікаря, який вже почав лікувати мене справді. Від його лікування не вийшло нічого. Мені все здавалося, що я хворий. Весною 1840 року, готуючись до екзамену на ступінь магістра, я звернувся ще до одного медика, який уліпив мені таку кладь, що після них у мене зробився частий головний біль. Нарешті я покинув лікування, зазнавши, що нічого не допомагає тим хворобам, які мені тоді уявлялись.

Все літо 1840 року я провів у Харкові, займаючись історією, з метою тримати екзамен на ступінь магістра, сидів буквально дні і ночі і нарешті подав прохання про допущення мене до екзамену, і в той же час друкувався новий збірник моїх українських віршів під назвою «Вітка». Мене покликали на засідання 24 листопада. Професор Лунін екзаменував мене з всесвітньої історії дуже суворо; іспит продовжувався годину і три чверти; я витримав щасливо. Потім Артемовський — Гулак екзаменував мене з російської історії до такої міри поверхово, що я міг би, не прочитавши жадної книги,

відповідати на його питання. За десять днів покликали мене знову на екзамен з додаткових дисциплін: політичної економії і статистики. З першої екзаменував мене Сокальський, з другої — мій товариш по студенству Рославський. З обох дисциплін я відповідав задовільно. За екзаменом ішов письмовий іспит; мене примусили під час засідання ради в університетській залі написати два міркування на задані теми, одне з всесвітньої, друге з російської історії. Під час писання я випадково був свідком надзвичайно скандальної сцени. На засіданні ради професор Лунін зчепився з Артемовським-Гулаком і наговорив йому таких різних, викривальних зауважень, що мені здалося дивним, як Артемовський-Гулак міг захищатися від нього своєю звичною, пишномовною риторикою. Нарешті зауваживши мою присутність і вважаючи недоречним допускати стороннього свідка таких сімейних сцен у вченому стані, мені звеліли піти в іншу кімнату. Мої письмові відповіді були визнані задовільними і мені дозволили писати і подати дисертацію на обрану мною самим тему. Я обрав про значення унії в історії західньої Росії і весною 1841 року подав написану дисертацію в факультет. Віддавши свій твір на розгляд, я поїхав до Криму, для морського купання, оскільки, за порадою лікарів, нещодавнє велике приймання ліків і посилена голівна робота по підготовці до магістерського екзамену вимагали покращення мого здоров'я.

Я купався в Теодосії, де відчував страшенну нудьгу, тим більше, що в той час я не міг знайти зручного приміщення в місті і жив у дуже поганому готелі. Протерпівши чотири тижні, я поїхав на південний берег верхи з провідником татарином, мав намір об'їхати весь берег до самого Севастополя, але доїхавши до Ялти, втомився і повернув назад до Алушти; звідти їздив на вершину Чатирдага і, спустившись згори, проїхав до Симферополя, відвідавши, за вказівкою мого провідника, початок Салгіра.

В перший раз в житті бачив я високі гори і морські береги. Сходження на Чатирдаг залишило мені незабутні враження. На вершині гори відкрився переді мною чудовий вид гірських верховин Яйли і безбережної синяви Чорного моря. Незважаючи на те, що день був ясний і дуже палючий, на вершині Чатирдага мене проймав такий холодний вітер, що годилося б вдівати теплий одяг. Пробувши там кілька годин, я почав спускатися вже при соняшному заході і коли був на половині спуску з гори, небо вже темніло. Спускатися з Чатирдага для незвиклої людини здається дуже страшно: схилу гори не видно згори донизу і ненастанно здається, ніби летиш у провалля. Втративши з поля зору свого провідника, я до того налякався, що скочив з коня і мав намір спускатися пішки; кінь дерся по кам'яному грунту такими нерівними кроками, що здавалось — ось впаде і я з

нього полечу униз; але мій татарин, побачивши, що зі мною робиться, під'їхав до мене, допоміг знову сісти на коня і заспокоїв мене, запевнюючи, що кримські коні звикли, як кішки, лазити по горах і ніколи не скинуть вершника. В темряві з'їжджати було не так страшно, тому що око не бачило перед собою позірного провалля. З'їхавши з критизни, доводилось пробиратися лісом, і тут нова незручність: вітки дерев боляче шмагали мене по обличчю. Дорога, що вела від Чатирдага до Симферополя, пробирається посеред високих гір, химерно порослих чагарником і деревами. На дорозі зустрічались фонтани, зроблені благочестивими мусульманами, оскільки взагалі, за мусульманською вірою, побудова фонтану на дорозі вважається богоугодним ділом. З Симферополя я з'їздив в Бахчисарай, оглянув тамтешній палац, який тоді утримувався дбайливо і гарно; кімнати були мебльовані із східнім смаком; мене особливо полонила величезна заля з трьома фонтанами, з яких один був знаменитий фонтан сліз, оспіваний Пушкіним. Поруч з цією залею — повільйон з різнокольорового скла з великим фонтаном посередині, а з павільйону — вихід до кам'яного басейну, куди втікала дуже холодна вода з двох фонтанів, збудованих один проти другого на протилежних кінцях басейну. Вся стіна біля цього басейну вкрита крученим виноградом, а по берегу басейну посаджені мірти. Я з задоволенням викупався в цьому басейні, що був колись ханською купальнею.

В Бахчисараї я познайомився з одним греком, який займав посаду вчителя і смотрителя в повітовому училищі, і разом з ним зробив подорож верхи в Чуфут-Кале. Дводенне перебування в Бахчисараї залишило сліди в моїй літературній діяльності: я написав кілька малоросійських віршів, з яких два: «До Марї Потоцької» і «Аглае-Чесме» надруковані були (?) в «Молодику» Бецького.

Повернувшись знову до Симферополя, я поїхав звідти до Керчі. Тут я з цікавістю оглядав босфорські могили і музей, в якому в той час зберігалося багато старовинностей, пізніше пересланих до імператорського Ермітажу. Керченські могили і знайдені в них залишки сильно зайняли мою уяву: я написав по-малоросійськи вірш, надрукований пізніше в «Молодику» Бецького.* Я зобразив блукаючу тінь одного з босфорських царів, якого прах викинули з могили шукачі давностей, і тінь не знаходить собі спокою, що показано відповідно до відомого античного вірування про неспокійні блукання померлих, позбавлених поховання. Випадково познайомившись в Керчі з тамтешніми мешканцями, я почув обурливі речі про зловживання, які творилися при розкопуванні керченських курганів. Так, наприклад, розповідали, що розкопали «золотий курган», але не вибрали з нього

* «Пантикапея».

всіх речей, залишили на ніч без охорони, і юрба мешканців, провідавши це, кинулась туди і пограбувала скарби, котрих не встигли раніше винести археологи. Говорили, що пізніше юдеї продавали уламки прикрас, шматки порубленого золотого скипетру і силу золотих монет. Крім того, про самих археологів, які розкопували кургани, ходили несхвальні відгуки. Говорили, ніби вони приховували знайдені в курганах коштовності і таємно продавали їх англійцям.

З Керчі я поплив пароплавом до Таганрогу, де залишились мої коні, і поїхав суходолом до свого маєтку, з якого незабаром знову виїхав до Харкова. Приїхавши в Харків, я дізнався, що моя дисертація затверджена факультетом, але не всіма його членами. Її не знайшли гідною Артемовський-Гулак і професор Протопопов. Перший з них вважав, що сама назва її, через близькість до сучасних подій, не повинна служити предметом для вченої дисертації; але оскільки більшість членів затвердило її, то вона була визнана, і я почав її друкувати. В цей час я зблизився з цілим гуртком молодих людей, так само як і я відданих ідеї відродження малоросійської мови і літератури; це були: Корсун, молодий чоловік, вихованець Харківського університету, родом з Таганрогу, син досить заможного поміщика; Петренко, бідний студент, уродженець Ізюмського повіту, молодий чоловік меланхолійного характеру, в своїх віршах завжди майже звертався до місця своєї батьківщини, до своїх сімейних стосунків; Щоголів, студент університету, молодий чоловік з великим поетичним талантом, що, на жаль, рано випарувався; його жива уява частіше всього линула в старе козацьке життя; Кореницький, сільський диякон, в його віршованій поемі «Вечорниці» помітна велика схильність до сатири і вплив «Енеїди» Котляревського; сам його твір написаний тим же розміром і складом, як і »Енеїда»; нарешті семінарист Писаревський, син священика, який вже писав по-малоросійськи і видав драму «Купала на Івана»: цей молодий чоловік володів добре мовою, вірш його був правильний і звучний, але великого творчого таланту він не виявляв. Корсун затіяв видання малоросійського збірника («Сніп») і наповнив його віршами, як власними, так і своїх співробітників; самому видавцю належали віршовані оповідання, взяті з народної вигадки про ходіння Христа з апостолом Петром по світу і про різні пригоди, які траплялися з ними; оповідання передані вірно, але цензура не дозволила друкувати імен Христа і апостола Петра, і Корсун повинен був замінити їх іменами «Білбога і Юрка». Я вмістив там переклад кількох єврейських мелодій Байрона і трагедію «Переяславська ніч», написану п'ятистопним ямбом без рим, не розбиваючи на дії, з введенням хору, що надавало їй вигляд наслідування давньої грецької трагедії. Сюжет трагедії взятий з епохи Хмельницького при самому початку його повстання, але

мені значно пошкодило довір'я, виявлене таким мутним джерелам, як «История русов» Конiського і «Запорожская Старина» Срезневського; крім того, я ухилився від суворої відповідности з умовами віку, який взявся зображувати, і впав у пишномовність і ідеальність, розвинувши в собі останню під впливом Шіллера. Слідом за тим з'явився другий діяч в галузі відроджуваної малоросійської словесности: то був Бецький, який приїхав до Харкова з Москви. Він почав готувати збірник, який гадав наповнити статтями, писаними по-малоросійськи або які стосувались Малоросії. Познайомившись зі мною, він виявив добре бажання зібрати разом розсіяні сили духовних діячів і скерувати їх на те, що мало б місцевий етнографічний і історичний інтерес. Я зрадів такій появі, бачачи в цьому світанок того літературного відродження, яке давно вже стало моєю улюбленою мрією. В цей час я познайомився з Григорієм Федоровичем Квіткою і почав досить часто їздити до нього в село Основу, поблизу Харкова, де він жив в маєтку свого брата сенатора, займаючи невеликий будиночок, який стояв окремо від панських будов. Я дуже полюбив цього старого, який щирим серцем любив свою народність; так само його жінка справила на мене приємне враження; вона не була уродженкою Малоросії, але відзивалась не інакше як з великою любов'ю про все малоросійське. Іноді я їздив до нього з Бецьким, іноді з Корсуном. То був час найбільшого розвитку таланту Квітки, який став малоросійським письменником, як мав вже близько шістдесяти літ від народження. Крім повістей, виданих у двох частинах, він готував до друку третю частину, де, як і в перших двох, мав намір вмістити три повісті. Одна з цих передбачуваних повістей, «Сердешна Оксана», з'явилась в альманасі «Ластівка», надрукована Гребінкою в Петербурзі; друга — «Покоти-поле» віддана була Бецькому, і третя «Божі діти» надрукована в перекладі в «Современнике», а по-малоросійськи ніколи не виходила. Крім того, у Квітки була в той час в рукопису велика повість «Щира любов», з якої він уклав драматичний твір, граний в Харківському театрі і надрукований в пізнішому виданні творів Квітки. Була у нього жартівлива комедія під назвою «Бой-жінка», якої зміст взято з народної казки і полягає в тому, що жінка морочить і обдурює ревнивого і дурнуватого чоловіка. П'єса ця, як і «Щира любов», гралась колись на харківському театрі, але великого успіху не мала.

Незалежно від цього кола українських діячів, я мав коло інших близьких знайомих. І. І. Срезневського довго не було в Харкові; він був закордоном, куди поїхав для вивчення слов'янських мов; з інших близьких зі мною осіб, які належали до університетського кола, я згадаю професора Олександра Петровича Рославського-Петровського, з яким проживав кілька років на одній квартирі і тримав з ним

спільний стіл. В той час він читав статистику, вже після мого від'їзду з Харкова взявся за історію, був певний час ректором і помер за не дуже старих літ. Це була людина з дуже великою начитаністю, величезною пам'яттю, але лінивий, неуважний, захоплений картярською грою, зате дуже сумлінний і правдивий. А. Л. Метлинський читав того часу російську словесність; він був дуже працьовитий, але не талановитий і притому хворобливий, хворів на груди і говорив тихо і мляво. Як професор він не користався великою повагою. Раніше, постійно сперечаючись зі мною проти моїх ідей про українську літературу, він, нарешті, сам піддався тій же ідеї, почав писати малоросійські вірші і надрукував їх під псевдонімом Амвросія Могили, назвавши свій збірник «Думки і пісні та ще дещо». Вірші його здавались добрими, плавними, але творчого таланту за ним не визнавали. До таких же близьких знайомих слід причислити Полікарпа Васильовича Тихоновича, який був тоді вчителем латинської мов в першій гімназії, людину працьовиту, дуже добре знаючу як латинську, так і грецьку словесність і чудового педагога. Останній, хоч і був зі мною постійно дружнім, але залишався цілком холодним до української народности і, зайнятий своїм античним світом, ніби мав ні за що все сучасне. Це був клясик в повному розумінні цього слова. Пізніше він був професором в університеті і зараз займає посаду директора тої гімназії, в якій розпочав своє вчительство.

В 1842 році, в той час, як я готував дещо для Бецького в передбачуваний збірник, друкувалась моя дисертація, і на шостому тижні посту призначено було її захист. В цей же час перевели кудись харківського архиєпископа Смарагда, і замість нього прибув до Харкова архиєреєм знаменитий духовний оратор Інокентій Борисов. До мене приїжджає декан історико-філологічного факультету Валицький і повідомляє, що Інокентій, дізнавшись про мою дисертацію, висловив якесь невдоволення і несхвалення; тоді Валицький радить мені поїхати разом з ним до архиєрея, піднести йому примірник моєї дисертації і в розмові дізнатись, в чому полягає його невдоволення. Ми поїхали. Інокентій сказав, що вже читав її і зауважив кілька місць, про які може сказати, що краще було б, якби їх не було. На одне місце вказав він, де про суперечку костантинопільського патріярха з папою було сказано, що владолюбство ієрархів посіяло ворожнечу і роздвоєння в миролюбній церкві Христовій. Це здалося архиєрею несправедливим; про папу можна так говорити, але про патріярха не слід. В другому місці його неприємно вразило те, що я нагадав про аморальність духівництва в Західній Русі перед унією, про тяжкі побори, які брав з росіян константинопільський патріярх; нарешті не сподобалось йому і те, що я висловився, що унія принесла негативну користь православ'ю саме тому, що збудила проти себе опозицію,

яка породила Петра Могилу і всю його перетворюючу реформу. Я почав доводити історичну справедливість моїх думок, а Валицький спитав Інокентія, як розуміти його заперечення, в цензурному або ж лише у вченому розумінні. Інокентій сказав, що єдино у вченому, а ніяк не в цензурному. Тоді, відповідав Валицький, дефендентові дозволяється захищати свої положення на катедрі під час захисту. Тим і закінчилось перше побачення. Інокентій, побачивши мене потім в церкві, запросив мене до себе і почав тлумачити слова, радячи мені після захисту дисертації їхати до Петербургу і присвятити свою працю більш поважній і вченій розробці питання про унію. Я сказав, що маю намір займатися іншим, але з того часу почав бувати у архиєрея, який взагалі був людиною різнобічно освіченою і дуже приємною в бесіді, не кажучи вже про його проповідницьку діяльність, яка, з його приїзду, раптом оживила Харків. Юрби публіки всілякого звання і виховання сходились до церкви до його служби, і я також не минав нагоди слухати його проповіді, які висловлювались з ознаками великого таланту.

Тимчасом настав день захисту моєї дисертації. Напередодні цього дня з'являється прибита до стін університету об'ява, в якій говориться, що з непередбачених обставин захист дисертації Костомарова відкладається на невизначений час. Декан факультету, на моє питання про це, повідомив мені, ніби Інокентій написав якийсь папір помічникові попечителя, в якому пропонує затримати мій захист до зв'язку з міністром. Оскільки тодішній попечитель граф Головкін був дуже старий і не займався справами, то все управління справами округа перебувало в руках його помічника князя Цертелева. Я пішов до нього і дізнався, що справді Інокентій зробив таку заяву. Я звернувся до Інокентія. Архиєрей сказав мені, що він не має проти мене нічого в цензурному відношенні, а тільки готується заперечувати мені вченим чином. Я бачив в словах архиєрея прихованість. Пройшло тимчасом більше місяця; мені повідомили, що міністер народної освіти, яким був тоді граф Сергій Сергійович Уваров, прислав написаний професором Устряловим розгляд моєї дисертації і разом з тим наказав знищити всі примірники, які були надруковані, а мені дозволити писати іншу дисертацію. Оскільки, крім професорів і коротких знайомих, я не встиг її пустити в публічний продаж, то мені доручили самому об'їздити всіх тих, у кого знаходилась чи могла знайтись моя дисертація, відібрати всі примірники і подати до ради університету для спалення. Все це я зробив; але більша частина професорів, до яких я їздив, відмовились відсутністю у себе примірників під різними приводами, і замість ста примірників, які були роздані, мені вдалося повернути в правління менше двадцяти. Всі повернені були піддані вогню. Я був цілком певний, що все це справа

Інокентія, і в такій певності залишався дуже довго; в Петербурзі в шістдесятих роках мені говорили ті, хто займався архівними справами в міністерстві Уварова, що не Інокентій був причиною спалення моєї дисертації, а один з харківських професорів, який послав на мене наклеп міністрові. Однак з біографії Інокентія, надрукованої в «Русской Старине» 1878 року, виявляється головна участь преосвященного Інокентія в тодішньому затриманні моєї дисертації. Будучи в той час переконаним у провині Інокентія, я, проте, не припинив з ним знайомства; він говорив мені, що зовсім не причетний до цього діла, був зі мною постійно ласкавий і запрошував до себе. Так було до мого виїзду з Харкова.

Мені дозволили писати нову дисертацію, і я обрав тему: «Про історичне значення російської народної поезії». Предмет цей давно вже був близький моєму серцю: вже кілька років я записував народні пісні, і у мене їх накопичилось доволі. Тепер я мав намір провести мою задушевну думку про вивчення історії на підставі народних пам'яток і знайомства з народом, його переказами, звичаями і способом виразу думок і почувань. Я подав свою тему до факультету і одразу ж зустрів неприхильне ставлення до неї деяких осіб. Професор Протопопов перший не схвалив її і вважав, що такий предмет, як мужицькі пісні, принизливий для твору, що має метою здобуття вченого ступеня; але найбільш дивним здається, що проти моєї теми був і Артемовський-Гулак, незважаючи на те, що слушно вважався кращим знавцем малоросійської народности, як це і доводили його власні малоросійські твори. Він писав їх ще замолоду, в кінці 20-их років, а потім цілком залишив цей вид зайнять до глибокої старости, коли знову написав декілька малоросійських віршів, але вже з меншими ознаками таланту. Одним з найчудовіших його малоросійських творів була байка «Пан та собака», що явно викривала темні сторони тодішнього кріпацтва.

З приводу цього твору хтось, бажаючи посміятись з нього, якби в пародію того, що говорилось колись про Хераскова з приводу його поем, написав такий чотиривірш:

«Пускай в Зоиле сердце ноет,
Но Гулаку оно вреда не нанесет,
Рябко его хвостом покроет
И в храм бессмертия введет».

Написане в насмішку, мимо бажання автора насмішки, зробилось кращою оцінкою і похвалою поетичного таланту Гулака-Артемовського. Намагаючись цілий вік грати якунебудь ролю як професор російської історії, як ректор університету і як попечитель двох жіно-

чих інститутів, він не досяг своєї мети: він не зажив ні знаменитости, ні пам'яті нащадків на цьому полі, але залишився безсмертним як народний малоросійський поет; ніхто не перевершив його в знанні всіх відтінків малоросійської народности і в незрівнянному мистецтві передавати їх поетичними образами і чудовою народною мовою. А тимчасом все своє життя він і гадки не мав, в чому справді міг бути він вище за всіх і зажити знаменитости як літератор. Свої малоросійські вірші писав він заради жарту і вважав їх не більше як жартом. Артемовський-Гулак як поет і людина був іншою особою, аніж професор. Вірний старим забобонам, він не розумів, що історія як наука зобов'язана займатися більше народним життям, ніж зовнішніми подіями. Протест Артемовського-Гулака був, однак, не наполегливим, і коли я подав свою дисертацію вже написану, він був в числі тих, хто затвердив її. Професор Протопопов, навпаки, продовжував залишатися при старому погляді і висловився, що вважає навіть непристойним ходити на захист такої дисертації.

З метою збільшити засоби до життя, які виявлялись недостатніми від надсилань з материнського маєтку, я почав шукати собі службу і зайняв посаду помічника інспектора студентів у Харківському університеті. Помічників було п'ять, і мені доводилось не більше одного разу на тиждень ходити на чергування в корпус казеннокоштних студентів і перебувати там цілу добу, від ранку одного дня до ранку другого; весь останній час я вживав для писання своєї дисертації. В той час я квартирував разом з професором Рославським-Петровським в домі Альбовської, недалеко від театру; але квартира моя, знаходячись на нижньому поверсі, виявилась вогкою і нездоровою; проте я пробув у ній всю осінь і зиму. При цьому я вважаю незайвим згадати тодішній театр у Харкові. Ще раніше, до 1840 року, театр містився в дерев'яній будові, на довгому майдані, який мав назву театрального. Трупу тримав спочатку Штайн, а потім передав її Млотковському. З 1840 року театр розмістився у знову відбудованій кам'яній будові, на другому кінці того ж майдану, і був під завідуванням дирекції. Протягом всього часу перебування мого в Харкові я досить часто відвідував вистави, а під час моєї служби помічником інспектора навіть за обов'язком повинен був часто бувати на них. Харківський театр у всі відомі мені роки не позбавлений був більш або менш обдарованих акторів і актрис, які з'являлись на сцені. Між ними варто згадати Млотковську, яка чудово грала в комедіях та водевілях, але іноді не без успіху бралась і за драматичні ролі. Соленик був артист, який займав би блискуче місце і на столичній сцені і тримався в Харкові лише тому, що був харківський домовласник і вступив на сцену з любови до мистецтва. Він був чудовий у всіх комічних ролях і дещо нагадував московського Шумського, який

з'явився на сцені в більш пізній час. Не позбавлений був обдарування і Домбровський, також комедійний актор, який особливо відзначався в малоросійських ролях. Слід віддати честь режисерам харківської сцени, що п'єси, визначені для вистави, брались переважно відповідно до місцевих умов театру; не наважувались виставляти того, що через засоби, які мав театр, важко було поставити належним чином, як це звичайно робилося в провінційних театрах інших міст, де здавалося нічого не вартим угощати публіку такими спектаклями, які і за декораціями, і за музикою, і нарешті за костюмами і мистецтвом акторів не підходили до провінційної сцени.

Весною 1843 року моя дисертація була готова і подана на факультет. Тоді ж Бецький випустив в світ одну за другою три книжки свого «Молодика». Перша з них мала в собі белетристичні твори, віршовані і прозові, російською мовою; там я не вмістив нічого. Друга містила в собі винятково твори у віршах і прозі малоросійською мовою; тут вмістив я свої вірші, написані в Криму, і переклад кількох п'єс з старочеського Краледворського рукопису. Третя, на якій позначений був вже 1844 рік, присвячена була російським статтям, які відносились до історії та етнографії Малоросії; тут з'явились мої перші історичні досліди, що торкались долі Малоросії: опис повстання Наливайка і біографічний нарис родини князів Острозьких.

Вважаючи, нарешті, для себе нездоровим залишатись у вогкій квартирі, я розстався з Рославським і найняв собі квартиру за Лопанню в домі одної священицької вдови, недалеко церкви Благовіщення. Це була моя остання квартира в Харкові і найкраща; я займав дві світлих кімнати у дворі, засадженому великими деревами, при фруктовому саді, за яким починався луг. Це був кінець міста. В той же час я змушений був подати у відставку з посади помічника інспектора, до якої не почував ні здібностей, ні прихильности. Надумавши одружитися з гувернанткою в домі пані Тізенгавзен, я викликав на дуель мого суперника, який відбив у мене наречену і потім покинув цю дівчину: зрозуміло, що такому запальному панові не вважали за можливе довірити нагляд за студентами. Я зайнявся викладанням історії в чоловічому пансіоні Зимницького, а тимчасом тоді ж мені спало на думку писати історію епохи Богдана Хмельницького. В травні 1843 року я почав працювати над нею. Харків не мав багатьох джерел для такої праці, і я змушений був обмежитись друкованими польськими, російськими і латинськими творами, та вже випадково набув і кілька рукописних. Таким чином один з моїх знайомих, Сементовський повідомив мене про Граб'янчин літопис у двох частинах: перша, що звалася «История о презельной брани», містила в собі повіствування про війни Хмельницького до його смерти, — друга починалась гетьманством Виговського і велася до

1721 року. Помітно було, що ці дві частини складені були різними особами, та й в літописі, який мені дістався, друга частина була писана іншою рукою, ніж перша. Списки належали, як показував почерк, до першої половини XVIII віку; то був Самовидець. Потім я одержав кілька рукописних джерел від І. І. Срезневського; то були ті, які пізніше Бодянський надрукував в «Чтениях», саме: Симоновський, Зарульський і повість «Еже содеялся», або казання про гетьманів малоросійських до Хмельницького; нарешті великий твір Рігельмана, який пізніше теж з'явився друком в Читаннях: «Літописне повіствування про Малу Росію». В бібліотеці Харківського університету я знайшов також кілька рукописних літописів і один рукописний збірник актів, що стосувались історії Малоросії. Від мого знайомого Варзина я дістав список Конiського. З таким незначним запасом джерел заходився я писати свого Богдана Хмельницького. Робота захопила мене великою мірою, і, згадуючи той час, я можу назвати його одним з приємніших в житті. Часами я прочитував частини мого твору своїм знайомим, в числі яких перше місце займав І. І. Срезневський, який повернувся із закордону і вступив тоді на катедру слов'янських наріч. Так прожив я до кінця 1843 року. Дисертація моя була розглянута, схвалена і зимою надрукована. З її нагоди я зблизився з професором Луніним; хоч раніше я часто слухав його на лекціях і глибоко поважав, але домашнім чином не був з ним знайомий. Тепер мене зблизило з ним те, що моя дисертація йому особливо сподобалась і він цілком поділяв мою думку про введення народного елементу в науку історії. Як людина з европейською освітою він здібний був дивитись ширше інших вчених мужів старого гарту.

День захисту моєї дисертації призначений був 13 січня 1844 року. Моїми опонентами були професори Якімов і Срезневський. Якімов, вирвавши з моєї дисертації два пісенних вірша, зажадав від мене довести, що тут є яканебудь поезія.* Раніше, ніж я зібрався відповідати йому, Лунін засміявся і сказав: «Це все одно, якби розсікти людину по частинах і вимагати, щоб показати, де в неї душа; ні в нозі, ні в руці, ні у вусі, ні в носі немає душі, а вся людина жива — з душею». В кінці захисту прибув преосвященний Інокентій, втрутився в суперечку і почав наводити порівняння народної поезії взагалі з біблією; але Артемовський-Гулак, який був ректором, зробив таке зауваження: «Ваше преосвященство, євреї були народом, який перебував під особливим заступництвом Божим, а тому ми про нього і його поетичні твори торкатися вважаємо недоречним». Після офіційних диспутів професор ботаніки Черняєв почав тлумачити назви

* Посію я василечки — буду поливати.
Ходи, ходи, Василечку — буду привітати.
(Примітка подана українською мовою. — Ред.).

рослин, що зустрічались в моєму творі як народні символи, але ректор замітив, що дисертація моя не з предмету ботаніки і вдаватися власне в ботанічні дебати тут недоречно. Після закінчення захисту було проголошено, що я дістав ступінь магістра історичних наук.

Пущена в публіку моя дисертація дістала прихильний відгук тільки в одному «Москвитянине», в статті, написаній Срезневським; в інших журналах: «Библиотеке для чтения» і «Отечественных записках» її прийняли не так ласкаво. В «Библиотеке для чтения», якою орудував тоді Сенковський, мої думки про важливість народної поезії для історика надали тільки можливість поглузувати і побавитись моєю книгою; в «Отечественных записках» перо знаменитого тоді Белінського висловилось, що народна поезія є такий предмет, яким може займатись тільки той, хто не в змозі або не хоче зайнятись чимнебудь поважнішим. Видно було, що знаменитий і пізніше такий прославлений російський критик не в змозі був бачити важливости народної поезії, — важливости, за нашого часу вже безумовно визнаної наукою. А втім прикметно, що той же Белінський, ще в 1839 році, розглядаючи в «Отечественных записках» мого «Саву Чалого» і «Українські баляди», поставився до мене зовсім інакше і визнав за мною безсумнівний талант.

III

ВЧИТЕЛЮВАННЯ І ПРОФЕСУРА В КИЄВІ

Після захисту дисертації я кілька місяців продовжував залишатись в Харкові і займався обробкою історії Богдана Хмельницького. Це зайняття, захоплюючи мене, викликало сильне бажання побувати в тих місцевостях, де відбувалися описувані мною події, і з цією метою я звернувся до князя Цертелева з проханням написати київському попечителю про моє бажання дістати місце в київській учбовій окрузі; разом з тим я просив прописати головну вчену мету цього бажання. За таким проханням, в кінці вересня 1844 року, князь Цертелев повідомив мене, що київський попечитель пропонує мені взяти на перших порах посаду вчителя історії в рівенській гімназії і для цього пропонує мені приїхати до Києва. Я одразу ж зв'язався з матір'ю, повідомив їй, що за два тижні поїду до Києва; мати моя поспішила приїхати до Харкова. 7 жовтня увечорі я виїхав з Харкова на поштових, проводжуваний матір'ю і юрбою харківських знайомих, які висловлювали мені побажання знайти щастя в іншому краї.

Прибувши до Києва, пішов я до попечителя Давидова, але той на

моє пояснення про запрошення мене сказав, що нічого про це не знає, і доручив звернутися до його помічника Юзефовича. Я пішов до останнього. Він прийняв мене гостинно, говорив, що читав мою дисертацію, наговорив з її приводу силу компліментів і підтвердив призначення мене вчителем гімназії в Рівному, де вільний від викладання час я можу присвятити оглядові історичних місцевостей і пам'ятників місцевої історії. Під час мого відвідування входить молодий чоловік, якого Юзефович знайомить зі мною. То був Пантелеймон Олександрович Куліш. Розмова зайшла про джерела малоросійської історії, і ми взаємно з задоволенням дізнались, що нам обом були знайомі одні і ті джерела. Виходячи від Юзефовича разом з Кулішем, я пішов до соборної церкви св. Софії і оглядав її з великою цікавістю; в той час вона ще не була реставрована, старі фрески не були відкриті, а стіни її були розписані живописом на штукатурці, яку пізніше обідрали; лише в деяких місцях розпочато було відкриття фресків; перші сходи на хори зі стінними зображеннями старовинного княжого життя не були зовсім відкриті для публіки. Походивши в Софійському соборі, я пішов до Куліша, який займав тоді посаду смотрителя повітового училища на Подолі. Коли ми заговорили про зібрання пісень, Куліш вийняв величезну купу паперів: то була його збірка народних пісень. Сам я, в чеканні подорожньої і грошей на переїзд до Рівного, оселився на Подолі у якогось міщанина, недалеко від Братства. З того часу я бачився з Кулішем майже щодня; ми ходили з ним по Києву і оглядали різні визначні київські місця; він же познайомив мене з М. А. Максимовичем, який жив на Старому місті, поблизу скасованої нині церкви св. Трійці, займаючи невеликий дерев'яний будиночок з садом.

Згадуючи тодішній мій огляд Києва, я не можу без здивування не зауважити, яку різницю мало це місто в той час з тим виглядом, який має воно в теперішній час. Печерськ був центром торговельної діяльности; в тій місцевости, яка тепер увійшла до фортеці, були ряди крамниць, найбільш відвідуваних публікою; університет стояв майже в полі, посеред незручних для проходження пагорбів і пісчаних насипів; Старе місто було немощене, усіяне негарними мазанками і халупами, і крім того мало великі пустирі. Хрещатик не мав тоді ні крамниць, ні лавок, ні готелів. Більша частина була дерев'яною, бруківки зовсім не було, у вогкий час була ще більша грязюка і сльота. Набережної вздовж Дніпра зовсім не було; берег його від Подолу під горою був буквально непрохідний, і я, замисливши піти берегом з Подолу з наміром дібратися до Лаври, примушений був повернутися, бо неможливо було іти схилом, особливо в дощовий осінній час. Місто погано овітлювалось, так що ходити вночі було

справжньою карою. Мені, який приїхав з Харкова, Київ здався як місто набагато гірше останнього.

Пробувши в Києві днів десять і діставши третину платні не в рахунок, я поїхав до Рівного. Дорога йшла посеред дрімучих лісів; погода була весь час незвичайно дощовою: від Києва до Рівного я не бачив сонця і одяг мій не висихав; незважаючи на це, я зупинився в Корці, де оглянув руїни старого замку; потім був в Острозі. Тут я ходив у руїни єзуїтського манастиря, пішов у подвійне підземелля і бачив там багато розкиданих кістяків; деякі дивовижно зберегли на собі шкіру і засохле тіло. Солдати, які квартирували в Острозі, ходили у ці руїни і обдирали з мертвяків одяг, віддаючи своїм жінкам на одяг. Потім я відвідав Капуцинський манастир, який не дійшов до таких руїн, як єзуїтський. Монахи були вириджені з нього нещодавно; костьол залишався з дерев'яним начинням, образами і лавками, хоч служити в ньому вже було нікому; я застав всередині його юдея в шапці, який прогулювався, і виявилось наймав від казни манастирський сад, і тут я спустився у льох, що служив колись усипальницею. Солдат, який зайшов туди раніше за мене, відбивав одну могилу, замуровану в стіні; з напису видно було, що була похована пані Сосновська, яка вмерла в 1633 році. Солдат відбив дошку і витяг труну, яка відкривалась з одного боку, як скриня: переді мною лежала особа середніх літ в густій шовковій сукні вишневого кольору; не пройшло і трьох хвилин, як образ її змінився, розсипався на порох — залишився один кістяк. Шовкова сукня здивувала мене надзвичайно густою тканиною, вона була за товщиною схожа на драп. З Капуцинського манастиря я пішов на гору, де стояли руїни православної церкви Богоявлення, а біля неї башти, які були в огорожі двору князів Острозьких, і залишок їх будинку, який займала тоді якась службова установа. На церкві не було даху і самі стіни в багатьох місцях загрожували падінням, так що ходити між цими руїнами було небезпечно. На вершині башт мальовничо поросли випадково засіяні дерева. Говорили, що під курганом знаходяться підземні ходи, але я не знайшов нікого, хто б мене повів туди. Оглянувши Острог, я пішов далі в путь і в той же день вночі прибув до Рівного. Це брудне юдейське містечко, де судилося мені було проживати, з першого виду здалося мені дуже непривітним, особливо при страшній грязюці і при повній відсутності найманих коней; на щастя, воно таке мале, що куди б не піти, все не буде далеко.

Ранком з'явився я до директора Абрамова, майбутнього мого начальника, був ним прийнятий досить сухо, хоч і ввічливо, і заходився шукати собі квартиру для розташування. Господар єдиного готелю, де я зупинився, порекомендував мені єврея-фактора, а остан-

ній повідомив, що можна мати квартиру з столом у якогось пана Самарського, дочка якого була одруженою з учителем гімназії Епіфановичем і жила разом з чоловіком у дворі батька. Пішовши з юдеєм, я завів з ним розмову і почув від нього забавні відомості про його життя-буття. «Я, говорив він, — багатий купець, торгував шовковими матеріями, та пан асесор (справник) мене обібрав до нитки, піймавши в контрабанді; вже два рази ускочив я в халепу, і після третього разу доводилось іти до Сибіру, тому асесор що хотів, те і міг з мене урвати; з нами, з жидами, всі так роблять: асесори слідкують за нами, дадуть час набрати контрабанди і збагатитись, а потім накриють і обдеруть, потім знову пускають наживатися, а як наживешся, вони знову накриють і знову обдеруть, і так ми працюємо на них»; цей юдей довів мене до Самарських. Я знайшов дуже гостинних господарів, старого і стару, які говорили чистою малоросійською мовою; з ними в одному дворі, тільки в другому будинку, жив їх зять, вчитель латинської мови. Я зайняв квартиру, яка вразила мене незвичайною дешевизною: з мене взяли десять карбованців у місяць за дві кімнати з столом і пранням білизни. Коли я переселився до свого нового приміщення і пішов до моїх нових господарів на трапезу, мене вразила велика кількість наїдків і щирість господарів. Щоразу було розливне море «старої вудки»* і домашньої наливки чудової якости; страви були зготовані досить грубо, на салі, але у великому достатку і з доброго матеріялу. Так почав я жити з дня на день, відвідуючи лекції.

В гімназії було до трьохсот учнів; більшість складали поляки або місцеві уродженці римсько-католицького віросповідання, православних було всього тридцять п'ять чоловік, але вони, за характером початкового виховання, крім віросповідання, нічим не відрізнялись від інших. Понад те було кілька учнів юдейського походження. Більша частина учнів вчилась добре, ледарі складали незначну меншість, всі поводили себе благопристойно: не було ніяких брудних пустощів, що ними, як відомо, відзначались багато гімназій в центрі Росії. Учнів польського походження, які жили в пансіоні або на спільних квартирах, що були влаштовані при гімназії, зобов'язували неодмінно говорити поміж себе по-російськи, але це дотримували вони тільки з потреби і з явним небажанням. Вчителі всі були росіяни, за винятком німця і француза; більша частина вчителів належала до малоросіян лівого берега Дніпра.

Іноді для розваги я ходив з товаришами-вчителями грати на більярді в ресторації. З учителів я зблизився найбільше з учителем латинської мови Чуйкевичем і математики — Яновським; перший

* горілки (Ред.)

знав багато малоросійських пісень і часто, приходячи до мене, співав їх, приносячи мені велику приємність, а останній майже щодня грав зі мною на більярді. На різдвяні святки, домовившись з священиком єдиної рівенської церкви Омелянським, я зробив за кілька днів подорож по сусідніх місцевостях, відомих з історії, а саме: відвідав Дерманський манастир, в якому проживав Отреп'єв, і Гошу, де в XVI віці, в маєтку Гайського, був головний осередок аріянської секти з училищем в дусі аріянського вчення і де, в числі учнів, був і наш Самозванець. Потім я відвідав Пересопницю, яка була колись удільним князівством, Межирич і Тайкури з руїнами замків.

Повернувшись до міста, я знову взявся за своє педагогічне діло, а перед святом Великодня 1845 року зробив нову подорож вже далі. Я найняв пару коней у єврея; зі мною поїхав вчитель Маловський, уродженець тамтешнього же краю і тому знайомий як з місцевістю, так і з житейськими звичаями. Ми приїхали в Кременець в день великої п'ятниці. Першим ділом моїм було піднятись пішки на вершину крутої і високої гори, де виднівся розвалений замок, який приписує переказ королеві Боні, дружині короля Сигизмунда I-го. Підйом був трудний і втомливий. Досягши вершини, я побачив чудове видовище розташованого під горою міста, а вдалині розсипались різноманітні пагорби гірських вершин, вкриті лісом. До мене долітали звуки дзвонів в церквах, що ледве можна було встояти на ногах. Я оглядав кратер колодязя, як кажуть місцеві мешканці, неймовірної глибини; за їх словами, сміливці пробували спускатись в цей отвір в кошиках на ланцюгах, доходили до такої глибини, що могли серед соняшного дня бачити зірки, але до дна не досягали. Здавна вже існував звичай кидати в цей колодязь каміння, щоб розмислити про глибінь за часом, за яким долітав звук від падіння. Не видно ніякого сліду струбцини і важко вирішити, чи був це насправді колодязь, чи підземелля для тайника. Приступ на вершину гори більш зручний в одному тільки місці, де існував підйомний міст. Площа, яку займав замок, не дуже велика і вся порита горбами, які виявляють колишні будови. В напівзруйнованих стінах і баштах влаштовані амбразури для стрільби з гармат і піщалей. Повернувшись з гори, я пішов оглянути колишній кременецький ліцей, який обернуто на православну семінарію. Один з вчителів, брат рівенського вчителя, мого товариша Тихомірова, дав мені рекомендаційного листа до архимандрита в Почаїв, куди я мав намір поїхати з Кременця. Переночувавши в заїжджому дворі, ранком, у велику суботу, пішов я до заутрені в собор, навернений нещодавно перед тим з францисканського католицького манастиря. В той же день я виїхав до Почаєва. Дорога йшла по мальовничій місцевості; по боках виднілись пагорби, вкриті гаями, то були відроги Карпатських гір, які

заходять з Галичини в наші межі. Увечорі ми прибули в Почаїв, зупинились у жидівському заїжджому дворі і пішли до архимандрита. Архимандрит був веселий, гостинний дідуган; колись він займав місце протоієрея в Каневі і, овдовівши, вступив у чернецтво. З першого разу він розговорився про місцеву старовину, про побудову Почаївської обітелі, спорудженої старостою канівським Потоцьким, відомим бешкетником і забіякою. За розповіддю архимандрита, Потоцький одного разу їхав по горі в виду Почаєва, який виднівся здаля, раптом кучер його, з необережности, перевернув його екіпаж. Роздратований пан наказав кучерові зупинитися, взяв рушницю і хотів стріляти в нього; кучер, охоплений жахом, звернувся до манастиря, який виднівся, і почав просити рятунку у Почаївської Божої Матері. Пан спустив курок, зробилась осічка,* пан знову звів курок, спустив його — вдруге осічка. Це вразило буйного пана; він кинув рушницю і почав у кучера розпитувати, хто така ця Почаївська Богородиця, яку він кликав. Пан мало займався предметами благочестя, а тому не мав поняття про чудотворну ікону, що була в манастирі, який знаходився недалеко від нього. Коли кучер, чудесно врятований від смерти, сказав йому все, що знав і наскільки вмів, пан замислився. Раптом прокинулось у ньому сумління, почав він уболівати за силою вчинених ним у житті бешкетів і лиходійств, прийшла схильність до каяття. Він велів везти себе в Почаївський манастир і поклонився чудотворній іконі. З того часу почуття розкаяння охоплювало його більше і більше; огидним здалось йому минуле життя, і він прийняв намір закінчити його денебудь в манастирі; але щоб пізнати, до якого манастиря вкаже йому йти вищий промисел, він вдівся жебраком і в такому вигляді відвідав декілька католицьких манастирів. Скрізь його приймали погано, обмежуючись убогим подаянням, але коли він з'явився до Почаївського уніятського манастиря, що був бідніше за інших, там його прийняли гостинно, нагодували, напоїли, дали притулок для ночівлі. Потоцький прийняв це за небесну вказівку і за деякий час прибув туди, тільки вже не в жебрацькому одязі, а в розкішній кареті, і приніс велику суму на побудову кам'яного храму, того самого, який існує до цього часу. Тут він поселився як послушник, довільно смиряв себе, виконував чорну працю, але іноді невільно виявляв і старі панські звички; так, наприклад, підмітаючи коридори келій, він будив до заутрені монахів, і ледве тільки помітить у когонебудь ліноші, того потягне по спині мітлою. Тут він і помер і був похований в церкві; тіло його, довго залишаючись нетлінним, показувалось богомольцям вдіте у польський кунтуш і взуте у величезні чоботи. Після навернення ма-

* відсутність пострілу. (Ред.)

настиря на православ'я його тіло наказано було сховати і показувати нікому, щоб народ не визнавав його за святиню.

Архимандрит запрошував нас прибути вночі до богослужіння, а після обідні розговлятись разом з братією в трапезі. Опівночі ми пішли до церкви і прослухали великодню заутреню. Наспів в Почаївському манастирі здався мені відмінним від звичайного російського, він був особливо веселий і нагадував мені мотиви екосеса, знайомі з дитинства. Церква почаївська одна з найпросторіших, які я бачив в Росії, і зберегла сильні сліди старого свого католицтва. За низеньким іконостасом, приробленим після приєднання до православ'я, виднівся високий католицький іконостас; з другого боку престолу, біля капітальної стіни, в багатьох місцях біля стовпів стояли вівтарики, вживані католиками та уніятами для тихої обідні і ніяк немислимі в православному храмі, оскільки вони звернені були не на схід, і сам престол примикався прямо до стінки, а замість образів були скульптурні речі; на хорах залишався ще великий орган, хоч зовсім без вжитку. Після обідні, слідом за архимандритом, ми пішли до просторої залі з накритими столами, на яких була розставлена великодня їжа, але без м'ясних страв. Після хорового співу «Христос воскрес» всі заходились закушувати, а потім тут же почався обід, незважаючи на те, що був час тільки соняшного сходження. Обід складався з двох рибних страв і вершкового крему; я замітив, що братія, якої я нарахував вісімнадцять чоловік, нічого не їла. Після обіду архимандрит запросив нас в келію, і там побачили ми розставлений на столі великий запас всіляких м'ясних страв, ковбас, поросят, індичок і силу пляшок з наливкою і вином. Архимандрит пояснив нам, що у них трапеза буває тільки для пристойности, а всі вони втішаються по келіях; при цьому він пояснив, що в західньому краї, де ще свіжі уніятські і католицькі звичаї, таке порушення прийнятих в православному чернецтві звичаїв і терпиться, і дозволяється. Після того ми пробули в манастирі три доби і користувались великою гостинністю і щирістю архимандрита і братії. В понеділок ми обідали у архимандрита в його келії і повинні були віддати честь його кухарю, який приготував дуже смачний м'ясний обід. Монахи, яких більша частина була з уродженців великоросійських губерній, закликали нас поодинці один перед одним і старались пригостити якогомога більше, так що ми змушені були відкараскатись від них. Я оглянув манастирську бібліотеку, яка виявилась дуже багатою на російські книги-стародруки благочестивого змісту, але я не мав часу познайомитись з ними докладніше. В головній почаївській церкві показують невелику стопу Божої Матері; з цієї стопи точиться вода; щоб бачити цю стопу, слід нахилитись і вкласти голову в отвір, який є в ніші стіни. За відомістю, поданою архимандритом, цієї води

наточиться в день половина чайної ложечки, іноді трохи більше; а оскільки богомільців приходить багато і багато бажаючих мати ту воду, то ми, як говорить архимандрит, вдаємося до гомеопатичних розчинень і впускаємо півложечки чудотворної води в цілу діжку із звичайною простою водою. Переказ говорить, що ще в той час, коли не існувало манастиря, в XIII віці, якісь пастухи побачили на тому місці, де тепер невелика стопа, стоячу Божу Матір. Слід ноги від зображення залишився на землі і з нього почала точитися вода. Манастир побудовано на скелі, води навколо близько немає, і поява води в ступні визнається дивовижним ділом. У великому коридорі, що йде від головної церкви, по стіні написана історія чудесного визволення Почаєва в 1672 році від турецького нападу. Манастир в той час ще був православний, ігуменом там був Йов Залізо; турецький паша йшов навалою на польські землі, сила сусідньої шляхти втекла в Почаївський манастир, вирішуючи там давати опір супротивникові, але обложені терпіли брак їстивного і у відчаї наважились вийти, вступити в бій з ворогами і загинути в січі. Отець Йов служив останню обідню, готуючи обложених до їх рішучого подвигу. Цієї самої хвилини, коли він проголосив «великій і пресвятій, пречистій і преблагословенній, славній Володарці нашій Богородиці», на хресті манастирського храму з'явилось зображення Божої Матері: Вона загрожувала рукою турецькому війську. Турки, за наказом свого паші, пустили в зображення ядро, але це ядро повернуло назад і поклало багатьох турків. Подія ця справила такий панічний жах, що все турецьке військо побігло, а польське, збадьорившись, почало його переслідувати і завдало йому поразки під Вишнівцем. В тому ж манастирі показують яму, вирублену в скелі, куди преподобний Іов іноді влазив, бажаючи віддатись самотньому богомислію.

Почаївський манастир користується великою повагою не тільки у православних, але й у католиків і уніятів. Я бачив там силу пришельців обох статей з Галичини, заговорював з ними і знайшов, що у них наріччя і говір нічим не відрізняються від волинців. Почаїв лежить на кордоні Австрії. З манастирської тераси мальовничо видніється Підкаміль з католицьким манастирем, що знаходиться вже в межах Галичини.

З Почаєва ми рушили у Вишнівець, з метою оглянути там замок, чудову картинну галерею з сімейними портретами князів Вишневецьких, бібліотеку з рукописами і велику кількість давніх речей.

Виїхавши з Почаєва вранці, ми були у Вишнівці опівдні, оскільки до нього від Почаєва не більше двадцяти верст з лишком. За того часу Вишнівець належав графові Мнішкові: після припинення родини князів Вишневецьких, в половині XVIII столітті, їх маєток пішов у розділ між різними спадкоємцями, і головне їх гніздо, з родинним

замком, дісталось родині Мнішків, яка кілька разів вже родичалась з Вишневецькими і тоді була з ними в найближчій спорідненості. Замок являє собою велику кам'яну будову в два поверхи із заворотами. Я мав рекомендаційного листа до власника його, яке дістав від власника Рівного, князя Любомирського. Перший предмет, який вразив мене при вході в сіни замку, було кілька величезних картин, що були виставлені на стіні і зображали сцени з життя нашого Самозванця. Тут була перша поява його у Мнішка, заручини з Мариною і не пам'ятаю ще щось; треба було звернути особливу увагу на ці картини, очевидно старі, і зняти з них копії, тим більше, що вони зовсім не ті, які зберігаються в Оружейній палаті і зображають сцени, які відбувались в Москві. Граф Мнішек допустив нас до себе, прийняв досить холодно і на прохання моє оглянути його замок сказав, що там немає нічого цікавого; потім покликав служителя і, віддавши йому ключі, велів вести нас по кімнатах замку, але наказав не заводити нас до бібліотеки, де, як він сказав, рукописи знаходяться в безладді. Це здалося мені дуже прикрим: я зрозумів, що не побачу того, що мене особливо цікавило і спонукало шукати знайомства з польськими магнатами. Нас повели по кімнатах, розташованих анфіладою; кімнати були одноманітно вбрані дзеркальними стінами, і я з сердечним співчуттям зустрічав багато знайомих мені з історії осіб. У наріжній кімнаті, якою закінчувалась ця анфілада, показували вирізані на дзеркалі слова: Comte du Nord; цей напис зробив був імператор Павло Петрович, який, будучи ще великим князем, подорожував під іменем Північного графа і заїжджав у Вишнівець, де не застав господарів. — Обійшовши замок, наскільки це було дозволено, ми пішли до господаря і дістали запрошення йти до нього в сад, куди він пішов. Цей сад був негарний і занехаяний. Мнішек сидів під деревом з книгою в руках, вислухав мою подяку і запросив на четверту годину обідати. Час, який залишився до обіду, я використав для огляду старої православної церкви, де похований Михайло Вишневецький, останній з Вишневецьких, який помер у православній вірі: це був батько знаменитого Єремії і чоловік Раїни Могилянки, родички митрополита Петра Могили і ревно православної, яка заснувала Густинський манастир в Прилуцькому повіті Полтавської губернії. Ця дерев'яна церква у Вишнівці, хоч і не відзначається особливою благовидністю, але не має такого вбогого вигляду, який я зустрічав по дерев'яних православних церквах Волині за тодішнього часу. Звідти я пішов до другої церкви, кам'яної, перетвореної з бувшого колись єзуїтського манастиря, де в склепі знаходиться усипальниця князів Вишневецьких з часу їх навернення в католицтво. Священик цієї церкви сказав мені, що зайнявши це місце, він звертався до архиєрея, що з перетворенням костьолу на православну

церкву треба викинути з склепу прах Єремії Вишневецького, який виявив себе жорстоким фанатиком і непримиренним ворогом православної віри і російського народу; але на звертання священика не було зважено, і йому зробили зауваження, що не слід чіпати мертвих.

Ми пообідали у графа Мнішка не в парадних кімнатах замку, а в прибудові, зробленій внизу до першого поверху, де він постійно розміщався; з нами обідав один з синів його. Після обіду господар завів зі мною розмову про історію епохи Хмельницького і висловлював думку, що польські історики невірно ставляться до цієї епохи і що Хмельницький зовсім не така погана людина, яким його зображали поляки з причини колишнього ворогування. Він велів принести портрет Хмельницького і запевняв, що це найвірніший, який денебудь можна знайти. Прикметно, що коли, переходячи то до тої, то до іншої епохи російської і польської історії, я торкнувся Самозванця, йому, як видно, було неприємно говорити про цей предмет, і він впівголоса сказав: «Це було вже дуже давно!». Прощаючись зі мною, Мнішек повідомив мене, що в Кременці є певний Радзимінський, якого батько займався спеціяльно епохою Хмельницького і залишив рукописні твори. Мнішек радив мені звернутись до Радзимінського і спробувати дізнатись, чи не збереглись в паперах батька якінебудь цікаві матеріяли, які можуть служити джерелами для історії козацької революції.

З Вишнівця я рушив назад до Кременця і відвідав Радзимінського за рекомендацією Мнішка. На мій подив, в Радзимінському я зустрів людину, яка від мого прохання познайомити мене з творами його батька перелякалась; він розповів мені, що за якимсь доносом про існування цієї історії, писаної його батьком, його заарештували, взяли його папери і повезли самого до Києва, тримали кілька місяців; потім повернули йому батьківський рукопис і відпустили додому; але приїхавши, він дізнався, що його вагітна жінка, злякавшись за долю чоловіка, захворіла і передчасно розв'язалась мертвим немовлям. Я запевнив його, що зовсім не належу до адміністрації і звернувся до нього з чисто вченим наміром, та й при тому і не насмілився б звернутись, якби знав, що рукопис, про який іде мова, залишає для нього такий важкий спогад. Обличчя Радзимінського дещо прояснилося, він запропонував мені сніданок, але, незважаючи на моє повторене прохання, не показав мені батькового рукопису. А втім, за тими відомостями, які на підставі цього рукопису мені передавав Радзимінський, я можу зробити висновок, що і не знайшов би в ньому багато нового й цікавого, оскільки Радзимінський, запевнюючи, що його батько був великий вчений, говорив на підставі батькових свідчень, що Хмельницький прийняв турецьку віру.

З Кременця ми рушили до Берестечка, куди і прибули на другий

день рано вранці. Місцевість знаменитої битви Хмельницького була мені дуже відома за писемними джерелами, і я з особливим завзяттям намагався перевірити мої про неї уявлення, намагався відшукати сліди давно минулих подій, про які я стільки читав, писав і думав. Берестечко лежить на рівнині вздовж ріки Стирі — ріки дуже звивистої; в неї впадає, версти за чотири до містечка, болотиста річка Пляшова, відома загибеллю козацького війська, котрого сила потонула при безладному переході через неї під час нещасної втечі з табору. Наближаючись до містечка і переїхавши через Пляшову, я наткнувся на стару лінію окопів у вигляді півмісяця і зрозумів, що це були сліди колишнього польського табору, зробленого тоді, коли поляки перейшли з правого берега Стирі на лівий. Праворуч від дороги зміїлася звивиста Стир, ліворуч очі впирались в густий, високий ліс. Прибувши до містечка, ми зупинились у жидівській корчмі. Я вийняв з портфелю свої папери і почав розмовляти з товаришем про Хмельницького; потім покликав юдея і прохав його, чи не можна дістати мені старих людей, які знають добре місцевість, щоб вони показали мені поле і різні ознаки на ньому. Юдей подивився на мене підозріло і зник. Я продовжував свою розмову з товаришем, поки за півгодини не ввійшов до нас в кімнату пан в мундурному сюртуку з червоним коміром, при шпазі; він зажадав від нас пашпорти і, побачивши з них, хто ми такі, ласкаво сказав: «Ви, панове, хотіли б оглянути поле битви, що відбувалась між козаками і поляками; я можу доставити все, що вам потрібно, і уклінно прошу перейти до мене в дім, у мене вам буде спокійніше і зручніше». Мене дуже здивувала впевненість, з якою цей пан висловився, що йому цілком відомо, чому ми приїхали і чого шукаємо. Ми вийшли з ним і сіли в його екіпаж, а юдей, за його наказом, поклав туди всі наші пожитки. По дорозі цей пан пояснив нам, що він становий пристав і, повідомлений юдеєм про прибуття якихось панів, які бажають чомусь оглядати поле, прийшов до нас з наміром, якщо виявиться потрібним, заарештувати нас; але, підслухавши біля дверей нашу розмову, зрозумів, що ми не якінебудь польські емісари, яких йому наказано було берегтись, а вчені, які відшукують сліди давно минулих подій. Ми були у нього дуже гостинно прийняті, разом з ним об'їжджали поле і всі околиці Берестечка і через його посередництво розпитували і вели бесіди з народом. Поїхавши знову на поле, де була битва, я побачив ясно на одному боці ближче до лісу невелике узвишшя, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до Стирі, сліди окопів у вигляді кола, де був козацький табір, укріплений після відходу Хмельницького за ханом. Тут я знайшов і острів на Стирі, той самий, де за відомостями Пасторія, захищались триста хоробрих козаків, які не хотіли здатися ворогам і мужньо загинули в

запеклій битві. Цей острів весь заріс великим лісом; праворуч від нього, при впадінні ріки Пляшової, було місце рокового переходу козаків через ріку — переходу, в якому затонуло сила козацького війська. Що ця подія відбувалась саме в цьому місці, я прийшов до висновку в зв'язку із зібраними відомостями, що до цього часу в згаданому місці, на дні ріки відшукуються уламки сідел, зброї, стремен і зотлілі шматки попон. Все це, як відомо, кидали козаки в воду, щоб влаштувати греблю для свого переходу. На протилежному боці Стирі, за містечком Берестечком, є пагорб із складеною з цегли каплицею, в якій поставлена статуя св. першомучениці Теклі. Тут, за переказом, похована юрба жінок, які втекли з околиць під захист польського війська і залишались на правому боці Стирі в той час, як поляки виступили в бій на лівому боці тої ж ріки. Татари несподівано перейшли ріку і перебили всіх цих жінок, яких число переказ показує до трьох тисяч. Насправді, напевне, пагорб з каплицею є місце, де поховані польські воїни, забиті в бою. На цьому ж боці Стирі, версти за дві від містечка, стоїть високий пам'ятник, поставлений, як говорить на ньому напис, над тілом князя Пронського, який помер в 1533 році. Він, як говорить переказ, був єретик, і знаючи, що після смерти дістанеться у владу дияволу і буде ходити мертвяком, лякаючи живих людей, наказав прибити свою труну у внутрішній верхній частині пам'ятника на ланцюгах. Я влазив по підставленій драбині в отвір, пробитий в цій верхній частині, і бачив справді уламки ланцюгів з вбитими у склепіння кільцями. Цей князь Пронський був один з рязанських князів, який втік у Литву після насильницького опанування Рязанської землі Москвою. Само собою зрозуміло, що народна леґенда про його єретицтво не має історичної підстави.

Оглянувши Берестечко, ми через два дні виїхали назад до Рівного, напучувані добрими побажаннями гостинного нашого господаря і забезпечені від нього на дорогу їстивними припасами.

Настав в гімназії екзамен, і тут я дістав з Києва повідомлення, що мене переводять учителем історії в першу київську гімназію. Доводилось прощатись з Рівним і Волинню. Я поїхав звідти з великим ворохом народних пісень і записаних переказів і оповідань; деякі були зібрані мною особисто, інші доставляли мої учні, яких я заохотив, з нагоди поїздок їх до рідних на вакаційний час, збирати і доставляти мені народні пам'ятки.

Приїхавши до Києва, я дізнався, що вже все було зроблено стосовно до мого переведення, і користуючись літніми вакаціями, що починались, подався у Воронізьку губернію до матері, на поштових через Глухів і Курськ.

Під час вакацій я з'їздив в Дивногорський манастир, розташо-

ваний в надзвичайно гарній місцевості над Доном, поблизу гирла Тихої Сосни. Це одна з наймальовничіших місцевостей, які мені випадало зустрічати в Росії. Крейдяні гори, що складають берег Дону, за своєю природною конструкцією прийняли тут фантастичні фігури стовбів, колон, кам'яних лав, пристінків, веж і т.п. В крейдяних горах тягнеться заглиблення, вкрите лісом; тут побудовано манастир. Він був бідний і містив в собі не більше п'яти братів, з яких один, який був колись армійським капітаном, тепер ієромонах, носив звання настоятеля. В крейдяній горі, вище лісу, яким поросла її підошва, є печера, викопана у вигляді коридора; початок її, за переказом, відноситься до XVII віку. Настоятель, показуючи мені цю печеру, розповів мені, що на Трійцин день в Києво-печерській лаврі було чудесне видіння: під час обідні явилась Богородиця за престолом і осінила народ хресним благословінням. Говорили йому про це богомолки, які нещодавно прибули з Києва, і запевняли, що самі були в церкві і бачили явління Богородиці. Я пояснив йому, що сам на перший день Трійці був на обідню в лаврі, однак не бачив Богородиці. «Значить, Господь не сподобив вас побачити чудо, а жінки його побачили», — сказав настоятель.

У серпні поїхав я знову до Києва і по приїзді туди вступив у свою нову посаду вчителя першої київської гімназії. Спочатку я помістився на Старому Місті, потім перейшов на Хрещатик і найняв квартиру разом з студентом Афанасієм Маркевичем, гарячим любителем південноросійської мови і завзятим місцевим етнографом. Пройшло кілька місяців. В листопаді я дістав від матері листа, в якому вона жалілась на підупале здоров'я і висловила бажання продати маєток і переїхати до мене у Київ. Я розміркував, що тримати маєток за дев'ятсот верст від Києва і їздити до нього на перекладних — не зовсім зручно, і збирався продати маєток в острогозькому повіті, а замість нього купити денебудь по сусідству з Києвом. З цією метою я поїхав до матері в грудні 1845 року. Не було чого зволікати, тому що віднаходився добрий покупець маєтку. По приїзді до своєї слободи я негайно надіслав посланця до поміщика, який бажав купити маєток, а той прислав до мене свого довіреного, дворового чоловіка, з грошима. Ми поїхали до Воронежа і протягом кількох днів уклали купчу. Повернувшись назад, я попрощався із закутком, який вважав своїм багато років, і рушив на поштових, через Харків, до Києва. По дорозі між Полтавою і Києвом я застудив собі горло і дістав нарив; в такому стані прибув я до Києва на перший день Різдва. Квартира моя виявилась неопаленою; товариша мого Маркевича не було в місті, і я змушений був знайти притулок в якомусь брудному готелі, що містився на Хрещатику, на розі Бесарабського майдану. Тут мій знайомий, який мешкав у Києві, кандидат дерптського університету

М. І. Гулак запросив мене переїхати до нього і жити до приїзду до мене матінки, після чого я збирався вже відшукати собі особливу квартиру. Хвороба горла потребувала операції, мені зробив її професор Короваєв, який проколов нарив у горлі, і я залишився в квартирі у Гулака до лютого. Оскільки одужання не дозволяло мені виїжджати, то я проводив час з Гулаком і вчився разом з ним сербської мови. До нас часто приходив наш спільний приятель Василь Михайлович Білозерський, який після закінчення курсу в університеті мешкав у Києві з надією знайти собі службове місце. Потім став ходити до нас Афанасій Маркевич, який повернувся до міста від брата, у якого деякий час гостив. Наші дружні бесіди звертались більше всього до ідеї слов'янської взаємности. Слід сказати, що то був час, коли усвідомлення цієї ідеї було ще в дитячому стані, але зате відбивалось такою свіжістю, яку вона вже втратила в близький до нас час. Чим тьмяніше вона уявлялась в головах, тим менше було обдуманих образів для цієї взаємности, тим більше було в ній таємничости, принади, тим з більшою сміливістю створювались припущення і плани, тим більше здавалось можливим все те, що, при більшому розмислі, мало тисячі перешкод для здійснення. Взаємність слов'янських народів в нашій уяві не обмежувалась вже сферою науки і поезії, але стала ввижатися в образах, в яких, як нам здавалось, вона повинна була втілитись для майбутньої історії. Помимо нашої волі став нам уявлятись федеративний устрій як найщасливіший плян суспільного життя слов'янських націй. Ми стали уявляти всі слов'янські народи з'єднаними між собою в федерації, подібно до давніх грецьких республік або Сполучених Штатів Північної Америки, з тим, щоб все перебувало в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію. Федерація тільки по одних народностях не виявлялась для нас цілком зручною з багатьох причин, а особливо з кількісної нерівности мас, які належали до народностей. Яке справді союзництво на підставах взаємної рівности могло існувати між мізерними за кількістю лужичанами і величезною масою російського народу з незмірними просторами його батьківщини? Ми прийшли до результату, що із збереженням права народностей необхідний інший поділ частин майбутньої слов'янської держави для її федеративного устрою. Таким чином склалася думка про адміністративний поділ земель, що їх населяють слов'янські племена, незалежно від того, до якої з народностей належить це плем'я в тій чи іншій смузі простору, в якому воно мешкає. Ми не могли уяснити собі докладно образа, в якому повинна з'явитись наша уявна федеративна держава; створити цей образ надали майбутній історії. У всіх частинах федерації передбачались однакові основні закони і права, рівність ваги, міри і монети, відсутність митниць і свобода тор-

гівлі, загальне знищення кріпацтва і рабства, в якому б то не було вигляді, єдина центральна влада, яка завідує зносинами, поза союзом війська і фльоти, але цілковита автономія кожної частини стосовно до внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти. Найближчим і найвірнішим шляхом досягнення цієї мети в далекому майбутньому передбачалось виховання суспільства в дусі таких ідей, а тому вважалось за необхідне, щоб в університетах та інших учбових закладах були люди щиро віддані цим ідеям і здатні впроваджувати їх в юні покоління. З цією метою з'явилась думка утворити товариство, завданням якого було б поширення ідей слов'янської взаємности, як шляхами виховання, так і шляхами літературними. У вигляді припущення я накреслив статут такого товариства, якого головними умовами були: найповніша свобода віровизнання і національностей і відкинення єзуїтського правила про освятіння засобів цілями, а тому заздалегідь заявлялось, що таке товариство в жадному випадку не повинно замірятися на щонебудь, що має бодай тінь критики проти існуючого суспільного порядку і встановлених предержащих властей. Вивчення слов'янських мов і літератур ставилось найголовнішою справою у вихованні. Товариші мої щиро прийняли ці ідеї; самому товариству передбачено було дати назву товариства св. Кирила і Методія, слов'янських апостолів. Думка про заснування товариства незабаром була забута, після того як я, одужавши від недуги, почав їздити до гімназії на службу, і з приїздом до мене матінки на постійне мешкання найняв іншу квартиру; але думка про слов'янську взаємність і слов'янську федерацію глибоко залишалась у всіх нас як заповітна в житті.

1-го лютого 1846 року мати моя приїхала до Києва, і з цього часу розпочався для мене інший тип домашніх обставин. Разом з матінкою я оселився на Хрещатику, в будинку Сухоставської. Через кілька будинків, на протилежному боці, в тому самому готелі, куди я прибув на свято Різдва після повернення з продажу мого маєтку, квартирував Тарас Григорович Шевченко, який приїхав тоді з Петербургу до Малоросії з наміром знайти собі тут притулок і посаду. Дізнавшись про нього, я познайомився з ним і з першого ж разу зблизився. Тоді була найдійовіша пора для його таланту, апогей його духовної сили. Я з ним бачився часто, захоплювався його творами, з яких багато, ще невиданих, він дав мені в рукописах. Нерідко ми просиджували з ним довгі вечори до глибокої ночі, а з наставанням весни часто сходились в невеликому садку Сухоставських, що мав чисто малоросійський характер; він був насаджений переважно вишнями; було там і кілька колод бджіл, які втішали нас своїм дзижчанням.

Крім Шевченка, частими співбесідниками моїми були Гулак, Бі-

лозерський, Маркевич і вчитель Пильчиков; нерідко заходив до мене старий професор колишнього кременецького ліцею Зенович, добродушний дідуган, який займався хемією і колись уклав якусь теорію про створення світу за допомогою електрики і магнетизму; він мав слабість проповідувати її до речі і не до речі усякому стрічному.

Куліша в той час не було в Києві; він перебував в Петербурзі. В кінці травня мене повідомили, що університет св. Володимира бажає обрати мене у викладачі російської історії замість нещодавно померлого Домбровського, але з тим, щоб я прочитав на раді пробну лекцію, оскільки більша частина членів мене не знала і навіть не бачила у вічі. Я погодився на цю умову. 4-го червня мене запросили на засідання ради і запропонували мені прочитати лекцію про те, з якого часу слід починати російську історію. Я прочитав. Зміст моєї лекції базувався на тому, що історія російська є історія слов'янського племени, яке живе в Росії, і тому починати її слід з тих часів, за яких з'являються ознаки поселення слов'ян на російському материку. Завдання моє потягло мене в епоху володарювання готів і гунів. Я виклав з своєї точки зору теорію походження гунів від суміші різних племен, що жили в Росії, і в тому числі слов'ян, які були поневолені готами і втекли в заволзькі степи разом із втікачами з інших племен. Оскільки я нещодавно перед тим читав Амміяна Марцелліна, Іорнанда, Ліутпранда, Приска та інших письменників давнього часу, які залишили повіствування про гунів, лекція моя вийшла настільки багата відомостями, скільки і прикладами свідчень, що я наводив в оригіналах: вона справила якнайкраще враження. Після того, як я залишив залю ради, проведено було балотування, а за годину ректор університету, професор астрономії Федоров, надіслав мені записку, в якій повідомив, що я прийнятий одноголосно, і не знайшлося жадного голосу, спротивного моєму обранню. То був один з світлих і пам'ятних днів мого життя. Університетська катедра давно вже для мене була бажаною метою, якої досягнення, однак, я не сподівався так скоро.

За день чи два після мого обрання я переїхав на іншу квартиру, на Старе Місто, на Рейтарську вулицю і, залишивши в ній свою матінку, поїхав на поштових до Одеси до половини серпня і повернувся до Києва, а через кілька днів був запрошений читати вступну лекцію в університеті. Моя перша лекція пройшла якнайкраще; слухачів була величезна кількість, і крім того її відвідали кілька професорів університету.

Так розпочалася моя короткочасна професорська кар'єра. З того часу я почав жити в цілковитій самостійності, занурившись у зайняття історією; час мій поглинався писанням лекцій з російської історії, яких треба було кожного тижня приготувати чотири. Крім

того, я іноді приймався за Богдана Хмельницького, доповнюючи написане мною деякими джерелами, відшуканими в університетській бібліотеці. Потім я заходився писати слов'янську мітологію, що, втім, було частиною лекцій, які я читав. Разом з гімназійними лекціями покинув я лекції в пансіонах, що були у мене, залишивши за собою тільки одну в Зразковому пансіоні пані Де-Мельян. Зате професор Іванишев, який був разом і інспектором Інституту благородних дівиць, умовив мене читати дві лекції в цьому закладі, на що я погодився з великою неохотою.

В колі професорському я взагалі мало обертався, будучи сильно захоплений кабінетною діяльністю. Про тодішній стан університету св. Володимира можу сказати тільки, що він за того часу не уникав недоліків, загальних для всіх наших провінційних університетів того часу, але в ньому менше вкралося тої моральної болячки, яка охоплювала Харківський університет, де більша частина професорів тримала у себе на квартирах студентів, брала з них потрібну ціну і за те проводила їх на ступені звичайно недостойним чином, оскільки, як майже завжди у професорів, квартирували погані студенти. Не можна сказати, щоб київський університет був зовсім чистий від цих зловживань, але меншою мірою був заражений ними, ніж харківський, принаймні число професорів, які тримали у себе на квартирах студентів, в Києві не складало більшости, як у Харкові. Власне, щодо гідности викладання, в Києві можна було вказати на кілька нездар, але також відзначити між професорами і декілька осіб, які з честю посідали катедри. В нашому факультеті не можна було без поваги відгукнутись про професора Найкірха, який читав грецьку мову і грецьку словесність; це був істинний німець-«Gelehrter», вічно відданий науці, чесна людина і надзвичайно суворий ціннтель студентських обдарувань і успіхів. Студенти, які займались його предметом, дуже поважали цю особистість. Майже те ж можна сказати про професора латинської мови, також німця, Деллена. Російська словесність була в руках Селіна, учня і послідовника Шевирева; він висловлював московсько-слов'янофільські ідеї, які, проте, мало знаходили співчуття у його слухачів, а тон його читання, який постійно намагався здаватись захопленим, приймався за афектацію. Професор всесвітньої історії Ставровський був людиною, яка посідала велику пам'ять, але майже не знайомив своїх слухачів з сучасними способами обробки історії і критикою джерел; в його викладанні, як зауважували студенти, чулося щось семінарське. Професор філософії Новицький користувався між студентами доброю репутацією знавця свого предмету і здібного передавача відомостей. Колишній професор російської словесности М. А. Максимович в той час вже вибув з університету, але, живучи на своєму хуторі поблизу Золотоноші, часто приїжджав до Києва, де

бачився зі мною. Це була людина, правду сказати, не великої вченості, але дуже розумний і безсторонній в тих частинах, які були йому добре знайомі. Бесіди з ним були взагалі приємні і зовсім не давали нагоди винести такий вирок про бездарність, яким вже після його смерти так несправедливо пригостив його Куліш, який мав, за особистими своїми відношеннями до нього, менше ніж будь хто інший права накласти на нього сіру пляму бездарности. В юридичному факультеті видне місце займав Іванишев, а втім не стільки за викладанням, скільки за видавничою своєю діяльністю, оскільки він займався редакцією писемних пам'яток, які почала тоді друкувати Тимчасова комісія для розбору актів, заснована в Києві при генерал-губернаторі, членом якої зроблений був і я, взявши на себе видання літописів Величка. Студенти за своїм настроєм різко поділялись на дві партії: російську і польську. Симптоми національної ворожнечі, які так різко відзначали київський університет пізніше, тоді ще були в зародку або принаймні не сміли проявлятися надто рельєфно при пильному нагляді генерал-губернатора Д. Г. Бібікова.

Тодішнє прагнення урядових елементів до обрусіння краю призвело до того, що поляки не сміли називати себе поляками, а називали католиками, що виходило забавно: слово «католик» в Київському краї втрачало своє повсюдне значення віровизнання і стало означати якби якусь національність; але відзначаючи себе католиком, поляк, однак, ні за що б не назвав себе росіянином, тому що в цьому краї і слово «росіянин», навпаки, перейшло як би в значення віровизнання. Цим власне тільки і обмежувалось тодішнє обрусіння. Поляки все-таки виключно говорили по-польськи і не хотіли знати по-російськи; набуваючи знання російської мови мимоволі в училищі, поляк вважав якби моральною необхідністю якомога швидше забути її. Інтелігентна мова у всьому краї була виключно польська, і навіть селяни мимоволі повинні були засвоювати її. Інакше і бути не могло там, де величезна маса малоросійського православного народу залишалась у поневоленні польських панів-католиків і де самий закон імперії давав останнім стільки прав над першими.

Судячи з іспитів, як вступних, так і перевідних, я мав нагоду зробити висновок, що поляки поступали до університету з кращою підготовкою, ніж росіяни, і це залежало вже не від шкільного навчання, а від початкового домашнього виховання. Малоросійське юнацтво, уродженці лівого берега Дніпра, за винятком небагатьох, обдарованих особливими видатними талантами, відзначалось якоюсь тупуватістю, лінощами і апатією до розумової праці. Взагалі київські студенти того часу мало прийняті були і в суспільстві, за винятком небагатьох синів багатих поміщиків або впливових осіб. Між професорами і студентами також мало було інтимного зближення, та й

начальство, видимо, не бажало його, а підтримувало в професорах потребу тримати себе з начальницьким тоном. Були навіть приклади, що професорам робились зауваження, що вони поводяться за панібрата з студентами, вказувалось професорам, що цим вони гублять свою гідність. Таке зауваження дістав і я в наслідок того, що почав запрошувати до себе по вечорах студентів, в яких помічав особливу схильність до предмету, який я читав. Причиною того був пануючий тоді дух субординації і побоювання перед виникненням політичного вільнодумства, яке, як вважали начальствуючі особи, могло з'явитись у молоді, яка близько познайомилась з духом і задушевними ідеями своїх наставників. Зрозуміло, що за таких напружених відносин між професорами і студентами не можна було чекати ніякого втішного впливу наставників на студентів. Професор задовольнявся тим, що відбарабанював свою лекцію, мало звертаючи уваги, як лягла на душу слухачів ця лекція і що вона збудила в їх серці і розумі, а студент вважав, що він виконав свій обов'язок тим, що визубрив записану ним професорську лекцію і буквально проговорив її на екзамені або на репетиції. Таким чином, з цього духу, який панував в університеті того часу, навіть і за деяких професорів, що відзначались обдаруванням і відданістю науці, не могло виникнути нічого живого і багатого на завдатки для майбутнього.

Настали різдвяні святки. До Києва приїхав давній мій знайомий, який був колись студентом харківського університету, Савич, поміщик гадяцького повіту. Він їхав до Парижу. В перший день Різдва ми зійшлись з ним у Гулака на Старому Місті в будинку Андріївської церкви. Крім нього, гостем Гулака був Шевченко. Розмови торкнулись слов'янської ідеї. Ми розмовляли, не обмежуючись і не підозрюючи, щоб наші розмови хтонебудь слухав за стіною з метою перетлумачити їх в поганий бік, а тимчасом так було. Білозерського вже не було в Києві; він поїхав до Полтави вчителем у кадетський корпус.

Близько того ж часу познайомився зі мною відомий польський археолог, граф Свідзінський, і дізнавшись, що я займаюсь Хмельницьким, привіз мені в оригіналі і в списку з оригіналу літопис Єрлича, дозволив мені користуватися ним для своєї історії, а тоді дав обіцянку і на майбутній час надавати мені рукописні матеріяли, які відносяться до історії козаків, а цих матеріялів у нього було багато.

В кінці січня я розстався з Гулаком і з Шевченком; перший поїхав до Петербургу з наміром тримати там магістерський екзамен, другий — до свого приятеля Віктора Забіли в Борзну.

Лютого 13 я заручився з дівчиною Аліною Леонтьєвною Крагельською, яку знав ще в пансіоні пані Де-Мельян, де викладав з 1845 року. Після виходу її з пансіону побачився я з нею і познайо-

мився з її матір'ю в Одесі, куди літом їздив купатися в 1846 році, а після повернення до Києва деякий час відвідував їх дім, зблизився і пізнав її ближче. Весілля призначене було після Великодня у Томину неділю, 30 березня 1847 року.

Тимчасом на початку березня приїхав до Києва Куліш, який перед тим щойно одружився з дівчиною Білозерською, сестрою мого приятеля Василя. За Кулішем через деякий час приїхав з Полтави і Білозерський; він покинув посаду вчителя в корпусі і разом з Кулішем зібрався закордон, туди Куліша посилали від Академії наук для вивчення слов'янських мов, з метою підготування його до катедри. Обидва, пробувши кілька днів в Києві, поїхали накресленим шляхом через Варшаву.

Вважаючи колишню свою квартиру тісною і незручною для майбутнього свого родинного життя, я перейшов на другу на Старому ж Місті, в будинок Моньки, поблизу Андріївської церкви. Квартира ця відзначалась чудовим видом; з галереї відкривався прегарний краєвид; внизу розстилався Поділ, далі — світла смуга Дніпра, а за нею — широка панорама лук і лісів. Будинок цей, дерев'яний, був щойно відбудований.

Настав Великдень. Весна була того часу рання: Благовішення приходилось у вівторок Великодня і вже в той час можна було ходити в сюртуках; луки зеленіли, розвивались верби. Наближався день мого весілля, і я до нього готувався, не підозрюючи, до над моєю головою збирається хмара, з якої мусів спостигти мене удар.*

Переклад Бориса Шнайдера.

* Арешт членів Братства в квітні 1847 р. (Ред.)

АВТОБІОГРАФІЯ

Михайло Драгоманов

Родився я в сентябрі 1841 р. у м. Гадячі, на Полтавщині. Батько мій, як і мати, належали до дрібного шляхетства, що походило з української козацької старшини. Мій батько, як і багато тодішніх українських паничів, замолоду служив у Петербурзі, де самотужки розвинув деякі знання, набуті в школі на батьківщині, і пристав до літератури; дядько-офіцер брав участь у тайному товаристві «Соединенных Славян». Мій батько, повернувшись під кінець 30-тих років на батьківщину, з ідеями, які були мішаниною християнства з філософією XVIII в. та якобинства з демократичним цезаризмом, — не знайшов собі притулку у шляхетсько-канцелярському укладові повітового життя миколаївських часів. Одружившись, сидів більше дома та читав книги, якщо не клопотався по процесах всякої дрібноти — селян (колишніх козаків), котрі добували собі волю, незаконно взятих до війська рекрутів та взагалі всіх скривджених. За се він був дуже не до вподоби місцевим урядовцям та більшості панства.

Охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька, і за його приводом, ще школярем гадяцької повітової школи (1849-1853), перечитав майже всі цікаві книги з його книгозбірні — переважно подорожі та історичні твори (в тому числі два рази «Историю Государства Российского» Карамзина). Року 1853 я вступив до полтавської гімназії, де дуже ретельно вчив латинь, цікавлючись римською історією; грецьку мову у нас не викладали, але я з великим захопленням читав Гомера та Жілліса «Историю Греции» в перекладі. Коли почалася агітація за еманципацію селянства, яка наповнила всю мою душу, я був у 5 клясі. З того часу я підпав під вплив нового вчителя історії, і він давав мені читати Герцена і навчав при тому, що для зміцнення в собі гуманних і ліберальних ідей треба багато вчитись та читати на чужих мовах історичні й

політичні писання, бо — казав він — уряд як захоче, то зможе заборонити усеньку літературу на російській мові. З декотрими товаришами я став читати в перекладах, що почали тоді виходити, Шльосера «История XVIII века», Маколея, Прескота та в оригіналі Гізо, — став учити німецьку мову. Ми розпочали рукописний журнал, який я редагував. В 1859 році, перед самим закінченням моєї науки в гімназії, у мене сталась сутичка з надзирателем гімназіяльного інтернату, за що мене признано виключить з гімназії «с тем, чтоб вперед никуда не принимать». Попечитель Н. И. Пирогов запропонував раді гімназії змінити «исключение» простим «увольнением», а через те я міг бути прийнятим до київського університету.

Сердечно повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального та боротьби — явище незвичайне в Росії і тепер, а колись — тим більше. Дуже треба дякувати і гімназії, де мені пощастило попасти: 1) на доброго латиніста, який надавав більше ваги літературі, ніж дрібницям граматики, 2) путнього натураліста, через котрого я не побачив чогось нового у тому реалізмові, про який трохи згодом говорила в Росії молодь як про щось виключне і протилежне гуманізмові, 3) дуже гарного вчителя історії, котрий викладав нам курс нової історії до самого 1859 р. (до італійської війни), розтлумачивши нам фактично суть реформації, голландської і англійської революції, філософії XVIII в., принципу лібералізму і національностей, нарешті соціялізму (з приводу 1848 р.); тому то, по вступі до університету, ми мали змогу зорієнтуватись серед того «Sturm und Drang», що починався тоді серед російської молоді. На щастя, і до університету я вступив під час попечителювання Пирогова, який de facto допустив у Києві академічну волю, похожу на европейську. З самого початку свого пробування в університеті — з осени 1859 р. — я попав до гуртка студентів, котрі завели перші недільні школи в Росії (я не беру на увагу Остзейських губ.). Школи сі, як і свою працю в справі народньої освіти я окреслив у брошурі «Народні школи на Україні». Тут зазначу коротенько, що багато з нас узялося до справи з думкою політичної пропаґанди, та швидко побачили неможливість її серед дітей (з різних майстерень та прислуги) й непрактичність навіть серед дорослих та неграмотних, і щиро захопились педагогічним боком справи. З гуртка студентів, причетних до недільних шкіл, вийшло декілька підручників та популярних книжок, але року 1862 уряд позачиняв недільні школи й цим знову підштовхнув революційний настрій молоді, особливо по столицях. У Києві нашому гурткові знайшлась нова педагогічна справа. Тут сам уряд, аби протистати польській пропаґанді, надумав позаводити на селах школи, а для підготовки для них вчителів —

педагогічну школу у Києві. Але коштів на сю справу уряд призначив дуже мало (10.000 р. на три губ.). Тоді М. А. Тулов, розумна людина, що знайшлась тоді у шкільній адміністрації Київської Округи — звернувся до студентів, котрі одзначились в недільних школах, й чоловіка 6 згодились даром давати лекції у «Временной Педагогической Школе». Я був серед сих студентів і викладав російську історію. Рада сеї школи, до котрої належали й деякі молоді вчителі гімназій, була в 1862-63 р. комітетом, що фактично керував справою заведення перших російських народніх шкіл на західній Україні. Через обставини справи Київська шкільна адміністрація допустила й народню мову при початковому навчанні й мала бути складена Читанка так, щоб вона була ступневим переходом од народньої української мови до (велико) російської і далі до церковно-слов'янської. За сей принцип висловилась тоді більшість педагогічних рад гімназій Київської шкільної округи, яким було доручено міністерством розглянути проєкти уставу шкіл. Сей принцип було майже прийнято у міністерстві (Головиним). Та на ту пору серед вищих кіл виникла боротьба між двох партій: одні хотіли оддать народні школи попам та Синодові, другі — до світського міністерства. Цікаво, що се питання приєднано до питання про поліпшення становища (матеріяльного) духовенства. Само собою, що оборонці попівської школи виставляли її як охорону Росії од революційної пропаганди.

Київські попи кинулись на нашу Педагогічну школу як на таку, де навчають «нигилисты» та «украинские сепаратисты». Попів підтримали «Московския Ведомости». Кінчилося тим, що міністерство, «чтобы сделать уступку общественному мнению», прогнало із Педагогічної школи вчителів-студентів і замінило їх вчителями гімназій вже за плату, і саме тоді, коли ці студенти, кінчивши університет (літом 1863 року), набули офіціяльні права навчати навіть по гімназіях. Серед таких був і я, ще раз одірваний без усякої рації од любої справи, та ще саме тоді, коли я мріяв, випробувавши свій курс на практиці, видрукувати його. Аби кінчити огляд свого студентства, я мушу сказати ще про дві важливих, та й не для мене самого тільки, справи: про одставку Пирогова в 1861 р. та про польське повстання 1863 р. Деспотичний уряд Росії не міг потурати чисто конституційним порядкам, заведеним Пироговим у Київській шкільній окрузі та університеті, й не зважаючи на те, що цар двічі ухвалив пляни шкільного урядування, подані йому Пироговим, все таки цього останнього на весні 1861 р. увільнено. Всі педагогічні кола Києва і його округи та більш освічена частина громадянства надумались виявити своє співчуття вченому. У Києві було влаштовано йому два бенкети, де вперше в Росії з'явились телеграми з висловом співчуття. На першому бенкеті, влаштованому представниками шкіл, я був

одним із представників студентства й виголосив промову, в якій доводив, що реформи Пирогова, заміна дисципліни салдатської — моральною та обмеження сваволі начальників (котрі колись брали у клясі школярів поліньми дров) законністю, — завели більше ладу у школі, ніж се було попереду. Промова моя викликала найгучніші оплески і була розхвалена в описові бенкету, виданому професорами університету (під ред. проф. Шульгина, потім редактора офіціяльного «Киевлянина» й мого політичного ворога). Брошура Шульгина швидко розійшлась у двох виданях, але по ґазетах не дозволено було промову мою друкувати, тільки Катков надрукував її у своєму двохтижневику «Современная летопись Русского Вестника», а ректор університету проф. Бунге (тоді один із найбільш поступових професорів — тепер міністер фінансів) дістав догану од міністерства за те, що дозволив мені промовляти на користь законности й педагогічного авторитету.

Виступ мій на бенкеті Пирогова мав для мене особисто значні наслідки: він розворушив у мені політичні інстинкти і разом з тим зазнайомив мене з колом ліберальних професорів і дав мені змогу поширити мої наукові студії, переважно по загальній історії; у ній я спочатку здебільшого студіював Рим і зацікавився соціяльною боротьбою останніх часів республіки й появою християнства, а потім взагалі історією стародавніх релігій. Проф. загальної історії Шульгин, кидаючи катедру в 1862 р. рекомендував мене університетській раді як майбутнього кандидата на професуру й раяв послати мене по скінченні курсу за кордон.

Польський рух мав великий вплив на моє політичне виховання. Родом з лівого боку Дніпра, я не мав ясної думки про поляків і співчував їм як жертвам російського деспотизму, хоча, як українець, я не зовсім забув про те, як Польща гнобила Україну (ще малим я прочитав «Историю Малой России» Бантиш-Каменського). Прибувши на правий берег Дніпра, до Києва, я побачив, що Поляки тут аристократія, а не нарід, і був вражений тим, що навіть студенти-поляки б'ють своїх слуг та ходять до «костьолу» ретельно, там стоять навколішках (ми студенти — «русскіє» або «православныє» всі були гарячі демократи, а в релігії — атеїсти). Разом з тим мені кинулась в вічі нетерпимість поляків до «русских», а особливо до українців.

Останні — вже року 1859 мали у Києві окремий національний гурток, хоча власне величезна більшість «православних» студентів Київського університету (коло 500 душ з вільними слухачами) були з роду українці. Цей гурток піклувався про розвиток української мови й літератури та бажав самостійного становища української нації навпроти польської й великоруської (російської). Але деталі політичних

і соціяльних бажань українців були тоді дуже різнородні та навіть і не зовсім виразні. Серед тодішньої української молоді були мрії про заведення на Україні чогонебудь на зразок колишньої козацької республіки та про повстання селян, як то описано в поемі Шевченка Гайдамаччина 1768 р., але більшість не була такою радикальною й більше захоплювалась літературними й національно-художніми справами, а також педагогічними, бо всі українці стояли за народню мову по школах. Особливої ворожнечі до російського уряду по цих гуртках не було, бо тоді він не забороняв українських публікацій, не заважав навчати по школах та церквах по-українському, і навіть ці гуртки були менш радикальні політично, ніж «русскіе» гуртки без спеціяльного українського кольору. Інше відношення було українців до Польщі. Польські претенсії на володіння правобережною Україною страшенно дратували українців, й вони ладні були, по реакції, як то зробили галицькі русини у 1848 р. поєднатись з царським урядом для боротьби з поляками.

Українець з роду, бачучи у Києві багато такого, чого в Росії не знали, я поділяв багато бажань та ідей українських націоналістів, але ж і багато їхніх думок здавались мені реакційними: я не міг поділяти їхнього нехтування російською літературою, котру вважав більш розвиненою, ніж українська, й повнішою щодо загально-европейських інтересів; я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колоколе» й «Современнике», ані ж у «Основі»; не подобалась мені й різкість у стосунках українців до поляків, а думка про яку б там не було спілку з царським урядом проти поляків здавалась мені образливою і хибною. Мене й декотрих моїх однодумців українці прозвали космополітами, — слово, котре ми приймали за похвалу.

Тимчасом польське повстання наближалось до Києва. Поляки, навіть демократи, доводили, що мають право на західню Україну, бо дворянство на ній, або, як тоді стали висловлюватись, «інтеліґенція» польська. Реакція тим польським змаганням надавала сили серед київської «православної» молоді українцям. Кредит «космополітів» падав і по мірі того, як ставало відомим, що відповідні столичні гуртки ставали безоглядно на боці поляків.

Бачучи помилки «космополітів» й не поділяючи багатьох змагань українців, я став байдужим до «політики» студентських гуртків, перестав бувати на зборах і весь свій політичний запал вкладав у лекції по російській історії в Тимчасовій Педагогічній школі. Правда, педагогічні інтереси притягли мене до українців. Коли я довідався, що вони мають видавати популярні книжки, я пристав до їхньої Громади, яка заразже вибрала мене до редакційної комісії цих книжок. Се було на весні 1863 р., саме під час спроби польського повстання коло Києва.

Але тут сталося таке, що можливе тільки в Росії. Реакціонери та державні централісти, органом яких зробились «Московския Ведомости» Каткова, б'ючись з поляками, напали й на українців, добачаючи в їхніх змаганнях, навіть чисто літературних, сепаратизм, і оповістили весь український рух справою польської інтриги. Уряд заборонив друкувати українською мовою книги релігійні (починаючи з євангелії), і так само популярно-наукові й педагогічні. Так припинилась і робота громадської комісії, до котрої я попав.

Тим часом я скінчив курс, виїхав на вакації, а по повороті довідався, як я вже розповідав раніш, що мене викинуто й з Педагогічної школи. Треба було шукати нової праці й для духа, й для тіла, бо справа з командировкою мене за кордон затягувалась на не знати доки: ліберальна партія серед професорів філологічного факультету (один з членів котрої, Шульгин, рекомендував мене) послабшала, а консерватори не сприяли мені. Аби посунути свою справу, я, по пораді Шульгина, здумав подати дисертацію venia legendi із своїх праць по римській історії про «Імператора Тиверія». А щоб як небудь перебитися та мати змогу виховувать брата й сестру (батько мій перед тим помер), я взяв пропоновану мені посаду вчителя географії у 2-гій Київській гімназії.

Боронив я свою дисертацію на початку 1864 р. На публіку і на професорів вона зробила досить чудне враження. Не знаючи зовсім новішої закордонної літератури питання, я у своїй дисертації, на підставі тільки самих класиків, набрів на думку, що римська імперія не була руїною римського світу після республіки, а була свого роду поступом, якщо не з політичного боку, то з соціяльного й культурного. Ту ж саму думку я розвинув й у пробній лекції «про становище жінки у першому віці римської імперії», де я виступав проти авторитета Ювенала, подібно, як у книзі про Тиберія виступав проти авторитета Таціта. Згодом, у 1869 р., я розвинув ці думки більш систематично у книзі: «Вопрос об историческом значении римской империи и Тацит» (моя магістерська дисертація). На відношенні до моїх перших наукових спроб моїх недавніх товаришів та професорів я уперше зазнав, як то публіка у Росії не звикла до об'єктивности та до всяких складних питань й складних формул. Ліберали (між ними й проф. Шульгин) були скандалізовані моїм, так би мовити, імперіялізмом, а також соціялізмом; консерватори вітали мене за мою критику римської республіки, але образились за критику Ювеналового консерватизму в жіночому питанні. Таке бувало зі мною й пізніше у всіх дальших студіях моєї літературної кар'єри, до чого я не швидко і не легко привик.

Все таки факультет та рада Київського Університету допустили мене в приват-доценти та навіть доручили з 1865 р. викладання

обов'язкових для студентів лекцій, себто на правах штатного доцента, й обіцяли, якщо я складу магістерський іспит, послати на свій кошт (а не міністерський) закордон. Але справитись з цим іспитом мені було не легко, бо обставини накинули на мене силу різної праці. Я вже згадував, що мусів виховувати брата й сестру; за останню я повинен був давати лекції у пансіоні, в котрому вона вчилась. Крім того, р. 1864 померла мати моєї нареченої, і мені довелось одружитись раніш, ніж думалось. Отак я зразу став людиною з сім'єю з 3 душ, маючи лишень 600 карб. на рік од університету. Тільки через деякий час університет набавив мені до 1000, згодом і до 1200 карб.; та за те прибуло й моєї родини. Довелось добувати коштів з ґазетної і журнальної праці. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а згодом і передовиці до «С.-Петербургских Ведомостей» (ред. Корш, згодом увільнений гр. Толстим). Здебільшого я писав про політичне становище т. зв. Південно-Західнього краю (Київськ. ген. губернаторство), силкуючись розвіяти туман, нагнаний на публіку аристократично-польськими та бюрократично-московськими тенденціями. З часу слов'янського з'їзду у Москві р. 1867 редакція запропонувала мені писати про слов'янське питання і вести полеміку з московськими ґазетами.

Я написав тоді чимало фейлетонів та передовиць, у яких силкувався розглядати російсько-польські й взагалі слов'янські стосунки з демократично-федерального погляду. Само собою, що я не раз торкався українського питання, тим більше, що тоді я тісніше зійшовся з київським українофільським гуртком, — який значно поменшав з 1863 р., — й знову наблизився до українського педагогічного питання.

Року 1865 заведено на Лівобережжі земство,* а разом з цим стало там на черзі питання про народні школи. Чернігівські земці, серед яких було декілька душ з університетською освітою й українськими тенденціями, звернули увагу на необхідність вживати української мови по місцевих школах. До того ж і у Київськ. ген. губернаторстві побачили (навіть сам ген. губ. Безак) потребу оживити народні школи, що замерли після 1863 р. під тягарем запанувавшого тоді клерикалізму, представником якого у шкільному відомстві був новий попечитель, князь Ширинський-Шихматов. Майже одночасно й проф. Шульгин зробився з 1864 р. редактором офіціозного журналу «Киевлянин», (котрий в р. 1865-66 р. притримувався хоча монархічного, але досить радикального демократизму), й чернігівці запропонували мені писати про шкільні справи на Україні. Я написав декілька статтів в «С.-Петерб. Ведомост.» — між іншими: «Земство и местный

* Земство — орган місцевого самоуправління в царській Росії, заснований в 1865 р. (Ред.)

элемент в обучении» і «О педагогическом значении малорусского языка». В останній статті (див. No. 93, «С.-П. В.» 1866) між іншим я розібрав непридатність для всіляких, а особливо українських шкіл «Книги для чтения в школах киевского учебного округа», виданої кн. Ширинським-Шихматовим замість тієї, що, як я вже згадував, складалась учителями Тимчасової Педагогічної школи. Книга Ш. Ш. починалась з церковно-слов'янської частини, тоді давала статті на російській офіціяльній мові, далі народні пісні й оповідання великоруські й ні слова — українського. Я раяв починати з українського елементу й переходити поволі до російського, і в цьому мої критики, (особливо «Моск. Вед.») й сам кн. Ш.-Шахматов вбачали сепаратизм. На лихо моя стаття була видрукувана 6 апр. 1866 р., а 4. апр. Каракозов стріляв у царя. Катков цілком серйозно побачив зв'язок між моєю статтею й вистрілом Каракозова (див. No. «Моск. Вед.» здається за 17 апр. 1866 р.). Кн. Ш. Ш. запросив мене на розмову, а тоді доніс міністрові (новому, гр. Толстому), «приват-доцент Драгоманов належить до партії українофілів». Міністер наказав було дати на обміркування ради Київського університету, чи можу я бути й надалі професором університету, але кн. Ш. Ш., не маючи певности в успіхові, запропонував од себе «обмежитись покищо доглядом за мною». Догляд той тягнувся кілька років і був причиною того, що коли в 1870 р. я отримав магістра і рада університету вибрала мене у штатні доценти й післала закордон од університету, попечитель (новий) не одважився конфірмувати моє обрання й, запитавши міністра, одклав конфірмацію до мого повороту у 1863 р.; а через те я не отримав всіх коштів, які звичайно надаються в Росії молодим вченим, що командируються закордон. Цікаво додати й те, що на таке відношення до мене начальства вплинула і рецензія на мою магістерську дисертацію, подана до «Журн. міністерства нар. просвещ.» професорами Більбасовим (згодом редактор «Голоса») й Модестовим (згодом ліберальний співробітинк цієї хамелеонської газети) й зрезюмована опісля Більбасовим у «Русск. Вестн.» Каткова. Вчені рецензенти мої дорікали мені між іншим за прихильну згадку про статтю Чернишевського («О причинах падения Рима», рецензія на Ґізо «История цивилизации в Европе» в російському перекладі) та навіть якось витлумачили одне місце в моїй книзі як похвальбу царевбивства. Тепер я мушу сказати, що донос кн. Ш. Ш. рішуче прикував мене до українського напрямку, бо я з природної реакції став старанно студіювати українські питання, спочатку педагогічне, а тоді — національне взагалі. Правда, коло того часу з'явилися й інші нитки, що зв'язали мене з українським рухом.

Студіюючи стародавню історію, я особливу увагу звернув на релігії і мітології арійських народів. Од стародавніх народів я перей-

шов до нових і тут спинявся на народніх переказах і словесності сло'вян, а між ними, звісно, й українців. В 1867 р. я з деякими приятелями задумав зробить видання збірників української народньої словесности, що назбиралась у декого з часів в не так давні роки збіранням етнографічних матеріялів. До того ж це були майже єдині українські видання, не заборонені тоді російською цензурою. Незабаром ми видали дві книжки казок та дві пісень, а року 1869 я вкупі з проф. Антоновичем узявся за влаштування українських політичних пісень з історичними коментаріями; перших два томи їх вийшли у Києві в 1874 і 1875 рр. під наголовком: «Историческія песни малорусского народа з примечаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова». т. I: Пісні доби дружинної і княжої X-XVI вв.; пісні козацької доби: боротьба з турками й татарами XV-XVI вв.; т. II: Пісні козацької доби: боротьба з поляками до смерти Богдана Хмельницького 1657 р. — Тепер я сам проводжу далі се видання у Женеві під заголовком: «Політичні пісні укр. народу XVIII-XIX вв.» й видрукував покищо в 1883 р. перший випуск: «Запорожці 1709-1710»; в 1881 р. я видав резюме політичних пісень XIX в. під заголовком: «Нові українські пісні про громадські справи».

Студіювання багатої і прегарної української народньої словесности, а особливо політичних пісень, які уявляють з себе політичну історію українського народу, ним самим розказану, примусили мене міцно полюбити цей народ і всіми силами моєї душі пережити усі подробиці українського питання в Росії й Австро-Угорщині. Дослідження пісень про боротьбу українців з турками, поруч з такими ж самими піснями балканських народів, змусило мене вдуматись в т.зв. «східнє» питання — а все гуртом приводило мене до гадки про потребу широкої постановки федерально-демократичного питання в усій західній Европі. Мені здавалось, що українці, а між ними кияни мають відограть у цій справі значну ролю, а для цього їм потрібно якомога більше політичної освіти: більше знайомства з західньоевропейською політичною наукою, і так само з історією й становищем і своєї батьківщини і західніх слов'ян. Та, на жаль, власне на історико-філологічному факультеті у Києві справа щодо професури стояла як раз найгірш на тих катедрах, в яких по моєму ідеалу була потреба. Я став ширити серед знайомих студентів як свій ідеал, так потребу готуватись до зайняття відповідних катедр. Але моя пропаганда мала малі наслідки, між іншим і через те, що в останні роки молодь в Росії одійшла од гуманітарних наук до природничих, а якщо під кінець і знову стала цікавитись суспільними питаннями, то виключно економічними, та й тут кидалась на прості формули соціялізму, мало думаючи над складним питанням переведення їх у життя та пристосування у кожній країні.

До Києва долетіли у 1869 р. одгуки петербурзьких студентських розрухів, викликаних гуртком Нечаєва; він, як згодом виявилось, ширив серед молоді чутку, що у Західній Європі 2.000.000 інтернаціоналістів готові повстати і підтримати в Росії соціяльну революцію.

Та для початку цієї революції нечаївці підбивали студентів домагатись корпоративних прав і закладів: кас, зборів, їдалень. Маючи поміж студентами земляків і приятелів, я хоча і радий був пробудженню руху серед молоді після сну, який опанував нею після 1863 р., але намагався протистоять студентському політиканству як цілком безплодному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні за які корпорації петицій не подавати, бо з сього все одно нічого не вийшло б, опріч ні для кого непотрібних вигнань та заслань, а просто позаводити собі гуртки й корпорації головне для самоосвіти й студіювання своєї батьківщини (по провінціях); взагалі ж я раяв студентам дивитись на себе не як на діячів, а як на тих, що готуються до діяльности, й покищо не вважав корисним для студентів братись за якунебудь громадську справу, опріч спроб навчання робітників по невеличких приватних школах (з необхідности потайних).

Я радий був дуже, що київські студенти після довгих суперечок ухвалили не подавати ніяких петицій про корпоративні права, але з жалем бачив, що заведені й у Києві потайні студентські корпорації більш піклуються касами, їдальнею, ніж самоосвітою та студіюванням своєї країни. Все таки з того часу у Києві заснувалось декілька гуртків і з такою метою. До одного з їх було запрошено й мене, де я прочитав реферат: «Становище жінки в українській народній сім'ї». Після того реферату я мав цікаву сутичку з петербурзьким делегатом, який підняв у гурткові питання про жіноцтво. Делегат докоряв мені, що я кажу про Україну як про щось осібне, коли тепер в Росії стало питання «про об'єднання сил для боротьби з спільним ворогом» себто урядом. Про цю сутичку, початок моїх суперечок з великоруськими революціонерами-централістами й всеросійськими якобинцями, я розповів у книзі «Историческая Польша и Великорусская Демократія». З інших рефератів у гурткові пам'ятаю переказ Марксового «Капіталу», зроблений недавно скінчившим студентом, згодом моїм близьким приятелем, М. Зібером.

Незабаром після того я виїхав закордон на 2 роки, але пробув 3. Насамперед заїхав я до Берліну, через Варшаву й Познань. У Варшаві я наочно бачив «обрусєніє». У Берліні я пробув 8 місяців саме під час найбільшого напруження війни з Францією. Я відвідував лекції (особливо Момсена) та бібліотеку, де студіював римську і церковну історію; я тоді підготовляв статті, з которих дві — «Духовное господство» та «Борьба за духовную власть и свободу совести

в XVI-XVII в.» — були видруковані в «Знании» й «Отечест. Записках»; - та перша глава моєї праці: «Церков и государство в Римской Империи» не була пропущена цензурою у «Знании» й загинула в петербурзьких редакційних архівах. Решту часу я віддавав ознайомленню з великим европейським містом і його життям, особливо політичним. Найбільш я одвідував збори робітників, де мене дивували три речі: охайність одежі робітників, їхня начитаність та те, що про соціяльне питання ведуть розмову не найбідніші, а найзаможніші (й само собою найбільш освічені) робітники. Згадав я про це особливо тоді, коли приїхавши у 1873 році до Цюріху, я застав там силу молоді з Росії, а поміж їх і київських знайомих, котрі запевняли, що російські селяни готові до соціяльної революції, особливо голодні самарці.

Невеликі зв'язки з вищими верствами берлінської людности, не минаючи студентів й професорів, не викликали у мене симпатій до прусаків: поза грубістю манер (я завважив, що у Берліні тільки соціял-демократи одзначались чемністю) мене неприємно вражала національна нетерпимість, а саме той Uebermuth, якого німецька преса вбачала тоді у стосунках всіх народів до німців. Найбільш сей Uebermuth і Rassenhass проглядав у відношенні до слов'ян і зокрема до росіян. У Ляйпціґу я стрів більше м'якости, але першими словами, які промовив до мене один молодий професор, були: «Ми будем з росіянами приятелями, доки вони не прийдуть одбирати в нас Богемію?». З Ляйпціґу я поїхав до Бавтцена, Праги (у Празі я пробував під час переговорів чехів з гр. Гогенвартом, про одставку якого я довідався у Відні), до Відня, — і почав знайомитись з слов'янами й, зокрема, з нашими земляками галичанами. Одночасно я збирав матеріяли для порівнавчого коментарію до «Історичних пісень українського народу». Як ті матеріяли, так саме й мої враження од слов'янських країн мені довелось оброблять у Гайдельберзі та у Фльоренції поміж студіюваннями старовини.

В Гайдельберзі (восени 1871 р.) я написав статтю: «Восточная политика Германіи і обрусение», що видрукована була в No. No. 2-5 «Вестника Европы» 1872 р. Відправною точкою була мені думка, що після об'єднання Германії — черговим історичним моментом мусить бути знищення Туреччини та абсолютизму в Росії. Цей процес, котрий можна назвати еманципацією слов'ян, ускладняється тим, що германська раса посувається на схід, де хоче панувати над слов'янами. Російський абсолютизм, на який серед слов'янства багато людей дивиться як на визволителя й конкурента войовничому германізмові є справді свідомий і несвідомий спільник останнього, найбільше тоді, коли з бажання йти шляхом Прусії пробує «обрусіння» західніх провінцій Росії так, як Прусія германізує свої східні про-

вінції. Тоді як се обрусіння неможливе вже через те, що воно не може опертись на колонізацію; воно знесилює тамошні народні елементи й робить їх менш здатними протистояти чужому натискові з заходу: на Литві, Білій Русі й Західній Україні — польському, а в самій Польщі — німецькому. Висновок: замість політики централізації й обрусіння у цілій західній половині Росії, зручніша політика самоврядування країн та національностей, заснована на демократичному принципові. Така політика — дасть Росії особливу силу і в Західньому Слов'янстві і в Східньому питанні. Сі думки я підпер у своїй статті розглядом німецьких брошур, книг, котрі радили Германії захопити басейн Вісли, а Австрії — Дунай та Балкани; оглядом відношення поляків і великоруських централістів до відродження литовського, білоруського і українського; відношення російських лібералів, слов'янофілів й уряду до польського питання; нарешті я подав проєкт ліберально-демократичних реформ у Польщі. Року 1875 я підтвердив ті самі гадки іншими фактами в статті: «Евреи и Поляки в Юго-Западном крае» («Вестн. Евр.»), де між іншим зазначив, що т. зв. «польська інтрига», себто підлягання української людности польським панам та їхнім агентам-жидам, є не що інше, як наслідування російської консервативної політики з часів Катерини II.

З цими статтями тісно зв'язані мої праці про русинів (українців) у Галичині. Ще в Росії я написав декілька статтів про цю справу, а потім у Фльоренції р. 1872 написав велику статтю, поділену редакцією «В. Евр.» на дві: «Русские в Галиции и Литературное движение в Галиции» («В. Евр.» 1873 р.). Зазнайомившись у Відні з галичанами, завівши листування з львівськими літераторами з молоді, народньої або української партії (року 1873 за допомогою моїх київських приятелів було відновлено видання їхнього журнала «Правда» і мене було запрошено писать до нього), я спостеріг, що в думках, яких тримаються в Росії щодо галицьких партій, так і в розумінні самих галичан єсть багато непорозумінь. Так, напр. «стару» партію вважають «русскою» або «московською», а «молоду» — українською — за їх літературні й політичні змагання. Тоді як власне обидві партії і в літературі, і в політиці перш за все австро-рутенці клерикального гатунку. Далі, стара партія, хоча й говорить про єдність літературної мови в Росії, а справді навіть не знає російської літератури, особливо нової, так що тут ближча до Росії партія українська, котра, знаючи принаймні хоч російську літературу про Україну й писання на українській мові, увійшла в деяке моральне єднання з освіченими людьми в Росії. Я завважив опріч того, що галичани, не дивлячись на своє більш західнє становище, одстали од Европи з ідейного боку далеко більше, як росіяни, та що і в цьому партія «московська» більш одстала, ніж українська, котра перейняла деякі новоевропейські думки

(демократизм, антиклерикалізм) од української літератури з Росії. Виклавши це все у своїх статтях, я склав плян: поширити в Галичині український напрямок за допомогою нової російської (великоруської) літератури, яка своїм світським і демократичним характером підірве в Галичині клерикалізм і бюрократизм та наверне молодь до демосу, а як там демос український, то українська національна самосвідомість надійде сама по собі. Плян цей я виклав у статтях, видрукованих в галицькому журналі «Правда» (на українській мові): — «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873) і опісля розвивав його у різних статтях в газеті «Киевскій Телеграф» (1875) та у львівській москвофільській студентській газеті «Друг» (1875-76), яка потроху стала українофільською у моєму розумінню. Усі ці статті мої придбали мені силу ворогів серед галичан обох партій, — та й самі російські українофіли не конче були задоволені моїми ідеями і пляном своєрідного «обрусенія» галичан. Але все ж таки мені пощастило умовити їх влаштувати російську бібліотеку у Відні при товаристві «Січ», післати чимало російських книг до Львова (де вони здебільшого попали до Т-ва «Просвіта»). Опісля, коли мене скинуто з професури і коли київські студенти запропонували мені прощальний бенкет, я попрохав їх краще повернути кошти на купівлю книг про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського Т-ва «Союз» у Чернівцях (на Буковині). Сміло можу сказати, що ні один московський слов'янофіл не поширив в Австрії стільки «московських» (російських) книжок, як я, український «сепаратист». Я міг вважати свій плян здійсненим, коли року 1876 у Львові двоє студентських товариств, українофільське «Дружній лихвар» і москвофільський «Академическій кружок», надумали з'єднатися, — і коли москвофільський, власне рутенський, «Друг» видрукував з моєї вказівки кілька статтей на чистій «московській мові» (що мусило, між іншим, довести, що мова галицьких «общерусов» ані скільки не похожа на справжню «московську» російську мову) в той же час визнав, що попередні писання галицьких «псевдо-общерусів» — бридка макаронічна мішанка, — й оповістив, що основою живої літератури у Галичині може бути тільки народня мова, себто українська. Разом з тим «Друг» висловив бажання досліджувати народнє життя, особливо економічне, котрим цілком нехтували колишні галицькі партії, які бачили всю причину злиднів в народі «у п'янстві та лінощах». З редакторів «Друга» вийшли опісля перші галицькі соціялісти, котрі — у всякому разі — першими у Галичині зняли економічні питання, а так само й питання про об'єднання демократії русинської й польської...

Але я забігаю вперед. Повертаюсь до 1873 року. На початку цього року, ще в Італії, я отримав літографічну програму «Вперед», а влітку, по дорозі до Росії, проживав місяців 1½ у Цюріху, де зустрів

немало своїх київських знайомих, колишніх студентів, більш-менш причетних до редакції «Вперед». Цюріхські росіяни тоді поділялись на бакуністів, або анархістів, що тримались програми Alliance socialiste, та на лавристів, ідеї котрих були подібні до ідей інтернаціоналістів фракції Маркса чи німецьких соціял-демократів. Мені здавалось, що обидві програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціялістам треба перш за все домагатись політичної волі. Само собою, що в Цюріху було визнано мої ідеї одсталими й навіть мої київські знайомі запевняли мене, що в Росії за час моєї відсутности (2½ роки) встигла заснуватись робітнича партія на зразок европейських. Інші запевняли, що все селянство, починаючи з голодуючих тоді самарців, готове до повстання. Правда, один киянин, дуже близький до редакції «Вперед», раз у приятельській розмові признався мені, що таки переконаний, що «першим питанням у Росії буде питання конституції, а те, про що ми тут у Цюріху балакаємо при нас і залишиться». На моє питання, чому ж він не висловлює цього на зборах у Лаврова та чому у «Впереді» говориться інше, я отримав відповідь, що коли се висловити, то уся молодь одсахнеться од «Впереда», ніхто не захоче ні писати в йому, ні перевозити, а з «ліберáлів» тепер не складеш партії.

Зрозуміло, що се все мені не сподобалось, так само як і відношення «Впереда» до українського питання (розібране мною в «Исторической Польше и Великорусской демократии»). Та й взагалі я переконався, що вся приязливість «впередовців» до мене пояснюється сподіванкою, що, при моїй тоді ще не підірваній популярності в Галичині, я зможу допомогти їм переправляти їхні видання до Росії. Цю перевозку я й постарався їм улегшити, а в інші стосунки не входити й вести свою працю осібно.

Я дуже охочий був залишитись у Відні й розпочати своє видання на російській і українській мовах. Та прибувши до Відня, побачив, що молоді галичани хоча й розвинулись від 1871 р., але все ще мало стали европейцями. Я надумав їхати до Росії, тим більш, що треба ж було взятись за видання «Історичних пісень українського народу», а до того і взагалі обдивитись у Росії. По дорозі я побачив Галичину й тамошніх українофілів. З ними я не зійшовся, бо вони тоді були під впливом свящ. Качали, котрий з реакції проти старих рутенців, які так довго прислуговували партії австро-німецьких централістів, пристав до партії магнатсько-клерикальних федералістів, як кн. Юр. Чарторийський. Спілку цю я вважав зовсім дивовижною для приклонників Шевченка, й по приїзді зі Львова до Києва першою моєю справою було редагування декларації (котру підписало 45 київських українців) проти брошури Качали «Політика Русинов» та проти обох галицьких партій. У декларації стояло, що основою нашої політики

можуть бути тільки: в культурі — раціоналізм, в політиці федералізм, в питаннях соціяльних — демократизм.

У Києві я застав чималий рух серед українців. Старші (здебільшого вчителі гімназій) утворювали зерно нововідкритого Південно-західнього одділу російського географічного т-ва; молодь, студенти, сходились у гуртки й працювали над словником, з'являлися думки й про популярні книжки. Але багато чого не подобалось мені у київських українофілів: перше, уступчивість офіціяльним колам й залицяння до консервативних кіл, — а у молоді навіть ворожнеча до «радикалів», як тоді звали соціялістів; друге — величезна одсталість од европейських ідей наукових і політичних та претенсія вирішать всі справи самим но національним духом, як то робили московські слов'янофіли. На моє здивування студенти українського гуртка, навіть більш здатні й учені, не знали чужих мов і через те, мріючи бути вільними од «московської» цивілізації, справді не могли стати вище од неї і опинялись навіть нижче російських радикалів, які так само були нездатні черпати ідеї безпосереднє з Европи, але котрі все ж читали Міля, Маркса, Лясаля й інш., хоча у російських перекладах. Це все здавалось мені тим більш ненормальним, що, по-моєму, найзначніша частина одзнак України од Московії поясняється тим, що до XVIII віку Україна була більш зв'язана з Західньою Европою й хоча поволі (через татар), а все таки йшла разом з Зах. Европою у суспільному й культурному поступі. Перебування у Зах. Европі остаточно переконало мене, що саме европеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіяцій загальних ідей та форм, — і являється найкращою підвалиною для українських автономних стремлінь, і що всяка наукова, як і політична діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті.

Останню думку я проводив у своїх університетських лекціях, в рефератах та дебатах у географічному т-ві, у статтях і розмовах з молоддю, — звісно, відповідно до кожної нагоди; в лекціях і рефератах я напирав на порівнявчий метод. В університеті я викладав курс старої історії, який і почав оглядом історіографії, тоді перейшов до первісної культури і далі до Стародавнього Сходу (одставка викинула мене з університету, коли я читав лекції про Асирію). У географічному т-ві я читав реферати про спільні риси народніх пісень українських та західньоевропейських. (Одна з моїх праць: «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях» надрукована у II т. «Записок Ю. Зап. Отд. Р. Геогр. Общ.»; друга, більша, резюме котрої я подав на київський археологічний конгрес 1874 р. — «Песни и сказанія о кровосмешении»). Едіп у слов'янській народній словесності й оповідання про розлучених братів і сестер — до цього часу не могли собі одшукать видавця в Росії. Порівнявчий коментарій я вніс

і в «Историческія песни малорусского народа», перший том котрих я видав разом з проф. Антоновичем до археологічного конґресу у 1874 р. До політичної аґітації у Києві я спершу встрявав мало, бо багато часу однімали у мене наукова праця та галицькі справи. При зустрічах з молоддю радикального й українського напрямку я завше говорив, що не розумію їхнього поділу, бо в становищі України — «поганий той україно́філ, котрий не став радикалом, і поганий той радикал, котрий не став українцем».

Потрохи обставини таки затягли мене до політики й самого прикрого для мене характеру. Я вже згадував, що попечитель одклав затвердження мене штатним доцентом до мого повороту з-за кордону. Я прибув на 1 сент. 1873 р. й застав у Києві самого міністра, гр. Толстого, який пробув у київській окрузі на ревізії коло 2-ох місяців. За весь сей час попечитель не затверджував мене, боючись, аби я на вступній лекції або на прийомі не зробив чогонебудь прикрого гр. Толстому. Нарешті, гр. Толстой виїхав, і мене затверджено. Але під кінець перебування гр. Толстого його прихильники влаштували йому демонстрацію-обід з промовами, котрі були надруковані в «Киевлянин-і» з додатком похвальних слів від редактора Шульгина, тим більш дивних, що той же Шульгин кілька літ назад, коли його газета залежала від генерал-губернатора (ген. Безака), а не од міністерства народньої освіти, часто виступав проти шкільної політики гр. Толстого.* Справа не завершилась на сьому: «Моск. Ведомости» вмістили з приводу київського обіду статтю, у котрій згадали про те, як проти гр. Толстого начебто штучно здіймалась (ворогами Росії) серед громадянства аґітація, але як тепер громадянство почитує гр. Толстого; доказ цьому — обід влаштований у Києві, «матери городов русских, одкуда дважды пошло в Россію просвещение». Така підставка, образлива для Києва, дуже роздратувала мене і я написав замітку про те, що «Московскія Ведомости» неправдиво передали зміст київських промов гр. Толстому. Так дарма було б брати одного оратора, редактора Бунге за приклонника клясицизму, бо у свій час він писав статті на користь реальної освіти. Зі всіх промовців тільки тайний совітник Юзефович** прямо вихваляв гр. Т-го за те, що буцім би то він врятував школу од розпаду, але ж цей самий Юзе-

---

* Політика ця взагалі реакційно-аристократична зокрема одзначалась намаганнями затримати збільшення елементарних народніх шкіл: міністерства нар. освіти наприкінці 60-тих р. протягом кількох літ не хотіло витрачать навіть тих 170-180, 1000 р. асигнованих йому г. губ. Безаком на народні школи «Юго-Западного края» з спеціяльних крайових коштів. Факт цей нарешті опублікований у «Киевлянин-і» накликав було на гр. Толстого іронічні уваги в пресі та навіть і в офіціяльних колах. [Прим. автора]

** Котрий року 1847 видав Костомарова й інш. [Прим. автора]

фович на бенкеті Пирогова обороняв тогочасну школу од докорів в розпаді і доводив досконалість цієї школи перед попередньою. Само собою, що замітка моя, уміщена у 12 No. «Вестн. Евр.», викликала проти мене гнів реакційних кіл Києва та редактора «Киевлянина». Прямо напасти на мене спочатку було ніяково, а через те почали нападать на Київське географічне товариство, у котрому я брав діяльну участь. Товариство це почали називати українофільським кагалом, котрий, під прапором науки, проводить політичний сепаратизм. Напади (у «Киевлянине», «Голосе», «Русском Вестнике») стали дужчати, коли року 1874 у Росії почались масові арешти соціялістів. Се сталось саме в той час, коли в Києві одбувався археологічний конґрес, на якому український гурток відограваб значну ролю. Як тільки но розійшлась чутка про арешти, зараз же у «Киевлянине» з'явилась стаття прибувшого на конґрес редактора галицької ґазети «Слово», органа старої партії (Площанського), де мене було виставлено шкідливим для русько-слов'янської єдности, польсько-революційним аґентом. Слідком за тим «Киевлянин» цілком безсовісно перекрутив мої реферати на конґресі, накинувши мені думку, що поміж українською й великоруською народньою словесністю не може бути нічого спільного, бо українці — арійці, а великоруси — туранці.* Київські наклепи на мене перелякали петербурзьку цензуру, так що вона вирізала з «Вестн. Евр.» (сент.-окт. 1875) велику статтю мою: «Десять лет украинской беллетристики», у котрій я силкувався довести, що український рух міцний не тоді, коли він гониться за поверховним націоналъством та мріями про державну самостійність, але тоді, коли він має на увазі загальнолюдські інтереси демоса. Опісля я далеко ясніше провів цю ж думку у статтях «Новокельтское и провансальское движение во Франціи» («В. Е.» 1875, авг. і сент.).

Друга стаття моя (і моєї жінки) «Народныя наречія и местный елемент в обучении», уміщена в «Вест. Евр.» (август 1875) встигла проскочити раніш київських доносів і почала було викликати балачки в педагогічних колах, які після доносів мусіли замовкнути.

Поволі я став одчувать і адміністративні пазурі. Мене закликав попечитель й заявив, що міністер незадоволений з мене, бо буцім би то на вступній лекції я оповістив, що буду викладати історію в соціялістичному напрямку. Виявилось, що й міністер чи той донощик, котрий сповістив йому про мою лекцію (кажуть, проф. Х.), прийняв

---

* Наскільки се безсовісна брехня на мене, перш за все як на вченого, це може бачити кожний, хто прочитає мої праці «Историческия песни малорусского народа», «К вопросу о следах великорусского епоса в Малороссии», «Малороссийскія народныя разказы» та інші. Щодо теорії про туранство великорусів, то теорію сю, пущену поляком Духинським, я розібрав навіть надрукованій в Rivista Europea, 1873. [Прим. автора]

слово соціологія за соціялізм. У відповідь на донос я післав свою лекцію до «Журн. Мин. Нар. Просв.», де й було її видруковано під заголовком: «Положение и задача науки древней истории». Після того мені не дозволено було читати публічні лекції про первісну культуру. Нарешті, у маю 1875 р., на кінці семестру, попечитель оповістив мені бажання міністра, аби я залишив київський університет. Я спитав про причину. Попечитель сказав мені, що я у закордонних виданнях проповідую «отделеніе Малороссии от России и присоединение ея к Польши». Я щиро розсміявся й обіцяв подати попечителеві польські рецензії на мої закордонні публікації («Il movemento ruteno», «Література російська» й інш.), рецензії, де мене прямо обзивають московським агентом. Вийти в одставку й тим визнати обвинувачення, абсурдні і несправедливі, я одмовився й зауважив, що міністер, як усякий начальник у Росії, може скинути мене без прохання, по 3-му пункту, як то кажуть у Росії.

Після цього я виїхав на вакації до Галичини, Буковини й Угорщини, при чому повіз з собою зібрану приятелями невеличку суму грошей на допомогу герцеґовинцям, котрі тількищо розпочали своє знамените повстання. Це, я певен, була перша допомога для герцеґовинців, яка прибула з Росії. Під час подорожі по Галичині, я був на русинському мітингу у Галичі, само собою тільки як глядач, але тамошні «москвофіли» післали до Києва проф. Гогоцькому телеграму, що я буцім би то проголосив відокремлення України од Росії й спілку з Польщею. Телеграму цю було передано до міністерства. Тим часом міністер гр. Толстой, отримавши од київського попечителя мою відповідь на пропозицію вийти в одставку, доклав про мене цареві, виставивши мене, звісно, сепаратистом. Цар дав наказ: знову запропонувати мені подати прохання про одставку з київського університету й не приймати мене до південних університетів (харківського й одеського), але не боронити мені податись до університетів північних, великоруських. Разом з тим цар призначив комісію (з міністра народньої просвіти гр. Толстого, міністра внутр. справ Тімашева, шефа жандармів Потапова й тайного совітника Юзефовича) для розслідування українського руху й приняття засобів проти нього. Про призначення такої комісії цар сам був оповістив, прибувши в Київ, в початку сентября 1875 р.

Хоча наказ царя про мене було отримано у Києві ще в початку августа, та поставновили не оповіщать його мені, доки цар не переїде. Як тільки це сталось, 7 сен. 1875 р. попечитель знову запропонував мені подать в одставку. Я знов одмовився; і мене скинуто по 3-му пункту, що означало не допускати мене ні до якої державної посади. Од призначеної царем комісії можна було сподіватись нових репресій проти української літератури, а через те треба було вжити

заходів, або продовжувать її закордоном. Я став збиратись до Австрії й залишався, аби закінчити початі праці: 1) «Малорусскія народныя предания и разсказы», 2) «Повісті О. Федьковича» (з Буковини) з переднім словом про галицько-руське письменство, — 3) «Про українських козаків, татар і турків». Остання популярна брошура з приводу герцеговінського повстання, що мала на меті зв'язать агітацію по східньому питанню з національними українськими традиціями. Тогочасні київські та одеські — українці дуже цікавились сербським повстанням, як через свої слов'янські симпатії, так і через те, що сподівались, що це повстання матиме таку ж вагу, як мало грецьке повстання у 20-их роках, а саме, що воно розірве Dreikaiserbund (аналогія з легітимістичним Свящ. Союзом) і підійме політичну агітацію на Сході Европи та й в Росії. (В цензурній формі я висловив цю думку в замітці у «Кіевск. Телеграфі» при першій чутці про початок герцеговінського повстання, котру передав мені приятель українець, що пробував тоді у Празі для друкування повного збірника творів Шевченка). Київські й одеські українці ще з осени 1875 р. (задовго до Черняєва) позаводили комітети для одсилання волонтерів до Герцеговини. В Одесі, правда, в комітеті брали участь і «радикали» (Желябов), котрі там більше єднались з українцями. На початку 1876 р. я явився до київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова прохати пашпорят за кордон, маючи на думці, якщо не дістану, їхать без пашпорта. Од кн. Д.-Корсакова я довідався, що пашпорта він мені видати не може, бо восени 1875 р. він отримав по наказу царя з Лівадїї од шефа жандармів розпорядження, аби взяти мене під найпильніший догляд поліції з тим, що він, Дондуков-Корсаков, має право в усякий час вислати мене в яке завгодно місце у найдальші губернії. — Але кн. Дондуков-Корсаков заявив мені, що він нічого не має проти мене і через те подасть до Петербургу депешу, щоб дозволено було видати мені пашпорта. Через 3 дні надійшов дозвіл, я виїхав через Галичину й Угорщину до Відня, де почав готуватись до видання українського збірника «Громада» (Die Gemeinde).

Тим часом комісія по українських справах зібралась і в маю 1876 р. ухвалила: заборонити українські видання, вистави й концерти, скасувати київський одділ географічного т-ва (котре тількӥщо отримало 2 срібних медалі од головного петерб. т-ва й подяку імператора за влаштування одноденного перепису в Києві та за 2½ роки видало 4 томи матеріялів), заборонити проживать по українських губерніях Драгоманову і Чубинському (останній зробив, з доручення петерб. геогр. товариства, статистико-етнографічну експедицію по Південно-Західньому краєві, назбирав матеріялів на 7 величезних томів, виданих петербур. геогр. т-вом і дуже багато клопотав про заснування

геогр. т-ва у Києві, де і був товаришем голови. Правда, Дондуков-Корсаков поклопотався, і Чубинському було дозволено залишитись на ½ року в Києві, а потім подався він на посаду до Петербургу). Таким чином мене було засуджено, хоча й не безпосередньо, на еміграцію. У той самий час австрійський уряд почав конфіскувати українські брошури соціял-демократичного змісту, а через те я надумав перенести видання «Громади» до Женеви, куди я й перебрався восени 1876 р.

З того часу я видав тут 5 томів «Громади» та кілька популярних брошур на українській мові, окрім белетристики й монографій різних авторів, а так само й кілька брошур на російській мові, поза тим дві книжки «Громади» видано було мною року 1881 вкупі з С. Подолинським та галичанином М. Павликом, та дві монографії про українську народню словесність («Нові українські пісні про громадські справи» та «Політичні пісні українського народу»), видані мною осібно. Крім того, я написав кілька розправ про Україну та її політико-соціяльні питання до журналу «Le Travailleur», до «Revue socialiste», та брошуру «La Littérature oukrainienne, proscrite par le gouvernement russe» (1878), котру переробив згодом по-італійському для «Rivista minima» 1881 р. у значно поширеному вигляді під заголовком «La letteratura di una nazione plebea».

Плян літературно-політичної праці я склав собі такий: 1) перш за все дати яко мога більш матеріялу для пізнання України і її народу, культурних його заходів і стемлінь до волі і рівности; 2) як цим матеріялом, так і викладанням західньоевропейських ліберальних та соціяльно-демократичних ідей спричинитись до організації по українських землях в Росії і Австрії політичних гуртків, котрі б узялись за культурне, політичне й соціяльне визволення народу.

Будучи соціялістом по своїх поглядах,* переконаний що здійснення цього ідеалу можливе тільки у певній ступневості й при високому розвиткові мас, а тому й досягти його можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Через те, що Україна, моя батьківщина, поділена на двоє — Австрійську і Російську — і через те, що у першій єсть повна політична свобода, котрої бракує в Росії, то, по моєму, діяльність соціялістів у кожній державі мусить бути різна: в Австрії можна братись за організацію власне соціялістичної партії з робітників та селян русинів у спілці з поляками й

* Додаю: соціялістом західньоевропейської школи, але не російським нігілістом; ся остання назва, коли я стрічаю її по газетах в прикладанню до себе, страшенно ображає мене. Я виклав у IV т. «Громади», у статті «Шевченко, україно́філи й соціялізм» свій погляд на антикультурний елемент та національське самозасліплення у російських революціонерів та народників школи Бакуніна й Лаврова, котрі захоплювались Ст. Разіним та Пугачевим, великоруським розколом і т.п. [Примітка автора]

жидами; а в Росії перш за все треба здобуть політичну волю; соціялістичні ж ідеї в Росії можна ширити покищо тільки науково-літературним засобом. Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії через федералізм.

Відповідно такому переконанню я постановив собі такий поділ літературної праці: писать по-українському все, що стосується безпосередньо до України та до поширення у ній соціялістичних ідей;* писати по-російському різні речі політично-ліберального й федерального характеру, стежучи за всіма подіями, котрі хвилюють публіку в Росії.**

Для першої мети служить мені переважно «Громада», для другої – брошури й статті по російських журналах, а тепер найбільш газета «Вольное слово».

Сербсько-болгарський рух, а опісля війна з Туреччиною давали мені, само собою, зручну нагоду для проведення ліберально-федеральних ідей на російській мові. Я намагався викладати їх у Росії й заслав з Женеви року 1876 до петербурзької газети «Молва» статтю «Чистое дело требует чистих средств», у якій старався довести, що тільки вільна Росія може визволити балканських слов'ян. Але за мою статтю газету було заборонено на 8 місяців. Тоді я став викладати свої думки у брошурах, видаваних у Женеві: «Турки внутрение і внешние» (1876),*** «Внутреннее рабство й война за освобождние» (1877), «До чего довоевались?» (1878). У другій з цих брошур я викладав minimum політичних реформ в Росії, котрий повторив і в брошурі «До чого довоевались?», написаній переважно для офіцерів армії.

Мої політичні брошури спочатку викликали незадоволення росій-

---

* Через те, що з приводу усяких процесів не раз по російських, австрійських та пруських газетах згадували про мене як про шефа чи члена різних революційних організацій у Женеві та про моїх агентів, то я вважаю не зайвим додати, що виїхавши з Росії за кордон для літературної праці, я поклав собі за правило ні в яких практичних змовах участи не брати, а обмежитись самою но літературною діяльністю. Для змов та практичної агітації я не почував у собі здатности, а опріч того гадаю, що еміграція не дає для того ані вигод, ані права.

** Певне, при нагоді я стараюся писати й на інших мовах, якщо бачу в цьому змогу поширити свої ідеї. Так, окрім різних брошур та статтів, я з охотою співробітничав у Рекаю при складанні ним начерку европейської Росії, бо тут була мені нагода познайомити европейську публіку з Україною та допомогти викласти географію всієї Росії з федерального погляду. [Примітка автора]

*** Листом до видавця «Нового Времени» О. С. Суворина, з котрим я колись співробітничав у ліберальних «С.-Петербургских Ведомостях» Корша і котрий року 1876 запрошував мене на досить вигідних з матеріяльного боку умовах вести у «Нов. Вр.» одділ закордонної політики. Пропозиції цієї я не прийняв, а опісля «Нов. Вр.» стало чіплять мене і напало на мене за статтю у «Молве». [Прим. автора]

ських соціялістів-революціонерів, але, нарешті, брошуру «До чего довоевались?» передруковано петербурзькою потайною друкарнею й прийнято за кордоном як проклямацію «Исполн. Комитета русской соціально-революціонной партии», а мене само було причислено газетними репортерами до російських нігілістів і терористів, саме в той час, коли «російський соціяліст-революціонер народник» Як. Стефанович громив мене в «Общине» як «конституціоналіста» і супротивника рус. соц.-революціонерів.

Я справді з ходом подій все більше та більше робився противником російських революціонерів. Окрім їхнього великоруського централізму та антикультурних тенденцій, народницьких ілюзій, макіявелізму засобів (таких, як фальшиві маніфести Я. Стефановича й інших замахів на крадіжки з банків, казначейств та пошт з убивствами сторожів), мене різнили од них і приняття політичного вбивства або як вони казали, «террору» за принцип революційної боротьби, тоді як я дивився на сей терор тільки як на природний, хоча й патологічний наслідок терору самого уряду.

Проти цього я виступав у брошурах, починаючи з Листка «Громади» року 1878, у котрому розібрав першу терористську проклямацію «Смерть за смерть» — опісля в брошурі «Терроризм і свобода» (1880) і «Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale».

Правда, в останні часи самі російські терористи та їхні адвокати наблизились до мого погляду (промови Желябова й Суханова на їхніх процесах, книга Степняка «La Russia Sotteranea», стаття Кропоткина у «Fortnightly Review», й інш.). По деяких ознаках та листах, які я маю од декотрих російських революціонерів, по статті одного з них у «Вольном Слове» (No. No. 52-53, «Пропаганда и заговор в армии») я бачу, що багато з них починає подаватись на мій бік і в питанні про федералізм. Правда, я певен, мені доведеться зламати ще неодне перо з російським якобінізмом, як і з російським царизмом.

Зазначу нарешті: мені через все моє життя доводиться полемізувати з багатьома – з різними партіями одночасно. Не минає тижня, аби я не стрічався з направленою проти мене стрілою, пущеною з національного табору: московського, польського, німецького, — консервативного, як і революційного; попадає мені й од українофілів (найбільш галицьких).* Ніщо мені так не осоружне, як полеміка. Після написання кожної полемічної статті я кілька день почуваю себе хворим. Перед тим як завести полеміку з якимнебудь гуртком чи

* Вони прозвали мене раніш «обрусителем», а опісля навіть агентом російського уряду, котрий вислав мене за кордон, аби скомпромітувати українську справу соціялізмом. [Примітка автора]

навіть особою, я, майже завше, вишукував лагідних засобів полагодження й брався до друкованої полеміки тільки тоді, коли бачив, що згода неможлива, а особливо, коли натикався на «mauvaise foi» (лиху віру) та нещирість мого противника. Веду полеміку тільки доти, доки це здається мені потрібним для вияснення думки мого противника та моєї. Після того я замовкаю й терплю все, без відповіді, особливо особисті на мене нападки. А треба признатись, що за свою довголітню полеміку з різними таборами я ні разу не стрівся з противником цілком добропорядним, себто таким, котрий би вірно викладав мої думки, а опісля спростував би їх своїми аргументами, особливо фактичними. Ні, – доля давала мені таких противників, які починали з самого безцеремонного перекручування моїх думок, а вершили наклепами на мою особу. Подвійний жаль охоплює мене через це, бо й сам би я бажав чомунебудь навчиться у своїх супротивників, але я тішу себе тим, що — значить — справа, котрій я служу певна, якщо проти неї за такий час не найшлося добропорядного супротивника.

Женева, 22 марта 1883 р.

ДОПОВНЕННЯ ДО АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ЗАМІТКИ

Не багато мені залишається додати, що робив я після написання вищеподаної замітки, зрезюмованої пр. Туном у його книзі «Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland» — правда з деякими помилками.

В маю 1883 р. припинилось видання газети «Вольное слово», заснованої в августі 1881 р. спілкою «Земский Союз» для пропаганди принципів ліберально-політичної реформи й адміністративної децентралізації Росії. У цій газеті я брав діяльну участь, умістив у ній чимало статтей, з котрих найбільша «Историческая Польша и Великорусская демократія» вийшла й осібною книжкою (1882). У ній я розглянув історично й критично революційний рух в Росії з 60 років у зв'язку з питанням польським і українським та взагалі з питанням політичної волі й децентралізації в Росії й закінчив програмою політичної й адміністративної реформи в Росії на підставі автономії земських одиниць — громад, повітів, губерень чи країн. В межах цієї автономії я покладав і розв'язання національного питання в Росії, висловлюючись таким чином проти усяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-угорський лад, за таке розв'язання, яке напр. існує в Швайцарії (де ні вся країна, ні навіть кантони — зовсім не поділені по расовому принципові) та яке виробляється у Бельгії (між

флямандцями та вальонами). Стаття моя друкувалась 1881 р. в «Вольном Слове» тоді саме, коли у «Земском Союзе» вироблялась своя програма реформи Росії, і виявилось, що наші програми зійшлись в основах. Наприкінці 1882 р. спеціяльним делеґатом «Земского Союза» мені було запропоновано взяти на себе редаґування «Вольного Слова». Я згодився і старався зробити з ґазети, спочатку заснованої аби дати змогу вільно висловлювати свої думки всяким різним опозиційним та революційним елементам у Росії, — просто орган аґітації за політичну свободу з земським самоврядуванням; при тому я оддавав в ґазеті багато місця соціяльному питанню, маючи на думці показати російській публіці, як соціялістичній, так і більш консервативній, всі одтінки у постановці соціяльного питання у західній Европі й Америці, аби таким чином ухилитися від сумарних вироків у цій справі. (Докладніш про «Земск. Союз» та «Вольн. Слово» я розповідаю у своїй статті «Земский либерализм в Росии 1858-1888 р.», котри зараз друкується у ч. 1 ґазети «Свободная Россия»). Та в маю 1883 р. «Вольное Слово» припинилось через розпад «Земск. Союза» од зневірення тих його членів, котрі ґадали добитися скликання Земського Собору перед коронацією Олександра III й нудились довгочасною аґітацією серед суспільства, на котру я тільки й покладав надії.

Літом 1883 р. мені було подано з Росії кілька політико-соціяльних програм, складених по різних українських гуртках, котрі мали стосунки з активними російськими революціонерами. Програми ці різнились од програм тих останніх, пройнятих більш чи менш якобінським централізмом («Народная Воля» 1881 р. — 1882 р., «Календар Народ. Воли» на 1883 р., де різко осуджували «Вольное Слово», котре виставлялось як орган ворожий російському революційному рухові, та навіть ігнатьєвський), і наближались до моїх поглядів у пункті про федералізм. На кінці іюня прибув до Женеви делеґат двох із цих гуртків, аби виробити вкупі зі мною програму для заснування політичного товариства «Вільна Спілка», котре б мало на меті аґітувати в цьому напрямку переважно на Україні, але ж і не нехтуючи й всією Росією. Із довгих балачок з цим делеґатом, а так само й другим, котрий належав до «народовольческої організації», але працював на півдні, мав українські симпатії й ладен був пристати до «В. Спілки», — я побачив, що між мною та цими делеґатами нема цілковитої згоди: вони не бажали, по-моєму, у такій мірі як я, скупчення праці «В. Спілки» на Україні, а занадто швидко хотіли розкинути її роботу на цілу Росію. — В той же час вони вважали вадою для справи мою увагу щодо австрійської Руси, а ще більше до політики західньослов'янської; опріч того, вони вважали потрібними навіть у ту хвилю солідарні стосунки з ґуртком російських революю-

ціонерів (народовольців), котрі, на мою думку, морально вже оджили та навіть були небезпечні через мішанину їх з agents provocateurs (мої опаски в свій час цілком підтвердила швидко виявлена подвійна роля Дегаєва, агента поліції, та «Народной Воли»); нарешті, моїм співбесідникам набридла довга підготовка роботи для постановки питання про політичні реформи в Росії відповідно до наших ідей; вони хотіли більш за все швидше заманіфестувати себе якоюсь гучною справою, на зразок «народовольческих підприємств», та тільки з федерально-українським кольором.

Через те вироблювання програми посувалось досить кволо; нарешті, у кінці августа вона була готова, головні тези були видруковані й одвезені делегатом до Росії. Але тут поліція вже дослідила вільноспілців (і саме через стосунки їх з «народовольцями»), і проєктоване політичне товариство умерло на самому початку.

Все ж таки наші політичні друзі побажали, аби я видрукував програму «Вільної Спілки», що я й зробив, бо не губив надії, що її ідеї знайдуть собі, хоча поволі, одгук у різних суспільних елементів в Росії, особливо на Півдні та Сході. Я тільки вважав невідповідною тепер форму моєї книжки, яка відповідала статутові політичної спілки, та мінять вже було запізно. Як мало я сподівався на безпосередню прихильність до моєї книжки, видно з того, що я закінчив її словами Ренана: «Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est à certaines heures de savoir se résigner à être démodé. (Для того, щоб мати слушність у майбутності, треба в певні хвилини уміти зважитися стати немодним). І справді, після 1883 р. я став démodé навіть для більшості своїх колишніх друзів. У так званих російських революціонерів я отримав репутацію запеклого ворога; у той самий час, під впливом урядового нагніту й зневіри, принишкла в Росії й ліберальна агітація, і так звані ліберали стали мати мене за людину наївну, а до того й небезпечну через радикальний та навіть революційний характер мого лібералізму. Реакційний напрямок та огида до мене з'явилась і по українських гуртках. Навіть те, що я маю підставу хоча почасти вважати за наслідки агітації, у котрій я брав участь, а саме: деякі цензурні полегкости для українського слова в Росії з 1881-1882 р.* повернулось проти мене, бо серед українофільських гуртків з'явилась ідея, що тепер не треба закордонними радикальними й взагалі політичними публікаціями роздратовувати уряд проти української літератури в Росії. Серед цих гуртків виникла навіть свідома реакція проти всякої політичної постановки українського питання й бажання виставляти його як справу тільки культурну. Таке трактування справи

* В той час гр. Ігнатьєв допустив було у Росію галицьку українську газету «Діло». [Примітка автора]

не було ані скільки краще того, як перед тим російські революціонери-народники гадали утворити соціяльну революцію без політики та навіть і без науки, тим більш, що й українофільські «культурники» бажали працювати для української культури, одкидаючи не тільки політику, але новоевропейську культуру, бо, наприклад, доводили потребу притягнення на свій бік духовенства православної церкви.

При такому напрямкові українських гуртків, серед їх не подобались не тільки мої політичні публікації, але і моє видання Шевченкової поеми «Марія». Року 1882 я видрукував її в оригіналі і латинськими літерами, переважно для тих українців у Галичині та почасти й в Росії, котрі не знають так званого кирилівського алфавіту й котрі залишені патріотами русинами, які вважають русинами тільки православних та уніятів, зовсім без українського питання; згодом, у 1885 р. я видав «Марію» в великоруському перекладі. В примітках до цієї поеми, в котрій Шевченко євангельську леґенду прибрав у своєрідну раціоналістичну форму, я попробував популярно викласти результати світської історико-літературної критики «Нового завіту» й палестинської цивілізації. Поруч з цим антиполітичним консерватизмом з'явились по українофільських гуртках тенденції якщо не сепаратистичні, котрі вимагали певної політичної відваги, — то національсько-партикуляристичні: антагонізм проти всього великоруського, а загалом і проти російського радикалізму та навіть лібералізму. Тенденції ці пробивались по анонімних коресподенціях у галицьких виданнях фразами, в котрих можна було вбачати свого роду політику, але австро-польонофільську. І цю ягеллонсько-австрійську політику проф. Ламанський — один з визначніших в Росії заступників московського слов'янофільства, — приписував мені, тоді як саме у той час збільшились наскоки на мене й на мої ідеї у виданнях усіх галицьких фракцій, в тому числі і по українофільських. Останнє сталось через те, що тоді саме у галицько-українських кутках рішуче взяв верх консервативно-клерикальний напрямок (подробиці й пояснення дивись у моєму листкові «Накануне нових смут», Женева 1886). Разом з цими нападами оповіщалось, що, мовляв, «Драгоманов позбувся тепер прихильности і на російській Україні». Заяви ці базувались як на чутках про настрої українських гуртків в Росії, та і на приязливости до галицьких консерваторів і клерикалів впливових російських українофілів, котрі дійшли до того, що один український літератор навіть умістив у «Вестнику Европы» панегірика новонаставленому станиславівському єпископові Пелешеві, ультрамонтанові, якого перед тим «Діло» оповістило, саме після його ультрамонтанської промови в сеймі, представником національної політики русинів, себто не тільки в Австрії, але і в Росії.

У мене не було засобів на періодичне видання та й повторювання одного й того ж набридло, тому я намислив обмежитись категоричним протестом проти перекручування моїх думок, а щоб протистати реакції серед українофілів — вести далі видання «Політичних пісень українського народу», а так само посунуть вихід повного стереотипного видання творів Шевченка, розпочатого одним моїм приятелем, котрий працював у друкарні «Громади»; до сього видання я ставився до певної міри байдуже, бо вважав твори Шевченка з ідейного боку вже «пунктом пережитим». Тепер вже я переконався, що не тільки для галицьких, але й для російських українофілів, та навіть для самих вчених із них, треба ще немало духовної праці, аби наздогнати навіть Шевченка.

Через це я подав до того самого видання, де з'явилась стаття д. Ламанського про мій та й інших українофілів яґеллонсько-австрійський сепаратизм («Известия Славянского Общества» у Петербурзі), листа, в якому доводив, покликаючись і на «Вільну Спілку», що мої стремління в бажанні політичної реформи всієї Росії на підвалинах свободи й децентралізації та що ці стремління гармонують з ідеями старих українофілів Кирило-Методіївського братства (Костомарова, Шевченка й інш.). Року 1885 я випустив II вип. видання «Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст.» (пісні з останніх часів автономного Гетьманства Малоросійського й Слобідської України в р.р. 1709-1785); нестача коштів не дала нам змоги випустить видання поезій Шевченка на 25-літні роковини його смерти (26 февр. 1886), а тим часом консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не припинялися, через що я мусів умістити у львівській робітничій газеті «Praca» (1886, ч. 3-4) одвертого листа «25-літні роковини смерти Шевченка і галицькі народовці», передрукований і по-польському у газеті «Kurier Lwowski», ч. 62. У цьому листі я нагадав заяву 45 київських українофілів 1873 р. та на підставі обставин, у котрих пробуває український народ, робив висновки про невідповідність якого б там не було консерватизму, а особливо клерикалізму навіть з його національними інтересами, та про потребу перш за все европеїзації української політики. Незабаром після цього я оповістив передплату на видання повного «Кобзаря» Шевченкового, передплату, про котру галицькі офіціяльні прихильники Шевченка не захотіли оповістить по своїх газетах; вони самі, якраз саме в той час, заходились коло видання «Кобзаря», ще більш очищеного од радикалізму, особливо релігійного, ніж дозволене цензурою в Росії. За всі такі заяви й видання я отримав з Росії од своїх бувших українських приятелів формального виговора; вони дійшли навіть до того, що просто назвали шкідливими для них мої видання «Політ. піс. україн. нар.» та повний

збірник поезії Шевченка. Через таке відношення українців до цих видань я до цього часу не мав змоги видати ні III вип. «Політ. піс. укр. нар.», який мусів містить і цікавіші пісні про кінець Запоріжжя у 1775 р., ні поезій «українського батька» Шевченка. Більш для апеляції до майбутніх часів, аніж для переконання моїх сучасників, земляків і приятелів, я написав невеличку статтю (24 стор.) «Накануне новых смут», у котрій я виклав свій погляд на соціяльно-політичні завдання в Росії та зокрема на Україні з Галичиною при сучасному стані Европи, а сам надумав під час запанувавшого реакційного антракту в Росії й Галичині обмежити свою особисту роботу на закінченні деяких археологічних праць, котрі входили в мій плян — скласти нарис цивілізації на Україні. На мою велику радість, саме коло того часу невеличкий гурток українців, котрий не поділяв реакційного настрою своїх товаришів, запропонував мені скласти історію української літератури такого характеру, як моя стаття про Шевченка у IV книжці «Громади».

Пропозиція ця, правда, мала на увазі тільки новішу літературу на українській мові у XIX ст., та я пораяв розширити працю й скласти історію української літератури у 3-х розділах:

1) Доля української мови у зв'язку з історією національної самосвідомости та громадського руху з IX по XIX ст.
2) Усна (народня) словесність на Україні.
3) Письменство на українській мові з XVI по XIX ст.

Другий одділ з них вимагав попередньої спеціяльної розробки, можна сказати, зовсім наново, бо до цеї пори навіть самі найученіші українські дослідники народньої словесности (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї европейського порівнавчого методу й дивились на неї як на цілком самобутний продукт місцевого національного ґрунту. Тому то я мусів узятись за роботу цілого ряду монографічних праць, здебільшого про казки, новелі, апологи, легенди та історичні перекази українські, порівнюючи їх з фолкльором різних народів. Деякі з цих монографій мені пощастило видрукувати по різних виданнях, але бажання знайти їм більше публіки в Росії примушувало мене ховати своє авторство під різними псевдонімами. А шукать публіки в Росії я вважав потрібним як через те, що тільки тут я міг викликать увагу до деталів свого матеріялу і бажання збирати його й розробляти далі, а також ще й тому, що я вважав потрібним прикладанням космополітичного порівнавчого методу хоча б до одної частини культурного українського матеріялу протистати вузько-націоналістичному настроєві українофільських гуртків, яке розвинулось серед них в зв'язку з загальною у Росії «самобутницькою» реакцією. Декотрі з своїх фолкльорних заміток, видруко-

ваних у паризькій «Melusine», я вважав можливим підписать своїм ім'ям і нарешті став тут друкувать (з 9 No. 1888) примітки до перекладу «Болгарських релігійних леґенд», зробленого моєю дочкою Лідією, котра (9 января) повінчалась у Болгарії з тамошнім молодим вченим Іваном Шишмановим. За працю над болгарськими релігійними леґендами я взявся тому, що вони занадто скидаються на українські, і тому, що Богумільська Болгарія являється містком переходу сили леґенд зі Сходу до Европи, особливо слов'янської, — так що досліди болгарських леґенд складають необхідну попередню працю для розуміння фолкльору й на Україні.

Поки я працював коло фолкльору, деякі особи та гуртки у Галичині й Росії наблизились до політичних ідей, виложених мною кілька літ назад, і стали запрошувать мене співробітничати по їхніх виданнях. Так у галицькому збірникові «Ватра» (1887) я видрукував замітку «З історії віршів на Україні», де зазначив вплив західніх протестантських ідей на релігійну поезію українського народу. Року 1888 у галицькому збірникові «Товариш», виданому університетською молоддю, я умістив кілька заміток про неуцтво і сервілізм у галицькій пресі під загальним заголовком «Сміх і горе», а так само критичну статтю на одну етнографічну брошуру про великорусів і білорусів, у якій автор-україноφіл сумарно виставляв великорусів народом диким і нехристиянським в порівнанні з гуманно-християнською расою українців. Редакція «Товариша» назвала мою статтю «Науковий метод в етнографії». Назву цю я вважаю трохи претенсійною, хоча я й поставив у статті тій деякі загальні питання, напр. про різницю між національними прикметами рис справді расових, більш-менш сталих, од історичних, мінливих. Поза науковою, моя стаття мала мету й політичну: протистати тенденційно песимістичному малюванню великорусів та відновленню теорії Духинського, котру з деякої пори галицькі офіціяльні україноφіли стали ширити у своїй популярній літературі, маючи на думці тим прислужитись українській національності. Мені приємно було побачити, що один з україноφільських журналів в Галичині, «Зоря», прихильно обізвався на мою статтю. Улітку 1888 р. я досить несподівано для себе отримав од одного україноφіла, з котрим найбільше розходився в поглядах, запросини «стати на чолі» поновленого ним видання львівської «Правди» й перш за все написати для неї програмову статтю. Я відповів заявою, що наші погляди значно не сходяться, але я згоден написать свою програму з тією умовою, щоб редакція умістила свої уваги на неї. Та він настоював на своєму й казав, що він знав, до кого звертається, і якщо прохає мене про програму для «Правди», то значить зрікається колишніх помилок. Незабаром один галицький народовець, який мав узяти на себе ближче завідування «Правдою»,

звернувся до мене з таким самим проханням. Я послав йому програму, але з проханням скликати комітет розглянути її, а при незгоді з моїми ідеями або одкласти друкування статті, або зазначити незгоду. На се мене повідомлено, що сам редактор та його товариші цілком згідні з моєю статтею й що уже видрукували її, за виключенням двох фраз, підписавши її — Видавництво «Правди». Отримавши ч. 1 «Правди», я побачив у ній речі діяметрально протилежні моїй програмі. З мого примусу редакція обговорила найголовніші суперечності, пояснивши їх похапливістю, але і в дальніших числах так само друкувала, та навіть і в редакційних статтях, речі невідповідні програмі — й через це надалі я ухилився од участи у цьому виданні... Зате «Зорі» сподобалась моя програма, а популярна ґазета «Батьківщина», котру львівські народовці визнали можливим передати під редакцію моєму приятелеві Павликові, видрукувати зміст цієї програми. У ту саму пору і львівський українофільський орган «Діло» запрохав мене реґулярно писать кореспонденції про російсько-українські справи, але од цього я одмовився, між іншим і через те, що «Діло» ніяк не згожувалось одмовиться од клерикалізму в політиці.

Тим часом ґурток російських еміґрантів, особи, належні до різних фракцій «русских соціал-революціонеров» надумали видавати «ліберальну» ґазету з принципами близькими до тих, які я проводив у своїх публікаціях, і запросили співробітничати й мене. Я пораяв для ґазети назву «Свободная Россия», яку пропонував ще видавцеві «Вольного Слова», й дав для першого числа дві статті: «Земскій либерализм в России (1858-1883)» та «Самодержавіе, местное самоуправленіе и независимый суд». Ґазета мусить вийти цими днями. У ту ж пору ґурток польських демократів у Галичині звернувся до мене з пропозицією стати посередником для вироблення згоди з українцями. Я відповів, що в Росії згода поляків з українцями ні до чого не доведе без загально-російської ліберальної програми... Та справа ця ще не вияснилась і тому мусить бути покищо таємницею для публіки.

Задля бібліографічної повноти я повинен згадать, що 25 янв. 1889 р. уміщена у римській «Revue Internationale» моя стаття «La question de la liberté religieuse en Russie» писана з приводу полемізування д. Побєдоносцева з «Alliance Evangélique», а також переговорів російського уряду з Ватиканом. У ній я доводжу, що думок д. Побєдоносцева ані скільки не поділяє освічене суспільство в Росії, не минаючи навіть і таких слов'янофілів, як і Аксаков, — що в Росії за релігію найбільш терплять не «иностарнныя исповеданія», а російські сектанти, що обов'язкова польонізація католицтва в Росії сталася остаточно після прилучення західніх губерній до російської імперії і

що найбільшою терпимістю й свободою вживання живих мов у релігійному житті ці країни користувались в XVI в., коли складали литовсько-руське князівство і коли там ширились реформацькі ідеї, — що релігійна згода та нормальне вживання живих народніх мов по цих країнах можуть настати тільки з заведенням в Росії загальної релігійної волі й приходської автономії.

Февраля 10 дня 1889 року
Женева

Перекл. І. Лановий

АВТОБІОГРАФІЧНІ ЗАПИСКИ
(Уривки)

Володимир Антонович

ПОДОРОЖІ ПО УКРАЇНІ

Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію, як в осередку зовсім чужому і несподіваному. В гімназії я виростав під впливом педагога іностранця Діделя, чоловіка з глибоким демократичним пересвідченням; виховувався я на літературі, головним робом французькій. В старших клясах успів перечитати твори Монтеск'є, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхетській суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене враження чогось нежданного та архаїчного. Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання щодо народности. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скількинебудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського «Исторія Новой Сѣчи» і «Наѣзды гайдамакъ». Про кирило-методіївське братство, про Шевченка не доводилося мені чути ніколи ні слова. Тимнеменше факти говорили самі за себе. Притулюючи слабі знання про українство до загальної демократної французької теорії, я одкрив сам собою українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття моє — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. Спочатку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх, і виробився цілий кружок так названих хлопоманів. Поволі відомості про цей кружок дійшли

до шляхетської суспільности. Спочатку в неї реакція була слаба. Дивились як на причуду молодих людей, котра не може бути довговічною. Але ж трохи згодом, бачивши, що погляди такого роду ширяться, шляхтичі почали турбуватись. Особливо в сьому взгляді під впливом єзуїтів. Міжтим явився один факт, який подав повід до справжньої війни. Вкінці 50 рр. у кружку нашому появилась думка, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людности, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня ужити на подорожі, пішки, по краю. Що для нас сі подорожі були корисні, нема сумніву. Але ж в шляхетській суспільності зложилось переконання, що ми ходимо за тим, щоб учити селян різати панів.

Розуміється, це переконання було зовсім фіктивним, але за те під час подорожі ми познайомились доволі добре з народним світоглядом. Народ став перед нами не в шляхетському освітленню, а таким, яким він єсть. Ми бачили дуже сильну природну логіку і дуже розвинену народню етику, що сказувалось в готовності до помочі і в приятельському відношенню до всякого нужденного. Подорож ми відбували пішки, в свитках, і нас скрізь приймали за селянських парубків. Ми не скривали, що ми студенти, але тільки термін сей для народа був тоді не зрозумілий. Іноді розпитувались, що ми робим, — ми відповідали, що учимось. Найчастійше зводилось до того, що найбільше зрозуміла наука була медицина, і нас вважали фельдшерами. За три вакації ми обійшли сливе весь правобічний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини. Оповідати про наші подорожі було б дуже довго, і мабуть більша половина вже затерлась в пам'яті. Ночували ми звичайно, впросившись на ніч до селян, при чому ні разу хазяїн не згодився взяти плату за нічліг і вечерю. Побачивши це в першій подорожі, ми запасались хрестиками, іконками, перстенями святої Варвари і т. д. І виходивши з нічліга, роздавали дітям подарунки. Часто траплялось нам, особливо в Новоросії, приставати до чумацьких валок і разом з ними проходити кілька день. Іноді траплялись нам доволі характерні стрічі. Дві або три з них, які приходять на думку, я розкажу. В Канівщині біля села Піїв ми зайшли в степовий шинок, де застали кілька чоловік селян. Одному з них в розмові видалося, що ми люди непевні. Він одвів нас осторонь і став нишком казати, що в їхньому селі пан дуже жорстокий, але багатий, і як ми шукаємо роботи, то він нас уночі проведе до двора; «ви, — казав він, — справтесь з паном і забирайте собі всі гроші, я нічого не хочу, аби спекатись пана». Як ми не відмовлялись од цієї роботи, як не запевняли, що ми такими роботами не займаємось, чоловік нам не повірив і остався з думкою, що ми дуже обережні і незнайомому чоловікові не хочемо розказувати своїх діл. Кілька раз

траплялось нам, що зустрічні селяни давали нам по кілька копійок і на наш відказ, що нам грошей не треба, одвічали: подорожньому гроші завше потрібні, не соромтесь і беріть. Особливо в доброті відрізнялись старі баби; раз ми були поставлені в таку трудну позицію: під вечір зайшли ми в селі Черняхові (Овруччина) до хати і попросились пустити нас на ніч. Дома була тільки одна бабуся. Син її з невісткою і дітьми пішов до церкви. Бабуся прийняла нас на ніч; як раз тоді вона доставала з печі паляниці. Одну паляницю вона дала нам на дорогу, тільки попросила сховати її, щоб не побачила невістка, — бо тоді буде лихо і вам і мені. Як ми не відпрошувались, вона не хтіла взять назад паляниці. Тимчасом надійшли з церкви син з усією сім'єю. Бабуся швидко сунула паляницю в нашу торбу і сказала синові, що вона пустила на ніч захожих парубків. Після вечері хазяїн сказав нам іти спати в клуню. Збираючись я потяг з собою торбу, але хазяїн сказав мені, торба нехай остається в хаті, не бійтесь, у нас ви будете цілі. Не бажаючи зобідити хазяїна, прийшлось торбу покинути. На щастя ніхто її не роздивлявся і паляниця зосталась невідшуканою. З поліцією ми не мали скількинебудь серйозних відносин; тоді ще «хожденія въ народъ» не було зовсім в Росії. Поліція за прохожими не слідила, і нам приходилось тільки іноді зустрічатись з сотськими. Раз в селі Леонівці, в Київському Поліссі, ми ходили по селу, шукаючи купити хліба. Нам зустрівся дідок з білою бородою, котрий показав хату, де можна було достати хліба. Так як перед нами на нашому шляху була доволі велика річка Тетерев, то ми спитались діда, на яке село ми повинні йти, щоб попасти на перевіз. Він нам показав два села, де були перевози, тільки додав пораду, щоб ми не йшли на село Калинці, бо туди вранці пробіг становий і наказав усім сотникам збиратись туди ж, — мабуть когось хочуть на перевозі перейняти. — Я се добре знаю, казав дідок, бо я сам сотський. Ми сказали йому, що сього не боїмось, бо паспорти у нас єсть. — «Нехай і так, відказав дід, а все ж таки, дальше від лиха безпечніше». Другий раз, у містечку Лукашівці (Липовецький повіт) увагу звернуло те, що на сей раз нас було чотири. Звичайно ми ходили парами. Увечорі до нашої господи прийшов сотський, розпитався, що за люди і на всякий случай забрав наші паспорти. На другий день вранці він відніс паспорти, віддав нам і сказав: Оттак безпечніше, а то як вночі трапилась би яка халепа, то я був би в одвіті. Ми угостили сотського чаркою, і в розмові він висказав таку філософію: Ми робимо діло царське, цар відомо живе з народу, так як той шинкар живе з горілки, то йому треба знать, які люди і куди повертаються. З боку селян за три роки стрілась раз тільки поліцейська причепка. В селі Дворець Овруцького повіту ми зайшли в шинок в неділю. В шинку було багато селян, і

вони скучали. Як з'явились чужі люди, се подало повод до різних догадок. Кінчилось тим, що нас спитали про паспорти. Ми показали. Тоді, під час кріпацтва, сільська поліція була в руках поміщика. Так як ніхто з присутніх селян не умів читати, то порішили відправити нас з паспортами до двора, — а там прочитають. Ідучи з сотським через греблю, я замітив по другому боці річки здоровий палац і спитався, хто у нас пан? Мені відказав сотський, що пан у них — генерал Троцький. Мені зробилось моторошно, як я подумав про розмову з генералом, і я спитався: «Що ж, ви нас ведете до самого пана?» Да ні, сказав сотський, пан живе в Петербурзі, а йдемо до економа. Але виявилось, що і економа не було дома. Тоді сотський порішив, що треба іти до «Фадєя». Фадєй сей, як здається, дворецький, прочитав наші паспорти і об'явив, що вони правдиві. Тоді ми з тріюмфом вернулись у шинок, де публіка ждала результатів. Як сотський об'явив слова Фадєя, шанси наші повернулись на краще. Стали допитуватися, хто перший пустив чутку про нашу непевність. Оказалось, що се був селянин Гуменюк. Цього Гуменюка і лаяли і соромили, казали йому — що ти за чоловік такий, ти б подорожнього нагодував, а то ти їх посилаєш до двора на капость. Діло скінчилось тим, що нас почастували і відпустили з миром.

Найбільше поліцейських інстинктів зустрічали ми у роскольників. Разів зо три на Волині, Подолі й Херсонщині приходилось зустрічатися з роскольниками, котрі там сидять своїми слободами. Замітивши людей захожих, роскольник зараз требував показати йому паспорт. Одного разу я обернувся до такого роскольника з питаннєм: Хто він єсть і яке має право допитувати паспорта, і коли він сотник, то чому не носить бляхи. На се він мені відповів: «Сотський не сотський, а все ровно, що сотскій, потому що я русскій». В одному степовому шинку біля села Сопина в Бердичівському повіті ми з товаришем Рильським зустріли компанію дяків, що провожали якогось товариша. Дяки вже були добре випивші і спитались нас, що ми за люди. Ми сказали, що студенти. Брешете, — сказав один дяк, — якби ви були студенти, то ви б уміли по латині. — Та ми й умієм. Тоді почався екзамен. Як виявилось, дяки знали кілька фраз з католицької служби церковної. І стали питать, що значить: dominus vobiscum, in saeculorum і т. д. Отримавши одповідь, вони признали знання латинського язика. Тоді Рильський сказав, що отсе ви нас екзамінували, а тепер ми вас екзамінувати будем, і — сказав їм для перекладу якусь цитату з Лівія чи Ціцерона. Тоді дяки сказали: годі вже про науки розмовляти, краще вип'ємо. І тим скінчився наш іспит. Анекдотів таких можна б з нашої подорожі розказати велике число, та ми на сьому зупинимось. Одну ще розмову прийдеться привести. Була вона в селі Капуловці, що стоїть на місті Старої Січі.

Нас здивувало те, що всі селяни, з якими нам доводилось балакати, прекрасно пам'ятали Запоріжжя і могли доволі категорично розказати про його побут. Старий дід, літ, мабуть, під 80, в хаті котрого ми ночували, з дуже великими подробицями розказував нам про Запоріжжя. В його садибі на городі була могила кошового Сірка. Він її дуже обережно держав і водив нас показати її і просив прочитати і виписати надпис на могильній плиті. В розмові ми спитались: ви розказуєте, що вся земля була запорожська; як же зробилось так, що вся вона панська? — На се дід одвітив: — «Це бачите, була така цариця Катерина, вона . . . . . наш народ панам». З історичних споминок пригадую собі ще розмову в селі Македонах (Канівщина). В тому селі по преданію родилась мітична людина Вернигора. Як здається, се був чоловік початку XVIII в., що належав до своєрідної організації, заведеної Орликом і його сучасниками для пропаґанди серед народу. В Македонах нам розказували, що він завів школу бандуристів, научував їх пісень про козацтво і розпускав по світу. Леґенда про Вернигору досталось і до шляхетської суспільности і виявилась у неї в рукописі, що мав заголовок «Пророчество Вернигори»; в тексті сієї рукописі вона між ін. була надрукована Чайковським; Вернигора являється великим польським патріотом і в туманних виразах розказує про те, як поляки колись побідять москалів і відбудують Польщу. В Македонах нам про пророцтво оповідали також. Але кольорит був інший. По місцевому варіянту Вернигора неначе б то сказав, що неначе прийде такий час, коли на горі над селом він сам, Вернигора з'явиться на білому коні; се буде знак, що пора народові вставати і нищити панів, що це збудеться, і що тоді людським трупом буде загачений Дніпро.

СУД

Наші подорожі були останнім проявом, що викликав реальні відносини до нас шлехетської суспільности. Як виявилось, за діяльністю нашою дуже охоче слідили єзуїти. Їм відомі були і наші збірки літературні, і зміст рефератів, що на їх читались, і рукописний журнал, що випускав кружок, і нарешті існування так званої семилітньої школи. Школа ся була, розуміється, офіціяльно не дозволена. Удалось нам зібрати може 15 хлопців, содержувати їх на складчину і вчити в національному напрямі. Розуміється, в журналах, в рефератах і так далі вибирались теми і в викладі їх були проведені принципи українства і демократії з різкою критикою шляхетського побуту і шляхетських теорій. Все се в побільшеному виді, ніби пропаґанда різні, було зведено в систему, і шляхтичі обернулись до

уряду з проханням оборонити їх. Об тому, що збирається буча, я перший раз дізнався від Пірогова. Якраз тоді я скінчив університет і пішов до його з прошенням дати мені місце кандидата педагога по латинській мові. Кандидати-педагоги се були молоді люди, котрі, скінчивши університет, зоставались на два роки в чині кандидата-педагога, приготовляючись до учительства під рукою професорів і старших учителів гімназій. Пірогов проглянув моє прошення, положив його і зовсім несподівано для мене задав мені питання: «Что вы сдѣлали помѣщикамъ здѣшняго края? Я недавно объѣзжалъ округъ и не было мѣста, гдѣ бы на вас мнѣ не приносили жалобы». Я в короткому нарисі розказав йому свої гріхи. Тоді він мені сказав: «Мѣсто я вамъ дамъ. Моя служба педагогеческая, а не полицейская. Только берегитесь, это дѣло на мнѣ не кончится». Справді, як я бачив потім, за сей час генерал-губернатор отримав від поміщиків різних місцевостей 42 доноси. Всі писані на один зразок, — неначе б то в Києві завелась група, яка поклала собі метою вирізати всіх панів, через щс вони просять оборони від уряду. Через два місяці після моєї розмови з Пірговим в Києві зібрались дворяни на вибори і порішили судити нас дворянським судом. Від маршалка бердичівського повіту, до котрого я належав, я отримав відозву, щоб явитись в означене місце для одповіді на обвинувачення, які будуть мені висловлені дворянами.

Сподіваючись якоїсь халепи від дворян, я заздалегідь склав коротенький виклад своїх переконань, де виложив принципіяльні, головні основи і старався розбурити всі леґендарні нарости (підозріння різні і т. ін.). Сей огляд в рукописних копіях розійшовся доволі широко і, як оказалось, послужив основним мотивом для обвинувачення. На суд дворянський покликано було кілька чоловік, але прийшлось явитись мені одному через те, що були вакації і решта товаришів повиїздила з города. Війшовши в кватиру маршалка, я застав чимале зборище дворян, чоловік 60 або й більше. Хазяїн почав справу з того, що їм відома пропаґанда, яку я веду, маючи на меті пропаґанду атеїзму, антипатріотизму, ненависти до панів і т. ін. Що кружок наш роздає селянам книжки, котрі закликають їх до різні. Як на доказ покликались на виклад моїх переконань і на прислану їм волинським маршалком губерніяльним Мікулічем книжку, яку він одняв од селянина в своєму селі; ця книжка була не що інше, як недавно видана «Граматка» Куліша. Хоч в тій книжці не було нічого політичного або соціяльного, але вона перелякала дуже шляхтичів, і вони вже посилали депутацію до губернатора, жалуючись на те, що в Києві продається книжка, котра явно кличе до різні панів. Добродушний генерал-губернатор, князь Васильчиков, роздивившись книжку, об'явив депутатам, що він окрім азбуки нічого в ній не знайшов; хоча

йому вказували, що в кінці книжки надрукована дума про Наливайка, давно відома зі збірників Срезневського і Максимовича. В одному місті була віньєтка, на котрій в дуже маленькому розмірі було змальовано дерево, розбите громом, і під ним убитий чоловік. Дворяни доказували, що сей чоловік єсть зарізаний шляхтич. Щоб заспокоїти панів, Васильчиков видав часову постанову про те, щоб Граматка не продавалась у Києві, і книгарі устроїли її склад в Нікольській слобідці. За тим друга депутація від дворян знову обернулась до генерал-губернатора зі скаргою на те, що в балаганах даються кукольні вистави, котрі пропаґандують різню. Се була давно відома балаганна драма про Ваньку-Каїна, котрий побиває людей різних сословій, жидів, панів, поліцейських і т. д., і нарешті його побиває смерть. Дуже багато клопоту мав Васильчиков, щоб довести панам, що ся балаганна драма існує вже півтораста літ і щороку в балаганах виставляється. З таким обвинувачуючим матеріялом довелось мені сперечатись. Я коротко схарактеризував і Граматку і балаган, висловив думку, що серйозно з сим сперечатись не можна і що на кінець се не моє діло. Тоді затребував голосу представник єзуїтів Шембель; він признав, що все се дурниці, але зовсім не дурниця той огляд моїх переконань, що ходить по руках і де висловлені основи пропаґанди атеїзму, антипатріотизму і соціяльної революції. Я приніс з собою примірник і попросив тут же прилюдно роздивитсь його, чи справді там єсть ті принципи, про котрі розказував пан Шембель. Стали їх вичитувати по пунктам. В першому пункті було сказано, що в релігійному взгляді я признаю повну свободу совісти, рівноправство всіх релігій і повну взаємну толерантність. Як пункт сей був прочитаний, я обернувся до читавшого з запитанням: чи він признає в ньому пропаґанду атеїзму, чи пропаґанду віротерпимости. Читач мені одповів неохоче, що там окрім толеранції нічого не видно. Тоді обернувся ще до кількох панів з проханням сказати їх думку. Вони повторили теж саме. Тоді я спитався, чи присутні дивляться на толеранцію як на діло небезпечне. Не знаю, чи сором їм було перечити толеранції, чи може вони зовсім не думали про се, але ж постарались зам'ять діло і перейти до другого пункта. В другому пункті було сказано про національність і висловлена думка, що всяка національність повинна мати свою свободу, признання і пошану, і що так як в краї нашому більшість народу належить до української національности, то народність ся повинна бути признана найголовнішою. На се хтось з присутніх, невідомий мені, завважив, що теоретично може воно й так, але на практиці се значить, що треба винищити в краї польську національність. Я одповів, що як в одному краї живе дві або три національності, то при взаємній пошані вони не тільки не будуть заїдати одна другу, але будуть взаємно собі

помагати в своєму розвитку. Як примір, я вказав на Фінляндію і на відносини там шведів і фінів. Третього пункта вже не читали, а тільки дали голос пану Бобровському, одинокому чоловікові на всю губерню, маючому диплом магістра. Бобровський був справді чоловік дуже добре розвинений, і видко було, що він багато займався соціяльними науками. Він сказав дуже гарну промову, в котрій виявив, що він дивується, як можна з принципів теоретично-філософського мислення робить обвинувачення, що з всього того, що він чув, він виніс тільки враження, що молоді люди удовольняють своєму становищу, не тратячи час на гульню, але займаючись студіями общеських і соціяльних питань, і закінчив промову свою бажанням, щоб і далі молодіж ішла по сьому напрямку. Пани побачили, що їх головний лідер не спочуває їхнім передсудам. Після нього кілька хвилин була мовчанка і накінець хазяїн-маршалок, щоб закінчити неприємну розмову, заявив, що вже чай поданий. На тім і закінчилось засідання. Але не закінчилось діло. На другий день до мене приїхав незнайомий мені пан Сорочинський. Він почав з того, що поздоровив мене, кажучи, що я дуже ловко оборонився вчора, але слідком за тим запропонував, щоб я дав йому екземпляр викладу своїх переконань і підписав під їм, що я переконався, що вони несправедливі і що беру їх назад. Як ви сього не зробите, — сказав він, — то я вас перестерігаю, що будете мати великі неприємності, і вже не з дворянами, з котрими легко вам вести полеміку, але з адміністрацією. Я сказав Сорочинському, що такого підпису я не дам, і просив його закінчити розмову і оставити мене в спокою. Він пішов з словами: «Пожалкуєте сього, але жалкуйте самі на себе».

Восени того ж року я дізнався випадково, що зроблено було трус в домі моєї сестри, що жила в бердичівському повіті. Відомість про те, що у сестри сховані мої книжки та бумаги, доставив начальству її сусід, поміщик Меленовський, і зараз же після трусу повідомив про се згаданого вже Шембеля, прославши до Києва свого економа, що був понятим при трусі. Відомість ся мене не дуже занепокоїла. Я знав, що у сестри переховуються тільки старі книжки, що дістались мені від батька, колекція рисунків, портретів і деякі рукописи недокінчених статтей. Через тиждень може після трусу частний пристав, заїхавши до мене, потребував, щоб я разом з їм їхав в спеціяльну комісію, призначену по моєму ділу. Комісія засідала в канцелярії генерал-губернатора. Війшовши в канцелярію, я обернувся до першого, що мені трапився, стола з запитанням, де засідає комісія? Канцелярія генерал-губернатора була тоді переповнена поляками. Так як був указ про те, що всі дворяни повинні 2-3 роки прослужити на державній службі, то поміщицькі сини, не скінчивши ніякої школи, гуртом записувались на службу до місцевих канцелярій, де без жалу-

вання служили 2-3 роки. Два паничі, до котрих я обернувся, указали мені двері комісії, і разом з тим я почув у себе за спиною таку розмову: «Дивись, се комуніст!» На що другий одповів: «Комуніст і такий невзрачний»... Слово «комуніст» було не даремне вжите, під час допросу я запримітив, що діло про мене і про Рильського носило заголовок: «Дѣло объ устройствѣ коммунистическаго сообщества». Склад комісії був доволі численний, чоловік з 10, з їх я пригадаю: предсідателя Марка Олександровича Андрієвського, старшого чиновника по особим дорученням генерал-губернатора, котрий завідував спеціяльно політичними справами, за тим були — правитель канцелярії генерал-губ. Мандр, ополячений француз, жандармський полковник Гжибовський, поляк; предсідатель якоїсь палати, здається, уголовної – Янкулі; чиновник особих доручень при губернаторі Кільчевський; інших не пам'ятаю. Допит вів Андрієвський. Я зразу примітив, що се чоловік розвинений, здержаний і безсторонній, чого об інших членах комісії не можу сказати. Допроси розпадались на дві частини: перша про існування кружків студентських, друга — про пропаганду в народі, головним робом про подорожі; питання про кружки було формульоване так, щоб довести існування таємного товариства. Існування кружків я не отрицав, признав, що були справді літературні вечори, на котрих читались реферати про спеціяльні науково-історичні теми, але ж організації сі кружки ніякої не мали. Участь в них приймав хто хотів і коли хотів. Теми для рефератів усяк сам собі вибирав. Мене спитались, чи в мене не зосталось якихнебудь рефератів. Я сказав, що можу доставить два чи три, про церковну Унію, про початок козацтва і про побут селян у нашому краю в 18 віці. Потім перейшли до другої половини, про пропаганду в народі і про подорожі. Спитали, з якою метою були сі подорожі. Я одвітив, що єдина мета була в мене – познайомитись з побутом народа, з його етнографією і остатками історичних споминів. На питання, чи серед подорожі не случалось мені говорити селянам про те, щоб різати панів, я одвітив, що таких розмов у мене справді ніколи не було, і як доказ запропонував комісії, що я готовий представити маршрути своєї подорожі з проханням, щоб комісія зробила допит в указаних селах і найшла хоч одного селянина, з котрим я б говорив про різню. Всі сі допити велись доволі довго. Перший сеанс зайняв цілих п'ять годин. Серед систематичних запитань Андрієвського інші члени комісії втручались доволі неуміло; так Янкулі старався вибрати моменти, де вся моя увага була звернена на одвіт, і разом обертався дуже швидко з запитанням, наприклад: «А предсѣдатель у васъ былъ?» Прийшлось одповідати, що ніякої нужди в предсідателі ніколи не було. Або знову, так же несподівано, питання: «А реферати о коммунизмѣ у васъ, читались?» Я одвітив, що полі-

тичною економією мало займаюсь і про комунізм маю дуже неясне поняття. Полковник Ґжибовський держався другої тактики. Він переривав мене доволі грубо словами: «Какъ хочете, я этому никогда не повѣрю, все это неправда». Після двох чи трьох таких переривів я обернувся до Андрієвського з проханням, щоб він попросив полковника або приводити факти, по його думці неправдиві, або висловити мені поводи його недовір'я, тому, що без сього я не знаю, що йому одповідати. Андрієвський в пів голоса сказав Ґжибовському: «Оставьте, кажется, его разсердить нельзя будетъ». Після скінчення допроса Андрієвський сказав мені, що мої пояснення здаються йому задовольняючими, що ще разів зо два прийдеться мені побувати в комісії, але що він не находить потрібним арештувати мене. Затим одпустив мене на волю. Ще разів зо два прийшлось мені бувати в комісії, принести рукописи, про котрі мова була, і дати деякі пояснення. Тоді діло скінчилось, і більше мене не тягали. Результату ж определення комісії мені не об'явили. Трошки трудніше пройшла справа Рильського: хоч він і одповідав те саме, що й я, але як чоловік більше молодий і нервовий, він гарячився, на грубі виходки одвічав теж грубістю, іноді сарказмами, так що комісія порішила вислати його в Казань, хоч після, даючи загальні сужденія про обидва діла разом, змінила свій попередній присуд і порішила оставить нас обох під строгим надзором поліції. Дня через три після першого мого допросу діло все було передано для перегляду ґубернському маршалкові Гарватові, котрий розказував, що він читав подслідственні одповіді і найшов, що люди призналися в усіх своїх учинках, та тільки зробили се там хитро, що причепитись юридично нема до чого.

До сього часу вся діяльність наша велась серед товаришів польської корпорації. Корпорація ся була сильна і добре організована. Статут складав товариш Єніч; в принципі вся корпорація розпадалась на п'ять землячеств (gmin); доволі правильно були зазначені функції земляцтв, їх виборна система, складки і інші студентські інституції. Та ґміна, в котору ми були записані, була ґміна українська. Нам здавалось, що ми зуміємо поволі обернути сю ґміну в українство. Але прийшлось тієї дум...*

* Тут уривається рукопись. Ред.

СПОМИНИ З МОГО ЖИТТЯ
(Уривки)

Олександер Барвінський

8. ЗАСНОВИНИ «ГРОМАДИ» МІЖ РУСЬКИМИ ГІМНАЗІЯСТАМИ

Серед змагань до народної свідомости відчувала тернопільська молодіж особливо перед 1864/5 роком (перед приходом учителів руської мови Я. Гудика і Е. Згарського до гімназії), що тодішня школа вельми мало дає їй спромоги до основнішого пізнання рідної мови і письменства, а вже зовсім нічого не давала до пізнання рідної історії. Розбуджений народний рух спонукав отже її учитись основно своєї рідної мови, пізнати її красу і рідне письменство та свою бувальщину. Живо відчувала молодіж сю потребу, палала гарячим бажанням, гляділа того, чого не находила в школі, тоді ще німецькій, з викладною німецькою мовою і професорами в значній часті німцями. Заспокоювала свої гарячі бажання руська народолюбива молодіж в іншій, рідній школі, що задля тодішних обставин вела свою науку нишком, потай миру — в «Громаді», за прикладом України.

Організатором громад на Україні був Володимир Антонович, опісля професор київського університету, котрий спершу належав до тайної організації польської на Україні. Коли ж ся організація стала підготовляти виразно революційний рух, виступив з неї Антонович в 1861 р.* і оснував в Києві українську Громаду, за

* До речі буде тут навести доказ великої благородности і люб'язности Антоновича, відомий мені з оповідання його самого, а також з уст перед кількома роками у Львові помершого його товариша університетського, члена виділу краєвого, Антона Хамца. До 60-их рр. належав Антонович до т. зв. хлопоманської громади польської, а коли підготовлялося повстання польське, виступив з сеї громади і утворив окрему українську Громаду. Все ж таки оставав і дальше в приязних взаєминах з давніми товаришами. Пок. Антін Хамец був членом

котрою пішли такі самі громади по всіх осередках, де тільки зібрався гурток українців, а нитки сеї організації збігалися в руках Антоновича, котрий вельми зручно кермував цілим рухом. Метою сього руху було освідомлювання української інтеліґенції і літературна та наукова діяльність в межах обусловлених даними обставинами.

Гадку такої організації заніс до Галичини Бернатович Володимир (був у Львові і в Празі, молодий студент, мабуть медик) з Одеси, що дописував до «Вечерниць» і «Слова» під прибраною назвою Кузьма Басарабець. (Дописи його у «Слові» зі Львова, у «Вечерницях» з Праги). У Львові заснувалася (мабуть 1863) «Громада», до котрої належали свідомі тоді молоді люди, світські і питомці духовної семінарії, а війтом «Громади» вибрано техніка, сина Стефана Качали, Володимира. (Опісля заложив в Києві фабрику мінеральних вод і там помер 1894 року). Душею львівської громади був палкий, здібний і рухливий, навіяний месіянізмом Данило Танячкевич, питомець духовної семінарії, відомий із своїх писань у «Вечерницях», а опісля і в Меті під прибраною назвою Грицько Будеволя. «Письмо до Громади» Гр. Будеволі, об'ємиста розвідка про сучасні наші задачі, поміщена в «Меті» і розширена окремою відбиткою між руською молодіжжю, зробила в наших кругах незвичайне враження і викликала велике одушевлення.

Данило Танячкевич став справдішнім апостолом народної ідеї між молодіжжю, почав тоді широку переписку із старшими учениками гімназійними по краю, розбуджував сими листами між нами народну свідомість і одушевлення до праці для народу, вказував, як треба б нам самим набратися знання, пізнати свою мову рідну і письменство та бувальшину, а тим способом заправитися до народної роботи в будуччині. (Переписку Танячкевича зо мною оповістив я в «Руслані» (1906 р.). Тим способом підготовив Танячкевич по гімназійних містах підвалини до засновин «Громад», а також в Тернополі постала «Громада» з весною 1864 року, заходами Михайла Чачковського, (опісля приходника в Товстім коло Грималова, помершого перед кількома роками у Львові). Були се небезпечні часи, бо якраз тоді введено з оглядом на січневе повстання польське і політичні події стан облоги, а комендантом в Тернополі був тоді вельми строгий полковник гусарів Оттін-

---

революційного rzad-у і певного дня вислав кур'єром революційні відозви і письма, а жандарми переловили сього кур'єра. Письма писані рукою Хамца опинилися у генерал-губернатора. Почалося отже слідство після почерку письма, і Хамєц був би упав жертвою на основі доразного суду. Антонович найшов спосіб, щоб відвернути сю грозу від свого давнього приятеля. Пок. Хамєц, згадуючи про се, заявляв мені з великою вдякою, що жиє з ласки і приязні Антоновича.

г е р, котрого резиденцією було т. зв. Oberstgebäude, збудоване за російського панування в Тернопільщині (1809-15) при нинішній площі Собєського, напроти домініканського костьола.

Як небудь «Г р о м а д а» не була політичним товариством, все ж таки ученики, приналежні до тайного союзу, виставлені були на велику небезпеку і з боку шкільних, а ще більше з боку військових властей, котрі тоді в своїх руках держали керму «політичної адміністрації краю». Однак мимо сеї грози наша«Г р о м а д а» наняла собі на сходини кімнату на піддашші, як раз напроти резиденції полковника Оттінґера, в офіцинах камениці давніше Стопчинського (біля домініканського костьола), в котрій опісля довший час містилася Рада повітова, і там почувалася найбезпечнішою.

Тимто всі громадяни були приневолені до великої обачности і обережности, щоб себе чимнебудь не зрадити. Не було отже ніякого писаного статута, ніяких протоколів засідань і сходин, бо й не було потрібно для справді літературно-наукового устрою сеї приватної рідної школи. Однак для більшої певности щодо збереження тайни і для піднесення торжественного настрою і духу складав кожний новоприйнятий член «Г р о м а д и» присягу, що нічого і нікого не зрадить і що весь вік буде трудитися для добра свого народу. Мене впровадив до «Г р о м а д и» весною 1865 р. товарши мій шкільний від 1. гімн. кляси І в а н П у л ю й (нині професор німец. техніки в Празі і радник Двора), і перед ним зложив я присягу.

Тоді був я в VII. кл. гімназійній. До «Громади» належали мало не всі ученики русини з вищих кляс гімназійних (було навіть двох чи чотирох з 4-ої кляси, старших уже віком), а хіба такі, для котрих байдужною була народність і доля руського народа, остали поза «Громадою» і сі опісля в прилюднім життю нічим не визначилися. Ми вибрали першим війтом «Громади» Михайла Ч а ч к о в с ь к о г о, а коли він по році скінчив гімназію і пішов до духовної семінарії у Львові, став війтом на його місце Андрій С і ч и н с ь к и й, старший брат М и к о л и, (опісля священика і посла).

9. ГРОМАДА БУЛА РІДНОЮ ШКОЛОЮ

«Громада» наша була справдішньою школою науки рідної мови, літератури й історії, якраз тих предметів, з яких ми в гімназії або дуже малощо, або зовсім таки нічого не могли навчитися і дізнатися.

На сходинах «Громади», котрі звичайно відбувалися щосуботи вечером, а не раз крім того в неділі і свята, виголошували громадяни промови при нагоді якогось святкування, відчити на літературні й історичні теми, деклямації творів визначних поетів, відчитувано де-

коли листи писані до громадян або статті з «Вечерниць», «Мети» і ведено над ними розправу. Особливо патріотичні листи (звичайно вельми об'ємисті) Д. Танячкевича освідомлювали громадян і розбуджували народного духа. З відчитами і промовами виступав часто Андрій Січинський, що визначався великим даром слова і спосібностями; знаменитими декляматорами були Михайло Борисикевич (опісля визначний професор окуліст і оператор в Градці, вже давно покійник) і Євген Курилович, (син приходника бучацького і посла, опісля нотар, померший перед кількома роками у Львові). Крім того визначалися ще Іван Пулюй, Володимир Ганкевич (опісля адвокат в Бучачі, давно вже покійний). Старший мій брат Осип належав також до «Громади» і Омелян Білинський (крилошанин у Львові, померший перед 3-ма роками). Молодший брат мій Володимир вийшов до «Громади», коли я виїхав до Львова на філософічний виділ.

Наша історична минувшина була тоді для руської молодежі шкільної неначе das verschleierte Bild zu Sais, бо з шкільного викладу професорів історії ми про бувальщину руського народу не могли буквально нічого довідатись. Тимто з великою цікавістю і одушевленням кинулись ми до присланої нам Д. Танячкевичем Енгля «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir», Д. Зубрицького, «Kronika miasta Lwowa», Бантышъ-Каменского «Исторія Малой Россіи» і щойно виданої І. Шараневичем «Исторіи Галицко-Володимирского княжества ч. 1.». З молодечим жаром почали ми глядіти там слави наших предків, а то, що один-другий видобув з тих творів, подавав опісля в обробленім відчиті цілій «Громаді» на сходинах.

Але ще більше росло замилування до нашої минувшини, коли ми зі Львова дістали петербурську «Основу» і найшли там Костомарова монографії про «Дві руські народності» і інші, а особливо популярно написану Кулішеву «Хмельнищину». Нам мало припадала до серця стародавня минувшина руського народу з князями і боярами, се була доба мало для нас тоді зрозуміла і займава, а зате переймались ми зображеннями лицарських походів буйної козаччини, котра була о много ближча і живіше промовляла до молодечої душі і нашого романтичного настрою. Сей романтичний настрій та погляд на козаччину і на нашу минувшину взагалі скріпли в нас ще більше Кулішеві «Записки о Южной Руси», які нам тоді також прислав Танячкевич зі Львова, де ми найшли українські історичні думи і перекази.

Сей романтичний настрій піддержували в нас також пісні Т. Падури «Козак пана не знав з віку» і інші, які ми радо співали. Восени

1864 р., коли я був уже в 8-ій кл., задержався в Тернополі з поворотом з Києва Лев Лопатинський (брат бувшого нашого катехита Василя) кілька днів, оповідав нам про Україну і тамошніх визначніших діячів, научив нас пісень патріотичних «Ще не вмерла Україна», «Вже більше літ двісті, як козак в неволі» ітп., привіз портрети гетьманів Хмельницького, Полуботка і ін. і деякі українські книжки і живим словом підняв ще більше вгору нашого духа.

З рівним жаром забралася наша Громада до виучення рідної словесности і письменства. Сі твори усної словесности, які досі ми могли пізнати в попсованім виді з попавших у наші руки збірників Zegoty Pauli і Waclawa z Oleska, представилися нам в повній красі в «Записках» Куліша з цінними споминами про українських кобзарів. А те, що нам доривочно з українського письменства давали «Вечерниці» і «Мета», доповняла нам петербурзька «Основа».

Тепер станув перед нами в цілій величі своїй Тарас Шевченко з його високою поезією. Досі ми дещо лише чули про нього, а я побачив раз у о. Каратницького Шевченкового «Кобзаря» (петербурзьке видання коштом Симиренка з 1860 р.), яке він мав у себе з гімназійної учительської бібліотеки, до котрої ученики не мали доступу, а могли користуватись лише бібліотекою для молодежі, наповненою самими німецькими книжками.

Перші твори Шевченкові, які ми почали читати, дістались нам у руки з «Вечерниць», опісля дещо прочитали ми з «Основи», і з того часу Шевченко став нашим «апостолом правди і науки». Його мученичe життя, яке ми пізнали в розвідки Ґвідона барона Баталії «Taras Szewczenko, jego zycie i pisma», перепечатаної (1865 р.) окремо з Tygodnik-a Naukow-ого, видаваного українофільським кружком польської молодіжі академічної у Львові, і жаль-туга, що його вже немає на світі, розвідки про Шевченка в «Основі» Костомарова, Куліша, Жемчужникова і інших, розжарили сю іскру народної свідомости і любови для свого народу, яка досі мов у попелі тліла в наших серцях, розвели з неї ясну полумінь, що всіх нас обгорнула з'єднинених у «Громаді» і загрівала до сеї народної ідеї українсько-руської, якої таким голосним речником станув у наших очах Шевченко. З незвичайною жадобою збирали ми розсипані по тодішніх виданнях напечатані його твори, бо петербурзького «Кобзаря» не довелось нам дістати і взагалі був він великою рідкістю (мабуть зовсім був вичерпаний в продажі після смерти Шевченка, а слідуюче видання Кожанчикова появилося аж в 1867 р., коли я вже був на університеті).

Отсій недостачі зарадила львівська «Громада». Товариш Д. Танячкевича, питомець духовної семінарії Микола Михалевич піднявся такої задачі, яку сповняли свого часу перед винаходом печатання у великій часті невідомі по імені переписці всяких

творів нашого письменства. Шевченкового Кобзаря, його рукою писаного вельми читким письмом, дістала тернопільська «Громада» в дарі від старшої львівської посестри, і в тім превелика на той час заслуга о. Михалевича, що дав нам спроможність пізнати всі твори великого Кобзаря України, наскільки були они тоді зібрані і напечатані. Сей рукописний Шевченків Кобзар о. М. Михалевича був дорогоцінним скарбом громадської бібліотеки, а з нього ми всі почали переписувати для себе Тарасові твори на власність. Сей звичай війшов був тоді в життя, як думаю, не тільки в Тернополі (я й досі маю ще сі переписані твори Шевченкові), але й по інших містах Галичини, бо у мене збереглася також частина рукописного Кобзаря, писаного рукою пок. Ксенофонта Климковича. Переписування Шевченкових творів причинилося до того, що писці виучувалися Шевченкових творів напам'ять (я й до нині багато ще з вивченого задержав у тямці), а на громадських сходинах деклямували ми головно Шевченкові твори. Визначились тут головно Курилович, що з незвичайним зрозумінням деклямував «Наймичку» і «Катерину», і Борисикевич як декламатор «Кавказу», «Послания», «Сну», ітп. Роковини смерти Кобзаря України-Руси святкували ми як велике народне свято і промовами і відчитами про поета, його життя, діяльність і твори, деклямаціями його творів і співами, з-поміж котрих «Ще не вмерла Україна» (ми тоді вважали сю пісню Шевченковим твором) стала нашим народним гимном.

З історичних творів Тарасових припадали нам до вподоби особливо сі, що романтичним настроєм підходили під наш романтичний погляд на нашу минувшину, хоч уже з «Послания», якого тоді не було нам кому, як слід, пояснити, бачили ми тверезі погляди, що вироблялися у поета на наш народ, його бувальщину і культурні та національні відносини під впливом розмов, які свого часу велися під час побуту Шевченка в Києві при участі Костомарова, Куліша і інших перед засновинами Кирило-Методіївського братства.

Окрім Шевченкового «Кобзаря», котрого я і інші громадяни виучувалися напам'ять, читав я пильно «Оповідання» М. Вовчка, «Записки о Южной Руси» Куліша, «Основу», Котляревського «Енеїду», «Повісті» Гр. Квітки і робив собі виписки не тільки рідше уживаних слів, але й зворотів та гарних уступів в тих творах, а сі виписки збереглись у мене досі, і тим способом присвоїв я собі значний засіб українських висловів.

Великий вплив на нашу тернопільську Громаду і на мене та моїх братів мав укінчений питомець духовної семінарії, Григорій Чубатій (тепер приходник в Ступках в Тернопільщині і вислужений декан), син тернопільського міщанина. Одушевлений

укр.-руськ. народною ідеєю, а при тім гарячої вдачі, поривав він нас своїми виводами і поглядами. Ми часто заходили на його обійстя, а він також бував деколи у нас в Шляхтинцях на вакації, і при таких нагодах велися широкі розмови про нашу народну ідею. Опісля став він суплентом в перемиській гімназії, а коли по році вернув звідтам, замітили ми у нього незвичайний переворот в поглядах. Тоді вже любив розмовляти про кн. Бісмарка, про могучість Росії і слав'янське посланництво, а коли зійшла розмова на наші народні справи, віяло від нього вже зневірою. Тут очевидно відбився на незвичайно вражливій вдачі Чубатого великий вплив перемиських відносин, а особливо тамошньої «Руської Бесіди», де члени начитувались «Московскихъ Ведомостей» Каткова і переймались його ідеями. Незвичайний вплив мав на Чубатого і тамошні відносини пок. о. Юстин Желехівський, котрий спершу подібно, як Дідицький і Головацький, перенявся був відродинами українства в 1860 р. і в бібліотеці своїй мав усі українські видання (знаю се від пок. Євгена Желехівського, його братанича), але опісля під впливом очевидної пропаганди москвофільської, яка звернула тоді бачне око і на Перемишль, зовсім змінився.

10. РУСЬКИЙ НАРОДНИЙ ТЕАТР. ІСПИТ ЗРІЛОСТИ, ВАКАЦІЙНІ ПРИЇЗДКИ

Весною 1865 р. приїхав до Тернополя «Руський Народний Театр» під дирекцією Омеляна Бачинського і почав давати драматичні вистави в тодішній замковій залі (в т. зв. Новім Замку). Хоч передо мною був іспит зрілости, ходив я і мої товариші на всі вистави і з кожного драмат. твору робив собі записки щодо змісту, укладу і драматичного виконання. Тим способом ознайомився я з тодішнім нашим драматичним письменством. Театральні вистави викликали велике одушевлення на цілім Поділлі, театральна заля в т. зв. Новім Замку (нині вона вже попереділювана на кімнати) була все битком заповнена, а се ще більше розбуджувало нашу народну свідомість і народолюбивість.

Руський народний театр з його драматичними виставами в 1865 в Тернополі був для нас другою рідною школою укр. руського письменства і народописи. В «Наталці Полтавці» Котляревського, в «Щирій Любові» і драматизованій «Марусі» Квітки, в «Гаркуші» Стороженка і інших творах виступала перед нашими очима живописна Україна з цілим її народним побитом, мовою, звичаями і одягами, а у «Верховинцях» Корженьовського, перероблених на наш лад, буйна Гуцульщина, зовсім тоді невідома нам, подолякам. Отсі і

інші драматичні вистави були для нас справді вельми поучні, розширяли наш народний світогляд, а рідна пісня будила в нас одушевлення і народну свідомість.

Покликаний до життя заходами «Руської Бесіди» у Львові і пок. віцемаршалка Юліяна Лаврівського «Руський Народний Театр» став справді огнищем, з котрого віяло подувом щирого народного життя і одушевлення і будило народну свідомість в руській суспільності. Знаменитою артисткою і справдішньою душею театральної дружини була пані Бачинська, жона директора, а як одушевлена була руська суспільність театром, вказує ся обставина, що студенти університету приставали як добровольці до театральної дружини, щоб тілько будити в краю народне життя, нести в широкі верстви українсько-руську народну ідею. Визначним драматичним талантом вславився слухач університету Сероічковський, котрий по-мистецьки грав ролю Антося Ревізорчука у «Верховинцях», в комічних ролях незрівняний був Юрчакевич, а опісля особливо в жидівських ролях Денис Гарасимович (умер начальником судовим в Рогатині), котрого ми всі не інакше звали, як жидом. Чарував усіх мистецьким танцем Ніжанковський.

В театрі являлося численно не тільки духовенство руське, вельми нечисленна тоді ще світська інтеліґенція і гімназіяльна молодіж, але й міщанство тернопільське і селянство. Поділля пробудилося з довгого просоння до нового життя.

Дня 19 липня 1865 р. здав я в першій серії з моїми товаришами Томою Березовським (нині деканом і приходником в Ляховичах зарічних в Журавенщині) і покійним уже Михайлом Борисикевичем іспит зрілости перед інспектором дром Амвросієм Яновським. Се була для мене незвичайна подія, почин нової в моїм життю доби.

З легким серцем вертав я другого дня вполудне до свого родинного села, щоб подати сю звістку моїм стареньким родичам як відплату вдяки за понесені ними для мене труди і старання, бож сей перший мій строгий іспит в життю був першим ступнем до осягнення самостійного становища. Мені здавалось, що нема понад мене більшого щасливця на світі, а коли я збаразьким шляхом вертав домів поміж колосисті ниви, що хвилювалися неначе б безкрає зелене море, плили і мої буйні гадки разом з тими хвилями у якусь невідому далину щастя. Я опинився знов у рідним домі, а мої старенькі родичі дожидали мене нетерпеливо під крислатими, тінистими каштанами перед хатою. Їх лиця засіяли погідною радістю, бо вже з мого веселого вигляду здогадалися про вислід іспиту.

З того часу почалися розмови, яким шляхом пуститися мені в

дальше життя, який мені вибрати собі завід.* Обоє родичі дораджували піти старим промоченим шляхом, яким пішли за приводом мого вітця два найстарші браття, яким простувала звичайно малощо не вся тодішня руська молодіж. Однак мені забажалось піти слідом мого директора Ільницького, моїх найліпших професорів Ґабрігеля і Чачковського, я вибрав учительський завід. Мене приманювало бажання дослідів нашої історичної минувшини, нашої історії, з котрої я ледве дещо з іншими товаришами-громадянами міг пізнати дорогою власної науки, мене манила жадоба ближче пізнати нашу рідну мову і словесність, до якої залюбовання розбудили у мене о. Каратницький, Гудик, і Згарський.

Але поки ще наконечно рішився я піти сим шляхом, бо від почину університетського року ділили мене ще повні два місяці, вибрався я пізнати трохи дальші сторони нашого краю, бо поза Тернопільщину і рубець Золочівщини не сягало моє знання краю за недостачею залізниць та й гроша. Ось тепер пустився я, як то кажуть, ремінним дишлем (бо в жнива годі було родичам дати мені до розпорядимости коні і візника) і так від села до села переїхав я по родині (яка тоді в значній часті займала парафії на Поділлю). Тим способом дістався я до мого брата Івана, що був тоді приходником в Ков'ятині коло Королівки, в нинішнім борщівськім повіті. Південне Поділля, відмінне від північного і природою, і населенням, його ношею, вдачею і способом господарювання, зацікавило мене незвичайно. Мене цікавили особливо народописні і язикові прикмети сеї околиці, які я мав там нагоду протягом кількох тижнів добре пізнати. В жнива на нивах, в неділі і свята (там обходжено торжественно і церковні свята) міг я приглянутись населенню з народописного боку, наслухував пісні і мову, робив собі записки і до нині збережені, почув тут вислови, яких я не чував у Тернопільщині і Золочівщині, деякі вислови, які я стрічав в Енеїді Котляревського, а не знав їх значення.

В бібліотеці брата мого найшов я між іншим Історію Росії Карамзина в польськім перекладі (з бібліотеки пок. архипресвітера о. Мартина Барвінського — нині вона мені дісталась в спадщині) і я почав пильно в ній розчитуватись.

По кількох тижнях вернув я до Шляхтинець і на кінець вакацій поїхав до найстаршого брата Іполіта, приходника Білковець (а опісля Несторовець) в Золочівщині. Як брат мій Іван любувався в господарстві, так навпаки Іполіт тільки з конечности і нерадо брався до того, його тягнуло до книжок і студій. Він любив розчитуватися головно у філософічних і історичних творах і робив на книжках всякі, не раз вельми влучні і дотепні замітки (Randbemerkungen). А

* завід звання.

хоч нічого не печатав, то все ж таки полишив у рукописах кілька розвідок, головно щодо положення духовенства і його справ, як і деякі політично-суспільної основи, а також монографію села Несторівці, де був приходником до кінця життя. В сій монографії дав почин до літопису родини Барвінських, на основі котрої із значними поправками і доповненнями написав сей літопис пок. син мій Володимир. Все те остає в нашім родиннім архіві. Коли б хоч кожний сотний священик написав таку монографію свого приходу з історичного, народописного, суспільного і господарського становища, зібрався б тим способом вельми цінний і цікавий матеріял до історії культури нашого краю і народу.

В бібліотеці брата Іполіта, зложеної переважно з богословських творів, у великій часті з бібліотеки пок. архипресвітера Мартина Барвінського, найшов я «Slavische Jahrbücher», видавані Йорданом, лектором слов'янських язиків у липськім університеті в 1845-47 рр., а крім того «Исторію Малороссіи» Н. Маркевича в 5 томах, котру брат мій дістав чи купив від одного із своїх попередників несторовецьких. Історія Маркевича дала мені нагоду дальше розширити своє історичне знання нашої бувальщини, а Slav. Jahrbücher розкрили передо мною широкий світ Слов'янщини. Розчитуючись в тих творах, я ще більше набрав залюбовання до історії і слов'янської філології. Тоді почав я виучувати слов'янські мови, щоб можна розчитуватись в оригінальних творах слов. письменників, і між іншим поклав се головною задачею університетських наук.

11. ВИЇЗД ДО ЛЬВОВА НА УНІВЕРСИТЕТСЬКІ НАУКИ

Так проминули поматуральні вакації і в мене вповні дозріла протягом сього часу постанова записатися на філософічний виділ львівського університету. В перших днях жовтня вибрався я в дорогу до Львова, досі мені зовсім невідому, та й без нічийого проводу пустився я в світ. Лучився мені в Тернополі якийсь жидівський омнібус, що відвозив Єзуїтів до Гусятина, а звідтам вертав до Львова. Я вже наперед умовився з моїм вуйним братом, Омеляном Білинським, що тоді був в 8 кл. німецької гімназії і з товаришем своїм Теодором Диким (опісля приходником в Мартинові, давно вже помершим) жив на станції у машиніста Ставроп. печатні Ванчицького і запевнив собі з ними спільну хату.

Подорож з Тернополя до Львова (16½ милі) в часах, коли не було залізниць, жидівськими будками або кочами, була з деяких оглядів цікава, однак мала і чимало невигід. Поки жидівський візник

позбирав своїх пасажирів по цілім місті, їздив звичайно найменше пів дня то сюди, то туди, а хоч не раз минало кілька годин від години назначеної на від'їзд, треба було великої терпеливости, щоб заспокоїтися обіцянкою двадцять раз повторюваного «зараз! зараз!». А хоч звичайно була умова, що тілько, а тілько лише пасажирів має взяти, то перегодом показувалося, що прибували щораз нові, з усякими скриньками і клунками, в будці робилося густо і тісно, а тут ще й за рогачкою не раз пів милі за містом ждали ще нові пасажири, до котрих візник кликав уже: «chap dich beim draczek»! Знаменито се підглянув і з великим гумором відтворив тип такого жидівського «балаґули» і таку їзду вельми талановитий артист, пок. Ґустав Фішер в незрівнянім своїм монологу. Їзда така тривала не так, як сьогодні 2½ (або особовим 3 і пів) години, але цілу добу, бо балаґула робив перестанки на «попас» і нічліг по жидівських корчмах в Озерній, Ярчівцях, Золочеві, Яхторові, Чижикові, Гаях піді Львовом, а се давало нагоду до всяких помічень, але й усяких не раз невигід і неприємностей. Вигідніша, але й значно дорожша була їзда т. зв. кочем з 4-ма сидженнями в середині (задні стояли 5 р., а передні, вужчі, невигідніші 4 р.), як на ті часи висока ціна, коли до того дочислити ще видатки на нічліг, бо їду звичайно везлося з собою з дому. Але навіть по їзді таким кочем приїздив чоловік на місце як збитий і ще два або три дні ховстіли в ушах дзвінки жидівських коней, поки вернулося до звичайного стану.

Виїхавши під вечір з Тернополя, доїздив я з полудня другого дня до Львова. Вже від Золочева здіймалися живописні хребти Вороняків і Гологір, що під Винниками вистрілили високою Чортівською скелею. Се живо вразило мою уяву, подоляка, що не мав досі нагоди бачити гір, а коли я проїздив гостинцем через Винники, зацікавили мене по тамошніх густих садах стиртами уложені овочі, плекані тамошніми швабами. І се було незвичайне явище в порівнанню з Поділлям, де можна було зустрінути сади хіба у священиків, а у селян хіба дикі груші та квасниці. Повільною стопою ішли коні горі гостинцем, поки ми опинились на самім вершку коло личаківської рогачки. Звідси розкрився перед моїми очима Львів, положений в глибокій кітловині, а понад безліччю домів і каменичь здіймалися верхи Бернардинів, лат. катедри, радниці, Успенської церкви і Домініканів. Однак понад цілим Львовом і верхами костьолів і церков виринула величава катедра св. Юра з митрополичою палатою на заході, неначе б станула на сторожі столиці князя Льва. До нині остало в моїй тямці незатерте враження сеї живописної картини, яка розкрилась передо мною від личаківської рогачки і сього першого мого в'їзду до столиці краю, де мала куватись моя дальша доля і будуччина. Візник завіз мене під Успенську церкву, і тут примістився

я на 3-ім поверсі під вежею у машиніста Ванчицького з осьмаками Омеляном Білинським і Теодором Диким.

Треба було вписатись на університет, і в сій справі промощував я собі сам дорогу, не маючи ніякої поради і указки ні від кого, бо покищо не мав я старших знайомих, котрі б могли мені стати тут в пригоді. Я вписався на виклади історії старовинної філософії проф. Миколая Ліпінського, всесвітної і австрійської історії проф. Генриха Цайсберґа, виклади руської мови і літератури проф. Якова Головацького і польської мови і літератури проф. Антона Малецького.

12. РОЗБИТКИ ЛЬВІВСЬКОЇ «ГРОМАДИ». «ВЕЧЕРНИЧНИКИ» І »МЕТНИКИ».

Запевнивши собі дорогу до наукового образування і осягнення перегодом учительського становища в середніх школах, забажав я відтак познайомитися з людьми, що стояли у Львові на чолі нашого літературного і умового життя, яке зосередилось було в основаній у Львові за приводом українців «Громаді». Однак з приїздом до Львова застав я вже тільки розбитки першої «Громади» «Вечерниці», основані і видавані спершу Федором Заревичем, а відтак Маркіяновим сином Володимиром Шашкевичем, перестали з кінцем квітня 1863 р. виходити, не так задля недостачі передплатників, як задля неточности редакції. Також «Нива» — «Науково-літерацка часопись», основана з новим роком 1865 р. Костем Горбалем на місці «Вечерниць», перестала виходити вже з кінцем липня 1865 р.

Головним помічником «Ниви» був переселенець з Києва, польський хлопоман і слов'янофіл Павлін Свєнціцький, котрий також виступав в руськ. народ. театрі п. н. Лозовський, а на творах літерат. підписувався Павло Свій або Стахурський. Він бажав польську суспільність ознайомити з укр. літературою і видав 4 випуски збірника «Sioło», в котрім подавав або оригінальні твори українські латинською азбукою, або і в польськім перекладі.

«Мета» «літературно-політичний вістник», видаваний Ксенофонтом Климковичем, щоб заступити хоч вчасті петербурзьку «Основу», застановлену з кінцем 1862 р., перемінилася з початком 1865 р. в політичний двотижневник і доживала свого віку. Між молодим поколінням, котрого членів в москвофільських кругах називано згірдно «вечерничниками» і «метниками», настав розстрій, не було осередка, котрий би їх лучив і одушевляв до спільної праці.

Я звернувся передовсім до Костя Горбаля, котрий жив у недавній ще редакції «Ниви» в ринку ч. 12 на I. поверсі. Тут застав я ще останки редакції і принагідно познайомився з головними представниками вечерничників і метників, що часто там заходили, а іменно з Володимиром Шашкевичем, Федором Заревичем (Юрко Ворона), Ксенофонтом Климковичем (Іван Хмара), Остапом Левицьким (званим звичайно Драла) і Льонгином Лукашевичем. Се були люди зовсім окремої вдачі і звичаїв. Якнебудь переняті були живо національною ідеєю україн.-руською і з цілою ревністю промощували їй шлях серед занедбаної руської суспільности в Галичині, та визначалися здібностями (особливо Заревич, Климкович і Остап Левицький були незвичайно талановиті), одначе в їх змаганнях і роботі не було системи, послідовности, сталости та витривалости. Все йшло у них прихватком, тимто ся робота рвалася і не видавала таких успіхів, як би можна було сподіватися по таких спосібних робітниках. Значно старші від мене віком (були вже в 30-их р. життя), не покінчили вони гімназії, хоч приватно здобули собі доволі значне, але невпорядковане і несистематичне знання, а також Шашкевич (що був правником) і Горбаль та Остап Левицький (слухачі філос. виділу) не відбували наук систематичним ладом, головно задля недостачі матеріяльних засобів. Так само й домашнє життя їх було невпорядковане, а прізвище дане Остапові Левицькому було знаменне для способу життя декого з сього кружка молодого покоління.

Для характеристики наведу таку подію, відому мені по переказу від Володимира Ясеницького (нині вислуженого радника Двора вис. кр. суду в Чернівцях). Коли ще В. Шашкевич був редактором Вечерниць, Ясеницький заходив часто до редакції і помагав в дечім Шашкевичеві. Замітив він однак, що в редакції не було ладу, часописи, книжки в суміш понакладані, припорошені, а так рукописи, кореспонденція і т. п. Раз якось Шашкевич вийшов вранці з редакції на довший час, а Ясеницький покористувався сею нагодою, поукладав йому і упорядкував книжки, редакційні часописи і папери. Думав собі, що Шашкевич буде вдоволений, коли се побачить, одначе помилився, бо скоро вернув Шашкевич, розсердився на Ясеницького, що наробив йому такого неладу.

Один Лукашевич був між ними виїмково точний і систематик, а в своїх звичках до певного ступня аристократичної вдачі в добрім розумінню слова. Раз якось зайшов я до Горбаля і застав там Лукашевича, як курив дорогу сиґару (він був урядником асекурації і як сам мені говорив, видавав річно коло 200 р. на тютюн і сиґари — курив найліпші сорти). Коло бюрка сидів Климкович, а був також

Шашкевич та при сій нагоді йшла розмова про всякі справи. Лукашевич, докуривши сигару до половини, кинув її в кут на землю, а Климкович в сій хвилі піднявся з місця, підніс недокурену сигару, застромив у цигарницю і докурив до кінця.

13. ВІДНОВА ЛЬВІВСЬКОЇ «ГРОМАДИ»

Небавом познайомився я з новими товаришами університетськими, згаданим вже Вол. Ясеницьким і Титом Заячківським (нині висл. радником Двора вис. суду у Львові), що вже роком раніше прибули до Львова з самбірської гімназії, відтак з Євгеном Желехівським (званим Соколиком) і Олександром Огоновським (Бережанцями), з Титом Реваковичем (висл. радником кр. суду) з Дрогобича і малим, горбатим, але палким Михаляком з Лемківщини, котрого лемківська вимова і наголос разили наші уши і давали не раз привід до всяких жартів і дотепів. З перемишляків був тут на першім році Іван Вахнянин (відтак пішов до Відня), з львівських Іван Верхратський, Кость Лучаківський і Теофіл Грушкевич. З тернопільських товаришів був тут один Андрій Січинський (кулявий, званий півторавожний козак), а в рік опісля прибув Володимир Ганкевич з Тернополя (опісля умер адвокатом в Бучачі) і мій брат старший Осип, богословський екстерніст, з Станиславова Мелитон Бучинський і Володимир Навроцький (званий Бузько).

Тепер забажали ми на товариських сходинах, на які ми звичайно збирались на кручених стовпах у Андрея Січинського і тут обговорювали справи народної організації і роботи, відновити давню «Громаду». На тих сходинах бували крім молодих, згаданих уже товаришів також і вечерничники та метники, а крім них ще д-р Корнило Сушкевич, конципіст прокураторії скарбу, в котрого камениці на ул. Оссолінських (число 9) часто відбувалися сходини «Громади», і старший чоловік Михайло Коссак, бувший зарядник Ставропиг. печатні. Головою «Громади» вибрано А. Січинського, однак задля палкої вдачі не міг він видержати з такими різнородними живлами і зрікся головства, а на його місце «Громада» вибрала мене головою («війтом» або, як Заревич жартівливо мене звав, Ortsrichterom).

Громада намагалася передовсім піддержати «Мету», що хилилася до упадку, бо задля неточности у видавництві і передплата не впливала так, що редактор Климкович, не маючи з чого жити, був приневолений позаставляти свою одіж. Громадяни пособляли йому і редакційною поміччю, і дрібними складками на печатання та експе-

дицію, а між іншими тернопільська Громада гімназіястів надіслала 70 р., за що викуплено одіж Климковича і здержано упадок «Мети». (Москвофіли розповсюджували для здискредитування «Мети» вісті, що піддержують її поляки). Справді жаль нам було, щоб «Мета» упала, бо Климкович був незвичайно талановитим публіцистом, а його політичні статті появлялися звичайно наперед у віденській слов'янській часописі «Die Zukunft», а опісля у «Меті».

14. ПРИЇЗД ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО ДО ЛЬВОВА. ПЕРШЕ МОЄ З НИМ ЗНАЙОМСТВО.

Коли так «Мета» клонилася до упадку, приїхав до Львова восени 1865 р. Олександер Коницький з молодою жінкою і її товаришкою Курляндкою і жив тут кілька місяців в Европейськім готелі. Майже щодня заходив я з Горбалем, Лукашевичем і Львом Лопатинським до його гостинного дому.

Коницький тоді вернув із заслання з Вологди наслідком недуги очей (одне око таки втратив) і дістав дозвіл виїхати за границю та переїздом у Дрезден задержався кілька місяців у Львові. Тут бував він на виставах руcько-народного театру, котрий саме тоді гостював у Львові, і писав з драматичних вистав рецензії до «Слова», в котрих робив влучні замітки, як належить виставляти українські твори, напр. «Наталку Полтавку», «Марусю» і ін. Яснорусявий з легеньким заростом, визначався Коницький вельми живою і палкою вдачею (був тоді в 30-ім році віку) і незвичайною щирістю до наших народних справ. Жінка його, московка, і її товаришка говорили тільки по-московськи та не цікавилися нашим народним життям, а тільки сучасними европейськими струями і змаганнями суспільними і культурними.

Коли отже мої товариші вели розмови з женщинами про найновіші твори европейського письменства, про театр, медицину, еманципцію женщин ітп., нараджувавсь я з Коницьким над тим, як би «Мету» двигнути і піддержати.

Коницький задумав тоді видати збірник своїх поетичних творів, розкинених у фейлетонах «Слова», збірнику «Галичанин», видаванім Дідицьким і Головацьким, і просив мене, щоб я всі ті твори зібрав і приладив до печати. Я се вчинив і передав йому доволі спору збірку, однак не дійшло до напечатання і досі нема збірника його поетичних творів, а також розпочате в Одесі повне видання його повістей перервалося на 4-ох томах, а шкода, щоб вони оставали розкинені по всяких видавництвах, неприступних ширшому загалові.

Кониський почав тоді писати до «Мети»: Огляд драматичного письменства українсько-руського, під прибраним іменем К. Маруся, а коли не повелося таки здержати упадку «Мети», почав В. Шашкевич на її місце видавати з новим роком 1866 літературний часопис «Русалка», в котрому Кониський далі печатав розпочатий в «Меті» Огляд українського драматичного письменства, а крім того і деякі інші твори поетичні і прозові.

Однак «Русалка« довго не вдержалася, бо вже в марті перестала виходити. Кониський виїхав відтак у Дрезден, але не перервались з ним взаємини нашої Громади.

В марті 1867 р. появився у Львові під редакцією Федора Заревича двічі в тиждень видаваний часопис «Русь», котрого видавцем був К. Горбаль. До редакції входили ще В. Шашкевич і Остап Левицький. Поява сього часопису була зовсім случайна. Якийсь грошовитий москаль, котрого імени вже не тямлю, бажав скріпити москвофільську пропаґанду, що знов оживилась від проголошеня Наумовичем по нещаснім бою під Кеніґґрецом* об'єдинительного поклику (1866 р.), що ми не «Рутени», а «Русскіє», і прислав в тій цілі на москвофільське видавництво гроші, але був такий наївний, що їх звернув на адресу «ґенерал-ґубернатора» гр. Ґолуховського. Гр. Ґолуховський намагався спинювати москвофільський рух на університеті за його москвофільські змагання, (котрих наглядною виявою була поїздка на етнографічну виставу в Москві). Присланих на його руки грошей ужив гр. Ґолуховський на заснованя часопису, щоб поборював москвофільський рух і протиділав «Слову», котре з уступленням Климковича з редакції, а із впровадженням там Лісинкевича почало щораз ясніше виявляти об'єдинительні змагання.

Тимто й звернувся до давніх вечерничників, котрі принялися видавати «Русь», однак на 75. числі закінчила вона своє єствованя.

Наша «Громада» не згоджувалася з усім з напрямом «Руси», і тому упросили ми Данила Танячкевича написати брошуру, що вийшла у Відні 1867 р. п. з. «Письмо народовців руських до редактора політичної часописи „Русь" яко протестъ і мемориялъ, списавъ Федоръ Чорногора».

Об'єдинительні змагання почали тоді справді з великою силою проявлятися не тільки на політичнім, але й на літературнім полі. Редактор Страхопуда Ливчак переманив до Відня Кс. Климковича, котрий тоді з недостачі прожитку пробував на селі, і з ним почав видавати «Славянская Зоря», «журнал посвященый общеславянским интересам», щоб тим способом з під-

* Вирішальна битва прусько-австрійської війни в 1866 р. Ред.

могою найздібнішого журналіста розповсюджувати сю ідею в Австрії. Журнал сей виходив чистою московщиною та містив статті про «обединеніе Славян», про «Русскій язык как средство обединенія Славянских національностей» а все те змагало очевидно до вмотання в сітку Росії слав'ян, а передовсім русинів і їх змосковщення. Але небавом вернув Климкович з Відня, бо «Славянская Зоря», що почала виходити випусками двічі в місяць з 1-им ст. ст. липня 1867, закінчила на 11-ім випуску своє єствование.

Але й Дідицький, котрий з Головацьким* з початком 60-их років минулого століття пособляв розбудженю народної укр.-руськ. ідеї спроваджуванням і розповсюджуванням українських книжок з Києва, почав від 1866 р. щораз виразніше проповідувати об'єдинительну ідею московську. Для пособлювання в московщенню руської мови видав Дідицький брошуру «В один час научить ся Малорусину по великорусски» (додаток до «Слова» 1866 р.). Редакція «Слова» була агенцією для приєднування переселенців до Росії (учителів і священиків) для московщення і оправославлення Холмщини. Він умів значними грошевими підмогами приманити в москвофільський табір вельми талановитого молодого письменника, слухача філософ. виділу, Володимира Стебельського (котрий опісля став польським дневникарем спершу у Львові, а відтак у Варшаві, де й помер в молодім віці). Стебельський почав з квітнем 1867 р. видавати у Львові белетристично-науковий тижневик «Боян», щоб тим положити, як висловився у відозві від редакції, основи «до будущого храма однои святои Руси».

В тім часі почалась була нагінка російських урядових кругів на П. Куліша, котрий листувався з руською молодіжжю і посилав свої твори до галицьких видань. Сі урядовці російські в'язали мабуть Куліша з видаваним у Львові часописом «Русь», щоб тим способом причепити Кулішеві після своєї методи «польську інтригу». Куліш, дізнавшись імовірно з листу Я. Головацького, що у Львові має виходити якийсь часопис, видаваний нібито поляками, і печататися «кулішівкою», написав Головацькому лист не призначений до печати, що бажає до «Слова» вислати оклик з осторогою молодежі від омани, а коли поляки будуть уживати до того його правопису, то він свої українські писання буде печатати етимологічим, старосвітським правописом. Головацький подав виривки з того листу в «Слові», а «Боян» на тій підставі написав, що Куліш вирікається свого право-

---

* Я. Головицький з нагоди відкриття «Руської Бесіди» д. 21 січня 1862 р. з одушевленням писав лист до Куліша (печатаний в 2-ім річнику Петерб. «Основи» з віршом Вол. Шашкевича п. з. «Нинішна Пісня», і висловлював радість з розбудженого народного життя і народолюбивої молодежі. (гл. Руська письменність VII, стор. 452, видання «Просвіти» Львів 1911). [Прим. автора]

пису і солідарности з українщиною. На се написав Куліш листовне заперечення на адресу Ом. Партицького (гл. Правда 1867, ч. 9), а відтак його шурин Василь Білозерський, що жив тоді у Варшаві, прислав московською мовою написану оборону П. Куліша, котра появилася окремою брошурою п. з. «Ответ Бояну-Стебельскому на письмо до Кулиша» (письмо до редактора «Правди» як додаток до ч. 14, під прибраним іменем Русин).

15. ЗАСНОВИНИ НАУК. І ЛІТЕРАТУРНОГО ЧАСОПИСУ «ПРАВДА». ЖИТТЯ АКАДЕМ. МОЛОДЕЖІ.

Русофільські змагання приневолили також нашу «Громаду» подумати про видавання покищо літературно-наукового часопису. «Громада» упросила на редактора Льонгина Лукашевича, а до помочі йому крім мене станули Євгеній Желехівський, Володимир Навроцький, Олександер Огоновський, а із старших запрошено В. Шашкевича, Євг. Згарського, Ом. Партицького, В. Ільницького і ін.

Кімнату на редакцію, а в части і видатки на печатню оплачували ми в вкладок місячних, складаних для «Громади» (по 2 р. місячно), оскільки передплата не покривала накладу. Лукашевич трудився зовсім безкорисно та ще заправляв нас до коректи і літературної роботи. Навроцький почав писати земле- і народописні картини, Желехівський описи подорожі і т. п., а я забрався до спорудження першої історичної розвідки про Гуню й Остряницю, що появилась у «Правді» (1867). Само про себе розуміється, що ми не тільки вкладали свою роботу безкорисно, але ще й з лекцій зароблений гріш складали на піддержку «Правди». Лукашевич дістав за свій щирий безкорисний труд від нас на пам'ятку в день іменин срібний годинник та, урадуваний нашою прихильністю і вдякою для нього, угостив всю «Громаду» перекускою, спровадженою з реставрації Матульової, котра була надолині в каменици, де містилась редакція «Правда» в ринку на III поверсі ч. 19, коло каменици М. Димета, та може й більше видав на се, як стояв наш подарок.

Наші громадяни жили взагалі вельми ощадно і не заповняли каварень та гостинниць, як се на жаль в новіших часах буває, а хіба деколи в неділі і свята дозволяли собі зайти по полудні до каварні, або до ліпшої реставрації. Тодішня молодіж академічна харчувалась звичайно по т. зв. приватних (домашніх) реставраціях, або у славнозвісного тоді Томаша, що мав т. зв. приватну реставрацію на вул. Баторія, напроти карного суду, і за 27 кр. давав поливку, кусень

м'яса і мучну страву. Деякі діставали харч від своїх товаришів-богословів, котрі ділилися з ними своїм семінарицьким, доволі лихим і нездоровим харчем (ходили на т. зв. «емпірію»). Пільзнерів, окоцімів або Münchner-Spatenbräu і т. п. ми не знали, а так само вина і горілок, хіба в яке рокове свято дехто випив склянчину львівського пива або чарку вина. Пан Томаш при тім строго держався постів, і до того примінювались його столівники. Так напр. в лат. святий вечір (wilia) не давав обіду, і ми всі ждали до 4-ої год. по полудні, а тоді виходив пан Томаш в патріярхальнім настрою з оплатком, переломлювався з усіма, при обопільних бажаннях, і тоді давав святочну вечерю з кількох страв (між тими і риба) та числив сю вечерю по звичайній ціні. Тимто всі поважали пана Томаша і називали його «ojciec Tomasz». Але бували між нами такі нуждарі, як правник (тернопілець) Іван П е с ц ь о р о в с ь к и й, котрого поживою на цілий день був один «мелянж»! Не мав він з дому ніякої помочі та удержувався з лекцій не конче добре платних. Тим то «Громада», бачивши його убожество, ухвалила в його неприяві звільнити його від громадських місячних вкладок. Коли ж се йому опісля подано до відома, він обидився тим і сказав: «Що ж ви собі думаєте?! Я хочу сповнити свій громадський обов'язок, як і кожний з вас!» І далі платив вкладки, голодуючи, але з вичерпання фізичних сил в кілька літ опісля помер. Щира се була душа! Зате, хоч руських академіків світських було може в трьох або й четверо менше на університеті, як тепер, і многі заробляли на прожиток по адвокатських канцеляріях, можна було бачити їх повно в читальні Ossolineum або в читальні універс. бібліотеки, коли тепер хіба являються там рідкі одиниці. Коли в 1866/7 прибув до Львова старший мій брат О с и п (пів року був на екстерні, в другім півречі принято його до духовної семінарії), а в 1867/8 молодший брат Володимир як слухач прав, тоді постановили ми замість вечері ходити лише на каву до каварні Ю з а на Галицькій площі, (перед тим ми нічого не підвечіркували), а за ощаджені гроші передплачували ми нове, тоді повне видання творів Шіллера і Ґете, котре й до нині находиться у мене в родинній нашій бібліотеці.

16. ВЗАЄМИНИ З СЕРБАМИ, З УКРАЇНОЮ І БУКОВИНОЮ

«Правда» обмінювалась з усякими літературними часописами, а між іншими з сербським літерат. наук. часописом «Вила» (т. є Русалка), видаваним тоді професором вищої школи в Білгороді, С т о-

яном Новаковичем*, автором численних наукових трудів, між іншими також Сербської бібліографії. З того часу я і брат мій Осип почали вчитися сербської мови, а я став переписуватись з Новаковичем, післав йому Шевченкового «Кобзаря» (вид. Кожанчикова), Оповідання Марка Вовчка, Стороженка і інші українські твори. Брат Осип подавав з того часу під прибраним іменем М. Нетяга, або І. Григорович, переклади з сербської в «Правді» (народ. думи, оповідання, наук. розвідки), а Новакович печатав у «Вілі» перекладом оповідання М. Вовчка, Стороженка, а навіть переложив прозою Шевченкові «Неофіти» (відтак інший поет сербський перекладав Шевченкові твори віршом). Новакович не міг налюбуватися народними оповіданнями українськими і найшов у них повну схожість народних звичаїв і світогляду з сербськими звичаями і поглядами.

Лукашевич заохотив нас також до громадження з «Основи» Оповідань Вовчка і інших матеріялів до укр. руcько-німецького словаря, а тим способом в редакції «Правди» зібрали ми доволі матеріялу, котрий опісля Е. Желехівський забрав і обробив як Руcько-нім. Словар. Як небудь Словар сей має деякі недостачі, як кожне людське діло, то був він вельми добрим підручним ділом і давно вже вичерпаний, а ніхто досі не забрався хоч би до доповненого видання.

Під кінець 1867 р. почав проф. Ом. Партицький, що був при гімназії в Тернополі, переписку з П. Кулішем, тоді директором духовних справ у Варшаві. Задля переписки з галицькими народовцями почалась нагінка російського правительства на Куліша на доноси «Бояна» і т. п. (гл. вище). Сі напасті на Куліша і його уступлення з посади викликали ще живіші симпатії народовців до його особи.

Війшовши в ближчі зносини з Кулішем і обезпечивши собі літературну його поміч, обняв Партицький видавництво «Правди», прибрав собі до літературної помочі Євг. Згарського, що був також професором терноп. гімназії, і адвоката тамошнього д-ра Володимира Лучаківського, а крім того упросив д-ра Корнила Сушкевича і Михайла Коссака, що разом

* Новакович був опісля міністром просвіти, міністром-предсідником, а також послом Сербії в Царгороді, в Парижі, Петербурзі і т. д. і тепер є послом в сербській скупштині. При нагоді перенесення мощей словінського філолога Копітара (до Любляни) і Вука Стефановича Караджича (до Білгороду) з Відня (оба були там поховані), на сім торжестві, де заступав я Наук. Товариство ім. Шевченка, бачив я Ст. Новаковича, котрий мав на кладовищі промову по-сербськи. Після торжества був я у нього, щоб лично познайомитись, однак не застав його, бо він зараз виїхав. [Прим. автора]

з тернопільською трійцею підписували Правду якби редакційний комітет. Одвічальним редактором був старший уже правник Іван Микита (небавом опісля умер в судовій службі в Перемишлі), але в дійсності я провадив редакцію, а в тім помагали мені Євг. Желехівський, Венедикт Борковський (брат висл. гімназ. директора Олександра, опісля пішов на учит. службу на Кавказ і там помер), браття мої Осип і Володимир. До редакції (тоді на Краківській вулиці ч. 17, на II пов.) заходив також Остап Левицький, а коли раз якось зайшов, склалась комічна, а для прожитку тодішньої акад. молодежі характеристична подія. Вранці звичайно також Желехівський, котрий мав там зложену в торбі чвертку гречаних круп, які привіз собі від вітчима з Кудобинець, і з них варив собі смоляками в череплянім горнятку кашу в кімнатній печі, а з'ївши з т. зв. корнбротом за 2 кр., ішов на виклади на університет. Остап Левицький помітив сей щоденний звичай Соколика (як ми звали Желехівського) і зайшов уже перед 8-ою годиною, мабуть голодний і безгрішний, в редакцію. Коли Желехівський вийшов надолину купити в склепику, що й до нині там є, корнброт і там чогось довше забавився, виняв Левицький з печі горнятко з кашою, може ще й недовареною, посолив, замішав і без омасти з'їв, поки ще Желехівський вернувся. Очевидно, Ж-ий був приневолений уже вдоволитися сухим корнбротом, бо треба було спішити на виклади.

17. ЗНАЙОМСТВО З ВОРОБКЕВИЧАМИ

Весною 1868 р. настановлено приходником православної церкви у Львові (на Францішканській вулиці) Григорія Воробкевича, молодшого брата поета Ісидора (Данила Млакн). Я вже від 1867 р. переписувався з Данилом Млакою, а скоро о. Григорій прибув до Львова, заходив я до нього мало не щодня і при одній нагоді застав там його брата Ісидора, познайомився з ним лично та з того часу вельми щиро з ним здружився. Данило Млака був чоловік щирої і сердечної поетичної вдачі, справдішний народовець, але вельми трусливий, бо дійсно волоська консисторія переслідувала всякий народний руський рух на Буковині і тих священиків, котрі брали в нім якунебудь участь. Тимто Данило Млака був вельми обережний і боявся, щоб його духовна власть не дізналася про його літературні змагання та про його знайомства з галичанами-уніятами. При всім тім однак не вагався він зо мною піти на богослуження до св. Юра і до Успенської церкви особливо, щоб послухати співу як музик і композитор. Його брат Григорій був ще обережніший і

боязливший і не хотів з нами разом іти до уніятських церков та був більше замкнений в собі, суворий, поважний і сумовитий, на що чимало впливали його родинні відносини. Він був вдовець, при тім недужий на жиляки в нозі, що грозило йому ґангреною, на що опісля в кілька літ пізніше помер. Одинокою відрадою його був синодинак Янко, шестилітній хлопець, котрий перегодом мабуть став судовиком на Буковині.

Обидва Воробкевичі винесли тільки з рідної хати деяку свідомість руського роду і мови, але німецькі і волоські шкільні впливи опісля вельми приглушили і сю свідомість і знання рідної мови. А що опісля, крім німецьких та волоських книжок, попадали їм у руки видані змосковщеною старослов'янщиною, отже й під таким впливом почали писати вони листи й перші руські твори, а їх переписка зо мною і моїми братами, оповіщена в «Руслані» проф. Маковеєм, дає найкращий образ, як постепенно у них вироблялася літературна мова. Обидвом достарчав я українських видань Шевченка, Вовчка, Куліша, народних дум і пісень і ін., а крім того історичних творів Костомарова, до чого обидва мали незвичайне замилування.

Григорій Воробкевич писав спершу гарні вірші німецькою мовою, а дізнавшись про се, наклонив я його, що почав писати нашою мовою і дозволив напечатати в «П р а в д і». Його поважна, красива стать, високого росту, з гарною чорною, як галка, бородою, робила на мене таке враження, що я не інакше уявляв собі полковника Шрама в «Ч о р н і й Р а д і», як у виді Григорія Воробкевича. А що він визначався як вельми умний чоловік, отже й прибрав в йому ім'я Н а у м Ш р а м. З виїздом моїм із Львова з кінцем липня 1868 р. після укінчення університетських наук перестали ми лично видітись, небавом Григорій переніся на посаду професора реальної школи в Чернівцях, однак дружба наша не перервалась з обома Воробкевичами аж до смерти.

Я відвідав їх в 1875 р. в Чернівцях при нагоді відкриття чернівецького університету, відтак на літературнім ювілею Данила Млаки в Чернівцях, а коли я в 1888 р. переселився до Львова, був у мене гостем Ісидор.

Але опісля я задля численних занять, а Воробкевичі часто недугуючи, почали рідше листуватись.

18. УНІВЕРСИТЕТСЬКІ НАУКИ

Львівський університет мав за моїх часів ще зовсім німецький характер. На філософічнім виділі тільки виклади руської мови і письменства відбувалися по-руськи, а польської мови і письменства по-

польськи. На філософічнім виділі обов'язувало тоді триліття (нині чотироліття), однак були слухачі, особливо клясичної філології, котрі ходили на виклади по 6 і 7 літ задля великих вимог, які ставили тодішні професори сих предметів.

Вступивши на університет, вибрав я собі історію і руську та польську мову й літературу як головні предмети науки і приспособлявся до научування їх в середніх школах. Для загального образування бажав я також добути собі знання філософії і педагогіки, а для історичних дослідів бажав я ще поглибити відомості з клясичної філології, яких я небагато виніс з гімназії задля частих змін професорів і то переважно незаводових філологів. Однак щодо філософії, а особливо педагогіки зазнав я певного розчарування. Педагогіку викладав, а властиво читав о. д-р Франц К о с т е к, професор богословія, з перестарілого учебника М і л ь д о г о так, що я заперестав ходити на його години, вважаючи се марнуванням часу. Але й професор філософії д-р М и к о л а й Л і п і н с ь к и й був уже старий чоловік і читав лекції з давніх, ще в п'ятдесятих роках написаних скриптів (він був ще професором старших моїх братів оо. Іполіта й Івана), і з його лекцій не було для нас великого хісна. Тимто на його лекції мало хто вчащав, а особливо коли в літнім півріччю мав лекцію від 7 до 8-ої вранці, тоді звичайно приходив я і якийсь Яворський, а тоді професор, придержуючись засади tres faciunt collegium, відчитував лекцію, коли ж часом Яворський не прийшов, тоді Ліпінський вертав домів і я супроводив його до хати на вул. Цловій, де мав свою реальність. Навіть на викладах моральної філософії, обов'язкової також для правників, мало бувало слухачів. Однак від часу до часу заповідав проф. Ліпінський наперед, що на слідуючій лекції (а виклад сеї філософії був щоденно) буде читати каталог. Тоді сходилися майже всі слухачі (а бувало їх коло 200 записаних) і битком заповняли велику III залю на I поверсі. Тоді справді треба було милосердитись над бідолашним професором, бо в залі панував такий гамір, що слова не можна було почути з лекції професора, а до того в останніх лавках взносилися хмари диму з папіросів, які позакурювали собі деякі бутні слухачі.

Авдиторія представляла справдешній образ студентської кнайпи. Проф. Ліпінський кінчив уже свою службу і пильнував лише, щоб зібрати Collegiengeld, котре особливо з моральної філософії давало йому добрий дохід. Крім того, сам допитувався, чи котрий із слухачів не схотів би купити його літографовані скрипти, що стояли 60 зр. ав., а се вже запевнювало риґорозум з філософії.

Ще більшого заводу дізнав я на викладах о. проф. Якова Г о л о в а ц ь к о г о, котрого я слухав лише одно півріччя, бо в слідуючім уже не викладав з наведеної вгорі причини. Проф. Голо-

вацький читав про староруське письменство також з давніх скриптів, уложених на основі історії московського письменства Шевирева так монотонно і тихо, що ледве хто міг його зрозуміти, а до того виклад був написаний не такою мовою, як його «три вступительні преподавання», але змосковщеною церковщиною, якою він писав в «Науковім Сборнику» і ін. подібних виданнях. Питомці духовної семінарії були обов'язані ходити на виклади Я. Головацького, однак звичайно ледве кількох бувало на лекціях, тимто професор зовсім не намагався, бо його гадки очевидно були заняті іншими справами.

Отже й не було жалю, коли його усунено з катедри. Він сподівався, що його в Росії посадять на якусь університетську катедру, і вніс в тій цілі подання до академічного сенату в Одесі, однак сенат звернув йому се подання, найшовши в нім чимало похибок щодо висловів, форм і складні московської мови. Тоді дали йому посаду в археографічній комісії у Вільні, де остався до смерти (1888 р.).

Добрими силами науковими були обидва професори клясичної філології (д-р Керґель для грецької мови, а д-р Лінкер для латинської), і з того часу вийшли з їх школи добрі учителі клясичної філології з основним знанням, бож і вимагання обидвох професорів супроти кандидатів учительських були високі.

До властивої моєї групи іспитової (історії і географії) був на львівськім університеті тільки професор історії д-р Генґріх Цайсберґ, котрий в дуже молодім віці дістався на тутешню катедру і викладав всесвітну і австрійську історію. До географії не було тоді професора, а кандидати були приневолені власною пильністю добувати собі вимагане іспитовими приписами знання. Проф. Цайсберґ викладав дуже гарно і займаво. Виклади його були вельми старанно оброблені, а хоч мав він скрипти перед собою, однак стоячи весь час на катедрі, не читав, а говорив з пам'яті і тим способом його виклад набирав ще більше життя. Був се незвичайно пильний, сумлінний і предметовий дослідник, провадив дуже розумно і уміло вправи в історичнім семінарі і заправляв дуже добре кандидатів до історичних праць наукових і історичної критики. Хоч корінний німець, навчився тут також по-польськи, щоб користуватись польськими історичними джерелами і науковими виданнями, і написав кілька вельми цінних розвідок з польської історії. В обході із слухачами був незвичайно ввічливий і приязний, неначе б старший товариш, і тому ми його вельми шанували і любили. Зі Львова перенісся проф. Цайсберґ в сімдесятих роках після спольщення університету до Іннсбрука (його місце заняв опісля проф. Ліске), а відтак на віденський університет, був там директором надворної цісарської бібліотеки і головним редактором пам'ятникового видання «Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild». Коли мене

в 1891 р. запрошено до участи у виданню тому «Galizien» (що вийшов в 1898 р.) і поручено мені написання розвідки «Das Volksleben der Ruthenen»), зійшовся я знов з моїм давнім професором (тоді вже радником Двора) і часто бував у нього, обговорюючи поручену мені задачу. Небавом після того умер проф. Цайсберґ у Відні, хоч не був ще в підхожім віці.

Побіч історії займався я головно слов'янською філологією і письменством і дбав про вивчення московської, чеської і сербської мов, щоб читати твори в тих мовах списані, а все те осягнув я власною пильністю і працею. Затеж до польської мови і літератури був знаменитий професор д-р Антін Малецький.

Проф. Малецький, чоловік глибокої науки і широкого світогляду культурного, родом з Познанщини, підняв своїми викладами вельми високо рівень свого предмету і з'єднав собі ними велику славу і признання не тільки поміж академічного молодіжжю, але й в широких кругах польської і руської суспільности. Окрім того предметовістю в оцінюванню подій і личностей, незвичайною ввічливістю і приязністю здобув собі любов і високе поважання серед акад. молодежі. Його виклади не були квітисті і високопарні, як напр. гр. Станіслава Тарновського, презеса краківської Академії Наук, але якраз незвичайною простотою і живим, природним зображенням займали і поривали слухачів.

Проф. Малецький був однак не тільки знаменитим істориком польської літератури, але й визначним філологом і у Львові перший поміж польськими філологами опер науку польського язика на порівнюючій основі. Побіч історії польської літератури, пояснень поетичних творів, особливо ж Словацького, та письменних вправ стилістичних, викладав Малецький також старословенську граматику на основі Мікльошича і провадив вправи в читанню, перекладі і поясненню старословенських пам'ятків на основі Хрестоматії Міклошича.

Виклади проф. Малецького громадили не тільки незвичайне число академ. молодежі, але й з кругів старшої інтеліґенції, навіть зпоміж монахів багато вчащало на його виклади так, що простора IV заля на I поверсі показалася зовсім неможливою для поміщення слухачів, хоч була битком заповнена, і треба було відчиняти двері на коридор, на котрім ще кількадесят слухачів, стоячи цілу годину, прислухувалося викладові змаленитого професора. Проф. Малецький робив задля того заходи, щоб в місті наняти яку велику залю на свої виклади, однак Львів не мав тоді ні одної такої залі, котра могла б помістити кількасот його слухачів.

Мимо сеї тісноти в битком наповненій залі багато з нас списувало собі пильно виклади проф. Малецького, а я і до нині маю записки

його лекцій. Велика часть слухачів брала живу участь у семінарійних роботах і складала кольоквії, а не забуду ніколи тої заяви довір'я, яким обдарив мене проф. Малецький, коли я по скінченім 3-ім році філософії (тоді було тільки триліття) зголосився у нього до останнього кольоквію. В означеній годині явився у нього дома (він питав кольоквії все дома) і після короткої приязної розмови виняв уже готове свідоцтво з зазначенням знаменитого успіху і вручив мені з приміткою, що на основі всіх дотеперішніх кольоквій моїх впевнився, що я й до сього приготовлений основно, і тому звільняє мене від іспиту. Окрім того, коли я відтак перед виїздом із Львова був у краєвого інспектора Евзебія Черкавського і просив його о надання мені суплентури в гімназії, заявив він мені, що професор Малецький був лично у нього і поручив мене якнайгарячіше його опіці. Ся прихильність професора Малецького для мене (а так само відносився він до всіх пильних слухачів) остала мені не все у вдячній пам'яті.

Однак се одушевлення викладами професора Малецького в кілька літ опісля значно охолонуло, число слухачів змаліло, ревність до праці ослабла, а коли я вже з учительської посади в бережанській гімназії загостив до Льова і його відвідав, жалувався він, що «niema juz takich pilnych i gorliwych sluchaczów, jak za pańskich czasów», і се спонукало його перейти у відставку. Тоді заняв проф. Малецький становище віцекуратора Оссолінеум, де присвятився виключно літературно-науковим і історичним дослідам, котрих не покидає до нині мимо вельми підхожого віку, бо в червні 1911 р. скінчив 90 літ життя.

19. РОБОТА ПО БІБЛІОТЕКАХ. НАШІ ЗМАГАННЯ ДО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ШЕВЧЕНКОВИХ ТВОРІВ.

Наук університетських не обмежав я і мої товариші самими викладами професорів, а користувався пильно бібліотекою університетською і Оссолінських, щоб не тільки здобути заводове знання вибраних собі предметів, але також поширити і поглибити відомості рідної мови й письменства та нашої бувальщини, до чого однак в обидвох бібліотеках, на жаль, тоді ще так мало було засобів. Тимто з деякими товаришами заходив я також до бібліотеки гр. Володимира Дідушицького, (Biblioteka poturzycka), котра містилася в його палаті в Курковій улиці ч. 15, і там находив я деякі книжки особливо до нашої народописи, напр. Nowosielski, «Lud ukraiński» і т. п.

Дещо можна було найти і в нашій громадській бібліотеці, котра

остала після першої Громади, однак значно була здекомплектована так, що в обновленій громаді треба було наново її творити.

Найважнішим джерелом для українознавства була тоді неперечно петербурзька «Основа», але її не було ані в бібліотеці університету, ані в Оссолінеум, а хоч стара Громада, як нас запевняли, мала обидва річники, однак для обновленої Громади остало ледве три чи чотири випуски. Тимто велику прислугу зробив нам пок. Митро Олелькович, котрий переїздом з України на лічення задержався один день у Львові ранньою весною 1868 р. і привіз в дарі нашій Громаді обидва річники «Основи». При сій нагоді я з ним познайомився, однак вдруге вже його опісля не бачив. Він вельми цікавився нашим життям і роботою і оповідав також про відносини на Україні, котрі тоді під впливом Каткова («Московские Ведомости») і Ґаворського та Ґаґоцького («Киевлянин») значно були погіршилися наслідком переслідування т. зв. українського «сепаратизму».

Наша львівська «Громада» не обмежалася однак лише до самоосвіти, але дбала про се, щоб українсько-руська народна ідея обхопила якнайширші круги нашої суспільности. Сему змаганню мала служити основана нашою «Громадою» і від 1867 р. видавана «Правда».

Крім того, були ми переконані, що найбільше до розповсюдження нашої народної ідеї причиняться Шевченкові твори, тоді ще так мало відомі широким верствам нашої суспільности, і тому в «Громаді» зродилась гадка видати всі Шевченкові твори, наскільки вони були нам відомі.

Друге видання Шевченкового «Кобзаря», яке появилося коштом Симиренка в Петербурзі 1860 р., малощо не перед самою його смертю (з портретом Шевченка), було незвичайною бібліографічною рідкістю в Галичині (я згадував уже, що бачив його у нашого учителя о. Каратницького в Тернополі, але не міг його дістати до прочитання або переписання). Навіть у Львові, коли я сюди прибув на університетські студії восени 1865 р., не можна було у нікого роздобути «Кобзаря» з 1860 р. Варто б розслідити, в якім числі примірників було печатане се видання Симиренкове, але мабуть наклад був невеликий, бо і пізніші видання, коли слава українського генія залунала широко, печатано звичайно в 10.000 примірниках. Коли ж Шевченко помер 9 н. ст. марта 1861, а ся сумна подія зелектризувала усіх свідомих українців, а також почитателів Тараса в московській і польській суспільності, то нема сумніву, що «Кобзар» з 1860 р. розійшовся скоро і весь його наклад був так вичерпаний, що до Галичини попало небагато примірників. Тимто в 60-тих роках наша суспільність могла познайомитися з Тарасовими творами або з «Вечерниць» і «Мети»,

котрі подавали деякі твори нашого поета, або з петербурзької «Основи», оскільки вона була розповсюджена в Галичині (ледве кілька примірників), а головно з переписуваного о. Миколою Михалевичом «Кобзаря», з котрого опісля тодішня молодіж робила собі дальші відписи. Тим способом наша суспільність, а головно руська молодіж могла читати і виучувати Шевченкові твори переважно з рукописних «Кобзарів», бо третє видання «Кобзаря» коштом Кожанчикова появилося в Петербурзі аж 1867 р. Оно замітне тим, що в нім був усюди означений наголос, який у нас зовсім хибно кладуть, читаючи Шевченкові твори, напр. звичайно у нас хибно наголошують Украíна замість правильно, у Шевченка повсюду наголошування Україна, український, а не украíнський. (Був і у мене сей «Кобзар» Кожанчикова в моїй книговні, та позички зїли!)

Отже поки ще появилось Кожанчикове видання «Кобзарь», задумав я з декількома товаришами з духовної семінарії, а іменно з Гнатом Рожанським (опісля священиком в Калущині, давно вже покійним), Гаврилом Боднаром (тепер приходником в Свистільниках, в Рогатинщині) і іншими видати збірник творів Шевченкових у Львові.

Збірник сей мав обняти всі Тарасові твори, печатані у «Вечерницях», «Меті» і в петербурзькій «Основі», а також весь рукописний «Кобзар», відомий з перепису о. М. Михалевича. Автографів Шевченкових у нас для провірення текстів не було, а через переписування його творів усякими людьми вкрадалися в текст всякі похибки і перекручування або пропуски. До того ж ми ще й не знали, як то забиратися до критичного видання, розходилося там покищо о те, щоб ширшим верствам руської суспільности дати в руки Шевченкові твори. Ся думка зродилася у нас під весну 1866 року. Але з тих матеріялів, які ми мали до розпорядимости, можна було зложити сяк-так систематично упорядковане видання, а упорядкування матеріялу вимагало все ж таки певного часу. Поки можна було упорядкувати матеріял до печатання, виїхав я на великодні ферії зі Львова домів.

Тимчасом палкий товариш Рожанський не міг втерпіти такої проволоки із систематичним порядкованням матеріялу, пішов до печатні закладу Оссолінських, що тоді була під управою Фоґля, і за час великодних ферій напечатав «Послание» і «Кавказ». Печатня не мала тоді навіть гражданських черенок руських, а ще Рожанський квапився з виданням, отже поки спроваджено гражданку, сей перший аркуш напечатав кирилицею, яку печатня мала для видання літопису Нестора в «Monumenta Poloniae historica» А. Бєльовського.

Коли ж вернув із свят до Львова, надійшла до печатні гражданка, і тоді перепечатано нею сей перший аркуш, але тоді вже ціле видання не йшло належним систематичним ладом, а більше прихватком, в міру того, як нам у руки попадали Шевченкові твори з різних видань і з рукописних переписів.

Таким способом появилися першим найповнішим тоді збірником Шевченкові твори у Львові п. з. **«Поезиї Тараса Шевченка» Том І.** Накладом К. Сушкевича.

Ім'я К. Сушкевича було означене на виданню тільки задля печатних вимог, бо він зовсім не видавав сього збірника своїм накладом, а ми самі складали датки на се видання, і також опісля стягали з розпродажу.

Другий том вийшов у 1867 на 1868 рік, коли я вже кінчив університетські студії і виїздив із Львова, а його виданням займалися головно пок. Рожанський, а відтак дальше Г. Боднар. Сей том мав сторін 344 + 4, а на останку появився ще, як доповнення II тому, випуск IV-ий в 1869 р. Як небудь се видання має певні недостачі, а іменно щодо упорядкування, провірення текстів і коректи, все ж таки на ті часи давало воно в руки ширших кругів руської суспільности в Австрії найповніший збірник Шевченкових творів (бо видання Кожанчикова з 1867 року було також великою рідкістю в Галичині і на Буковині), поки появилося видання 2-томове «Кобзаря» у Празі, а пізніше 4-томове видання Наукового Товариства ім. Шевченка під редакцією д-ра Ом. Огоновського.

Ми дали суспільності те, на що спромоглися тоді наші слабі сили.

20. «ПРАВДА» ГОЛОВНИМ ОСЕРЕДКОМ ЗМАГАНЬ НАРОДОВЦІВ

Головним осередком літературного і взагалі умового руху і всіх змагань народовців для розвитку і поглиблення українсько-руської народної ідеї була в тих часах «Правда» а головним її керманичем в 1868 р. (в другім році її єствования) був Омелян П а р т и ц ь к и й, тоді заступник учителя в тернопільській гімназії. Він поручив мені у Львові головну редакцію «Правди», і я оставав з ним в безнастанних зносинах, а до того часу відноситься переважно також його переписка зо мною, котру я напечатав в «Руслані» в році 1908. Партицький оставав в тім часі в прямих взаєминах і переписці з Кулішем і читав мені не раз, коли ми зустрінулися, об'ємисті листи Куліша, писані in 4-o (часто на двох-трьох аркушах один лист), в котрих обговорював усякі літературні і національно-культурні справи і заходи коло розвитку укр.-руської народної ідеї. Від Партицького діставав я матеріяли для «Правди», виготовлювані в Тернополі і надсилані з України.

Великий жаль і велика втрата, що Партицький опісля знищив писані до нього листи Куліша, роздратований його докорами, з якими Куліш в декотрих листах виступав і тут виявляв свою вдачу, унаслідувану по своїм батькові, котрого Куліш життєписець (в «Правді» 1868 р.) назвав «Гарячий Куліш». Партицький був також палкий і упертий, і так дійшло до суперечки і перерви взаємин між ними. Отсе послужило приводом д-рові І. Франкові у відчиті, виголошенім в Перемишлі, а відтак напечатанім в «Літер. Наук. Вістнику» за 1901 р. в т. XV-ім, кинути підзор у згадці про листи і про делеґатів (з України), «від яких бідні галичани не могли відпекатись і запутувались у грошевих обрахунках, задля чого нагромаджувався запас недовір'я так, що одна група за другою розпльовувалась (!) і розходилась ворогами: насамперед Куліш з Вахнянином і Партицьким, потім Куліш із Подолинським, вкінці Куліш із Барвінським (себто пок. Володимиром). (Знаменно, що д-р Франко аж по смерті всіх тут названих виступив з таким важким підзором).

Я знав дуже добре пок. Партицького і жив з ним у близьких взаєминах (від 1888 р. служив я з ним в львів. учит. семінарії). Жив він вельми ощадно і числився з кожним грошем та був незвичайно точний в грошевих справах. А хто знає, як він ощадності із своєї платні (був безженним) і всю спадщину по вітці своїм 4.000 зр. обертав в цілості на літературні видання: «Газету Шкільну», «Зорю» з додатками, як він матеріяльно помагав молодим письменникам, між тим і д-рові Франкові, той навіть і не зможе подумати, щоб він у «грошевих обрахунках» з Кулішем міг допуститися якої неправильности.

Партицький утворив в Тернополі справдешній літературний кружок, до котрого належали о. В. Ільницький, д-р Володимир Лучаківський, Е. Згарський, і своїми творами запомагали «Правду». У Львові в роботі (редакційній) помагав мені кружок громадян-товаришів, а найбільш Євг. Желехівський. Венедикт Борковський (брат директора Олександра), Волод. Навроцький. і мої брати Осип і Володимир. (Редакція містилася тоді на Краківській вул. ч. 17, в подвір'ю на II пов.). «Правда» стала тоді огнищем укр. руськ. письменства всеї України-Руси, бо тут печатали свої твори не тільки члени тернопільського кружка і інші галицькі письменники, а з буковинських Федькович і Данило Млака (повелося мені тоді також приєднати нового поета Григорія Воробкевича, молодшого брата Данила Млаки, що писав під прибраним іменем Наум Шрам). Достарчували своїх творів також Куліш, В. Білозерський, Старицький (Гетьманець), а виступив вперше но-

вий письменник з України, котрого ім'я стало опісля таким голосним у нас, Іван Левицький (Нечуй).

І ми, молоді громадяни, слухачі університету, ставили в «Правді» перші кроки на письменській ниві. Вже в першім річнику «Правди» 1867 попробував я зложити малу історичну розвідку, заохочений тодішнім редактором Л. Лукашевичем, п. з. «Гуня і Остряниця» в ч. 18-22, під котрою не підписав свого імени, а в другім річнику 1868 в виді «дописи з-над „Дністра"», «Ще дещо про „Рускую Читанку" А. Тороньского» з підписом: Олександеръ Гр-чъ Б-нський в ч. 21-25, подав я оцінку сеї читанки, призначеної для VIII кл. гімназійної.

Ся моя оцінка була викликана замітками Олександра Борковського про Читанку А. Торонського, поміщеними в «Правді» (1868, чч. 14-16), з котрими в многих точках я не згоджувався і тому написав окрему. На мою оцінку звернув бачність тодішній краєвий інспектор д-р Евзевій Черкавський, чоловік незвичайних спосібностий і глибокого наукового знання, і тому тут про нього годиться дещо сказати.

Д-р Черкавський був спершу доцентом філософії на львівськім університеті, коли мої старші брати Іполіт і Іван ходили на філософію (в 50-их рр.), відтак став гімназ. інспектором в часах Бахівської реакції. Відповідно своїм великим здібностям і глибокому науковому знанню вимагав він також вельми много від професорів і учеників і задля своєї строгости був справдешнім пострахом по гімназіях. З переказу знаю, що коли в 50-их рр. XIX ст. заведено іспит зрілости в гімназіях, а інспектор Черкавський приїхав до Тернополя, приступило до усного іспиту лише двох учеників, а всі інші відступили. З тамтих один здав іспит, а другий перепав.

Перенятий наскрізь централістичним духом Черкавський виступав строго проти всяких патріотичних маніфестацій шкільної молодежі. В р. 1863 по упадку січневого повстання почалися в цілім краю патріотичні богослуження «za poleglych». Таку маніфестацію, намірену молодіжжю гімназії в Кракові, заборонив Черкавський, а зате під час його побуту в Кракові напали його на вулиці польські ученики і чинно зневажили. Наслідком того міністерство перенесло його на іспектора середніх шкіл до Градця. Однак коли гр. Ґолуховський став вдруге намісником Галичини, спровадив Черкавського знов до Львова на інспектора. (Ґолуховський сам був також рішучим противником революційних змагань поляків, видалював з Галичини польських еміґрантів і тим то в революційних кругах польських був вельми зненавиджений, хоч для польського народа зробив в Галичині більше, як сотні тромтрадратів і ворохобників. В тих кругах неприхильно повітали здвигнення пам'ятника гр. Ґолуховському у Львові

в єзуїтському городі, долота знаменитого різьбара Ґодебського, і треба було довший час ставити там сторожу, поки й загорільці з ним освоїлися).

Коли наслідком розповсюджування Погодинської* об'єдинительної пропаґанди почали за приводом Дениса Зубрицького, Я. Головацького, Б. А. Дідицького і ін. в руськім письменстві вводити т. зв. «общерусскій литературний язык», а се через деяких катехитів (в екзортах і науці релігії) і учителів руської мови втискалося також до школи, звернувся намісник гр. Ґолуховський проти тих змагань, хоч спершу піддержував русинів.

Коли з подувом леготу конституційної весни в 1848 р. галицькі русини зібралися з окликом Маркіянової ідеї до народної роботи, гр. Ґолуховський, покликаний опісля перший раз на намісника Галичини, пособляв сим народним змаганням галицьких русинів, сам вписався як член-основник до Галицько-руської Матиці, а також заходи русинів коло здвигнення «Народного Дому» мали в нім прихильника. Коли ж в 50-их роках Погодинська об'єдинительна ідея запаморочила руських провідників і почалося москвощення мови, навіть у виданнях Гал. Руської Матиці, гр. Ґолуховський з державного австрійського становища виступив рішучо проти того і тоді вже носився з гадкою утворення Руського Наукового Товариства, котре б мало бути неначе ареопагом в справах руської мови, правопису і письменства. Але спосібні до того люди, як Головацький, Зубрицький, Дідицький стали москвофілами, а між молодим поколінням не було ще відповідних до того сил. Наколи отже відрізнимо тут змагання гр. Ґолуховського до поборювання москвофільства від його урядових заходів коло обезпеки русинів перед москвощенням, тоді його постать стане в іншім троха світлі, як звичайно його досі представлювано, головно крізь москвофільську призму. Багато причинився до прояснення його змагань довголітній президіяліст намісництва Броніслав Лозинський в І томі монографії про гр. Ґолуховського на основі документів, і шкода, що недуга і смерть не дала йому сеї праці докінчити.

Не найшовши підпори в руській суспільності в боротьбі проти москвофільства і москвощення руської мови, вступив гр. Ґолуховський на дорогу, вказану урядником міністерства просвіти Іречком, котрий предложив для обезпеки проти москвощення руської мови впровадити чеський правопис. Вислідом сього було введення в урядуванню латинського абецадла, бо тоді ще в Галичині малощо ві-

* Михайло Погодін (1800-75), російський історик, панславіст, духовий батько галицького москвофільства. Ред.

домо було, що найліпшим захистом проти московщення і розмеження нашої мови від московської був би введений на Україні з кінцем 50-их років Кулішевий правопис, т. зв. «кулішівка». Отже й Черкавський не був з тим ознайомлений і помагав гр. Ґолуховському до введення лат. абецадла, проти чого виступили рішучо всі русини (справа основно обговорена в «Die Ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien», 1861).

Гроза москвофільства виступила відтак наново після маніфесту Наумовича в «Слові» 1866 р., а боротьба азбучна і правописна розгорілась наново, але тоді вже руські народовці введенням кулішівки у своїх виданнях розмежили нашу мову від московської і домагалися також її введення в школах. Я вже згадав, що ми в гімназії вже в 1865 році писали задачі кулішівкою, хоч обов'язував ще етимологічних правопис. «Правда» вела дальше роботу, почату «Вечерницями», «Метою», «Нивою» і «Русалкою», і промостила ширший шлях до розвитку нашого письменства на народних основах та підготовила, що на згадане домагання народовців введено т. зв. фонетичний правопис в школах і в урядах, о чім дальше оповім основно.

Д-р Черкавський, зацікавившись, моєю оцінкою «Руської Читанки» А. Торонського, виданої етимологічним правописом і заповненої ще у великій части книжними творами в роді Б. А. Дідицького і т. п., явився в редакції «Правди» і зложив передплату та допитувався, коли «Правда» виходить, щоб міг собі її відбирати. Але що «Правда» не виходила точно в означеній годині з різних від редакції независимих причин, отже я заявив, що все по виданню принесу йому до бюра дотичне число. При сій нагоді д-р Черкавський вдавався звичайно в довшу розмову зо мною і розпитувався про літературні змагання у нас і на Україні до витворення самостійного українсько-руського письменства, мало йому відомі, і вельми цікавився літературним рухом на Україні, котрий тоді найшов пристановище в Галичині, а іменно в «Правді».

Раз якось зійшла розмова на Кулішів переклад св. Письма (тоді печатався окремим додатком до «Правди» переклад Мойсеєвого П'ятикнижжя). Я висловив при сій нагоді погляд, що сим перекладом значно збагатиться українсько-руська словня. На се однак замітив інспектор д-р Черкавський, що в П'ятикнижжю єсть всього коло 500 висловів; все ж однак зазначив він, що літературна мова в печатаних в «Правді» творах значно виробилася в порівнянню з виданнями руських народовців навіть від часу «Вечерниць». Він знав добре галицькі твори літературні і глядів на все критичним оком. Так напр. про переклад пароха Скла, Йосифа Левицького, Шіллерового «Дзвона» висловився двостихом:

«Батько Шіллер зажурився,
Що його „Дзвін" в Склі розбився».

З кінцем липня приніс я інспекторові Черкавському перед виїздом зі Львова по скінченню філософічних наук останнє число, яке я ще видав (опісля дальше провадив видавництво Венед. Борковський при помочі богословів), а при сій нагоді заявив він мені, що був у нього проф. А. Малецький і поручив йому мене як одного з найпильніших своїх слухачів. Я справді вніс зараз подання о суплентуру в котрійнебудь східньогалицькій гімназії, а Рада шкільна краєва на засіданню 30 серпня 1868 р. заіменувала мене заступником учителя в бережанській гімназії. Вість про се іменування урадувала мене незвичайно раз тому, бо я з того часу міг уже заняти самостійне становище і дати пільгу стареньким родичам у їх видатках, а вдруге задля того, що Бережани, о 7 миль тільки віддалені від Тернополя, давали мені спромогу на Різдво, в т. зв. малі вакації і Великдень навідуватись до рідного дому, за котрим усе мені було банно.

21. ОСВІЧЕНА ВЕРСТВА РУСЬКОЇ СУСПІЛЬНОСТИ В 60-ИХ РОКАХ XIX СТ. — ДУХОВЕНСТВО. ЖИТТЯ РУСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА І ЙОГО ВІДНОСИНИ ДО УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ НАРОДНОЇ ІДЕЇ. ЯК МИ НЕСЛИ НАРОДНИЙ ПРАПОР У СІ КРУГИ СУСПІЛЬНОСТИ? ТАРАСОВІ ПОМИНКИ У ЛЬВІВСЬКІЙ «ГРОМАДІ».

Освічену верству руської суспільности в 60-их роках XIX ст. творило майже виключно духовенство. Руських урядників, професорів було вельми обмаль, адвокатів, лікарів майже зовсім не було, не згадуючи вже про інші стани. Але й серед тієї освіченої руської верстви народна свідомість була вельми слаба. В священичих родинах переважно ще говорено по-польськи, а між тими, що жили руським життям, не було ясного розуміння про нашу мову, літературу і народність, бо се проявлялося виразніше майже тільки поміж молодим поколінням під впливом «Вечерниць», «Мети» ітп. Однак і поміж старшим поколінням були свідомі «народовці», як згадані вже попередньо оо. Стефан Качала з Шельпак, Михайло Глинський з Нового Села, його брат Теофіл Глинський з Городниці (коло Городенки), Йосиф Заячківський з Лоп'янки, директор Василь Ільницький, з світських д-р Іван Борисикевич, власник Увисли, о. Іван Гушалевич і Микола Устиянович, Лев Трещаківський та кілька інших.

Се були переважно учасники з'їзду «руських учених» і всіх змагань

до відродин русинів з 1848 р., що остали ще під прапором Маркіяна Шашкевича. Денис Зубрицький, Я. Головацький, Б. Дідицький і А. Петрушевич звернули вже з Маркіянового шляху на Поґодинські об'єдинительні манівці, котрими почало йти «Слово», а Наумович намагався після своїх об'єдинительних заяв в 1866 р. внести сю Поґодинську пошесть в широкі верстви народні з підмогою славословій в «Науці», виписуваних Росії і російським державникам та слов'янофілам.

Тодішня руська суспільність розділювалася на два табори: Молоде покоління звалося «народовцями», бо підвалиною своїх змагань воно положило укр.-руську народну ідею, проголошену в Галичині спершу М. Шашкевичем і «Головною Руською Радою» в 1848 р., а відтак шестидесятниками на Україні. До молодих народовців пристали згадані вгорі народолюбці з 1848 року.

Другий табір творили т. зв. «старі», що опісля з'єдинилися в «Русской Раде» як т. зв. староруське сторонництво. Перших називали старі глумливо «вечерничниками», «метниками», «українофілами», а молоде покоління називало знов старих «словістами», «москвофілами», а крім того під впливом словні, занесеної з України, називано також одних — хахлами, других — кацапами. А що спори між одними і другими спершу оберталися в обсягу мови і правопису, а народовці змагали до плекання живої народної мови, а старі до твердого змосковщеного язика церковного, отже увійшли також в уживання назви «м'яких» і «твердих».

Здавалося спершу, що спір сей іде лише о «букви і правопис», однак перегодом виявилося, що причини його були далеко глибші, а цілі його далекосяглі. Проявлявся сей спір передовсім у тодішніх часописах, відтак в «Руській Бесіді», що управляла «Руським Народним Театром», а загострення дійшло там до такого ступня, що «старі» викинули «Руську Бесіду» з «Народного Дому». Коли ж тепер виділ «Руської Бесіди» готовиться до святкування 50-ліття сього товариства, то годилося б на основі протоколів і інших документів подати й про сю забуту справу історичну споминку.

Об'єдинительні змагання зазначилися зовсім виразно в «Галицько-руській Матиці», основаній для народної просвіти народолюбцями в 1848 році, однак Я. Головацький, що мав її першу в своїх руках, намагався із своїми однодумцями зробити з неї огнище «общерусского языка и литературы». Проти сих змагань проявився посеред самих членів товариства рішучий опір. Скликано в 1864, а відтак в 1865 р. загальні збори «Матиці», які вже давно не відбувалися, і на тих зборах молодий автор «Руської Граматики» проф. Михайло Осадця, Ст. Качала, Волод. Шашкевич, Клим-

к о в и ч і ін. рішучо обстоювали за народною мовою і правописом, ухваленими «зїздом руських учених». Однак прихильники Головацького мали більшість за собою, котра ухвалила все поручити виділові, а виділ «Матиці» очевидно дальше печатав «Науковый Сборник» змосковщеною мовою, подібно, як се було вже введено в кількох випусках т. зв. «Исторического Сборника», заповненого головно розвідками о. А. П е т р у ш е в и ч а.

Переголосовані на матичних зборах народовці не складали однак оружжя, а о. Ст. К а ч а л а вивів широко сей спір на стовпцях «Мети». Сим питанням про мову і правопис живо зацікавилися ми ще в тернопільській «Громаді», де мали нагоду лично стрічатися з о. Качалою. Сі справи обговорювано також часто опісля за наших академічних часів у львівській «Громаді», а для скріплення українсько-руської народної ідеї, котра тоді проявлялася у виді сього язиково-правописного спору, постановили ми розповсюджувати наші погляди поміж тодішньою освіченою верствою суспільности.

Для мене і моїх братів розкривалося поле для розповсюджування нашої народної ідеї на північнім Поділлю. Тут малощо непереривним пасмом розкинені були численні парафії в Тернопільщині, майже прямо сумежні з собою, а в части також в Збаражчині і Золочівщині, на котрих сиділи наші вуйки з родини Б і л и н с ь к и х або й дальші свояки.

Життя тодішнє священиків визначалося патріярхальною щиро-руською гостинністю. Чи то з нагоди празників, весіль, чи іменин і т. п. родинних случаїв зїжджалася численна сім'я неначе на яке віче, а така гостина тривала не раз два і три дні, на котрій збиралося часто 50-60 осіб свояків, а також поблизьких і дальших сусідів. Заїздили також з Тернополя і з поблизьких міст професори і урядники, часто також якийсь приватний офіціяліст, польський священик, і тим способом громадились численні збори. При таких зїздах за обідами і після того обговорювано родинні радощі, журби і потреби, а відтак звичайно переходила розмова на прилюдні справи, порушувані в руських, а також деколи й в польських часописах, і перемінювалася не раз в широкі розправи. В тих часах не було ще таких осередків народного життя, як нині напр. «Руські Бесіди» і інші товариства, в котрих при нагоді чи то загальних зборів, чи якогось народного святкування, концерту, вечерниць ітп. збирається руська освічена верства, а відтак і на зборах і на комерсах розправляє про народні справи. Народне життя в 60-их роках XIX, ст., оскільки воно проявлялося, було скуплене по руських священичих сім'ях, майже одиноких огнищах тодішньої руської освіченої верстви суспільности. Як нині, де тільки зійдеться двох-трьох русинів, починається зараз розмову про політику, хоч зчаста вони не мають до того потрібного під-

готовлення, так тоді звичайною темою празникових чи весільних розмов і розправ була або так звана «обрядовщина», обговорювана на широкі розміри в «Слові», або польсько-руський спір і полеміки з Яном Добжанським і його «Gazeto-ю Narodow-ою», а побіч того також язикове і правописне питання.

Вірні і живі картини тодішніх відносин і поглядів по священичих сім'ях зобразив мій брат Володимир у «Скошенім Цьвіті», котрий є одиноким в галицькім письменстві нашім твором, що живописує сю верству руської суспільности, а відносини серед нашого духовенства і його життя там зображене так багато має схожости з відносинами і життям духовенства на правобережній Україні в XIX ст., що таким мистецьким пером зобразив Нечуй-Левицький в «Причепі» або в «Старосвітських Батюшках і Матушках».

В 1867/8 році впроваджено в середніх школах в Галичині польську викладну мову, а що брат мій Володимир був тоді в 8-ій клясі і до іспиту зрілости був би приневолений з усіх предметів приготовлятися наново в польській мові (а іменно щодо наукової словні), отже тому перенісся він з Тернополя до II (німецької) гімназії у Львові, і ми протягом сього року жили тут разом. Не тільки на вакації, але й на Різдво і Великдень виїздив я під час університетських наук усе до Шляхтинець, до родичів, бо університетські ферії тривали звичайно коло 6 тижнів. Одначе в 1867/8 була строга зима і родичі відрадили нам пускатися в таку далеку дорогу зимою (бо тоді ще не було залізниці зі Львова до Тернополя). Прикро нам було тут у Львові на самої проводити велике рокове свято, і ми покористувались запросинами шваґра, о. Єроніма Левицького із Стриганець, щоб приїхати до нього на Різдво. З великою радістю ми вибралися в незнані досі для нас сторони і мали тут нагоду пізнати не тільки околицю, але й декого в тамошніх руських священиків. Наш шваґер любив гості і сам любив бувати в гостях, отже у нього мали ми нагоду пізнати зараз сусіда з Рошнева, о. Фльориянського, а на другий день Різдва санками по грубо замерзлім Дністрі помчали ми до сусідного Задарова, де був приходником о. Йосиф Кернякевич. Пп. Кернякевичі були заможні, бездітні і вельми гостинні люди, і тут пізнали ми їх вихованицю, що віддалася за укінченого богослова Порфірія Павлусевича, котрий виїхав відтак на студії до Відня і там проживав 4 роки.

Павлусевич писав до «Мети» (1865 р.) вельми займаві язикові замітки «Сліди кулішівки в XVII ст.» на основі літопису Самовидця, про «учебники для народних шкіл», вказуючи тут на язикову мішанину, незрозумілу для руських дітей, «Уваги при читанню нововиданої граматики Григорія Шашкевича» (бувшого радника в міністерстві просвіти, що займався побіч Василя Коваль-

ського також головно спорудженням руських учебників для народних шкіл), «З життя віденських русинів» і т. п., означених початковими буквами П. П.

Однак сей довший побут Павлусевича у Відні вплинув вельми некорисно на здоров'я його подруги, що проживала самотою у своїх опікунів у Задарові. Пані Павлусевичева була ще молоденька, вельми ніжна і чутлива та симпатична женщина, а на її гарнім личку малювалася журба і сумота, що довела її до мелянхолії і розпуки. Її нещасна доля дала моєму братові Володимирові тему до повісти «Скошений цьвіт» в котрій пані Павлусевичева (Мелянія) є якраз головною личністю, тим нещасним «скошеним цвітом». Опісля о. Кернякевич переселився з Задарова до Чернієва, і там склалася страшна подія. В часі коли обоє опікуни були в неділю на богослуженню в церкві, нещасна молода женщина положила в приступі розпуки бритвою кінець своєму безталанному життю.

Коли я з братом Володимиром і шваґром Левицьким прибули на другий день Різдва, себто на іменини о. Кернякевича до Задарова, зібралось там при сій нагоді доволі гостей. Між іншими був там також о. Бучацький (не тямлю вже з якої місцевости), котрого син виступав в руському театрі як артист-любитель. О. Кернякевич, а ще більше о. Бучацький належали до «твердих», особливо ж сей останній визначався в тім напрямі великим завзяттям.

Розпочались розмови спершу на тему обряду з величанням його великоліпности і церковно-слов'янської мови, котра, як вони говорили, творить для нашого народа поміст до «общерусского литературного языка», а з того перейшла розправа вельми гаряча і палка на наші правописні, язикові, літературні і народні питання. Станули тут проти себе два супротивні табори, я з моїм братом, тоді ще гімназіястом, а з другого боку священики, що тоді признавалися до «твердих» і одушевлялись «великою слов'янською державою» і багатою, готовою літературою. Тоді вже Б. А. Дідицький і Я. Головацький почали «приноровлювати» нашу мову до «общерусского литературного языка», пропускаючи в т. зв. приводом Михайла Максимовича, т. зв. дашки над **о** і **е**, бо, як звичайно говорили, буква не змокне, ані не змерзне, а крім того «ублагороднювати» нашу словню висловами, зачерпненими із російського словаря Шмідта, на основі котрого Дідицький видав навіть такий підручний словарець.

Особливо о. Бучацький заявився гарячим прихильником московщини, «чистого восточного обряда» і поклонником білокаменної Матушки. Одначе його і його союзників виводи ставали певним доказом, що боронив того, чого дійсно не знав, що не виходило з внутрішнього переконання і не було здобуте дослідами і наукою, а тілько вмовлене тодішнім уже москвофільським напрямом «Слова» і

т. п. видань. Тимчасом ми оба, хоч були вельми молоді, мали для піддержки наших поглядів живі докази, добуті з історичного і письменського розвитку нашого народу, які перейшли у нас у внутрішнє наше переконання, і тому боронили ми нашої ідеї з великим одушевленням, так що й «тверді» наші противники м'якли і запевняли, що вони не є противниками самостійного розвитку нашого народу, вважаючи «возсоєдиненіє» його із стомільйоновим народом московським побідою слов'янства.

Шваґер наш о. Є. Левицький, як співак і великий любитель музики, стояв менше більше по середині між обидвома супротивними таборами, хоч знайомства з давнім товаришем з богословських часів о. Іваном Гушалевичем (тоді вже також прихильником об'єдинительної ідеї), з Б. А. Дідицьким і Николаєм Лісикевичем, помічником Дідицького, втягали його в круг думок, поглядів і бажань тодішних «Словістів». Очевидно з почину Дідицького, котрого я знав лично, бо від нього діставав до читання твори Гоголя, Пушкіна і т. п., предкладав мені шваґер, щоб я перенісся на одеський університет, і обіцював мені значну російську стипендію, а відтак добру посаду учительську в Росії. Однак я не дався заманити сими обіцянками і не хотів піти дорогою тих професорів-русинів, що перед трьома роками, тоді при посередництві Дідицького і Лебединцева, переселилися до Росії і помагали там вводити обрусительну систему. Я волів вдоволитися покищо посадою заступника учителя, щоб тут трудитись для свого народу.

З Задарова вернули ми до Львова з тим вдоволенням, що не посоромились перед старшими людьми виступити сміло в обороні нашої народної ідеї, а подібно поступали також наші товариші-громадяни в різних сторонах краю при таких нагодах, і тим способом ідея руських народовців здобувала собі помалу прихильників також в кругах старшої інтеліґенції.

Львівська «Громада» вже по двох роках свого єствования зуміла з'єднити в своїм огнищі не тілько всю народолюбну молодіж академічну і нав'язати взаємини з позальвівськими «Громадами», але також приєднати старших народовців і згуртувати коло осередка, яким була тоді «Правда». Одначе палка і жива молодіж не хотіла вдоволятися лише такою роботою «потай миру», але рвалася до прилюдної вияви своєї діяльности. Розходилося о се, щоб не тільки дбати о розбудження і освідомлення руської освіченої верстви, до чого причинялася чимало «Правда», але й о розбудження та освідомлення ширших верств народних. «Галицько-руська Матиця», покликана до того руськими народолюбцями 48-их років, зійшла на об'єдинительні манівці і обумерла для руського народу. Треба було подумати про засновини окремого товариства для такої роботи.

Спершу виринула була в нашій «Громаді» думка заснувати «Академічну Читальню», котра могла б хоч вчасті приняти на себе згадану вгорі задачу, бо тоді ще не було закону про товариства. Отже вже протягом 1866 і 1867 рр. на громадських сходинах обговорювано потребу такої Читальні, укладано начерк статута, ведено над ним широкі розправи і тим способом положено почини до засновин т о в а р и с т в а «П р о с в і т а», введеного в життя 8 грудня 1868 року.

Але поки дійшло до сього, бажала наша «Г р о м а д а», почуваючи вже в собі доволі сили, виявити себе перед світом якимсь прилюдним народним обходом. Такою нагодою вважали ми роковини Тарасової смерти і постановили се народне свято обійти першими, коли не помиляюсь, в Галичині деклямаційно-музикальними вечерницями.

Але якжеж слабо бив ще тоді живчик нашого народного життя, як мало було ще сил до прилюдної вияви свого єствования, як трудно було ще устроїти у Львові деклямаційно-музикальні вечерниці! Старшої інтеліґенції, перенятої українсько-народною ідеєю, було вельми мало, а також світської академ. молодежі було тоді ще дуже небагато. Одиноким товариством руським прилюдним, коло котрого скуплялося народне життя, була «Руська Бесіда», 1861 р. заснована для плекання товариського життя і опіки над «Руськ. народним театром», уміщена в трьох невеличких кімнатах на першім поверсі «Народного Дому», лівобіч великої залі, поки її звідтам не викинув «Совет Народного Дома» і не помістив там «Русского Касина». Се годилося б також з нагоди 50-літнього її ювілею оповістити на основі протоколів і інших документів «Руської Бесіди», поміщеної тепер в домі «Просвіти».

Не було отже ще ні «Просвіти», ні «Товариства ім. Шевченка», ані якогонебудь музичного чи співацького товариства. Та й наша музична творчість була тоді ще у сповиточку. Поза дрібними творами священиків Петра Любовича, Вербицького, Лаврівського не було нічого іншого. Однак при всіх тих недостачах рішилася наша «Г р о м а д а» в 1868 році спробувати своїх сил прилюдним святкуванням Тарасових роковин.

Середню кімнату «Руської Бесіди» (найбільшу), що могла помістити яких 50 людей, прибрали ми, як могли, бесідників достарчила сама «Г р о м а д а» (вступне слово виголосив Л. Лукашевич, прощальну промову Володимир Ганкевич), декляматорів доставила також Громада, особливо ж знаменито деклямував з великим зрозумінням Шевченкову Наймичку Євген Курилович (опісля нотар), з усіх сторін краю наспіли привітні письма і телеграми, алеж найтруднішою була справа з музикальною частю. Для фортепіяну роз-

добули ми Безуглова «Марш на смерть Т. Шевченка», котрий відограла панна Сосновська (коли добре тямлю), але розходилося ще о вокальні твори, відповідні до свята.

Під ту пору проживав у Липську на музичних студіях нинішній наш мистець Микола Лисенко, з котрим я був познайомився, коли він в 1867 р. переїздив з Києва через Львів за границю. Ось до нього звернувся я з просьбою, щоб для нас скомпонував Шевченків «Заповіт». Один з громадян, знайомий з о. Михайлом Вербицьким, котрий тоді чимало трудився на полі музики, особливо для «Руcько-народного театру», звернувся з такою самою просьбою до нього, і тим способом на Шевченкові роковини дістали ми на одну тему дві композиції, а приготовленням до виконання сих творів занявся цілою душею Володимир Ясеницький (нині вислужений радник вищ. кр. суду і адвокат в Чернівцях). Як небудь у нас в Галичині більше спопуляризована композиція М. Вербицького, в котрій перші куплети, поетичні бажання поета, повірив композитор баритонові, за яким відтак виступає хор, однак твір М. Лисенка, в котрім він сольову партію повірив тенорові, виявила вже тоді незвичайний і великий талант нашого митця і дала неперечно почин до того, що він Тарасовій пісні додав ще орлиних крил своїми композиціями та тим способом причинився до того одушевлення щиро народною поезією і музикою, яке захопило вельми широкі верстви нашого народу. В Лисенковім творі співає тенор не тільки вступну партію «як умру, то поховайте», але, як пише тодішній рецензент пок. Теодор Леонтович в «Правді» (1868, стор. 96), «останних чотири верші співає у Лисенка знов тенор, віддаючий вірно мировий і гаснучий голос розстаючогося півця».

«Утвір Лисенка, — пише Т. Леонтович, — відличається ще тим, що його спів то правдива питома українська мелодія, уносяча нас в ті далекі, а серцю такі близькі сторони, де вона зродилася; відличається вона тим, що віддаючи фарби, які словесні звуки півця в його серце вклали, в музичній формі, лишає за собою старі стереотипні, а творить нові музичні форми, передуючи в новій фазі, в яку тепер музика вступає».

Наша просьба, звернена отже до М. Лисенка о композицію на тему Тарасового «Заповіту», була неперечно понукою, що наш мистець у своїй творчості надав Шевченковому «Кобзареві» музичну форму та причинився тим до ще більшого розповсюдження Тарасових творів в сій новій формі, яка захоплює не тільки серце, але також ухо величними звуками української мелодії.

Хто був свідком і учасником Тарасових роковин перед 43-ма роками в «Руській Бесіді» у Львові і затямив се одушевлення, з яким

ми розходилися з того народного свята, а глянув на свято п'ятдесятиліття смерти нашого Генія, уявить собі наш національно-культурний розріст, розвиток і поступ на кожнім полі нашого народного життя, який стає при всіх невзгодинах наглядним доказом невмиручої сили українсько-руського народу.

22. ПЕРША МОЯ ЛИЧНА СТРІЧА З П. КУЛІШЕМ

В квітню 1869 р. звернувся я до д. Лисенка, що проживав тоді на музичних студіях у Липську, з просьбою о поміч в спорудженню Руської Читанки для вищих гімназійних кляс (гл. Спомини ч. I, стор. 157, 169). Сею дорогою війшов я в переписку з П. Кулішем, що проживав тоді в Празі (займався перекладом св. Письма), і з того часу ми почали листуватися. Головним предметом сеї переписки були ради і поради щодо вибору і укладу творів з укр.-рус. письменства в «Руській Читанці». На основі тих указок впорядкував я і доповнив вибрані виїмки укр.-руськ. народної словесности і з творів українських, галицьких і буковинських письменників. Однак хоч П. Куліш подав у своїх листах до мене стільки цінних і влучних заміток про наше письменство, все ж таки гарячо бажав я лично пізнати того, що тоді кермував українським рухом, а також галицьким русинам пособляв в народнім і письменськім розвитку. Я і мої брати бажали в личній стрічі і розмові з уст сього провідника українства почути те, чого не можна висловити листами, одушевитися до народної роботи, одержати з уст найвизначнішого провідника України-Руси указки про основи і напрями народної роботи. Отсі бажання висловлював я в листах писаних до П. Куліша в Прагу, і наше бажання не остало без успіху. Склалося так, що замість вертати з Праги через Варшаву на хутір Мотронівку, випало Кулішеві їхати домів на Броди. Тимто закликав він мене спершу приїхати у Перемишль, а відтак у Золочів, але наостанку рішився їхати на Підволочиська. (Залізниця йшла тоді ще тільки до Золочева). По дорозі задержався Куліш у Тернополі і наспів там на сам ярмарок св. Анни 26 липня. Під сю пору були всі заїздні доми такі переповнені, що він не найшов ні одної кімнати, де б можна було переночувати, і всю ніч просидів у касині.

Дня 27 липня вибрався Куліш з Тернополя і наспів досвіта до Шляхтинець в таку пору, коли я і мої брати, Осип і Володимир, ще спали, а тільки родичі наші порались уже коло господарства. Жидок, що привіз Куліша до Шляхтинець, заїхав до корчми, що стоїть там ще й сьогодні понижу приходства при дорозі. Моторошно зробилось Кулішеві в такім заїзді, і звідтам написав карточку до мене з прось-

бою, щоб його звідтам визволити. Отець мій, діставши сю картку, розбудив мене, а одягнувшись чим скорше, поспішив я до дорогого і так гарячо вижиданого гостя. Однак не застав уже його в корчмі, бо він тимчасом перенісся через дорогу до сусідного господаря Павла Киселя. Сей відступив йому світлицю, і тут повітав я сердечно Куліша, що забирався обмитись з подорожного пороху та передягнутись. Але я забрав його звідсіль на приходство, де тимчасом схопились із сну мої брати і так уже вся наша сім'я могла повітати рідкого гостя на приходстві. Ми примістили гостя в окремій кімнаті за світлицею, з вікном зверненим до саду і виглядом на кількасотлітній кислатий ясень (перед кількома роками на превеликий жаль — зрубаний) а з-поза саду розкривався вигляд на ставок з туркотливим млином і на громаду старезних сосон за ставом на пригірку (також уже на жаль вирубаних). Ми просили гостя, щоб відпочав тут після безсонної ночі і трудної подорожі, однак опинившись серед такої сільської ідилі, не схотів Куліш теряти часу на відпочинок, а відсвіжившись троха, вийшов під каштани перед хатою, що широко розложили свої віти, поспускавши їх до самої землі (тепер сі два каштани також здорово підчімхані). Тут засів Куліш побіч мого вітця посеред нас трьох, а за сніданням, котре мама зараз подала, розвелась сердечна і широка гутірка.

Куліш очарував нас усіх зараз на перший погляд. Тоді якраз добігало йому 50 літ життя. Його красива, більш як середнього росту стать, все троха похилена, очевидно під впливом письменської праці, його миле, принадне лице з високим чолом, бистрим зором і легко звисаючим козацьким вусом, його милозвучна, сердечна, тепла і привітлива мова здобули відразу для нього всі наші серця, ми почулися собі зовсім рідними.

Куліш оповів, як то він, не найшовши в Тернополі в ніякім заїзді кімнатки для нічлігу, був приневолений цілу ніч просидіти в касині, що тоді було в домі Пунчерта (над колишньою книгарнею Чілліка), і приглядатись польським панам-«картьожникам», як вони програвали в газардову гру своє майно подібно, як се бувало в Києві «на контрактах». У нас кажуть «картярі», — замітив я, а Куліш, витягнувши записник, сказав: «Ось, бачте, яке гарне слово!» і записав собі. Відтак почав розмову таки зараз про страшну корчму, до котрої завіз його тернопільський жидок, і натякнув, що вона нагадує йому стару корчму з Міцкєвічевого «Пана Тадея».

Поснідавши і погуторивши з нами і з родичами нашими, забажав Куліш переглянути приготовлений мною рукопис «Ч и т а н к и». Родичі пішли до господарства, а я з Кулішем до його кімнати і там подав я йому свою роботу. Була се здоровенна скирта паперу, обчислена на 80 печатних листів, до вибору, записаного виїмками з

усної словесности народної, з українських, галицьких і буковинських письменників, з поглядом на усну словесність і з життєписами письменників на основі Кулішевого накидку (напечатаного в цілості доперва 1912 року в «Руслані» в чч. 3-8, бо в «Читанці» подано його із значними пропусками) і його заміток, поданих в його листах. До обіду переглянув Куліш більшу частину рукопису, велів собі не одно прочитати, робив до того замітки і продиктував ще деякі доповнення або поправки до життєписів письменників.

Після обіду, за котрим зібралась коло високого гостя знов уся наша сім'я шляхтинецька, проходжувавсь Куліш по саду, любуючись гарними овочевими деревами, пасікою і крислатим ясенем, а відтак пішов оглядати старовинну муровану церкву біля приходства, окружену кількасотлітними липами і берестами.

Невеличка се церковця, що може помістити ледво 100 людей (опісля перед кільканадцяти роками наслідник мого вітця продовжив її трохи в західній бік, через що вона втратила первісний вид), доволі низька, але зате мури двометрової грубости. Сьогодні рідко де можна подибати такої будови церкву, а після переказу стоїть вона вже більш трьох сотень літ, на що вказують також старенезні около неї дерева. Замітного в ній нічого нема, бо старовинні образи зробили місце не конче ліпшим новітньої кисти. Під церквою на весь її простір находиться вигідно і кріпко склеплений погреб, з котрого половина відділена на гробовець бувшого власника Шляхтинець Бонковського. Оглянувши пильно все, замітив Куліш, що із стилю, котрий він назвав варязьким, можна напевно здогадуватись, що церква стоїть яких три сотні літ.

Вернувши з церкви, засів Куліш зо мною знов над рукописом Читанки, щоб переглянути і обговорити дальші частини, і над тим проминуло нам споро часу, коли мама попросила на підвечірок. Знов зібралась уся наша сім'я з достойним гостем, що почувався вже наче у себе дома. Під розложистими каштанами засів Куліш, побіч нього наш отець з люлькою на довгім цибусі і ми, всі три брати, щоб наслухувати кожному його розумному слову. Мама подала приготовлену каву, і тепер завелась знов сімейна гутірка з нашим гостем. Жаль, що тоді не знали ще люди фотографічних, т. зв. Momentaufnahmen, а то цікаво було б потомности передати таку хвилю з життя Куліша, де він серед чудової сільської природи (сьогодні вже зовсім обчімханої поновітньому) опинився між галицькими земляками, котрі його так високо цінили і поважали. А хвиля ся зробила неперечно велике враження на Куліша, і в поетичнім настрою нагадав він для порівняння з сею хвилею уривок з ідилі німецького поета Voss-a, «Luise». Ріжниця тільки в тім, що в німецькій ідилі мова про протестантського пастора, що в родиннім кружку під широколистими

липами обходив уродини своєї доньки, а тут під віковими каштанами вітали ми дорогого гостя з України.

Утомлений безсонною ніччю і цілоденною з перестанками працею над моїм рукописом «Ч и т а н к и», пішов Куліш скоро на супочинок, щоб вранці встати і вибратися в дальшу дорогу на Підволочиська. Вранці проснувшися, покликав мене ще до своєї кімнати, і тут ми ще переглянули виїмки з галицьких і буковинських письменників (особливо багато велів собі прочитати з творів М. Шашкевича - про «Р у с л а н о в і п с а л ь м и» замітив, що більше в них реторики, як поезії), а поснідавши, приготовлявся до виїзду в Тернопіль. Як радісна була для моїх родичів і для нас трьох братів ся перша стріча з Кулішем і його коротка гостина в Шляхтинцях, так з жалем прощали високого гостя мої родичі, неначе в причуванню, що більше в життю не доведеться їм знов його у себе вітати. Ми ж усі три, очаровані в наших молодечих поривах його цілою вдачею, не могли так скоро з ним розлучитися і проводили його до Тернополя.

Коло 10-ої години вранці виїхали ми із Шляхтинець. День був чудовий, на голубім небі ані хмарочки. Дорога вела поміж ниви, що були неначе застелені ріжноцвітними килимами, то золотавими пшеничними, то половими житніми, то яснозеленими вівсяними або білими як сніг гречаними, від котрих долітав душний запах меду. Мабуть під тим враженням зложив мій покійний брат Володимир поетичний уривок, записаний ним на однім листі брата Йосифа:

«Поля мої широкії, хвилясті, квітчасті,
Пшеничкою та житами — колосисті, золотисті,
Муравою мережані, шляхами повиті
Голубим небом соняшним — як рай тихий криті».

В Тернополі замовили ми для Куліша місце в поштовім возі до Підволочиськ, а до від'їзду ще поступили на часинку до цукерні Енгельфельда (давно вже там нема) і тут ще погуторили трохи з собою. Нам жаль було розставатися з тим, що вказував нам своїм великим знанням і досвідом дорогу і способи народної роботи, до котрої у нас тількищо підростали крила, до котрої більш було у нас охоти і доброї волі, як умілости. Була се важка для нас хвиля, в котрій ми мали розпрощатися і може більше в життю не зустрінутися з тим, що нас своїм животворним словом надхнув і загрів до народолюбивої роботи. З важким серцем розпрощалися ми сердечно з Кулішем, коли наспіла хвиля його від'їзду, а наш гість промовив ще на прощання: «Прощавайте, мої дорогі барвіночки, підростайте та трудіться для добра безталанної

України!» Ми ж просили не забувати нас і не відказувати помічної руки нашій Галичині і нашим щирим, хоч ще таким недоладним, молодечим змаганням на народній ниві.

Лична зустріч з Кулішем і його побит, хоч такий короткий, в Шляхтинцях зробили на нас незвичайне враження, тим більше, що недовго перед тим Куліш волів зректися свого визначного і вигідного урядового становища у Варшаві, як відцуратися своїх поглядів та кинути анатему на роботу русинів-народовців в Галичині, з котрими він листувався і став їх духовим і народним провідником. («Правда», 1867 р. чч. 9. додат. до ч. 14, 21-23). Враження личної стрічі з Кулішем остало таке живе у моїй тямці, що образ сеї хвилі стоїть до нині живо перед моїми очима, неначе б се відбулося вчора або перед тижнем.

З тої хвилі нав'язалися поміж мною і Кулішем справдешні дружні взаємини, а хоч інколи набігла серед тих взаємин яка хмаринка непорозуміння, то вона скоро розплилася і я витривав помимо хитання Куліша то в один, то в другий бік до 1891 року, коли у мене збільшилась робота до перемоги, а старечі літа Куліша спонукали його обмежитись на себе і свою дружину. Так мимохіть з обох боків перервалась між нами переписка.

Всі дотеперішні оцінки життя, письменської і наукової діяльности і громадянських заслуг Куліша були або односторонні, або неповні. До основної оцінки його значення для України-Руси не зібрано ще всього матеріялу. Видання його творів заходами п. Романчука обіймає лише українські писання і то не всі (бож ще не видано всіх його перекладів Шекспіра), а видання Ганни Барвінок, споруджене Каманіном, також недокінчене. Треба б ще зібрати разом його писання і численні, розсипані по всяких видавництвах московські твори, розвідки і статті. Його широка переписка також ще не вся напечатана. Так напр. відомо мені, що проф. Пулюй в Празі має широку з ним переписку (свою і Кулішеву). Імовірно в музею Кулішевім коло Борзни єсть чимало листів, писаних до нього всякими людьми (щоб лише не погризли миші, як справедливо побоюється Федір Коломийченко в 26 ч. «Неділі» з 1912, задля байдужости земляків). От тоді доперва можна буде основно, безсторонньо і справедливо оцінити заслуги Куліша для України-Руси.

23. МОЄ ПОДРУЖЖЯ. ІМЕНУВАННЯ СТАРШИМ УЧИТЕЛЕМ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ В ТЕРНОПОЛІ. УСТРІЙ УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ І МОЯ ДІЯЛЬНІСТЬ НА НОВІМ СТАНОВИЩІ.

Рік 1869 був для мене пам'ятний не тільки з першої личної стрічі з П. Кулішем, але й в родиннім життю. Управником дібр гр. Альфреда Борковського в Шляхтинцях був Роман Шумпетер (родина захожа з Чехії), жонатий з Юліянною з Білинських (дрібних дідичів з Мерлави з Чортківщині). Управу шляхтеницьких дібр обняв Роман Шумпетер весною 1862 р., коли я був в V кл. гімн., а познайомившися з моїми родичами, зжився з ними. Одні у других бували часто гістьми, а ми, три брати, радо також товаришували з дітьми Шумпетрів донькою Зонею і сином Ясем. В слідуючім році умістили родичі нас трьох на станції у пп. Ричаків в Тернополі, котрі удержували також женський приватний конвікт. За обідом збиралися ми і ще три інші ученики (браття Даєвські) разом з конвіктовими панночками, і се мішане товариство впливало благородно на наше поведення. Тоді то вперше відозвалося у мене плятонічне почування до панни Зосі, про що крім мене ніхто більше не знав. Ся плятонічна любов вплинула вельми додатно не тільки на моє поведення, але й на пильність в науках. Хоч як далекою, недосяжною мрією могло тоді видаватися здійснення мого почування, однак я змагав з того часу з усею пильністю і запопадливістю до того, щоб покінчити добре науки, здобути собі певне становище в суспільності і показатися достойним руки нашої сусідки, з котрою зустрічались ми в Шляхтинцях з нагоди Різдва, Великодня, Зелених свят і вакацій. Після скінчення філософічних наук і осягнення становища заступника учителя в Бережанах, коли вже я там по однорічній службі здобув собі добру славу в дирекції і Раді шк. кр., відкрив я у вересні 1869 р. панні Зоні і її родичам свої почування і наміри і найшов у них на се повну згоду. Думав я ще на один рік поїхати до Відня (на що мій отець обіцяв дати удержання), щоб там зложити гімназійний іспит з історії й географії, однак будучий мій тесть не згоджувався на се, і вже 24 липня 1870 р. одружився я з п. Зонею. Сим способом станув я у мети молодечих моїх мрій і родинного щастя.

Ми чулися тим щасливішими, що здавна пізналися і зжили з собою, а колесо щастя котилося дальше після нашого бажання, бо 29 серпня 1871 р. іменувало мене міністерство просвіти тимчасовим старшим учителем учительської семінарії в Тернополі з річною платою 1000 зр. і п'ятиліттями по 100 зр. (гімназ. професори мали тоді річну плату 835 зр.) З кінцем вересня перенісся я до сього міста, котре було неначе другим моїм родинним місцем, а тим милішим для молодого подружжя, що ми жили під боком наших родичів,

одних і других, і в сусідстві з численною нашою ближчою і дальшою родиною. Бог поблагословив нас в Тернополі двома діточками, Володимиром (28 лютого 1872 р.) і Ольгою (30 квітня 1874 р.). Наше життя плило тут супокійно, неначе супокійна подільська ріка, а до того і мої службові відносини були вельми добрі. Тут отже серед щасливого родинного життя розкрилося для мене широке поле передовсім педагогічної і наукової праці (бо я забрався дуже пильно до зложення учительського іспиту гімназійного), а також до роботи на нашій народній ниві, котра тут, в Тернопілі, лежала тоді зовсім облогом.

СПОМИНИ
(Уривки)

Софія Русова

Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що постала наслідком нашої великої втрати. Та й матеріяльні умови починали турбувати нас. Досі ми жили, як на небі, все мали і ніколи, здається, і не прокидалася в мене думка, звідки ж це все в нас. Тепер почалися безконечні наради мого брата з сестрою в грошевих справах: білі коні вирішено продати, помешкання взяти менше і т. і.

У мене з сестрою були інші розмови — як жити, щоб був зміст у житті і духовний і громадський. Вирішили відкрити школу: вона завше корисна, вона може зігріти осиротілу душу, бо нема нічого лагіднішого, як діти. Але тут постала одна перешкода. Моя сестра не мала жадних дипломів, — вона вчилася вдома. Я мала право відкрити школу на підставі мого атестату, але моя сестра не могла вчити в школі, треба було мати свідоцтво на «народню вчительку». Сестра зараз же зважилася, що вона підготується до іспиту. Була весна, ми склали всі речі в одну кімнату і поїхали до Петербурґу порадитися з найкращими педагогами, придивитися до деяких кращих шкіл. Накупили там педагогічних книжок, підручників і повернулись у свою улюблену Алешню та й засіли за роботу. Боже, як ми читали, як ми вбирали в себе всі ці думки, методи Пестальоцці, Руссо, Дістервеґа, Фребеля.

Саме цього літа гостювала в нас Ольга Петрівна Кашкіна, вона де в чому допомагала сестрі готуватися до іспиту. Як нам обом страшно було, щиро хотілося нам якнайкраще підготовитись! І саме в той час одержали ми від тітки Наталі лист із спочуттям нашому горю, і в якому вона між іншим пропонувала мені вступити до петербурзької консерваторії — у неї були там зв'язки, а що я мала

здібності, то чи не присвятила б я себе музиці. Музика... консерваторія... — самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортепіян, опанувати ним цілком — яка спокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? Чи не треба спочатку для них послужити! Сестра залишила мені самій розв'язувати це питання, і... я одмовилась од блискучої мрії, подякувавши тітці, що згадала про мене. Долю свою вирішила я тоді, зреклася мистецтва, взялась за школу. Скільки разів пізніше я каялася в цьому рішенні, коли буденна педагогічна праця мене не задовольняла. Скільки разів я залишала її, шукала задоволення в літературній роботі, але для цього мені не вистачало здібностів, а життя знову й знову в різних обставинах кликало мене до цієї самої «педагогіки». Я в ній теж шукала постійно чогось мистецького, творчого, ухиляючись од усякої традиційности, формалізму: все, чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів; чи то була географія, чи французька мова, — я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку, і малих по дитячих садках, і дорослих на вечірніх курсах недільних шкіл. Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може в цьому були й мої помилки, і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення — от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення й задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом із ними переживала хвилювання тої чи іншої гри.

Вирішили ми почати з дитячого садка. Тоді тих садків не було ніде, лише в Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий садок у Києві. Коли я подала моє прохання тодішньому попечителеві шкільної округи старому Антоновичу, він з недовір'ям похитав головою. «Ви самі ще дитина», сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню постать, «хто ж Вам довірить дітей?» Але все ж таки дав свій дозвіл. Сестра витримала іспит. Як вона його боялась уперше на людях виявляти свої знання в 26 літ! У неї було кволе серце, і їй дорого коштувало це хвилювання...

Вкінці липня ми приїхали до Києва, найняли помешкання, дві кімнати для дитячого садка — клас і заля, і дві кімнати для нас особисто. Внизу під нами мешкали якісь семинаристи, і один із них вечорами так голосно ревів — співав басом, що ми йому тупали ногами згори, тоді він замовкав. Пізніше ми познайомилися з ними — це були брати Василевські, Сидір та Феофан, про яких буде мова далі. Зважились відкривати дитячий садок 1-го вересня. А тим часом у нас сталося нове горе: тут-таки у нашому мешканні вмирала братова жінка Ольга, від сухот. Її двоє діток були під нашим поглядом,

а коло хворої були її сестра Катя, що тількищо повернулася з Каїру, де помер Міша, і мій брат, що давно кохав цю жінку.

Тяжко було дивитись, як безнадійно згасала молода гарна жінка, а коло неї її чоловік уже кохав її сестру; він утомився від постійних романічних пригод своєї Ольги, вона не дала йому родинного щастя, і він шукав його коло простої молоденької сестри її Каті, що зараз по смерті Ольги (в Пізі) і стала його жінкою на все життя. Діти Ольжині стали на деякий час зовсім наче нашими дітьми. Дві гарненькі дівчини — Оля й Зіна. І навіть, коли молода мачуха забрала їх до себе, до їх батька, вони залишилися душею нашими. Менша Зіна мала лише 4 роки, старша Оля — 6. Для неї вже зовсім підходив дитячий садок. Вона була гарненька, з темнорусим волоссям, очима як фіялочки і чудовими брівками і віями. Зіна була злотоголова дитинка з великими ясними, як небо блакитними очима, і трохи зрослими бровами. Вона не брала активної участи в дитячому садку, але що сестри звикли бути нерозлучно разом, то Зіні дозволялося сидіти коло Олі та брати участь у рухавках і вільних іграх дітей. Скоро в нас набралося коло 20 дітей, між ними багато було дітей професорів — Сара і Адам Хржонщевські, що перебували весь час існування дитячого садка, Маня й Людя Старицькі. Мані теж було коло 6 років, але вона була така велика на зріст, що була вища за всіх дітей. Вона любила збирати коло себе дітей і оповідати їм по-українськи казки, та такі страшні, що діти аж очі витріщали. Ми їй забороняли лякати дітей, але розказуючи, вона захоплювалась, і страшні примари мимо її волі виростали в її творчій фантазії.

Садок ішов добре. З дітьми ми поралися до 2-ої години, потім прохідка з Олею і Зіною, обід, підготовка до другого дня, що забирала час до пізньої ночі. Ми цілком увійшли в працю і в догляд за нашими племянницями. Ніколи було й знайомих одвідати. Але через Старицьких ми вже познайомилися з Лисенком, що цікавив нас як музика. Я ще так журилась за татком, що мені не хотілося нікуди виходити. Орлов мене покинув, оженився, Цєхановецький був у Харкові, і ми з сестрою були цілком самітні, віддані нашій праці. Тільки інколи одвідував нас Цвітковський, оглядав наш садок, давав поради, та часом приходили Старицькі, а сестра ходила до них.

На другий 1872 р. ми взяли більше помешкання з великою залею, навпроти театру в домі Марковських, з якими ми давно вже були знайомі ще через Машу Риза. Ми зайняли бельетаж із балконом, а внизу влаштувався мій брат із своєю жінкою і маленькою дитиною Любою. Через те, що в них було тісно, Оля й Зіна нам на радість іще залишались у нас. Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство. Не велике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі, але які то все ви-

датні люди були в цій так званій пізніше Старій Громаді, — і на полі науки, і на полі мистецтва.

Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, організатора Південно-західнього відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом — тип організатора, який добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданости Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору. Але це давалося йому не легко. Як часто ці перешкоди викликали навіть сердечні напади в нього! Від хвороби серця й помер цей велетень української етнографії. Сім томів праць Експедиції в Півд.-Захід. Край, зложені почасти ним самим, почасти під його редакцією. Правда, останні томи виходили вже під редакцією Костомарова та інш. Хвороба не дозволяла Павлу Платоновичу працювати, але він і лежачи хворий у ліжку не переставав турбуватися за це видання.

Михайло Петрович Старицький, високий, чорнявий, з українськими вусами і оксамитовими темними очима, з широким усміхом. Коли він усміхався, то сміялося все його обличчя, жмурились великі очі, і все обличчя набирало виразу тонкої жартовливости. Великими руками він повсякчас гладив свої вуса. Під час нашого знайомства він уже виступив як видатний перекладач: вийшли деякі його переклади казок Андерсена, його чудові сербські пісні. В цій людині було так багато шляхетного, він думками підносився над усім буденним, літературні інтереси панували в нього над усіма іншими. Він мріяв перекладами збагатити нашу вбогу на той час літературу, але йому бракувало слів, виразів, і він мусив витворювати, беручи народні корені і додаючи до них ті чи інші паростки, та вишукував у багатій скарбниці народньої мови відповідні вирази. Він перекладав Лермонтова, Пушкіна, Гоголя, Некрасова. На нього нападалися за його інший раз штучну мову, сміялись із його «кування» слів, але без його праці ми ще довший час сиділи б на самій етнографічній мові. Житецький, майстер нашої наукової філології, інший раз аж за голову брався від «нових» слів Старицького, але ці слова набирали сили звичаю і почали вживатись найбільшими ригористами-філологами. Від поезії Мих. Петр. перейшов до перекладів і переробок драматичних творів, і коли виступив для виконання своєї високо-національної ролі наш театр, то першими п'єсами його нового репертуару були п'єси Старицького й Кропивницького. Багато з цього виходило непорозумінь, деякі українські письменники сварилися з Мих. Петр.

за спільні теми, обвинувачували його в літературних «плагіятах» (Глібов, Литвинова, Александров), але це були тільки звичайні, на жаль, суперечки між українцями. Одначе можна сказати — де б не брав Старицький свої теми, свої драматичні колізії, він завше перетворював на свій лад з більшою психологічною тонкістю. Напр., порівняймо п'єсу «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького і «Не судилось» Старицького.

Межи Михайлом Петровичем та моєю сестрою відразу постала велика приязнь, яка щодалі ставала глибшою. Обоє мали ту саму хворобу — ваду серця, обоє ставились проте до всього здоров'я досить неуважно і ішли назустріч життю, віддаючи йому всі свої найліпші сили й здібності. Скільки бувало між ними балачок на соціяльні та національні теми! Скільки своїх творів читав Мих. Петров. у рукописах! І коли переслідування українського слова доходили вже до найвищого ступеня, — коли київського цензора не можна вже було задобрити жадними тортами, які періодично презентував йому Старицький, тоді Мих. Петр. у розпачі приходив до моєї сестри, виливав своє обурення і просив поради. Такий невинний водевіль Старицького, як «Ковбаса та чарка, то минеться й сварка», щасливо перейшов через усі перешкоди київської цензури лише завдяки тому, що моя сестра підписала під ним своє неукраїнське прізвище Ліндфорс. Пам'ятаю, яка це в нас була радість, що таки вдалося одурити цензора і придбати ще один малесенький водевіль. Пам'ятаю, як у нас, у нашому помешканню читав, у невеличкому гуртку, сам автор оповідання «Не можна бабі Парасці...» Нечуй-Левицький, і як ми довго переховували цей твір українського гумору, боячись віддати його в пазурі цензора. Тяжкий був час, але час повний краси українського романтизму, коли кожний літературний твір справді ставав цінним придбанням, доказом нашого культурного, національного поступу, заради якого всі наші романтики, тогочасні діячі готові були терпіти всякі переслідування.*

Поруч із Старицьким стоїть у моїх споминах незмінний його співробітник і перший наш талановитий музика і композитор Микола Вітальович Лисенко. Він тоді тількищо повернувся з Ляйпціґу, де блискуче скінчив консерваторію, і відразу весь віддався збиранню та гармонізації українських пісень. Він уже був одружений з красунею Ольгою Олександрівною О'Коннор. Це була типова українка, ма-

---

* Коли почався з таким успіхом український театр у складі першої артистичної групи (Кропивницький, Садовський, Заньковецька, Саксаганський, Тобілевич), Мих. Петр. не пожалів віддати на організацію цієї трупи все своє майно, дарма що в нього була родиина четверо дітей, жінка, дарма що сам він був повсякчас під загрозою смерти, бо вся ця праця з організацією театру та режисерство спричиняла чнмало дуже небезпечних для нього хвилювань. [Прим. автора]

ленька, стрункa з чудовими мрійними темними очима, веселої вдачі, з дзвінким сміхом і типовим українським кокетуванням, втілена Оксана Гоголевої «Різдвяної Ночі», якої ролю вона виконувала так талановито в опері Лисенка на сюжет Гоголя. Вона мала невеличкий приємний голос і цілком українську південну ґрацію в усіх рухах. Це була справжня дружина для українського композитора. Кокетуючи з молоддю, що вся була захоплена нею, вона щиро кохала свого «Колю» і переймалась цілком інтересами його творчости. Але доля скоро розлучила цих двох талановитих людей. Коли в 1874 р. Лисенко приїхав до Петербурґу, щоб удосконалитися в композиції у видатних тоді російських музик Римсько-Корсакова, Мусорґського, Кюі та інш., Ольга Олександрівна вступила до консерваторії, щоб мистецьки обробити свій гарненький голосок. Опера — це була її мрія. Але скоро виявилося, що голос замалий для сцени. Це страшенно вразило О. О., і з того часу почалася її страшна хвороба — періодична меланхолія і періодичне надмірне зворушення. Така нервова невріноваженість не давала О. О. жити з чоловіком, вона була примушена періодично жити по санаторіях, і кінець-кінцем це назавше розлучило подружжя, бо Микола Вітальович одружився з іншою, що дала йому п'ятеро дітей.

Мик. Віт. був типової мистецької вдачі. Він любив музику, любив Україну, і це останнє почуття перемагало перше. Він поставив собі метою служити українській музиці; і через те писав лише на українські тексти, не згоджувався на переклад їх на московську мову, через це його опери не ставилися на російські сцені, і не маючи необхідної на ті часи російської апробації, лежали вони в теці композитора аж до його смерти, або виставлялись на українській сцені з далеко невідповідними музичними силами і не зі знавцями музики. Так зісталась невідомою для публіки його велика опера «Тарас Бульба», не виявилася вся краса «Різдвяної Ночі», «Утопленої», «Ноктюрна» та інш. Мик. Віт. був великий талант. Правда, ляйпціґська консерваторія вплинула на нього так, що в його творах є багато близького і до Шопена, і до Ліста, але яка оригінальна, пройнята національним українським духом краса в його головних ансамблях («Туман хвилями лягає», «Б'ють пороги», «Іван Гус» та інш.). Глибоке розуміння поезії Шевченка виявив він у музиці до Кобзаря — «Мені однаково», «Минають дні», «Якби мені черевички» і багато інш. Як піяніст Мик. Віт. відзначався оксамитним туше, легкістю в виконанні найтяжчих пасажів. Він чудово виконував Бетговена, про його акомпанімент усі артисти казали, що він акомпанує як янгол. Він був завше улюбленцем дам, і сам їм платив дуже щирою експансивністю. Серед тогочасних українців він відзначився тим, що завше був гарно, до лиця вбраний, дуже коректний, привітний у зносинах із усякими людьми.

Київська адміністрація шанувала його, але й боялася його «сепаратизму», вона вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище; що в тяжкі часи заборони і слова, і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло, і що ті надзвичайні маніфестації, які викликала сама присутність Миколи Вітальовича в тому чи іншому українському місті, не є вияви лише артистичного захоплення, а й чогось іншого. Мик. Віт. знав, що вже сама його популярність серед українців є для нього великою небезпекою, але йшов сам їй назустріч, розумів, що національне почуття мусить чимось живитись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою, і згоджувався співати народню пісню («Дощик, дощик»...) хоч би й у французькому перекладі, аби тільки народня мелодія лилася в найкращому виконанню і приваблювала тисячі слухачів, будила в них приспане почуття своєї народности. І справді, концерти М. В. завше мали характер народніх свят, а належність до його хору була почесною відзнакою, бо М. В. до свого хору брав не тільки тенорів та басів, а й чесних українців, і довший час люди себе рекомендували тим, що «я ж співав у хорі М. В.».

А скільки персональних страждань коштували ці концерти М. В.! Хори ті були майже без жадної музичної освіти, а репертуар був високо артистичний. Терпіння Мик. Віт. не витримувало цих співаків, він удавався в розпуку. Вдача Мик. Віт. була цілком як у справжнього артиста. Скільки в нього було наївности! Бувало, слухає він найзвичайніші речі чи з життя, чи з науки, та й почне дивуватися, і чуєш його щире здивування — «та не може бути?» Життя його вийшло тяжке. Від другої жінки він мав п'ятеро дітей, мусив заробляти лекціями, — ця праця виснажувала його, не залишалося часу для творчої роботи, а коли й збиралося в нього кілька чудових речей, то видавців на них не легко було знайти, бо тож були «українські» композиції, які адміністрація могла кожного дня заборонити, на які попит був дуже обмежений. І М. В. продавав їх за безцінь. Чимало його чудових творів довший час ходили в рукописному виді межи щирими прихильниками нашого маестро, але скільки їх згубилось таким чином. Пам'ятаю, часто М. В. казав: «Як нема у Тумасова або Юркевича мого оригіналу, то вже не знаю, де й шукати». Через свою непрактичність М. В. часто опинявся в цілком безпорадному стані. Але як тяжко часами не жилось матеріяльно М. В., помешкання його завше було тим огнищем, де в найлютіші часи переслідувань українці знаходили привіт, пораду, підбадьорення, де вони коло фортеп'яна артиста спочивали душею і набиралися нової сили й віри в майбутнє України. Це був вік романтизму, коли пісня, літературний твір ішли просто до серця, розбуркували свідомість. І серед цього романтизму, так званого «україно фільства» ще не було місця для політики.

Обік із мистецтвом починала народжуватись українська наука — Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський. Але це був такий високий Олімп, що до нього не досягала моя шістнадцятилітня легкодухість. Тільки один із цих учених, у якого на науковому грунті вже зростала політична думка, М. П. Драгоманов, був якось більш досяжний. Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю межи студентами, він часто бував на «чаях» у Старицьких, бував і у нас на театральних виставах. Завше веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабі риси і посміятись навіть зі своїх близьких — часто жартував з своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику Лисенка. Разом із ним часто з'являлась теж дуже гарна сестра його Ольга. Це була горда й пишна панночка, якої ми трохи боялись, вона завше мовчки слухала жарти брата, але й сама іноді вміла вставити дуже влучне слівце. Обидві ці пані завше ходили в чудових українських убраннях. Ми чули, що сестра Драгоманова була вже заручена з волинським мировим посередником Петром Косачем. Але цей Косач мав таку скромну зверхність, був такої тихої вдачі, що трудно було уявити собі, що могло з'єднати цю горду панночку з цим простим невидатним чоловіком. Але пізніше я оцінила П. А. Косача. Це була людина така певна в своїх переконаннях, така прямолінійна й шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, що розумна молода Драгоманівна зуміла оцінити цю людину.

Драгоманов, як професор, мусив часто бувати на «чаях» і в попечителя і у директора шкіл, і тут його гострий гумор знаходив собі чимало поживи в спостереженнях над тогочасним гімназіяльним учительством, яке жило лише матеріяльними турботами та змаганнями зробити кар'єру, дістати «Анну на плече». Ці спостереження вилилися в відому в ті часи оперу «Андріяшіяду», за назвиськом Андріяшова, украіножера, здається директора II-ої гімназії. Текста склав сам Драгоманов, музику підібрав Лисенко з усіх опер, — виходило дуже комічно, коли зібравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманов конспіративно співали всі ролі, представляючи весь тогочасний педагогічний конклав київської I-ої гімназії, яка давала тон цілій шкільній окрузі. Особливо гуморизував Драгоманов виданий Андріяшевим «Народний Календар» для так званого Юго-Западного Краю, в якому він хотів вислужитися перед начальством своїм москвофільством. Скільки до цього додавалося цікавих епізодів про переслідування українського слова, якою злістю тоді блищали розумні очі Мих. Петр. Але як часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба на ці переслідування, на ту

непотрібну силу адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідома праця, майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні поїздки в «Европу», мріяли увійти там у зносини з галичанами, з слов'янами (Лисенко записував народні пісні).

Як оригінальна постать виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоді, особливо був популярний серед дівчат (т. зв. «ґави»), перших київських студенток курсів публічних лекцій, що спочатку викладались випадково (лекції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог, і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Пам'ятаю, як він водив мене на насип залізниці, що тоді щойно будувалась через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гір, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в дитячому садку дуже широко. Вовк мав красиве оригінальне обличчя з настовбурченим волоссям, темнокарими дуже виразними очима. Він належав до лівої, конспіративної частини тогочасної громади. Старші трохи підозріло ставились до його конспірацій, а він завше жартував з боягузтва старших громадян. Він підтримував політичні думки Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелеґальних віршів Шевченка і взагалі в цілому товаристві визначався як «нігіліст». Мені він подобався своєю простотою, якось одразу він став звати мене Ноною (моє родинне ім'я), до того ще він щиро приятелював з Ол. Ол. Русовим; вони складали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок.

Віком тодішні старі громадяни всі були ще молоді, майже всі щойно покінчали київський університет, як напр. Павло Житецький. Він цілком був захоплений своїми філологічними працями про українську мову, про Котляревського. Житецький був дуже красивий, огрядний і чудово співав українських пісень. Бувало, як поїдуть човном по Дніпру кудись кашу варити, то Житецький заспівує, а Юркевич за кашовара. Любили українці дуже ці «каші» на Дніпрі, там можна було вільно балакати, не боячися шпигів, що вже дуже нахабно починали стежити і за лівим крилом громади, і за тими домами, де збиралися наші суботами, дарма що ці суботи не мали жадного політичного значення. Тут провадилася велика культурна праця, складався словник, отой великий, якого, на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це була б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила

припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4-5-ом душам, матеріяли для словника переносились із помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилося чути: «Бога ради заберіть од мене цей словник, бо в мене напевне буде трус». І треба було великої мужности, щоб узяти словник до себе! Ділили його між собою за літерами.

Скільки глузувань сипалося з боку радикальної молоді на старих громадян: «Одне знають ці україно́філи — над словарем сидіти». Але скільки українських діячів виховалось на цих «словарних» зібраннях, бо, окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерею, за чарочкою обмірковувались також усі пекучі події, питання тогочасної української тяжкої дійсности, обмірковувались нові українські видання, вишукувалися способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях.

Одним з таких шляхів був Півд.-західн. відділ Геогр. Тов-ва (Югозападный отдел Географическаго Общества). Цей відділ відіграв величезну ролю; він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, він витворив фанатиків фолкльору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народніми піснями та казками, з'явились перші бруньки нової національної свідомости. Цей рух захопив і мене, а загітував мене Ол. Ол. Русов, що сам страшенно був захоплений красою наших пісень, — як змістом, так і музикою їх. Як секретар Товариства, він був у самому центрі його діяльности. Він перший відкрив мені красу української народньої поезії, заговорив до мене українською мовою і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа.

Під впливом Ол. Ол. я поїхала зимою в нашу Алешню, щоб там записати кілька колядок та щедрівок. Це був мій перший самостійний виступ. Я до цього часу ще ніколи не розлучалася з сестрою. Тепер я поїхала сама новою залізницею, що доходила лише до Ніжина, звідти на поштових до Чернігова, де я мала пересісти в диліжанс. Сестра дуже боялась відпускати мене зимою саму, та на її щастя могла мене доручити якійсь дуже певній особі, з якою я й доїхала до Чернігова, а звідти вже дорога була знайома. Але через те, що наш дім не опалювався взимку, та й ні з ким мені там було б жити, то я мусила оселитися в Рудні у Адел. Мих. Миклашевської. Щоб одразу стати якнайближче до вабливої для мене праці народника, я пішла пішки

тих 5-6 верстов віддалення від шосе до Рудні. Була чудова зимова година. Я йшла лісом, потім через село Аннівку по греблі, з невеличкою валізкою в руках, перед вечором. Велике було здивування моїх сусідок, коли я пішки зненацька з'явилася перед ними. Незвичайно гостинно вітали вони мене: зараз на столі, засланому сніжнобілою скатертиною, з'явились мені знайомі з дитинства тоненькі бублички, обсипані маком, солодкий чай з густою, аж жовтою сметанкою, почалися знайомі оповідання про кривого «журавочку». Ніщо тут ніколи не змінялося, скільки себе пам'ятаю, думала я. А ми? Скільки ми пережили за ці два роки після смерти батька, за цих 5 останніх місяців з дитячим садком, після знайомства з українцями! Я рано пішла спати в чистеньку кімнатку, де мене влаштували на кілька днів. На другий день я вранці поспіхом випила молока і побігла в Алешню. Ніколи не забуду я цих 10 день, що я там перебула, записуючи пісні, обряди, казки. Явдоха та Оксюта, що мені найбільше їх наспівали та наоповідали, стали для мене близькими на все життя. У флігелі, що виходив на вулицю, вже організована була перша земська школа, і в ній працював справжній учитель правди та науки; високий, худий, з досить ясно виявленою туберкульозою, він цілком віддавався своїй праці, вчив дітей цілий день, а ввечері до нього збиралися хлопці-парубки і дівчата, і він їм читав Шатріяна «Историю крестьянина» та інші романи тогочасні поступового змісту. Двічі на тиждень він ходив у сусіднє село, де хазяям-ганчарам читав Костомарова, «Чорну Раду» Куліша, Мордовця, пробуджував їх національну й соціяльну свідомість. Де бралися сили в цього кволого здоров'ям учителя? Тільки міцний дух його давав йому ті сили. На жаль, недовго довелося йому учителювати. «Бомага» від шкільної Ради припинила його діяльність. Але зерна, що він посіяв, довго давали добрий овоч, — і хуторяни, і алешнянці завжди шанували школу і відрізнялися од інших селян своїм вищим розвитком.

Але я обіцяла сестрі повернутися до Києва на Новий Рік, і ось я вже їхала назад із текою, напханою матеріялами з етнографії Алешні. На цьому ґрунті розпочалася наша взаємна симпатія з Ол. Ол. Русовим.

Перший раз, коли Старицький привів до нас «Сашу Ангела», як звав Русова за його співи й веселість і Чубинський, і Лисенко, і інші, я змогла тільки висміяти цього співака за його сірі широкі штани. І в обличчі, і в манерах було стільки своєрідного, оригінального, неподібного до всіх тих урівноважених «комільфотних» людей, яких я бачила раніше, що я ніяк не могла відразу поставитись до його серйозно. Голос у «Саші Ангела» справді був гарний, і він у першій п'єсі, яку в нас ставили — в «Чорноморському побуті» чудово виконав

ролю Ілька. Цей «Чорноморський побут» і був тим першим приводом, що через нього ми з сестрою увійшли в українське коло. Коли Старицький прийшов до нас на наше нове помешкання проти театру у Л. І. Марковського, його вразив простір і краса нашої залі, і він одразу став радитися з моєю сестрою, чи не можна було б якнебудь використовувати цю залю для громадянства, коли кінчалися праці в нашій школі. Влаштували кілька літературних вечірок, а потім Старицький і каже: «Давайте спробуємо заграти театр, в мене є п'єса Кухаренка — «Чорноморський побут», трошки змінимо її, Лисенко додасть пісень». І закипіла робота: притягли до неї і стару, і молоду громаду, притягли господаря дому, щоб допоміг з кулісами, декораціями, і восени 1872 р. поставили «Чорноморський побут». У ньому взяли участь студенти, з яких потім повиходили видатні українські діячі. Козака Тупицю грав красунь Орест Левицький, Марусю грала О'Конор, дуже гарна панночка з наївним шепелявінням. Коло неї і її сестри — пані Лисенко завжди юрбою ходили паничі: Кобилянський, Кудря і ін. Разом із «Чорноморським побутом» поставили російський теж народній, але недоладний водевіль «Ярославская Кружевница», у якому грали я і молодий Марковський Платін; я виступала в шовковому сарафані: це була моя остання данина московській нації.

Після Різдва р. 1873 почали розучувати «Різдвяну Ніч», перероблену Старицьким для театру, для опери. Це вже викликало куди більше клопоту, численні репетиції. Режисерував М. Старицький, але часто з огляду на серйозність вистави режисерував і Чубинський. Інший раз Лисенко в розпачі, що режисура вистави не відповідає духові його музики, вискакував з-за фортепіяну, і на обличчі його була правдива мука. Пам'ятаю, як в одній сцені, щоб краще показати красу постаті Оксаниної, Старицький вимагав, щоб вона вилізала на скриню. Чубинський обурено поясняв, що це зовсім неправдиво з етнографічного боку, а Лисенко журився, як же буде звучати голос у такому положенню примадонни, і лише сама Оксана своєю веселою вдачею обеззброювала всіх трьох і по 10 раз вилізала на скриню і злізала знов, щоб спробувати обидва ефекти. Дуже ми захоплювались музикою Лисенка; деякі арії Оксани, її дуети з Вакулою-Русовим повторювались по кілька разів, не так на вимогу режисерів, як на прохання публіки. Тут уже й я брала участь: грала одну з тих бабів, що приносять звістку про смерть Вакулі. Та й перепадало ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5-6 слів, що мені треба було вимовити!

«Різдвяна Ніч» так добре була виконана — як для домашньої сцени, музика її так подобалась усім українцям, що після дворазової вистави почали клопотатись про те, щоб поставити її в міському

театрі. Там уже збирались і всі критики музики. Мик. Віт. прийшлося оркеструвати «Різдвяну Ніч», додати декілька музичних сцен, напр. прекрасний дует Вакули з Пацюком, сон Вакули, при тому Вакулу грав брат Русова, артилерист Коля, молоденький хлопець, що мусив дуже обережно виступати, щоб не накликати на себе гніву військового начальства (де ж таки — офіцер грає в українській опері!). Взагалі чимало осіб, що з охотою брали участь у виставі в залі Ліндфорсів, відмовлялись виступати публічно в такій сепаратистичній компанії, і Мик. Віт. мав багато клопоту, щоб поповнити персонал та переконати директора міського театру поставити українську оперу місцевого композитора-українофіла. Тим приємніша була пропозиція одного поляка з петербурзької консерваторії — Габеля, чудового баса, заграти Пацюка. Багато було хвилювань з тим публічним виступом. Русов, за якого Лисенко був цілком певний, всеж таки учився для цього у оперного тенора Андрієва. Успіх пані Лисенко в ролі Оксани нахилив її до вступу в консерваторію, а критика оркестровки спонукала Мих. Віт. поїхати до Петербургу, щоб там спеціяльно підучитися композиції і оркестровки у славетного Римського-Корсакова. Через те з осени Лисенки перебрались до Петербургу, де скоро зустрілась і я з ними, як жінка Русова.

Наше кохання почалось не відразу. Я вже згадала, що коли Русова вперше привів до нас Старицький для ролі Ілька в «Чорноморському побуті», я страшенно висміяла його. Наскільки сестра моя відразу оцінила його високу інтеліґентну особу і ставилась до нього дуже добре, настільки я довший час лише глузувала з нього, з усього його назверхнього вигляду, але непомітно для самої себе почала піддаватися його впливові і демократизувалася якось не зокола, а з середини. Але справжнє приятелювання між нами почалося на ґрунті того, що ми обоє так дуже любили — на ґрунті музики. Тоді щойно вийшла нова опера Даргомизького — «Кам'яний Гість», що своїми речитативами вносила цілком нову течію в композиції опер. Ол. Ол. знав музику, багато читав про її історичний розвиток, нові психологічні вимоги до неї. Так цікаво було разом із ним студіювати цю оперу, розуміти кожний переспів, кожну фразу. Русов з великою експресією співав усі ролі, тож не дивно було, що вивчивши цілу оперу до кінця, ми вже знали, що кохаємо один одного і що ніякі ані національні, ані соціяльні перешкоди вже нас не розлучать.

А життя вже готувало нам розлуку. Ол. Ол. заробляв у 1-й гімназії як учитель грецької мови і як секретар ради учителів. І ось коли рада цілком несправедливо ухвалила вигнати одного учня, секретар одмовився підписати протокол. Дуже радий спекатися учителя-українофіла, директор загрозив секретареві димісією, а Русов прийняв виклик і покинув ту службу, на якій він дуже високо стояв завдяки

своїм знанням, але яка була йому огидна тою неправдою та компромісами, що їх вимагала. Всі друзі відмовляли молодого вчителя од такого рішучого кроку, бо всі розуміли, що се було велике матеріяльне ризико, не маючи жадних збережень і маючи стару матір на руках, кидати посаду. Але для Русова компроміси не існували — де він бачив неправду, там він або боровся проти неї, або струшував порох і відходив на злидні, на небезпеку. Тепер він бачив, що роля учителя тогочасної середньої школи занадто багато вимагає компромісів (особливо від україноφіла), і подався до Петербургу, щоб там провадити далі свою філологічну освіту й писати дисертацію на магістра слов'янознавства. Ми вже розсталися як наречені, але проти нашого шлюбу обурився мій брат і поклав резолюцію не давати мені свого опікунського дозволу до мого повноліття, себто до 21 року, а мені було тоді 20! Чекати півроку було не страшно, але страшна була розлука для Ол. Ол. зо мною, а мені з моєю любою сестрою. Їй уже було 30 років, а наше життя було так переплетене, що я не могла собі уявити, як я покину її саму. Дитячий садок треба було припинити, але знайшлись охотники вести його далі, і ми все передали: помешкання, приладдя та разом і щорічний дефіцит, який ми мали з садка. І в липні ми виїхали з сестрою до Петербургу до Русова, що жив там з приватних лекцій, які добув йому Ламанський, професор слов'янознавства в університеті. Сестра найняла хатку в «Поезії» коло Петергофа, а недалеко від нас поселилися два учні Русова — Магденки, і він сам. Так пройшло літо, наближався вже шкільний сезон, я шукала собі платної посади, звернулася до видатних тогочасних педагогів — Павльсена та інш., показувала їм звіти свого київського дитячого садка-школи, і вони дали мені посаду в двох міських школах Петербургу. Ол. Ол. не міг набирати багато лекцій, бо працював у Публічній Бібліотеці для своєї дисертації. Сестра вже збиралася до Києва, де її просили заступити матір для 4-ох дітей одного українця — Беренштама, бо мати їх була в лікарні для божевільних. Тяжко мені було розлучатися з сестрою, в неї бували вже напади тої хороби серця, від якої вона через три роки після того й померла. Хоч ми не були повінчані, але я зосталася з Ол. Ол. як його жінка, і ми переїхали скоро в невеличку кімнату на Літейному, а Мімочка поїхала до Києва.

АВТОБІОГРАФІЧНА ЗАПИСКА К. МИХАЛЬЧУКА

12/25. VIII. 1911 р.
Київ, Кирилівська вул. 41.

Шановному Науковому Товариству імени Шевченка у Львові.

Шановне Товариство!

Складаючи глибоку вдячність Т-ву за оказану мені високу честь іменуванням своїм дійсним членом, прошу ласкаво вибачити за спізнену одповідь. Сталося це тим, що свідоцтво іменування одібране було моєю родиною, коли мене не було в Києві (сильне занедужавши, я, з поради лікарів, виїздив лікуватись над море); а повернувшись додому, не зміг одразу одповісти через різні службові та домашні клопоти. Запотребовані Т-вом відомості про мене я, покищо, можу закомунікувати тепер лишень вкоротці, як через те, що нашвидку не можу згадати усього головнішого навіть (дані, які були занотовані у мене — особливе бібліографічні — позабирано і в мене, і в приятелів моїх при ревізіях), так і через крайній брак вільного часу і нездужання.

Отже наводжу тут тільки деякі дані, які мене самого завсіди найбільше обходили і які можу зараз пригадати і розказати.

Уродився я 21 грудня (декабря) 1840 року в селі Зозулинцях, Бердичівського (тоді ще Махнівського) повіту, Київської губернії, од матері селянки. В дитинстві був на вихованні у заможнього польського дідича. Освіту одбирав спочатку в одноклясовій школі в гор. Сквирі (Київськ. губ.), потім в 3-клясовій школі в м. Полонному (Звягельського повіту, Волинськ. губ.); далі в Житомирській гімназії, а нарешті 1859 р. вступив на історично-філологічний факультет в Київському університеті, якого, однакже, не удалось скінчити через усякі пригоди (головніше політичні, а почасти також домашні і економічні). — Того ж таки 1859 р. познайомився в Києві з Рильським і Антоновичем, яким рекомендував мене І. Крашевський, як «chłopo-

mana» (він був тоді почесним куратором житомирської гімназії по виборам од шляхти і знав мене особисто як ученика тої гімназії, охочого до українського письменства). Оселившись з Антоновичем на спільній квартирі, я записався з його поради до польської студентської корпорації земляків Київщини, що звалась «Ukraińska gmina», і в якій був тоді окремий (конспіративний) гурток українських патріотів, до яких і я зараз пристав ще до запису в «ґміну». Гурток цей був дуже впливовий в «ґміні» (яка вважалась найпоступовішою і найдемократичнішою по своїм ідеям з усіх інших студентських корпорацій в Київсь. університеті) і Рильський був навіть на той час презесом її. Але швидко (на провесні 1860 р.) з деяких причин я мусів заявити нашому гурткові, що не можу зоставатись в ґміні і повинен виписатись з неї, уважаючи нещирим і некоректним пробування в ній, належавши заразом і до нашого гуртка, — як в стосункові до ґміни, так і до самих себе. Дехто з товаришів різко зганив такий крок, признаючи його нетактичним і неполітичним, але Антонович цілком згодився зо мною, признавшись усім, що він давно вже був тієї самої думки. Після цього найбільш щирі з нашого гуртка (всього 7-8 чоловіка; всі вже вони померли — благородні душі, лишився ще тільки я один) виписались з «ґміни» і склали зовсім самостійну організацію — правобережню «українську громаду», яка порішила відокремитись як од поляків, так і од росіян і віддатись цілком спеціяльній праці на добро рідного українського краю і народу. Подія ця викликала страшенну бучу і ворожнечу до нас в польському товаристві, яке вважало нас за зрадників польської справи, в найбільш важний і критичний для неї момент, позаяк тоді власне якраз налагоджувався уже польський революційний рух. А найгірш усього доставалось Антоновичові, який уважався досі за ватажка прогресивної части польської молоді і взагалі мав великий авторитет у поляків, а тепер в моральному признанню всіх став на чолі «української громади», керуючи її справами і діяльністю — ба й справді під його проводом наша «громада» стала тим кадром в національно-культурному рухові українства, який прямував до відродження нації, до котрого (кадру) згодом почали приставати всі свідомі і патріотичні елементи українства не тільки з правобережжя, а й з лівобережжя, де спочатку недовірливо односились до нас, уважаючи нас за «недоляшків». Всіх членів нашої «громади» душевно нахиляли до свого рідного народу і до щирих послуг йому, з о д н о г о б о к у — природженні симпатії до нього, до його моральної істоти, психології, історії, побуту, первісної культури; до його безмірно трагічної долі в многовіковій тяжкій борні з іншими народами за свою волю, за свої політичні, соціяльні й культурні права; та міцна віра в добрий ґрунт, захований в душі народній для розвитку вищої цивілізації, одповідної кращим загально-людським ідеалам; до чого певні задатки і ґарантії ми вбачали як в індиві-

дуальному характерові нашого народу і чистій його політичній совісті (бо коли й були в історії його різні ексцеси, то не добровільні, а виливані тільки обороною себе од ярма і напастей та тиранії хижаків та насильників), так і в продуктах творчости народньої і в подобах життьового ладу; а з другого боку — глибоке зневірення до моральної і життьової вартости польщини і російства як національно-культурних і соціяльно-політичних режимів. Отримавши виховання домашнє в польсько-шляхетській культурі, а шкільне — в казьонно-російській, ми добре знали і одчували всі тяжкі дефекти тієї і другої. Нас гостро вражали вони, і ми критично ставились і до того, чим хвалились навіть ті культури, вбачаючи в їх загальному традиційному характерові і внутрішній принціпіяльній істоті деякі закоренілі вади, які здатні завсіди паралізувати здоровий розвиток і життєспосібність як польської, так і російської інтеліґенції і їх народів, обезцінюючи собою всі багаті технічні надбання і засоби різного роду обох культур.* Окрім того, ми не могли простити ляхам і москалям великих життьових і моральних кривд і шкод, заподіяних українському народові їх соціяльними і політичними режимами, а власне темноти і поневолення на всі лади народу нашого і безнадійної деморалізації культурних станів наших, прищіпленням їм хронічної зарази національного ренеґатства і хамства, хоч в цьому, розуміється, ми винили не менше також і ті стани, ба і сам народ наш, з якого вони вийшли, за те, що все це могло статись лишень через якісь вроджені слабості народні, через властиву народові нашому недостачу твердого обстоювання своєї національної індивіду-

---

* Головніше, ми вбачали в *польщині* — перемагаючий клясовий (шляхетсько-клерикальний) дух і некритичний догматизм та наївно-фантастичний оптимізм у світогляді і крайню конвенціональність в обичаях і регляментації життя; а в російстві перемагаючий казьонно-чиновничий (деспотично-сервілістичний) дух, моральну недисциплінованість і нахильність до інтелектуального анархізму, песимізму і нігілізму на всі лади у всіх сферах понять і на всіх ступнях соціяльної і політичної організації життя, що сплоджує страшне безладдя, безхарактерність і улюбленість культу нірвани. Головну ж причину означених вад ми вбачали в безнадійно отруєній совісті польського і російського народів, історія яких — як не була вона різна у того і другого — в обох проте однаково складалась з усякого роду грабіжів, насильств, віроломства, гноблення, фальші і знущання дужчих над слабшими і своїх над чужими, в чому ті народи не тільки не каються, але чим навіть пишаються ще й досі. До таких дефектів історії і культур польської і російської багато ще причинилось і те, що в склад пануючих станів і інтеліґенції обох націй входив дуже значний процент паразитнних та корупційних елементів; в моральному значенні, які поставали з усяких перевертнів та запроданців поневолених народів, та з різних інтернаціональних пройдисвітів і авантурників. Взагалі треба сказати, що злочинства Каїна та Юди не минаються безкарно і для народів, так само як і для поодиноких людей, погано впливаючи на їх психіку, характер і поводження в житті. Щождо появління таких виключних натур серед здеморалізованих злочинствами націй, як ось напр. Л. Толстой серед росіян, то він (як і інші такі генії додатнього типу) становлять такого ж роду феномен в значенні виплоду російства, як і Христос, по теорії Вайнінґера (в його «Das Geschlecht und der Charakter») в значенні виплоду жидівства. [Прнм. автора]

альности, нахильности його до загально-гуманістичного космополітизму та брак незалежної здатности і охоти до міцного і упертого національно-державного організаторства, до чого в значній мірі причинились також і дуже невигідні топографічні особливості нашої території. Разом, однакже, з усім сказаним, ми також добре знали і зовсім не заперечували того, що й в польській і в російській культурі малось теж багато дечого дуже хорошого, яке взаємне в значній мірі могло невтралізувати їх вади, і ми охоче готові були покористуватись усім цим хорошим, чесним і високим для своєї рідної культури, коли судитиметься, чому ми глибоко вірили, сказати й собі голосно своє власне нове культурне слово. — Отже «Українство» стало для нас, членів «громади», властиве свого роду релігією життя, і щоб вірно, небезплодно і методично служити йому, ми склали програму діяльности, в яку — окрім обов'язкових для всіх нас агітації і пропаґанди серед інтеліґенції і народу наших ідей і тенденцій та вербування нових членів до «громади» для спільної праці, — головніше входили завдання — передовсім культурного підняття і розвитку національної самосвідомости та можливі заходи коло визволення народу зпід його соціяльної, економічної і політичної кормиги. Між іншим, для спеціяльно культурної діяльности, окрім безпосереднього навчання люду та видавництва популярних книжок для нього, кожен з нас взявся розробляти те, до чого почував в собі найбільше природного потягу і здатности. Не рахуючи загально-публіцистичних виступів та писань при всякій нагоді, більш менш для всіх нас обов'язкових, зараз таки після заложення нашої «громади» Антонович взявся спеціяльно розробляти історію народу, Рильський — питання соціяльно-економічного життя, а я рішив посвятити себе головніше філологічним та почасти народньо-психологічним студіям, якими не перестаю займатись і досі, наскільки позволяють мені вільний час од служби та потрібні засоби до того.* Що ж властиве до агітаційної діяльности своєї, то більш усього я ставлю собі в заслугу те, що здавен-давна твердо вірив, що Галичина стане для нас своїм «Піємонтом» і завсіди гаряче пропаґував цю ідею між нашими громадяними, піддержуючи в них таку віру особливе в тяжкі лихоліття, які склались у нас 1863 та 1876 р., коли всіма опанував великий сум, упадок духа і апатія та зневір'я до всього. Живі факти показали, що я не помилявся, і це справляє мені тепер на старість велику втіху і моральне вдоволення. Однакже, як я уже сказав вище, моя нормальна

---

* Інші первісні члени «громади», — як от Познанський та Непокойчицький — зараз після визволення селян з підданства пішли в народ «писарювати», щоб захистити народ од крутійства панів та чиновників і помогти йому гаразд використати свою волю; а от Аѳ. Свидницький почав тоді писати своїх «Люборадських» і був автором багатьох популярних у нас пісень, що загрівали до активного визвольчого руху і з великим захопленням співались нашими громадянами та переймались також іншими колами інтеліґенції і йшли в народ. [Прим. автора]

кар'єра була попсована усякими пригодами. — В 1861 році я змушений був покинути Київ і виїхати на село в бердичівський повіт, а швидко після того — на материн хутір (Суслівку) в житомирський повіт (по сусідстві з с. Березівкою, літинського повіту, де жив тоді спочатку прихильний до нас перекладач «Гайдамаків» Шевченка на польську мову, — звісний польський поет А. Совінський), та взятись там за хліборобство. І в бердичівському, і в житомирському повіті за свої агітаційні стосунки з народом і деякі зносини з польськими повстанцями — довелось скілька разів бути арештованим* і одсидіти в кутузках, а потім ще доволі довгий час висидіти на хуторі безвиїздно під домашнім арештом. Зовсім визволившись з-під арештів в 1866 чи либонь 1867 році (добре не пам'ятаю), я почав шукати собі якоїнебудь службової посади для заробітку на шматок хліба. Тут довелось зазнати багато деяких фатальних митарств, про які не варто згадувати. Аж нарешті навесні 1869 р. я став на бухгальтерську службу у відомої фірми «Яхненків і Семеренків», куди з моєї поради (літом 1870 р.) покликано було на посаду члена адміністрації фірми П. П. Чубинського. Тут (в Городищі, Черкаського повіту, Київськ. губ.) ми зорганізували з Чубинським окремий гурток з різними національно-культурними завданнями, а, між іншим, тут також Чубинський виготовляв і свої «Труды» по експедиції в «Юго-Зап. Край», у яких і мені довелось взяти деяку участь (крім статті по діялектології, про яку буде нижче, там поміщена також моя стаття о поляках в нашому краю). Але швидко, а власне навесні 1873 р., через деякі сімейні обставини та упадок фірми, діла якої зовсім попсувались, я мусів перебратись з Городища у Київ, де отримав посаду завідуючого головною конторою акціонерного «Т-ва Київського Пивного Завода», на якій і досі пробуваю. Знаходжусь в «Купецькому званії» і живу в Києві, на Кирилівській вул. д. 41. З культурних товариств у нас, в Росії, вибрано було мене членом дійсним, в хронологічному порядку (років не пам'ятаю): в «Російське Імперат. Географічне Общ.» в Петербурзі; в Київській одділ його (закритий); в «Історичне Общ-во Нестора Літописця» в Києві; в «Київське Літературно-Артистичне Т-во» (закрито); в «Київське Об-во Поощренія художествъ» та в «Українське Наукове Т-во у Києві». На літературному полі я почав працювати спочатку 60-тих років минулого віку. Більша частина цих праць мала характер публіцистичний або рецензійний чи науково-полемічний, в яких, однакже, аргументація завсіди приводилась стисле наукового змісту — зі закресу філології або історії. Дрібніші статті, написані ad hoc, з характером переважно публіцистичним я поміщав — в хронологічному порядку — завсіди майже підписуючись анонімами або псевдонімами, наскільки можу

* За перші по доносові польського пана на Волині, а за другі по доносові попа в Бердичівському повіті. [Прим. автора]

тепер пригадати, в ось яких періодичних виданнях (газетах): «Kurjer Wileński» (під ред. Кіркора); «Gazeta Polska» (під ред. Крашевського); «Кіевскій Телеграф»; «Труд» (у Києві — в 80-х роках); «Заря» та «Рада» (теж у Києві) та інші. Теж публіцистичні статті, але значне обширніші і з більш уже науковим змістом, можу пригадати ще ось які: «Чого хочуть од нас росіяни» (передові статті в скількох N-ах галицького «Діла» за 1884 рік, чч. 127-130 з підписом «Хохол») та стаття (якої не пам'ятаю вже добре заголовка, а передаю тут тільки зміст його): «Славянським гостям, що завітали у Київ на ювілей 900-літного християнства» (поміщена в львівському місячному журналі «Правда», либонь в 1888 р., жовт. і падол., за підписом Х-я). З праць же спеціяльно наукових, з яких більшість або полемічного, або критичного характеру, можу тут перелічити ось такі: [пропущено список публікацій].

Вкінці ще можу додати, що, коли міг і наскільки міг, я брав теж ту або іншу участь, помагаючи то порадами, то й власною роботою, в філологічних працях дд. Е. Тимченка (в його «Рос.-укр. словарі» і «Укр. граматиці») та Б. Грінченка (в «Укр. словарі»), а почасти теж і інших добродіїв, котрі удавались до мене за якиминебудь справками та поміччю в роботах наукових цього роду.

Як можна бачити з сказаного тут, не багато зроблено мною і в науці, і в публіцистиці, і в живій діяльності на доброго свого народу з усього того, що справді гаряче бажалось мені, що малось у мене на меті і що ясно визначено було в моїх плянах, і під кінець життя не можу доволі оджалкувати, що воно так сталось; але і та мізерія, яка зроблена, дісталась мені не легко, бо життя поставило мене у всіх зглядах в такі фатальні, невідповідні, скрутні і несприяючі плодотворній, культурній і публіцистичній праці обставини, од яких і все зроблене треба було одвойовувати з великим зусиллям.

От і все, що можу одповісти на запитання шановного Т-ва про мене та про мої всі літературно-наукові праці. Прошу пробачення, коли що тут недоказано, переказано, або не так сказано, як би того може бажало Т-во. Заразом просив бим Т-во ласкаве прислати мені статут його, з якого я міг би поінформуватись о його конституції та своїх обов'язках як дійсного члена. Кошти ж, які будуть понесені на це, я зараз зверну, з щирою вдячністю, способом, яким буде вказано мені.

З високим поважанням

Кость Михальчук

АВТОБІОГРАФІЧНА ЗАПИСКА ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Народився я в Роменському повіті Полтавської губернії, дворянин. Вчився спочатку в Радомській гімназії (в бувшому Царстві Польському), де мій дядько по матері був вчителем. В 1851 р., несповна 16-ти літ, вступив до Харківського університету (тому, що в ньому в 20-тих, 30-тих роках закінчило курс троє моїх дядьків по матері), на юридичний факультет.

Однокашники познайомили мене з Мих. Вас. Ніговським, тоді медиком 5-го курсу, любителем і вмілим збирачем малоросійських народних пісень. Деякі думи, записані ним, надруковані у Антоновича і Драгоманова; але, здається, більша частина його зібрання, скільки я пам'ятаю, з виду дуже великого, втрачена. В завідуванні Ніговського була невелика бібліотека, що складалася з творів малоросійською мовою, які відносились до Малоросії. Цією бібліотечкою я користувався, що не залишилось без впливу на пізніші мої зайняття.

Наступного року, почасти за порадою Ніговського, я перейшов на історико-філологічний факультет і тоді ж вступив у число казеннокоштних студентів. Закінчив в 1856 кандидатом і затверджений в цьому ступені після подання дисертації: «Перші роки війни Хмельницького» (за Пасторієвим «Bellum scythico-cosacicum», за Величком і народними піснями). Твір цей не надрукований. Як казеннокоштний і через відсутність незайнятих вчительських місць був призначений наглядачем в першу харківську гімназію. Через півроку я дістав можливість замістити себе на службі другим, відмовившись від платні (по-нинішньому мізерної: 223 крб. 3 коп.) і, за порадою П. А. Лавровського, почав готуватись до магістерського екзамену з слов'янської філології. До цього я не думав ні про систематичні зайняття, ні про професуру. Витримавши цей екзамен завдяки поблажливості П. А. і Н. А. Лавровських, я був залишений при університеті.

Перші мої друковані твори: «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» і «Думка і мова». Це був, як відомо, час, коли, після довгої перерви, почали піклуватися про поповнення університетів новими викладацькими силами. Я був в числі перших, відправлених з Харківського університету закордон в 1862 р. Повернувся за рік, потім по захисту докторської дисертації «З записок з російської граматики, I і II» в 1874 р. був доцентом, потім е.[кстра]-орд.[инарним] і орд.[инарним] професором на катедрі російської мови і словесности.

Мені здається, я бачу підмоги, на яких вела мене доля. Деяка схильність до питань, що не мають безпосереднього так зв. житейського значення (яким є вичерпуюче все мовознавство питання про відношення думки до слова), не пояснюється школою. Цю школу проходили зі мною багато хто, інші набагато краще мене підготовлені до зайнять філологією. Такими були (в університеті) учні Полтавської гімназії, де за того часу і пізніше був чудовий вчитель давніх мов Полевич (поляк; його учень між іншим — А. Котляревський). Такими ж були і мої однокурсники, учні Курської гімназії. Я знаходжу подібність між собою і деякими давно померлими родичами по батьку, які дістали (по-старовинному) буквально копійчану освіту (за виучку у дяка копа копійок і горщик каші). Тітка моя за Четьями-Мінеями вирішувала філософські питання, а дядько, рано вбитий на Кавказі, як мені говорили, займався арабською, перською і знав кілька гірських говірок.

В Радомській гімназії, скільки пам'ятаю, вчили терпимо тільки латинської мови; останнє було нижче посередности. Якщо пізніше мене не лякала граматика, то це, я гадаю, тому, що замолоду не знав жадних граматичних підручників. Там я вивчився польської (цією мовою викладалось більшість дисциплін; росіян в гімназії було всього кілька) і в родині дядька — німецької. Там же набув охоту до легкого читання. Про університет можу сказати, що загалом він давав більше, ніж можна було чекати, розглядаючи порізно викладацькі сили. Буває і інакше, коли багато дається і мало дістається. Тоді багато бралося з вітру. Напр. у викладанні — повна відсутність філософії. Логіку і психологію читав професор богослов'я, П. І. Лебедєв. Записок всього кілька аркушів. Однак перші, буквально повторювані з року в рік рядки вступної лекції всесвітньої історії Рославського-Петровського «Л.[аскаві] П.[анове]. Істина полягає в згоді наших уявлень з дійсним буттям речей; але, охоплена пристрастями, обмежена впливом матерії людина» та ін. збуджували рух думки, як тепер бачу, досить самостійний, тому що про Канта і т. п. тоді ні я, ні мої товариші не чули. Двоє з трьох викладачів клясичної філології були люди із знаннями; А. О. Валицький вважався навіть дуже добрим викладачем; проте вірно, що в мій час по-латині, по-грецьки

в університеті словесники забували, що́ знали, а знали, як я сказав, полтавські і курські гімназисти достатньо (семінаристів в числі моїх 9-ти товаришів не було). Стародавності і історія літератури грецької і російської складалися з негодящої бібліографії і номенклятури. Російську граматику читав за граматикою Давидова А. Л. Метлинський, україно́філ (тоді ще цього терміну не було) і добра людина, але слабий професор. Його збірник «Південнор.[осійських] нар.[одних] пісень» був першою книгою, за якою я вчився приглядатись до явищ мови. Пізніше Н. А. Лавровський, який перейшов з катедри педагогіки на катедру російської словесности, вказав на «Думки про історію російської мови» Срезневського. П. А. Лавровський на перших порах читав за записками, складеними за лекціями і вказівками Срезневського. Фонетика слов'янських наріч була тоді у нас новиною, для більшости страшною. Студенти інших факультетів цілком даремно прозивали словесників юсами і буквоїдами: юсів словесники звичайно не подужували і самі мали до них не менше огиди, ніж нинішня молодь до грецької і латинської граматики. Російська історія читалась добре. А. П. Зернін говорив розтягнуто, негарно, але тямуще і вільно, не за зошитом і не вивчаючи вдома напам'ять, як робили деякі інші. Складання за ним записів було для мене корисним в багатьох відношеннях. Я через П. Лавровського познайомився з граматикою Міклошіча, працями Караджіча. З інших книг, які мали на мене вплив, вкажу Костомарова: «Про історичне значення російської народної поезії», твір, який в деяких відношеннях мені не подобався, і статтю Буслаєва «Про епічну поезію». Потім, на жаль, нічиїми порадами я не користувався і працював, як і зараз, цілком самотньо. Завдяки П. Лавровському я почав займатися слов'янським мовознавством і залишений при університеті; але послідовником його я себе не вважаю. Великі прогалини шкільної освіти я помітив в собі надто пізно, коли сідати за вказівками було вже незручно. В Берліні я лекцій не слухав (вважав, що не варто), а шкільним чином вчився санскриту у Вебера; вдома ретельно готувався, а в авдиторії, віч-на-віч, складав лекцію; характерно, що, сидячи один на один семестр по 4 або 5 годин на тиждень, ми не сказали один одному жадного слова, яке не стосується лекції. (А. Ґубернатіс тоді слухав у Вебера більш елементарний курс, де слухачів було 5-10.) Це могло б мати рішучий вплив на мої пізніші зайняття, якби тривало не семестр, а 2-3 роки; але час був тоді мало сприятливий для таких зайнять; почала одолівати туга, і я через рік самовільно повернувся до Росії.

Про теперішні і майбутні свої праці можу сказати тільки, що працювати стає важче, і я не знаю, чи вдасться випустити в світ те, що накопичилось за 20 і більше років. Найбільше цікавлять мене

питання мовознавства, які розуміються в Гумбольдському сенсі: «поезія і проза» (поетичне і наукове мислення), «суть явища мови». В останні роки я читав кілька разів курс теорії словесности, побудований на цьому положенні. На черзі у мене граматична праця, зв'язана з цим курсом, що має дві назви — для публіки: «Про зміни значення і заміни іменників», для мене: «Про усунення в мисленні субстанцій, які зробились позірними» або «Про боротьбу мітичного мислення з відносно науковим в галузі граматичних категорій» (за даними переважно російської мови). В основі лежить думка, а втім не нова, що філософські узагальнення таких то за іменем вчених засновані на філософській праці безіменних мислителів, яка відбувається в мові, що напр. математика, яка оперує абстрактним числом, абстрактною величиною, можлива лише тоді, коли мова перестає щохвилинно нав'язувати думку про субстанціональність, речовість числа, а в противному разі найбільший математик і філософ, як Пітагор, повинен був залишитись на цій субстанціональності.

Переклад Бориса Шнайдера

ЖИТТЄПИС ІВАНА ЛЕВИЦЬКОГО (НЕЧУЯ), НАПИСАНИЙ НИМ САМИМ

Народився 13 падолиста 1838 року в Київській губернії, в Канівському повіті, в містечку С т е б л е в і. Стеблів лежить недалеко од Дніпра, в гористому та скелистому місці, і розкиданий по обидва береги невеличкої річки Р о с і. Серед самого Стеблева Рось зігнулась коліном; обидва її береги обставлені скелями, неначе стінами; за здоровим скелистим островом, на схід сонця од Стеблева шумить Ш у м на порогах, де між двома високими скелистими берегами вся Рось закидана здоровим камінням та помережена острівцями з самого каміння. Куди не повернеш очима, скрізь видно чудові та все інші картини, неначе в панорамі.

Отець мій, Семен Степанович Левицький, був священиком в Стеблеві, де був священиком і мій дід, і прадід. В грамоті на чин священика мій прадід записаний не Левицьким, а Леонтовичем; він змінив своє прізвище, як мені розказував батько, тим, що прізвище Левицький було тоді модне. Мій батько був дуже заїкуватий і з великою силою міг говорити, але як читав або говорив проповіді, то зовсім не заїкувався. Він був дуже не швидкий на ході, непроворний, не любив господарства і було зачиниться в своєму кабінеті, лежить та все читає книжки та газети або пише проповіді. Малими ми не сміли ходити в його кабінет і бачилися з ним тільки за обідом та за вечерею; через це батько якось одіпхнув нас од себе, і ми вже й великими держались од його осторонь і не горнулись до його так, як до матері. Як ми повиростали, батько це примітив і було часто каже: «Що це таке, що до мене якось не горнуться діти? Я їх і люблю і у всьому їм настачаю, а вони неначе одвертаються од мене».

Батько мій любив рідний край, все було нам говорить, що на Україну дуже насіли польські пани та жиди, що московщина заїдає

наш язик і національність, все розказував нам українську історію; було як їдемо з ним в Корсун, то все було нам показує Різаний Яр та могили під Корсуном, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показує Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки.

Щоб вирвати од жидів торгівлю, він на братські гроші поставив дім і думав закласти громадські крамниці, але не встиг цього зробити, бо швидко вмер. Проповіді замолоду він говорив по-українськи, записав їх і послав до митрополита. Митрополит оддав їх на суд в духовну академію Київську; в академії сказали, що язик проповідей не достоїн церковної катедри. Перед його смертю я привіз йому зі Львова євангелію Кулішевого українського перекладу; він був дуже радий і казав мені дістати і українську біблію та привезти йому. В батька була українська історія Маркевича та Бантиш-Каменського, літопис Самовидця, котрі я поперечитував, приїжджаючи додому на вакації.

Мати моя, Анна Лукіянівна, з дому Трезвінських, була родом з Лебединського панянського манастиря, Чигиринського повіту. Мій дід, Лукіян Трезвінський, був простий козак, родом з Полтавщини, і зайшов звідтіль в Київщину з своїм братом. Вони поставали священиками, і мій дід дав собі шляхетське прізвище Трезвінський, а брат його назвав себе Коцевольським. Мій дід оженився в Журавці з дочкою заможного мужика Гуменного і був священиком в Лебединському панянському манастирі. В селах Лебедині, Журавці та Матусові є й тепер багато моїх родичів, простих селян.

Мати моя була висока на зріст, весела, проворна, говорюча та співуча. Вона зросла коло самого манастиря, де коло манастирської стіни в лісі був дідів дім. Вона вчилась у черниць, вміла читати церковнослов'янські книжки, любила читати житія святих і читала їх голосно, як читають прості люди, а ми малими слухали. Я пам'ятаю, як вона раз читала в житії Йосифа Прекрасного те місце, де брати продають Йосифа, і плакала; я слухав та давай і собі плакати. Через це і я малим, буваючи дома на вакаціях, любив читати житія святих. Мати моя була дуже богомільна; як часом через роботу не встигала до церкви на службу в великі празники, то плакала, постилась до плащаниці трохи не цілий день, а за нею і я малим постив і до плащаниці, і до святої вечірньої води і не їв до служби, поки перейшов в семінарію. На руках у матері було все господарство на дворі і в полі: вона всім порядкувала. За роботою все було співає українські пісні; по-великоруськи мати зовсім не вміла говорити, і в нас в сім'ї говорили по-українськи. Мати моя вмерла, як мені йшов тринадцятий рік. Вона мала дві пари близнят, котрі й зістались живі з усіх дітей; це підірвало її міцне здоров'я, вона почала після того слабу-

вати і швидко вмерла. Я найстарший з усіх дітей, і мати мене дуже любила.

Ставши на парафії в Стеблеві, батько купив в одного шляхтича невеличку хату, в котрій була маленька світлиця та маленька кімната, а через сіни — кухня. Я, брат та сестра малими спали в кухні на полу рядом з своєю нянькою, бабою Мотрею, котра приходилась далекою родичкою матері; мати привезла її з Лебедина. Баба Мотря казала нам казок, співала пісень, водила мене з собою по селу до людей, де тільки сама бувала, виводила по хрестинах і по весіллях та похоронах. Я скрізь бував з нею і змалку придивлявся до народного життя. І тепер пам'ятаю, як страшно плакали сім дочок-сиріт над своєю мертвою матір'ю, Радчихою, припавши до неї головами од грудей до самих ніг... В кухні дівчата співали за роботою, і я навчився всіх пісень, які тільки вони співали, бо сам дуже любив пісні.

Як ми почали підростати, батько спромігся пристроїти до дому ще дві кімнаті, і нас забрали в покої. Сам батько вчив мене читати та писати разом з хлопцями, котрі приходили до нас вчитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом у пасіці в катразі, а зимою в кухні. Разом з тими хлопцями вчився й я. Але раз дізнався про ту школу польський пан, стеблівський дідич, покликав батька і сказав йому: «Як ви вивчите мужиків читати, то підете й ви, піду й я на поле робити, а мужики не схотять робити...» Пан звелів забрати хлопців в суконну фабрику.

На сьомому році мене одвезли вчитись до дядька, материного брата, Євтропа Трезвінського, котрий був тоді вчителем в Богуславі, в духовному училищі. Мене брала страшна нудьга за домом, за матір'ю. Було надвечір дядько Євтроп з другим дядьком Дорофеєм співають українські пісні. В обох були чудові голоси. Євтроп пригравав на скрипці. Вони співають та жалю мені завдають, а я в кімнаті було цілий вечір плачу за матір'ю. Я пробув там весну й літо. Євтроп оженився і став на парафії в Семигорах, недалеко од Стеблева. Восени мене одвезли в Семигори, і я вчився там зиму й літо вкупі з малим небожем дядини та її сестрою, Марією Михайлівною Морочковською, котрої безталанна доля обписана мною в «Причепі» в типі Гані. Дядько умів вчити дуже добре і приготовив мене в училище.

На дев'ятому році мене оддали в Богуславське духовне училище в перший клас і поставили на манастирській квартирі. Манастирські квартири були луччі од міщанських, де стояли школярі. В манастирських квартирах хазяйками були сільські баби та молодиці, що йшли в манастир служити за спасення душі. Таких спасенниць в Богуславському манастирі було доволі; вони служили за хазяйок та куховарок

на манастирських квартирах, де квартирували ученики, служили в манастирській кухні, що стояла в самому манастирі, і жили там, невважаючи на те, що манастир був чернечий, а не панянський. Ці спасенниці були одні правдивими спасенницями в манастирі серед дуже неспасенної чернечої братії.

На нашій квартирі була за хазяйку немолода вже молодиця, вдова Гапка Шульжиха з Карапишів, а за помічницю була її небога, немолода дівка Палажка Шульжівна. На їх руки здавалась уся харч для школярів, і ні одна крихта того добра не пішла марно. Вони варили й пекли для нас, обпирали нас, доглядали дуже совісно, щосуботи мили нам усім голови, обчісували, видавали сорочки і все це робили без усякої плати од манастиря і од наших батьків. Їм од манастиря давали тільки свити та чоботи, та й годі. Вони доглядали нас, як може доглядати одна мати; ми їм давали до схованки навіть гостинці, що нам присилали з дому, і вони видавали нам видавцем і нічого не зачіпали. В манастирі служила за спасіння душі трохи не вся сім'я Шульгів: три сестри і дві дівки, їх небоги. Одна з їх, Текля, низенька, дуже розумна й чесна баба, була за господиню над манастирською палатою, чи коморою; ігумен йняв їй віри більше, ніж ченцям-економам. Палажка та її сестра в первих Текля, хоч були вже немолоді, вивчились од нас читати і читали церковні книжки.

Манастирська квартира, в котрій я жив шість рік, була в манастирській ограді і одділялась од манастиря садком та городом. На нашому подвір'ї ставали богомольці та всякі психічно недужі люди, котрих привозили в манастир; пробували странники та странниці в кухні. Між ними я пам'ятаю одного, Савелія, з того села, що й наша хазяйка. В його була чорна хороба, і він все ходив по манастирях та молився Богу; він думав, що в йому сидить злий дух. Савелій був сухий, з темними, як огонь блискучими очима, дуже похожий з лиця на Гоголя. Він усе жартував, все приказував та говорив віршами та все до рими: таки так що було не скаже, то й виходить у його рима й вірш. Ми йому давали перо та листи паперу, і він малював нам церкви та манастирі, які йому доводилось бачити: Київська лавра з дзвіницею, Софія, Андріївська церква — все в його виходило так достоту, що я по його малюнках впізнав усі собори, як вперве побачив їх у Києві. Раз він мене дуже перелякав уночі. Моє ліжко стояло коло самих дверей у пекарню. Двері були одчинені. Серед ночі я прокинувся од переляку: чую, щось важке упало з лежанки в кухні — то впав Савелій. Він страшно хріп та стогнав: з ним сталася чорна хороба. Я з переляку трохи не зомлів. Хазяйка встала і засвітила світло. Савелій лежав долі, і його корчило; він побився, розбив носа і покривавив себе.

Смотрителем в училищі був ігумен манастиря Феодор. Він вчив і

латинському язику та катехизису в третьому класі. Ігумен Феодор був маленький, сухий «аскет», але злий та крикливий. Важка тоді була школа для школярів: тоді було царство різок та паль. Ігумен Феодор вчив добре, але був нетерплячий, палкий та любив бити різками за ніщо, од одної нетерплячки, як тільки було хто не дасть такого одвіту, як йому хотілось. Він часом спересердя посилав під різку цілі парти школярів. На наше щастя, він дивився в вікно або виходив з хати, як кого били, а цензор в той час лупив різкою по стіні або по помості. Казали, що він тільки страхав школярів, що він не такий черствий, як удає, але якби справді цензор бив різкою кожний раз, скільки він посилав під різку, то він повбивав би учеників. Він потім зійшов з ума через те, що йому прислали хрест, а не архимандричу митру.

Як я вступив в училище, інспектором був якийсь Троїцький. Він любив давати ученикам палі, але не лінійкою, а лозою та ще й товстим кінцем. Од тих паль у дітей пухли долоні. Цей Троїцький пив запоєм і був якийсь придуркуватий, а після запою ставав зовсім дурний. Раз він прийшов на нашу квартиру саме тоді, як ми полуднували холодець. Покуштувавши холодцю, він сказав, що холодець недосолений, вийняв з кишені березову табакирку і посипав холодець табакою. Ввечері, гуляючи між вербами, бив по вербах палицею: йому здавалось, що то стоять ученики, а раз в класі поставив усіх учеників на коліна на партах, але не на тій лаві, де сидять, а на вищій, де кладуть книжки, — мабуть, любив ефектні сцени. В клас часом приходив п'яний і в шлафроці і велів ученикам співати ірмоси замість латинської граматики. До служби, в той час як ученики йшли рядами до церкви через манастир, він сам рубав дрова коло своєї квартири, котра стояла в самому манастирі, і робив великий скандал для ченців та богомольців. Він кудись перейшов, а після його був інспектором один міський священик, дуже добрий і гуманний чоловік. На моє щастя, мені були учителі добрі люди; із їх було два, котрі зовсім не били учеників.

Наука в училищі була суха, мертва та абстрактна. Найбільше лекцій було латинських та грецьких. Нас силували вчити все чисто напам'ять, слово до слова. Приїхавши в училище, я зовсім не вмів говорити по-великоруськи і вивчився в школі. Наука давалась мені легко, хоч вона була мертва. Щоб привчити учеників говорити по-великоруськи, позаводили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: «за мужичі слова» (тобто українські); «як справить по-руськи»; «за лайку»; «за сквернословіє». Кому чіпляли на шию ту нотатку, той мусив підслухувати, хто скаже українське слово або хто лаятиметься, потім записував в журнал

українське слово і передавав нотатку. Це зробити було нетрудно, бо ученики всі до одного говорили по-українськи, навіть звали один другого не прізвищами, але на ймення, зовсім по-мужицьки: Грицько, Левко, Панас, Корній. В старших класах ту нотатку закидали на грубу, де вона й спочивала. Лекції тоді були дуже довгі, по дві години кожна. Учителі приходили пізно, а нас після дзвоника садовили за парти. З нудьги один з учеників казав казки, а всі слухали. Один ученик був чудовий оповідач і знав силу казок. Він розказав нам усі казки, які знав, та все привозив з дому нові, неначе яка нестомленна Шехерезада. Після таких лекцій грецькі та латинські лекції були ще нудніші.

Хоч наука в школі була важка, зате ж нам було де гуляти. Манастир і училище стоять на самому кінці города на крутій горі над самісінькою Россю. Кругом манастиря глибокий яр, а в яру чудовий лужок густо заріс вільхою, вербами та липами. Під скелею, вкритою зверху лісом, чудова криниця в камені, Кам'янка. Той лужок аж кишів школярами, там ми вчились та гуляли. Внизу за училищем понад Россю стеляться зелені луки. Було де побігати та погуляти. Школярі вигадали вигадку вчитись на здорових диких грушах, котрі росли по горах, примощували між гіллям дощечки і сідали там з книжками вчити лекції. Книжок для читання в нас не було, та ніде було їх і дістати, хіба хто привозив крадькома з дому. Один ученик привіз з дому номер «Библиотеки для чтения», в котрому була повість Апулея «Золотий осел». Ми того «Осла» трохи не вивчили напам'ять, читаючи його по разів десять.

Була ще одна кара в училищі: то квартирні старші, котрими були ученики старшого класу. Вони дуже обижали дітей, веліли собі прислуговувати, посилали в місто за дві верстві, скубли за чуба, за вуха і навіть били лінійкою. Всі менші ученики повинні були їх слухати, поважати і говорити до їх «ви».

З Богуславського училища я перейшов в Київську духовну семінарію, як мені було чотирнадцять рік. Сільські баби нарозказували мені багато дивного про Київ, а найбільше про «Лева» (фонтан у Києві на Подолі), про здорові дзвони та про давні церкви, а батько хвалив Дніпро та Лавру. Я до того часу не був ні в одному городі і їхав у Київ з напруженою фантазією, сподіваючись побачити всі ті дива. Одначе ні «Лев», ні дзвони, ні давні церкви, ні Лавра мені не сподобались. Темні старі церкви з темними закалубками та притворами, з гробницями навели на мене сум. Мене дуже вразив город з його домами та величезний Дніпро з зеленими берегами.

В семінарії було легше жити: там не було ні різок, ні паль, і наука була інтересніша. Одначе старі вчителі нічого не робили, давали лекції по книжках, назначаючи нігтем, а в класі або жартували, або

питали в учеників лекції до самого дзвоника. Але в семінарію почали прибувати молоді вчителі; вони вчили добре, поясняли лекції і заінтересували мене до науки. Шкільні книжки були богзна колишні, дуже давні. Розумніші ученики тямили це і вчились для себе дома по новіших шкільних книжках, по котрих вчились в гімназіях, а для класу вчились по старих. Класичні язики тоді вже зовсім впали в семінарії. Учителі приходили в клас на старі язики за півгодини до дзвоника, а ученики сміялись з того, хто вчив латинський та грецький язик. Найпоганше стояла тоді математика, може, тим, що ченці нехтували нею і на екзаменах просто сміялись з неї перед учениками.

В семінарії трудно було доставати добрих книжок для читання. Для учеників першого класу з бібліотеки давали «Училище благочестия», «Опыты студентов» та допотопний журнал «Маяк». Для вищих класів давали все духовні книжки. Бувши ще в першому класі семінарії, я, в час контрактового ярмарку в Києві, примітив виставлені у вікнах маґазинів ілюстровані французькі книжки. Мене дуже заінтересувала одна ілюстрація, де був намальований чудернацький чорт. Я зайшов в магазин і осмілився спитати про ціну. Книжка була хоч широка, але тоненька, а ціна була, як на диво, невелика: то був «Кривий біс» Лесажа. Я купив її і за поміччю лексикончика Шмідта прочитав. Книжка мені дуже сподобалась. З того часу я купував на ті гроші, що батько давав мені на гостинці, дешеві французькі ілюстровані книжки і дома на вакації читав їх. Після «Кривого біса» я купив «Павла та Віргінію», «Дон-Кіхота», Шатобріанову «Аталу», «Натчезів», «Християнство», «Божественну комедію» Данта і «Заздрість» Євгенія Сю. «Християнство» Шатобріана я не міг дочитати і до половини; більше всього мене вразила «Божественна комедія» грандіозними та фантастичними картинами. Вже як я був в останньому богословському класі, молоді вчителі літератури позаводили маленькі бібліотечки в кожному класі на наші і на свої гроші, і я аж тоді познакомився з великоруською літературою. Прочитав Пушкіна й Гоголя і зразу їх зрозумів. Перший Шевченків твір, котрий мені довелося прочитати, як я був в першому класі семінарії, була «Причинна». Батько достав у когось альманах «Ластівку», де була надрукована «Причинна». Я прочитав її з сестрою, і ми вивчили її напам'ять, так вона нам сподобалась.

В Києві мені довелося жити на квартирах на Подолі у дрібних урядників та міщан, коло канави, в самому нездоровому місці та ще в тісних квартирах. Як я був в богословському класі, на нашій квартирі пішла, неначе пошесть, гарячка. Ми, всі чотири брати, послабли гарячкою, і я, скінчивши курс семінарії, був такий ослаблений, що не мав сили далі вчитись, побув рік у батька, а потім був рік учителем в Богуславському духовному училищі. Сидячи дома у

батька, я докінчив німецький язик і готувався до екзамену в духовну академію, в котру й перейшов, покинувши учительське місце.

В академії старі професори були дуже погані; вони читали лекції по старих, жовтих, як пергамент, листах або імпровізували самими фразами таку нісенітницю, що студенти перестали ходити на їх лекції і посилали по черзі по три чоловіка на лекцію. Класицизм зовсім упав, а єврейського язика ніхто вже не вчив. Зате ж були і дуже добрі професори, а найбільше молоді, котрі щиро працювали над наукою. Студенти жили в номерах, всі на скарбовому кошті; в тих номерах вони й спали і вчились. Студентам не давали журналів з бібліотеки, вони складались і виписували всі тодішні товсті журнали, а українці виписували «Основу». Тоді був гарячий час в руській літературі: вийшов «Базаров» Тургенєва* і критика на його Писарєва. «Основа» розворушила українські питання. Студенти були дуже цим усім заінтересовані, і змаганням не було кінця. Українці пережовували свої національні та літературні питання, але стріли в великоруських студентах велику опозицію. Всі вони, окрім трьох, стояли проти права української національності та літератури. В мене з'явилась думка писати оповідання українським язиком для «Основи», але вона швидко потім перестала видаватись.

Студенти в академії працювали над наукою добре і щиро, але не над богословською. Героїчний період п'янства вже тоді минув для студентів. Правда, збирались по номерах на випивку, але я пам'ятаю тільки одного студента, що пив горілку кухлем або стаканом, інші пили вже по-людськи, чарками; було вже багато й таких, що й зовсім не пили і на випивки не ходили.

Між професорами в академії не було й духу українського. Один професор сказав на лекції таку штуку: «Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу і білоруську, якби вона з'явилась на світ...»

Після скінчення курсу академії мене послали в Полтавську семінарію учителем словесности на жалування по 250 карбованців на рік. На таке жалування не можна було прожити. Я застав таку бідність учителів семінарії, що сім'я одного вчителя по кілька день не мала чого обідати. Я почав готуватись до екзамену на учителя гімназії. Окрім того, в Полтаві я почав писати українську повість «Дві московки». Я знав, що мені не вдержатись в духовній семінарії, як я буду писати по-українськи. Треба було з неї вийти заздалегідь. В той час виїхали в Польщу два професори академії за начальників дирекцій шкіл в повіті на Підляссі, де жив український народ. Тоді на Підляссі випроваджували з шкіл польський язик і заводили велико-

* Роман Тургенєва «Отцы и дети» з'явився 1862 р. Ред.

руський. З тими професорами перейшло на службу багато моїх товаришів і приятелів — киян та волинців. Я й собі попросився на місце учителя гімназії в Білу, де кругом живе український народ, де мені все таки можна було чути українську мову і виучувати народну жизнь для своїх творів. Натомість мене послали учителем женської гімназії в Каліш, на саму пруську границю. Я заїхав в чужий край, між чужі люди. І город був гарний, і жити в йому було недорого, і директор поляк був для мене добрий, але я був зовсім одрізнений од України і свого народу. Я був в Каліській гімназії вчителем великоруського язика, літератури та історії й географії Росії. В той час ще всі науки в польських гімназіях викладали на польській мові, окрім тих, що мені довелося викладати, але вже була чутка, що всі науки будуть викладати на великоруській мові, як воно потім і сталося. Через рік я попросився, щоб мене перевели в Білу, але там місця не було, і мене перевели на Підлясся, в Седлець, в женську гімназію для греко-уніятів, тобто для українців уніятського закону, хоч в тій гімназії уніяток було мало. Там я служив шість рік. На шостому році поїхав я на вакації в Київщину, додому. Приїжджаю я з вакацій, а мені кажуть, що мене попечитель вже перевів на службу в Сувалки. Тими вакаціями йшла невелика реформа в гімназіях: викинули з гімназіяльного курсу натуральну історію і всемирну історію. Учителів тих наук попереводили на руський язик. Один учитель з мужеської гімназії, Ів..., зістався за штатом, і попечитель перевів його в Сувалки; але йому схотілося доконче зістатись в Седлеці. Він почав інтриґувати за моє місце і знайшов собі поміч в начальниці женської гімназії та одній класній дамі, старій дівці, дочці генерала, котра була закохана в того вчителя. Вони були дуже близькі до попечителя, хотіли, щоб той учитель зістався з ними, і почали інтриґувати проти мене. Начальниця була петербурзька родом і дуже близька до попечителя. То була дуже недобра, капосна та попсована людина. Я її не поважав, хоч про те нікому й слова не говорив, але вона чула те духом і вгадувала.

Приїхавши в Седлець, я зараз поїхав в Варшаву до попечителя просити, щоб він мене зоставив на старому місці. Попечитель прийняв мене коло порога, говорив сухо і незвичайно, з криком, виказав ні за що, ні про що якусь неласку, так собі з доброго дива. І директор, і начальник дирекції були добрі й шановні люди просили за мене, одначе нічого не помогло. Попечитель тоді полаявся з начальниками дирекції, попереводив з місця на місце багато вчителів, не розбираючи діла, навіть (жалування їх) декотрих перевів на менше жалування з доброго дива і наробив багато плутанини. Я подав телеграму в Одесу і дістав місце в Кишинівській гімназії.

Писати повісті я почав ще, як був на службі в Полтаві. «Основа»

та «Кобзар» Шевченків навели мене на думку, що мені писати треба по-українськи. «Кобзар» я прочитав ще хлопцем, і він мене дуже вразив своєю високою поезією та народністю в поезії. З першого погляду мені здалося, що Шевченко записує народні пісні, а не складає свої; така народність в його поезії. Ще як я був малим хлопцем, я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, бо Керелівка, де родився Шевченко, всього за двадцять верстов од Стеблева. Я чув, як він пробував у Корсуні у свого родича Вартоломея Шевченка, за вісім верстов од Стеблева. Знайомі наші заносили з Корсуня навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав. Слава його тоді ходила скрізь по селах.

Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що жили зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерти вже були надруковані в «Правді» перші мої повісті.

ЗО МЛИ МИНУЛОГО

(Уривки спогадів)

Михайло Старицький

Коли я силкуюся пірнути гадками у дитинства мого глибінь, то мені уявляються, як марево колишнього сну, дві пригоди. Мов тепер бачу — місячна ніч; я з нянькою, мамою й татом у колясі; вона хитається з боку на бік і спускається тихо в долину... Коли це раптом щось як не лусне, і повоз швидко покотився вниз... Мама в крик, а за нею, певно, й я... Пам'ятаю лише, що вона мене схопила і притулила міцно до лона, а мій батько потягся вперед помагати возничому здержати коней... Далі якийсь ґвалт, брязкіт розбитого скла... і вривається спогад. Потім ще виника з тієї ж доби друга картина: ясний ранок, якась зеленкувата зала, колони й одчинені двері на залитий сонцем рундук... Мене няня веде до нової тьоті віддати добридень; я опинаюся й не зводжу очей, а це враз як гляну — аж край дверей на тумбах стоять чорні люди (звичайно, статуї)... Я в галас і навтьоки!.. Мені вже дорослому розказувано, що справді, коли батьки мої зо мною, що мав тоді два роки, поїхали на одвідини до тітки моєї, батькової сестри, а Опошню, то коні понесли нас з гори й за малим богом не сталося нещастя, і що другого дня я у тітки ж перелякався страшенно чорних фігур.

Після отих подій, що врізались мені в пам'ять так зрана, налягає вже на мої спогади якийсь хвилястий туман; крізь його маячать непевними просвітками — то приїзд у блискучім убранні батька з силою забавок, то його золоті з дзвоном дзигарі, то лави якихсь верхівців, то барабани й курява.

Батько мій, Петро Йванович Старицький, був ротмістром в уланах і перші по одруженні роки служив; отож покійній матері й випадало то у своїх батьків сидіти з немовлятком, то їздити з ним

до полку, то зоставляти дідуневі й бабуні унука. Батько мій скоро вийшов в одставку й помер; але про те річ буде далі.

Спогади мої, більше вже систематичні й ясні, починаються з шостого року, з села Кліщинець, де пробував я у Лисенків — дідуня й бабуні по матері. У тім пробуванні не пам'ятаю я щось моєї неньки: вона вже з'являється потім: певно, мама проводила тоді час у полку біля тата, а мене лишала у батьків своїх, бувши певна, що вони любленого внука доглянуть.

Мій дід, колишній пан маршалок, Захарій Осипович Лисенко, одержав освіту в Першому шляхетському корпусі в столиці, де спочатку й служив ще за Катерини II й Павла, а потім знову ратником за Олександра I й одбув «Отечественную» війну. Залишив він зовсім службу полковником і вернувся в рідний край, де й одружився з своєю ж землячкою. У дідів було три дочки — мама моя Настасія і дві тітки мої — Анна й Єлисавета Захарівни — та два дядьки — Михайло-генерал і Сашко: третього дядька, Ілька, не пам'ятаю, бо він умер до мене. З цієї родини найбільшу в моєму житті мають вагу дядько Сашко та тітка Ліза, звичайно, після матері, яка рано вмерла; але в Кліщинцях тієї ранньої доби я пригадую лиш дідуня й бабуню, вельми вже старих, та вряди-годи молодого ще дядька Сашка.

Скільки уявляється моїй пам'яті, дідуньо був на зріст високий, мав сиве хвилясте волосся до пліч і завжди був голений: не пам'ятаю щось і усів... Щодо обличчя, то воно було суворе, але йому в очах з-під сивих брів стільки ласки світилося, що зразу, коли подивишся було в них, усе обличчя здавалось щирим та добрим. Ходив дідуньо у довгім каптані, з патерицею або сидів у великім кріселку за книжкою. Для свого часу був він надзвичайно освічений, знав добре французьку мову, зачитувався Вольтером та й у душі був вольтеріянцем.

Бабуня ж моя заледве грамоту знала й була чистим типом української старосвітської пані; світоглядом, звичаями, мовою вона мало чим одбивалась од селянської поштивої баби. Ходила бабуня в простім убранні, голову пов'язувала по білому немов би очіпку шовковим платком і найбільше любила прясти. Мов бачу її за кужелем: виводить довгу, тонесеньку нитку, а веретено спускається на долівку і сюрчить, бігає дзиґою. Лице у бабуні було худеньке, у зморшках, але люб'язне й ласкаве, аж світилося. Услуговувала при домі сама-но жінота: нянька моя Палажка, середнього віку людина з дочкою Оленкою — старшою за мене літ на п'ять; баба Сірчиха — ключниця, що наглядала за дівчатами-коберницями й за хатнім господарством, та покоївка Тетяна, молода й дуже гарна. А з челяді у пам'ятку — кухар Петро й Лука Швець — останній найбільше, бо любив рибу вудити й мене до тієї потіхи схилив.

Кліщинський дім був невеликий, мав шість покоїв, передню й

двоє сінець. Стояв він на високім підмурку, але був дерев'яний з старим, соломою критим дахом. На гостиннім під'їзді був широченний рундук,* на який вели положисті сходи; над рундуком на чотирьох слупах** звисав ґанок. Двері, обмежені двома вузенькими вікнами, вели в невеличкі сінці, а з них уже другі провадили у світлу передню. В передній було теж двоє дверей: одні — просто в середню, а другі — справа — в диванну. Середня кімната була на три вікна, досить велика, на взірець залі; у їй завжди обідали й вечеряли. В однім кутку її стояли високі, під саму стелю, дзиґарі з зозулею; перед дзвоном дзиґарі шипіли й гарчали, а по дзвоні вискакувала зозуля й кувала години. Мебіль у середній, та й по других покоях, була дерев'яна, лакована: диван, широкі кріселка з поруччями та стільці; сидіння були з тканих умисно на те коців. Долівки, двері й лутки в домі були не крашені, а натерті добре олією, яка, пройшовши в дерево, додавала йому темнуватого, ґлянцевого вигляду. У середній, та майже й по всіх кімнатах, на вікнах були білі з клинчиками штори, а по долівках — килими, яких у бабуні малось досить. Над диваном шаріли вогнем дві французькі ґравюри — Везувій і Етна, а по бокових стінах красувались картини з часів Директорії. За середньою була чайна, на два вікна світлиця. Між вікнами блищало кругле в позолоченій фігурній рамі дзеркало; під глухою стіною стояв трохи більший, ніж в середній, диван з кріселками, а над диваном била у вічі велика картина «Мир Европы»: на переднім плані пишалися дві величні фігури царя Олександра I й цариці під руку; по обіруч фігур тислись генерали вже по пояс царям; під ногами у царя кораблі мрілись, а в головах летіло два янголи з довгими сурмами та биндами, на яких написано було: «Слава». Супроти вікон, край дверей, що вели в спочивальню, стояла невеличка шафа з чайним посудом, а край стіни, суміжної з середньою, тулились дві більших шафи з книжками. У кутку біля вікна спиналось високе та глибоке крісло з корельської берези, а над ним красувався портрет Вольтера у білім парику, з книжкою. Над диваном ще, по обидва боки «Мира Европы», висіли вінки з жита й пшениці; не здіймались вони від жнив до жнив. У цій кімнаті завжди пили чай, а часом і снідали. За чайною була спальня, або ще звали її й «спочивальнею»; вона вважалась бабуниною кімнатою, і все було там до її смаку уладновано. Праворуч од дверей здіймалась велика кахльована груба з довжелезною лежанкою; з кахель визирали сині та червоні чудернацькі квітки. Посеред стелі лежав дубовий сволок; він завжди був завішаний низками в'ялених яблук і білих грибів та мотками пряжі.

---

* Рундук — ґанок, присінок.

** Слуп — стовп.

На лежанці стояли товстопузі сулії з наливкою з виборних ягід, бо ще і в льоху малося чимало з наливками барил. Між вікнами, що дивились на другий бік двору, стояла велика бабунина шафа, повна варення, шербетів, повидла, пастили, пряників і других ласощів; там же на поличках лежала й свіжа садовина. Та шафа була мені найлюбіша: дух від неї сповняв знадливими пахощами світлицю. Під глухою стіною стояло двоє ліжок одороблих, дубових, а все покуття вставлене було богами в срібних та золотих шатах; за образами пишались пучечки васильків та жовтих повних гвоздиків, а перед ними блимала раз-у-раз лямпадка. Другі двері з спочивальні вели в дівочу, а звідти вже в чорні сіни.

Диванна була така ж завбільшки, як і середня; попід усі стіни в ній приладнований був низький, зелений, сап'яном оббитий диван; в однім кутку її стояв високий столик з цибухами, а в другім — такий же з мідними гудзами, на яких висіли сталеві обручики на шнурах, причеплених до середини стелі. На супротивній стіні було вбито кілька гаків, і тими обручиками бавилися. Треба було через усю кімнату закидати їх на гаки, щоб нанизалися. Отой покій призначений, видимо, був для забав і для курива, хоча дідуньо з бабунею заживали тільки табаку, але за мене через його од стіни тягся верстак, на якому дівчата килими ткали. З диванної ще була направо хатина, — спочатку в їй пробував дядько Сашко, коли приїздив на погулянку з Крилова, де він служив у кірасирах, а потім у ній оселилась дядина, вдова по дядьку Ільку, Анна Петрівна, з дочкою моїх літ Анютою. Перше й кімната ота звалась «паничівською» і в їй було повно всякої зброї, а потім уже — всяких жіночих оздоб.

Перед домом спереду росло дві тополі й кущі акації; садка при домі не було, а він лежав за селом аж над горою; за тополями та акаціями розлягалось дворище, широке й просторе, заросле геть роменом та щирицею. Направо тулились невеличкі офіцини,* в яких містили на ніч гостей, а наліво далі стояла велика двірська. Двір оточений був барканом з штахетними вирізами. Саме проти воріт через вулицю здіймалась трьома банями церква, а ближче, край самої хвіртки на цвинтарі, стояла низенька на чотирьох слупах дзвіниця. Пізніше й церква була поновлена, покрашена, і дзвіниця збудована нова, а тоді, пам'ятаю, здавалися вони темними, трухлявими, оздобленими мохом зеленим. За барканом по обидва боки розляглось село. З рундука мрілась за селом гора з вітряками і з покрученим узвозом. Гора вривалась над Сулою страшенними кручами, і здаля оті кручі здавались золотисто-рожевими скелями, химерно кинутими одна на одну. З тилу за домом, проти вікон спочивальні,

* Офіцина — флігель.

спиналась висока рублена комора з бляшаним півнем на даху, який крутився по вітру, а далі справа горбилась пекарня. Задній двір був менший і обривався кручею зараз за коморою та пекарнею; під нею хвилювало Сулище, притока Сули. З спочивальні або з кручі видко було на горі за Сулищем якийсь панський будинок, і вся околиця, скільки ока, зеленіла засульними луками, темрилася лугами й синіла сизою млою далеких просторів.

Життя у дідівському будинку точилось тоді тихе, самотнє. З родичів і гостей мало бував хто. Пам'ятаю тільки сусід, тобто галичан з с. Галицького, яке по Сулі вниз лежало версти за дві. В Галицькому сиділи Лисенки, дідуневі родичі в других, і генеральша Магденкова, своячка. Щождо будинку на Сулищі, який був найближчий до нас і видний був з вікна, то він належав пану Лисянському; але господар його був далеко, й будинок стояв пусткою з зачиненими віконницями; це мене завжди вражало. Здалеку наїздив уряди-годи товстелезний пан, лисуватий, чорнявий, з вузенькими чорними вусами, мов п'явками, і з одвислим, пухким підборіддям. Пан той на пальці мав дорогого персня, а в руці золоту табачницю і говорив стиха, засапавшись. То був теж маршалок Золотоніського повіту, пан Ілляшенко, вельми багатий; з ним дуже панькались, бо він позичав гроші й мало хто не був йому винен.

Хатньою мовою була у нас щира вкраїнська; бабуня другої не знала, а дідуньо хоч і закидав по-московському, а то й по-французькому, але вимушений був через бабуню балакати по-нашому, хоч, може, й не чисто. Мама моя, дядько Сашко й тьотя Ліза говорили теж, як бабуня, навіть гості — батюшка й товстий пан Ілляшенко — вживали рідної мови; от тільки генеральша Магденкова та її сім'я говорили вже по-московському, бо були литваками; це мені тоді різало вуха, й я не розумів генеральської мови, а самої генеральші боявся.

День тоді, принаймні осінній чи зимовий (певно, я восени прибув до Кліщинець), сходив у дідів так. Життя починалось удосвіта. Я спав у бабуниній спочивальні, на її ж ліжку, а зранку перебігав і до дідуня. Бабуня прокидалася ще вдосвіта, а дідуньо долежував до світання. Як тільки крізь щілини віконниць свіне, було, блідий іще промінь, старий вже кличе бабу Сірчиху або мою няньку Палажку, щоб одчинила віконниці, і зараз же їх розпитує про погоду.

— А що надворі робиться?

— Нічого, — відповіла лаконічно баба.

— Як нічого? А дощу нема?

— Моросило немов уночі.

— А хмарно чи соняшно?

— Над Матвіївкою ще стоїть хмара, а над Галицьким уже вітер розвіяв.

— Видиш — вітер є, а ти кажеш — нічого!

— Та вітер здоровий.

— А звідкіль?

— Хто його зна, немов звідти й звідти...

— А, безтолкова, — досадував дідуньо, — да ти ж дивилась на комору, куди півень головою?

— До Лисянського.

— Ну, значить, звідтіль і вітер, і, певно, холодний?

— Аж зашпори заходять.

— Ну, бач, виходить — вітер московський, чого доброго, й сніг принесе... Гм... гм... Нада позвать діда Остапа, щоб омшаник опорядив на зиму, а то бджола змерзне.

Такі довідки метеорологічні дідуньо завжди робив зранку і на них фундував розпорядки. Проте він не дуже то в хазяйстві копався, не часто зазирав навіть у поле, покладаючись цілком на отамана Дмитра Супоню. Останній взагалі не дуже то вважав на панські накази. Правда, й дідуневі накази були здебільша химерні: то, бувало, одмінить оранку чи сійбу, спираючись на метеорологічні висліди баби Сірчихи; то загада греблю гатити в жнива, прочитавши в Бердичівському календарі, що серпень має бути дощовий; то забажа сіяти самі коноплі та соняшники, бо генеральша ставить якусь чудернацьку олійницю; то перелічить на протязі квардратового локтя колоски й зерна й на тім зважує цілий добуток, та й продає його Гершкові. Так отож кажу, що дідуньо до хліборобства мало впадав, а кохався в садку й пасіці; проте щодня до його приходили і Дмитро, й Гершко, і щоранку він турбувався про погоду.

Бабуня так обережно вставала, що я ніколи й не чув; вона ще вкривала мене тихесенько ліжником або ще чим-небудь, щоб дитині було тепло й затишно, і я, заритий у пуховики, вилежувавсь, на більшім просторі розкошуючи. Тільки при дідуневій розмові вже прокидався, бо голос у його був досить гучний.

Почувши його, бабуня накидалася:

— Захарій Осипович, не гомоніть бо так дуже: дитину розбуркаєте, а воно б ще спало та й спало.

— Ти його, Настенько, збалуєш ні на що, — гримне було благодушно старий. — Йому не бабою бить, а генералом, как його дядько Михайло... От і Суворов вставав до сонця і кричав «кукуріку»!

— Та годі бо! — пробувала спинити жарти бабуня; але я вже прокидався й сам кричав «кукуріку!».

— Вот і молодец! — сміявся дідуньо. — Ну, — затягав він рипучим голосом: «Frere et Jane, levez vous!» А я зараз же підхоплював пискливо: «Sone la matinè, sone la matinè, bim, bam, bom!»

Бабуня тільки махала рукою й виходила буркочучи з хати, а я перелазив через бильце мерщій до дідуня.

— А я Суворов? — лащився я.

— Будеш, коли вчитимешся.

— А може, краще Фрідріхом Великим? — вагався я в виборі.

— Мені ці герої були вже строха знайомі. У дідуня в бібліотеці мались розкішні ілюстровані видання, й дідуньо мені часто, щоб заохотити до книжки, показував їх і поясняв малюнки, які взагалі мене дуже тішили, а найбільше вояцькі побоїща. Отож дві товсті книжки — життєпис Суворова та Фрідріха Великого — мені були найлюбіші.

— А, — термосив мене дідуньо, — а не хочеш бути Жан-Жаком Руссо чи Вольтером, га? Тобі до смаку боєвиє герої? Прочитай обидві книжки та й вибери. Прочитай!

— Там по-гражданському букви, — запинався я, — от у часослові гарні, великі.

— Так ти не вмієш?.. Гай, гай! — дратував дідуньо.

— Я вже склади всі знаю: буки-аз — ба, віди-аз — ва, добро-аз — да... і потрійні: віди-рци-аз — вра, добро-люди-аз — дла, твердо-живіте-ук — тжу... і разом хутко: ба, ва, га, да, па, ра, са, та... А дячок говорить, що треба ще й словотитли знать!..

У Кліщинцях почав я у дячка грамоти вчитись, а потім у Лебехівці був уже навчителем у мене бурсак.

— Авжеж: без титлів нельзя церковних книг разобрать, а вот ти швидше учись, то й апостола прочитаєш, — заохочував дідуньо.

— Та!.. Я швидко прочитаю... От і Суворов читав... а Фрідріх ні... Чого Фрідріх не читав? Йому не давали, дідуню?

— Гм, — усміхнеться старий. — Фрідріху було некогда, а то читав би радніше.

— Чого ж некогда?

— А того, що у його било под рукой царство. У Суворова не било царства, бо он сам служив царю і по царському приказу бив неприятеля, а у Фрідріха било своє царство — німецьке; а в кого єсть царство, тот должен піклуваться щодня, щогодини, щоб усім людям у його царстве било добре, щоб всі білі ситі, одягнені, щоб сильний не обижав меншого...

— А чого ж генеральша б'є людей? — перебивав я старого.

— Хто тєбє казав?

— Лука Швець.

— Не слухай брехень! — зідхне дідуньо. — Нікого біть нельзя... У Бога всє рівні... і простиє люди такі ж самі, як і ми... Вони бідніші, правда, но оні в том не виновати...

— А чого ж бабуня лаяла, коли я подарував свою хустку Гриць-кові?

— Яку?

— А ту шовкову, що мені шию зав'язують...

— Ну, бабуня й сердилась за то, що тобі зав'язано шию, щоб не остудився, а ти сорвал і по вітру гасал розхристаний.

Такого й іншого змісту велися у нас розмови щоранку, поки їх не зривала бабуня.

— Вставайте, вставайте бо, Захарій Осипович, час: вже кава готуватиметься, а малому ось-ось принесе баба вареники...

— Ну, рушаймо, Миша, живо, по-походному... раз, два, три! — крикне було старий і почне одягатись.

Я теж кидався до одежі, але нянька не допускала мене, не зважаючи на мої супереки, та й бабуня обстоювала, що рано ще дитині «утруждать» себе: малому й підвередитись, мовляла, не довго, хай ще нагулює собі сили.

— Хоч дідуньо був і іншої думки, але з бабунею змагатись не важився. Таким робом, няня мене одягала, мила, чесала й нарешті ставила перед образи молитись. Молитов треба було прочитати чимало, і я під кінець озирався часто, чи не несе вже баба Сірчиха варенників? Кажуть, що коли я читав «Отче наш», то після слів «хліб наш насущний дай нам днесь» питався іноді у бабуні з досадою: «Чому хліб, а не булку?»

Булка мені, очевидячки, була більш до смаку.

Одягшись, ми виходили в чайну, де вже круглий стіл покритий був білою як сніг скатертиною; на столі червонів томпаковий* самовар і кофейний лембик; про його скажу кілька слів, бо з тим лембиком сталась мені потім пригода. Це справді був мідний лембичок, на трьох ніжках; зверху від шийки йшла тоненька рурочка, загиналась униз і, пронявши ніжку, стирчала гостресеньким кінчиком; всередину лембика наливався спирт, шийка затикалась міцно, а під спід ставилась спиртова лампочка. Коли спирт починав парувати, то пара вирівалася з силою під сподом з кінчика рурочки, пролітала через лампочку, займалась і огнистим синьо-червоним струмком палахкотіла мало не на лікоть у довжину. Кофейник ставили під це полум'я, яке огортало його з усіх боків, розсипаючись цілими шумливими пасмами скалок. Найцікавіше було мені дивитись, як варилася кава, і бабуня без мене лембика не запалювала. Крім того, стояли вже на столі масло, сметанка парена з шкуркою мало не до дна горнятка, плетенка з коржиками, бубликами й крендельками, часом підсмажена булка у маслі.

За сніданком чи за обідом, та й так, няня не одступалась від мене, щоб дитина не вдавилась, не обварилась, щоб не набила собі

---

* Томпаковий із сплаву міді й цинку.

лоба або не зробила якої шкоди. Няню я дуже любив за її ласку, упадливість, а найбільш за казки; проте її поміч за столом мене досадувала, й дедалі, то дужче. А коли, було, вийду з нею гуляти, то аби вирвався — тільки мене й бачила: я вже знався з хлопцями на селі, мав приятелів, то, бувало, як дременемо, то аж на Дривальці опинимось (друге село, суміжне з Кліщинцями). От тільки коли приходив навчитель, то няня вже мене кидала на нього, та й то іноді сиділа в куточку, щось шпортаючи, й доглядала, щоб навчитель не «утруждав» панича й не знесилював його ученою мукою.

По каві дідуньо сідав у своє вольтеровське крісло й поринав цілком у книжки, а бабуня часом в'язала панчохи чи якісь хустки, а то мотала з веретен на мотовильце нитки або бралась до мотушки мотати пряжу в клубки. Часом замість мотушки бабуня надівала мені на руки цілі пасмища пряжі, й я мусив тримати їх, аж поки бабуня не розмотувала до нитки. Правда, бабуня мені в ті часи розказувала цікаве, а потім наділяла чи пряником, чи маковником, чи яблуком, і я ніколи не нудився такою роботою, сподіваючись завжди на надгороду. Як ми чаювали дуже рано, то о дев'ятій чи о десятій годині приходив до мене навчитель-дячок. Лекція дячка завжди одбувалася в середній. Дячок Ісай був довготелесий, лисий, з товстим синім носом, окульбаченим здоровими окулярами; окуляри зв'язані були на потилиці поворозками, од яких висіли аж на спину кінці; за окулярами блищали маленькі червоні очі, а ніс так був набитий табакою, що дячок аж гунявий був. В довгій свитці, підперезаній поясом, в чоботях, вимазаних ворванню, намащений оливою, з указкою за ухом, дячок у передній ще крякав, відкашлювався й, облегчивши двома пальцями носа, обтирав його якоюсь темною хустиною й увіходив у середню.

— А хто там? — озивався дідуньо.

— Я, причетний слуга вашої вельможної милості, — одмовляв дячок, посуваючись боязко й кашляючи в долоню.

— А, Ісайя! — обертався до його дідуньо. — Здоров, здоров!.. Миша! До науки! Налєво кругом марш! — командував він до мене й додавав дячкові: — А що, як батюшка, отець Михаїл?

Дячок кланявся й цілував руку у дідуня.

— А, хвалити Бога, нічого. Вони учора вранці хрестили у Свирида Коця... сина Бог дав... Захарієм нарекли.

— А, тьозка! У Свирида? Прекрасно: то були все у його дочки, а то й син. Що ж — радий?

— Вельми... частували так... Спотикач у його, — так і батюшка пили та хвалили.

— Вот тобі й Свирид!

— Воістину... а матушка їздили у пасіку копать буряки й картоплю.

— Що ж, уродила?

— Набрали дванадцять мішків... Там і на мою частку випало три мішечки... Картопля нічого собі, піскувата, але не така, як во врем'я оно: оскудіває в числі...

— Зайдеш з мішком у двір, то я дам ще своєї.

— Благодареніє щедротам вельможної милості, — кланявся дячок, — вашими добродійствами тільки й держимось, — і, відкашлявшись, вів далі: — Матушка теж напоминались про щепи... та вони самі зайдуть... оце на тім тижні збираються льнувати...

— А, поможи Боже! Ну, Миша, скорим шагом! Учись, — наука великоє щастя... от, як вмітимеш читати, то я тобі всі книжки подарю... а от них столько добра, сколько за вік свой не знайдеш.

Ні я, ні дячок не розуміли, про що провадив дідуньо; але останній сумно кивав головою й поясняв:

— Воістину! От як буквар скінчимо, то й горщик молочної каші розіб'ємо...

Я розгортав букваря, досить уже засмальцьованого та подертого, і голосно за указкою дячковою проказував склади, а потім і читав по складах: «Отверзи уста мої, Господи, і восхвалю славу твою...»

З півгодини я уважно вичитував: «бог, божеський, боголєпний, богоугодіє», а далі вже на словах «странноприімний» і «страстотерпець» утомлявся й починав перебивати свого навчителя всякими запитаннями.

— А що таке страстотерпець?

— В молитвах єсть... — одкаже, було, дяк, смикнувши з свистом табаки.

— А що ж воно значить?

— Що? Молитвословіє...

Мене ця відповідь не задовольняла, й я допитувався далі.

— А що таке кустодія?

— От згадали! — всміхався дяк. — Ще далеко до кустодії: це на страстях у велику седмицю читають... аж при кінці...

— Але що ж воно?

— Гм... що... — чухав він потилицю, а потім обривав зразу: — Та не злягайте бо грудима, не давіть книжки...

— Обридло! — вередував уже я. — Краще писати...

— Ох, паничу!.. Якби ви були в бурсі, то списали б вам стару панійку за це слово... Бдіте, да не внідете...

Я нишком сіпав за поворозку ззаду дяка; окуляри спадали йому з носа, а я заливався реготом.

Дяк сердився й нахвалявся пожалітись панові полковникові, але я його не пускав: згода наставала небавом, і я приймавсь до писання. Гусині пера темперував мені дяк, а писав я по чорній дошці білилом;

виводив уже я гражданські літери з прописі й переписував навіть слова: «всякая тварь дышит», «бога бойтеся, царя чтите», «сладостно умереть за престол й отечество»... Писати я писав залюбки, але бабуня зривала через яку годину нашу науку.

— Годі вже, годі! — появлялась вона на порозі з чаркою горілки й пиріжком. — Не муч його, дяче: воно ще мале... А от випий чарку березівки та заїж пиріжком... А ти, мій сердешний, біжи снідати, — і вона мене пригортала й голубила.

— Дячок підходив до ручки за чаркою й, уклонившись, рушав далі; а ми з бабунею йшли до чайної, де вже на столі стояв другий сніданок: конечне — пироги, маринади, кулешик, галушечки, пампушки, драгоне й інше, вважаючи який день — пісний чи скромний. Усі пости й середи з п'ятницями додержувались там строго, а бабуня ще й понеділкувала.

Після сніданку до дідуня приходив орендар Гершко, а то й до сніданку. Пам'ятаю, що він був худорлявий, рябий, з вузькою борідкою, в ярмулці й пейсах (тоді ще їх не було заборонено), і перед тим, як зближався до чайної, дуже чепурив свої пейси, — примочував їх слиною, накручував на пальці й приладновував до ярмулки; проте вони в гарячій розмові, — а спокійно Гершко навряд чи й балакав, — підскакували й били його по щоках. Гершко, крім корчми й грошових інтересів, держав ще й млини на Сулі. Млини ті були спочатку власністю одного дідича — діда мого діда, якому належали всі Кліщинці, Матвіївка й Галицьке; але ключ той дітям уже розбився на троє, а онукам аж на семеро. Землю й людей можна було поділити, а млинів рубати на частини не доводилось. Вони складали одну велику будівлю, в якій малося дванадцять кіл. Отож будівля, містки й греблі мусили зостатися в спільній власності, а поділили спадщики лише кола. За ті часи у дідуня було п'ять кіл, у Лисянської два, у Антипова одно, у генеральші два й у Лисенків галичанських два кола.

— Ну, що скажеш, Гершку? — радів, видимо, дідуньо, що малося з ким побалакати, і, зсунувши окуляри на лоба та заживши добру понюху табаки, відсовував книжку.

— Хвала Богу, вельможний пане маршалку, у нас усе благополучно... От тільки чув, що в Матвіївці прорвало греблю, то щоб горішня вода не наробила нам шкоди.

— От тобі на! — бентежився дідуньо. — З чого ж то?

— Хіба вони, пане маршалку, дбають? Ой вей! Так же, як і наші пани, вибачайте ласкаво, — поки скличеш усіх, то й лапсердака поб'єш і пейси обсмичеш... Ой, ой!.. А там дідича нема, а господарює простий мужик, то йому в голові гребля? А бодай я так свої діти кохав...

— А! Кателики! — вилається дідуньо: це слово у його було найбільшою лайкою. — Ти поїдь туди, накричи од мене, — щоб ту ж минуту... а то я з ними по-аракчеєвському!

Не знаю, чи розумів Гершко дідуневу погрозу, але вхваляв її вельми.

— Так, так, пане маршалку, не попускайте! А то, ховай Боже, коли звідти хвиля посуне, то греблю на Сулищі вирве, — вона й без того [на] ферфал дише — і наші млини опиняться у Дніпрі.

— Sacre nom de Dieux... Ти побіжи туда зараз!

— Йо, йо! У мене самого поза шкурою, звиняйте, комашня біга... Ох! — зідхав він і, почухавши за пейсами, додавав уважно: — Наша гребля, кажу, що одводить Сулу від Сулища, вей, вей — аж двигтить: вода вже промила... Я з вухами лягав на греблю — дзюрчить аж у трьох місцях... Ой мамеле! Як Сула вирветься! А вже на Чортовім мосту дві палі вимило... Треба, вельможний пануню, поклопотатися завчасу, а то надбігають кучки й дощі, то щоб не сталося нещастя...

— Я напишу до всіх спільників, а ти теж побіжи, щоб збиралися на шарварок...

— Напишіть, вельможний пане маршалку, і пану Лисянському.

— Какому? — стрепенувся дідуньо.

— А вашому сусіді, що за Сулищем: приїхав оце, прибув сюди, як маму кохаю.

— Настенько, чуєш? — гукав дідуньо. — Какойсь Лисянський осєл біля нас.

— О?! — цікавилась і бабуня, виходячи з своєї спочивальні у чайну. — Справжній господар?

— А справжній, пані: отой, що закупив маєтки від покійного пана Романа. За десять літ оце він уперше заглянув і каже, що осяде цілком.

— Ти його бачив, Гершку?

— А бачив, вельможна пані: дуже строгий, балака не по-нашому і не второпаєш... што та пошто, — от як генеральша, а то й гірше ще цвенька... а я тільки очима кліпаю... далібуг, аж сміх бере.. тільки кланяюсь. А тут приходить до його Павло Дзюба, рибалка, що й вашій милості часом рибу приносить, що жінка його вовну красить...

— Ага!, Ну, ну...

— Щось немов би то пан заборонив людям рибу ловить у Сулі, при його березі... чи що: хто його розбере — ото й кричав... Ой мамеле, як же кричав, мов на пуп! Я спочатку слухав, а далі назад, вей из мир! Уф, налякав як! Аж запінився, та репетує: «Я вас навчу, проклятих хахлов, я покажу вам, мазепи!» — та як хвисне Павла по писку, щоб я луснув...

— Господи! — сплеснула бабуня руками. — Такого поштивого діда?

— Ах он фармазон! Расстрелять! — аж схопився дідуньо. — Какоє он має право заборонять? Річка вільна — ето на озеро і не став! О, diable! Пусть он до мене заглянет, я йому покажу мазеп і хахлов! Пришлеци, кателики! Лезуть до нас на здирство, та єщо й кирпу гнут, рукам волю дают!

Дідуньо, пам'ятаю, так розсердився, що й я налякався й кинув їсти вареники.

— Годі вже, Захарій Осипович! — забентежилась і бабуня. — Не гнівайтесь дуже: ще завадить, борони Боже, і прийдеться сабур заживати.

Сабур у дідуня був єдиним всемогутнім лікарством проти всього.

— І то правда, цур йому! — аж плюнув дідуньо.

— А ти краще, Грешку, поклопочись за рибу: тепер оце восени лящі ловляться... — одхиляла на інше бабуня, — та коли поїдеш у Матвіївку, то привези яловичини, а то гуси обридли.

— Добре, вельможна пані.

— А той пусть і не дума, щоб я до його писав! Хай перш сюда явиться, то я його по-суворовськи! — не втишався дідуньо.

Гершко низько кланявся й на дибках виходив з середньої. І довго ще по відході Гершка бубонів щось про себе дід, а бабуня з тривогою на його позирала.

Перед обідом, як погода була тепла та соняшна, я завжди гуляв надворі, а то й по селу, з нянькою; там уже, як спіткаю було своїх товаришів-хлопців, то й по няні: вирвусь та й гасаю з ними й по токах, і по левадах, і по ліщині, що густо росла по кручах і лугах над Сулою. В луги й ліщину я любив дуже ходити: там, крім оріхів, росла ще й ожина. Оленка завжди підмовляла мене й свою матір, щоб там гулятись; тільки туди було далеченько, а без дозволу бабуні відбиватись від дому було невільно; бабуня ж пускала хіба в свято зрання, у теплу надежну погоду. Отож пізньої осени й на думку не спадало проситись, бо мене страшенно кутали й мало не цілу зиму у покоях держали. Приходилось бавитися в хаті, і я по сніданку найбільше гуляв з Оленкою, що рада була збутись роботи задля паничівської втіхи.

Гуляли ми в піжмурки, в схованку, в коней, а то й у довгого воза; робили з карт москалів і шикували у лави... У війну найцікавіша була забавка: я удавав Суворова, а Оленка Фрідріха або й Наполеона; розставимо було картяні війська і почнемо, дмухаючи, їх валити, — хто зостанеться переможцем, той і їздить на другому верхи... звичайно, панич ніколи не бував побіденником, і Оленка його завжди возила. Тим то Оленці війна не подобалась, і вона була до ляльок прихильніша — деколи й я з ляльками її бавився й удавав із себе то лікаря, то навчителя, вельми лютого... Побігаю, було, та й

берусь до малювання: змалку воно було моєю пристрастю. Ніхто мене тоді малювання не вчив, і я легким робом доходив штуки: візьму було картину, і накрию її чистим папером, та й притулю до шибки і наводжу олівцем через світ риси. Картини мені куповано було у коробейників, звичайно, не мудрі й не дорогої ціни — гривня за пару або найбільш гривеник: то генерал якийсь на коні, а під ним тьма-тьмуща і своїх вояків, і ворожих, то з квіткою пані, а то й святе що. Пофарбовані були малюнки з одного маху руки недбалої й нетямущої: розженеться зелена стяга з поля й перетне усі обличчя людям, або червоний колір з генеральської бинди чи коміра розбіжиться геть і перетне річку... Про небо й не кажу: там такі чудасії виходили, яких й наприкінці світа, мабуть, не буде. Так ото, списавши олівцем риси, я хапався замалювати їх акварельними фарбами... Мені моє малювання дуже подобалось і тішило надто, хоч дідуньо над ним і сміявся...

Незабаром, о першій годині, ми й обідали і завжди в середній. Мені ставили високе кріселко, і няня, обв'язавши мене щільно серветою, різала мені м'ясо, кришила вареники, студила на злість мені страву й мало не годувала з рук, за що я ображався страшенно: у нас завжди йшла війна, щоб вона не мішалась до моєї страви; бабуня держала сторону няньки, а дідуньо — мою. Не в пам'ятку вже мені, які були тоді страви, тільки згадується, що дідуньо любив пісний борщ з товченіками або з сушеними карасями, щучу ікру, кашу пшоняну на раковій юшці, солянку з в'юнів, драгоне з чабака і всякого роду вареники — і з картоплею, і з урдою, крім сиру; а бабуня любила гуску з яблуками, індика до підливи, якусь потравку з шафраном та імбирем і затірку та лемішку. На закуску між іншим подавано й кашу; вона мені була так до смаку, що я завжди прохав бабу Сірчиху, щоб частіш її готувала. Певно, пісних страв уживали там більше, бо й тепера вони мені більш до смаку.

По обіді дідуньо у бабуня одпочивали і мене примушували до того, але я опирався рішуче, хіба, набігавшись до втоми, дуже вже знемагався. Восени ж і зимою мені можна було побавитись і без догляду бабуні. В диванну вона мене не охоче пускала, бо там було холодніше, та й у прихожій, мовляла, могло обвіяти; а мене тим більш туди вабило. От, скоро, було, засне бабуня, я вже і в диванній, — дивлюсь і любую, як коберниці перебирають основу мотушками кольористої вовни і як з непомітних пружечків, стьобків виходив чи листок, чи квітка, чи химерний який викрутас. Яскраві, розмаїті фарби вбирали в себе мої очі. Я й старшим уже любив додивлятись, як гаптували на п'яльцях або як малювали: останнє й тепера мені втіху дає.

А в диванній було і цікаво, й весело, а надто без баби Сірчихи.

Коберниці раділи, коли я приходив, бо панич давав привід ухилитись від праці й погулятися з ним хоч хвилину; а я зараз і намагався, щоб кидали роботу дівчата, або й Свиридиху благав невідступно... Дівчата ото й починали співати, цокотіти, забавлятись.

Між дівчатами-коберницями наймолодшою й найкращою була Тетяна; вона теж і услуговувала в покоях. Мов мріється мені, що вона була середнього зросту, а тонесенька та гнучка, як лозиночка; очі мала лагідні та хороші, і крились вони довгими темними віями...

По відході баби Сірчихи більшина дівчат розбігалася, а лишалися зо мною тільки двірські: Олена, Тетяна, Мокрина — пиката й кострубата дочка кухаря, та Вустя, кривенька на одну ногу. Ну, ми й починали гулятись — у зайчика, у перепілки, у воротаря, у персня чи й у піжмурки; здіймем, було, такий гармидер, що й Свиридиха прибіжить спиняти.

Я починав її обнімати й прохати, щоб не сердилась, бо незабаром ось-ось приїде дядько Сашко, то тоді при йому уже нитка увірветься.

Я завважив, що коли натякнув про дядька Сашка, то Тетяна аж на виду помінилася і стала никати по хаті, а як відійшла Свиридиха, то підбігла до мене й нишком спитала:

— Чи то правда, що панич Олександер Захарович приїдуть сюди, чи то ви нарочито так сказали господині?

— А буде дядько, буде, — одмовив я з великим жалем. — Бабуня казали, що прийшов лист... Пропали ми!

— Чого? — аж скрикнула Тетяна й зашарілась.

— Як чого? Він москаль... у зброї... ані підступити... грюкає, стукає... розжене...

— Ха, ха! Що ви, голубчику? Та дядько ваш такі добрі, такі ласкаві, що й не сказати!

— О? То він не розжене?

— Матінко! Вони й мухи не скривдять... Такої душі... От побачите... та ще як полюбите дядька, — ось як! — і вона пригорнула мене і чмокнула в щічку... Не знаю, чи причувала тоді бідна Тетяна свою долю? У мене й самого, невідомо чого, зворхнулося серце, й я хотів поцілувати Тетяну, так Свиридиха гукнула:

— Тетяно! А самовар? Що ти собі думаєш?

За вечірнім чаєм, який одбувався дуже рано, до дідуня приходив отаман Дмитро, і вони вели розмову про господарство. Що б дідуньо не казав, він слухав без супереки й підтримував його думку короткими: «еге», «так», «слухаю, вельможний пане», а накінці вже викладав, що має завтра робити й часом зовсім не те, що загадував пан; а старий пан теж здебільша мовчки згоджувався з Дмитром і квітував його волю державним словом: «так тому й бути»... А коли випадало

який-не-який раз докласти дідуневі свого, то вже Дмитро відходив з таким покірливим словом: «як вашій вельможності вгодно!»

Чай дідуньо пив, принаймні увечорі, зелений, а вранці здебільша заживав каву. Я теж увечорі, напевно, пив чай, бо любив натокмачити у склянку булки й робити з неї бабку. Відпивши чай, бабуня лишала Захарія Осиповича ромовляти про хазяйство, а сама відходила до своєї спочивальні; там уже ждала її Сірчиха й доводила, що прийшли баби — Дмитриха й Гудзиха: перша у бабуні була за отаманшу по її господарству, а друга, хоч і з часті Лисянського, була найкраща ткаля і зналась на крашенні вовни, того то часто й навідувала бабуню. Обміркувавши хазяйські справи, бабам підносилось по чарці горілки, а Свиридиха ще трактувала їх і вечерею, після якої вони знову вертались до спочивальні на попряхи. Сама бабуня любила страх прясти й виводила з кужеля тонесенькі нитки; такі ж, певно, нитки пряли й баби, і з тієї пряжі ткались потім тонкі сороковки-полотна, яких тоді панство замісто галанських уживало. На бабуниних попряхах розмова йшла про злобу дня на селі, про чутки за сусідніх панів, про базарні новини й про інше. Як що траплялось цікаве чи надзвичайне, бабуня зараз переказувала Захарію Осиповичеві.

Мене не дуже займала ота бесіда, де серед сюрчання веретен точилась тиха і млява розмова про справи, мені геть не цікаві, і я любив більш сидіти коло дідуня у чайній і наглядати, як він розкладував великого, на дві колоди, пасьянса, наполеонівського, як він звав; постерігши трохи його, й я помагав де в чім дідуневі; а той мені розказував про всякі події з минулого. Його минуле було повне широких громадських картин і високого інтересу, але малій дитині ніяково було про все розказувати: отож із його розповідків мені й урізались тільки в пам'ять розкішні палаци, пишні учти за Катерини, білі парики, Суворов та інші вельможі, а далі, що цариця віддає люд на бійку панам. З найбільшим захватом дідуньо говорив про Олександра «благословенного» і про «Отечественную» війну, а проте й Наполеона не кляв, а взивав тільки дурнем, що пішов на Москву, а не повернув на Вкраїну.

Пам'ятаю, що в ті часи, прочувши від бабів, як погано поводиться з селянами пан Лисянський або його економ, бабуня доводила про те зараз своїй дружині, і старий аж схоплювався на ноги від гніву: кине було пасьянса й почне хутко ходити по середній та чайній, пригрожуючи, що поїде сам до губернатора чи й до губернського маршалка скаржитись, бо сам цар, мовляв (Миколай), звернув уже увагу на жорстокість та сваволю панів, та й видав не один указ, щоб прикоротити руки лиходіям.

Коли я не досиджував до вечері, то мене нечуственного роздягали і клали на бабунине ліжко; проте вечеря моя не пропадала, і я, прокинувшись уночі чи удосвіта, доїдав її в ліжку; а коли вечеряв з

старими, то давав їм на добраніч і з нянькою відходив до спочивальні, а старі ще грали у чайній в мар'яжа.

Роздягши, няня молила мене Богу, христила і вкривала старанно в ліжку, а сама сідала край його розказувати казок. Вона їх так пишно та занятно складала, що не то я, а й Свиридиха чи й бабуня заслуховувались. Я, було, лежу собі під теплим укривалом, приплющивши очі, і чую, як чарівні та жахливі почування мене огортають і несуть кудись в невідомі, баєчні краї. Лойова свічка підсліпувато моргає за спинами попрях-бабів, а в кутку, коло образів, червоним світлом блимає лямпада. Химерні тіні од бабів з веретенами й кужелями тягнуться геть по стінах, тремтять, здіймаються і звисають з стелі марою; а на стелі від сволока лежать рядками ще другі чудернацькі сутіні й гинуть над грубою, де заліг звірищем чорний морок. Мені здається, що звір той ворушиться і от-от скочить на мене. Я закриваюсь ліжником і одвертаюсь до глухої стіни; але й там стереже мене страх і примушує глянути під ліжко. Я розкриваю очі й кидаю тривожний погляд по хаті; крізь морок вбачаються всюди і темні, й ясні сутіні; переплутавшись химерними пасмами, вони снують тремтячи по стінах, а то збігаються раптом на стелі й ховаються за суфітама груби. Від того ворушиться ще більше залеглий там звір і надає мені жаху. Я зажмурюю очі, й мені вчувається одноманітний голос моєї няні, як тихе дзюркотання води:

— Їде та й їде царенко; під ним кінь вороний, золотеє сідельце, а на йому сагайдак срібний та шлик оксамитний, червоний; спереду на шлику ясні зорі, а на потилиці місяць. Їде царенко у тридесяте панство, у інше царство, що аж за дев'ятьма річками та за трьома морями. Спішиться він визволити з неволі красну царівну, яку заполонив з її кревним людом змій з трьома головами.

Я кидаю оком на грубу й закриваюся рукою, а няня проказує далі:

— Їде не день і не два той царенко; поминув свої межі й перехопився в чужий край. Його зараз обступили дуби широкочолі, а потім окрили бори. Вгорі маячить ледве небо, а навкруги товпляться сосни: пропустять його та й збіжаться позаду, а спереду лавою заступлять дорогу. Кінь приска, блима очима, гривою має, а дерева простягають гілля, щоб його зупинити... і дедалі темніша в бору, а здаля вчувається регіт мавок, а то й лісовика кострубатого вигук. Проте царенкові не страшно пітьми: йому світить у грудях надія.

Голос няні притиха й біжить у далечінь, а сама вона то здіймається аж до стелі, то відсувається-відсувається, змаляється до цятинки й гине в сутінях; але то вже не сутіні, а пишні кольористі дерева; вони обступають мене, схиляються верховіттям над чолом і шепотять про якісь несказанні дива... А далі все зника й залягає в будинку тиша аж до світання...

Так точився тоді у Кліщинцях день...

ДАЛЕКИЙ СВІТ
(Уривок)

Галина Журба

Мати наша була молода, життєрадісна. Дім, обов'язки сутужили їй. Мала вже нас четверо; натерпілася фізично доволі. Тепер, здавши усе на бабуню, присвячувала цьому небагато уваги. Мабуть, збагнула владолюбну, неподільну вдачу свекрухи й здала позиції без бою, може, навіть з почуттям полегші. Тепер щойно могла трохи пожити для себе, своїм особистим, товариським життям, — читати, бавитися, їздити верхи. Пригадую собі її з цих часів, все майже в амазонці, в чорнім котелку на чепурній зачісці, з пейчиком в руці. У нас постійні гості, прогулянки верхи, полювання, з хортами. Мати розбавлена, оточена приклонниками. Цілий гуж їх кружляв біля неї. Неговіркий, підстаркуватий парубок, доктор Боровський, приїздив зі скрипкою, вигравав безконечні якісь серенади. Чорнявий, несміливий Нашевський вписував до її альбому сентиментально-песимістичні вірші й українські пісні. Опасистий, флеґматичний Дозе, сполячений німець, возив їй книжки з цукроварняної читальні, дискутував з нею на літературні теми, попиваючи каву. Хемік з цукроварні, Рубіндер, співав з нею дуети, задивлений з неї розмріяними очима. Вона сприймала усі ці зальоти з видимим гумором і не без кокетства.

Найбільший, здається, обожатель мамин був Чеслав Жолобницький, бравий, козацький тип, з темнорусявим, шовковистим вусом і волошково-гострими очима. Їздив очайдушно верхи на своєму півдикому Князі, гарно співав, танцював ще краще. Подобався також і мені. Був втіленням лицарства й краси в моїй уяві. Інших маминих приклонників я не долюблювала, ставилася до них з недовір'ям і, ніби ненароком, крутилась по вітальні, боючися залишити маму віч-на-віч із ними.

Товариство, що у нас збиралося, — були самі поляки, службовці

сусідніх маєтків, надлісництва й цукроварні. Середньоосвічені, дехто й з вищою, чимало читали, трохи співали, грали на скрипці, фортеп'яні і найбільше в карти. Любили забавитися, випити та погуляти. Походження переважно «місцевого», з українських дідів, говорили по-польськи з українською вимовою, вживаючи силу українізмів, знали добре народню українську мову, співали залюбки, або й виключно українські пісні. Дуже мало між ними було справжніх поляків, прибулих з т. зв. «конґресівки» (Королівство Польське в межах російської держави, з Варшавою включно), яких місцеві поляки не долюблювали, звали «короняжами» й ставилися до них згорда, вважаючи себе расово кращими. Був це, безумовно, підсвідомий голос крови. Расова ріжниця, дійсно була величезна. Усякі: Валюсіньські, Кшеміньські, Бжезіньські, Пшездзєцкі, Пшибишевські, Цастрови, Пєшхали, — дрібні, миршаві «короняже» різко відбивали від ставних, горбоносих, дорідних: Стецьких, Подгорських, Гнатовських, Івашкевичів, Щуцьких — недавно пониовірених поляків — (ім'я їх леґьон), що не мали в собі й краплі польської крови, як і ті всякі: Дозе, Ребіндери, Ентеси, Типельди, Прованси, Печени — пополячені німці, чехи, французи, яких притягнув польський «стан посідання», що залишився в Україні й по розборах Польщі. Отой добробут панський, оте «уживання», той блиск зверхній, чваньковитість польська, що помилково править за культуру. Кров текла в них українська, душа була сполячена, світогляд польсько-шляхетський. Вважали себе вибраним шаром і народом, вищою расою та культурою, сіллю тієї землі, для яких народ український був тільки погноєм. Вони його навіть не мали за народ — просто якесь бездушне, безобличне «хлопство». А проте, органічна пов'язь лучила їх з цим народом глибше, ніж би це здавалось. Сама польськість, з усією патріотичною бомбастикою, уся ця їхня «вища» культура, не могла заспокоїти усіх потреб духово-естетичних та емоційних тієї ренеґатської інтеліґенції. Польська культура вичерпувалася загально-поверховим блиском, товариським побутом та огладою, зводилася до патріотичного патосу, декількох пісень патріотичних, а далі замикалася у літературі. Широко ж, нащодень, не було чим дихнути, напоїти душу. Вони знаходили це в питомій українській культурі, що могутнім живлом оточувала їх. Вона їх підсвідомо вабила, притягала, манила наснагою своєю. Полонила українська пісня, насичена всіма почуттями людськими: радости і печалі, туги і кохання, від ніжної лірики, до найбурхливіших вибухів жагучости й очайдушшя. Захоплювала українська народня ноша; все те, чого не могли знайти в своїй польській культурі. Це їм не заваджало ставитися з погордою до українського селянства, називати його «гадом», «бидлом», поневіряти ним. Їм і в думці не було, що жили вони не лишень потом і кров'ю цього

народу, його загарбаним, матеріяльним добром, але й соками його культури. Захоплено співаючи українські пісні, — не задумувалися, що творець цих пісень, цеї ноші, в яку передягалися радо — саме він, отой погорджуваний, поневіряний ними, битий гарапником «гад».

Зрідка лиш траплялися одиниці, що переростали дещо цей загальний рівень польської інтеліґенції в Україні; мали ширший, правдивіший погляд на український народ та його історію; тямили окремішність його мови й культури.

До таких одиниць належав мій батько. Властиво, не мав політичного скристалізованого погляду на українство, навіть в тодішньому розумінні т. зв. «хлопоманів». Годі сказати, чи знав щось ближче про тодішню київську громаду Антоновича-Рильського, хоч цікавився загальнополітичним життям, вільнодумними течіями, читав дуже багато. Не знаю, чи можна назвати його навіть «українофілом» в тодішньому розумінні. Був расовий інтеліґент, всебічно зацікавлений та начитаний поступовець-демократ шляхетського покрою, з глибоким сентиментом до України, — складової частини історичної Польщі. Український етнографізм в'язався у ньому з польським патріотизмом. Історія України, український народ, Шевченко, Гоголь, уявлялись йому, як щось своєрідне, яскраво окремішне, але нерозривно зв'язане з Польщею. Любив Україну, як любиться свій дім, найближчу родину, — Польщу, як батьківщину. Україну чуттєво, — Польщу розумово. По-українськи говорив прекрасно, зокрема знав західньо-подільську говірку, в якій виховався. Казав: «ходивем, робивем, казавем». Знав також народні ботанічні, зоологічні та медичні назви. Не дозволяв челяді говорити до себе по-польськи. — Говори до мене по-свому, — казав усе, коли хтось із селян намагався говорити до нього по-польськи. — Твоя мова така сама гарна, як моя, тільки я твою знаю, а ти моєї ні. — Не дозволяв селянам цілувати себе в руку, що було загальноприйняте, проте говорив завжди всім селянам «ти», за винятком зовсім старих дідів та бабів. Таксамо й мати. Вона вживала, звичайно, місцевого польського звороту: говорити «по-хлопску». За нею повторяли не й ми. Батько гнівався та соромив нас. — Нема панської, ані хлопської мови, — поправляв нас. — Є лишень польська й українська.

З цими поняттями ми зростали змалку. Вони глибоко западали в мене. Багато глибше, аніж батько думав, а, може, й хотів.

ДЕЩО ПРО СЕБЕ САМОГО

Іван Франко

Є письменники, що їх життєпис є цікавіший, як їх твори, що їх твори є лише додатком до їх характеристики, частиною їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі і оригінальні в добрім і злім, в щастю і стражданню. Це корифеї літератури, творці нових напрямків, їх можна назвати викладачами того часу, в якому жили, а їх життєпис в кожному разі, в більшій чи меншій мірі, буде глибоким вникненням в тайни духа їхньої епохи, бо в них немов знаходить свій зміст і утворюється цей дух, знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні і з цілим апаратом джерел опрацьовані біографії, бо їх життя, само через себе, є таким же архитвором, як їх твори, а навіть невміло розказане збагачує скарбницю людського духа.

За невеличким гуртом цих велетнів іде велика юрба письменників — робітників і ремісників, менше чи більше талановитих, менше чи більше працьовитих, впливових, шанованих і заслужених, що одначе не доростають до міри тих майстрів.

Печуть вони — як говорив Крашевський — щоденний хліб для умового споживання, розбивають на дрібну монету ці грудки ідеального золота, що їх видобули майстри з таємних глибин надхнення, заповнюють своєю працею створені через них рами. В цих людей звичайно бібліографія їх творів вистачає за життєпис, людина немов зникає після того, що зробила. Такі письменники не знаходять біографів: вони є ті робітники, що помагають будувати будинок цивілізації, але їх прізвищ не виписують на фронтоні цього будинку.

Як один з цих робітників, що докладають цеглу по цеглі до цієї будови, ніколи сильніше не відчував я того свого характеру, як в хвилі, коли з обов'язку чемности маю представитися польській суспільності, якій до рук подаю збірник своїх новелістичних образків.

Що маю про себе сказати? Що я вродився? Але цей не дуже визначний випадок трапився кожному з нас, шановні читачі. Що я дечого вчився? Що любив і страждав? Але ж і фарисеї роблять те саме, говорячи словами «святого Письма».

А поза тим нічого нема в моїм життю гідного уваги, крім цієї сверблячки до писання, крім нахилу до обсервування людського життя в його найрізнорідніших проявах, крім цієї незаспокоєної ніколи і нічим гарячки, що змушує мене переймати страждання і радостями, думками і мріями других людей. Але й ті всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене; це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Що ж отже в цієї нікчемної людини можна назвати оригінальним?

На це питання Ґете відповідаю: хіба те, що я є українець, то правдоподібно походить від зукраїнізованих німецьких колоністів, що батько мій був звичайним мужиком і робив панщину, — не поміщикові, але цісарсько-королівській камері, не вмів ні читати, ні писати, але мимо цього він був людина світла і віддав мене, хоровиту і до селянської праці нездібну дитину, до школи. Дотепер вихід з-під мужицької стріхи на ширшу публічну арену буває в нас річчю надзвичайно рідкою. Вродився я в 1856 р. в Нагуєвичах дрогобицького повіту, ходив два роки до сільської школи в Ясениці сільній, потім до т. зв. нормальної школи у Василіян в Дрогобичі, а опісля тут же до гімназії. Склавши іспит зрілости, записався я на університет у Львові, але навчання моє перервав соціялістичний процес 1877-8 р., до якого мене вмішано Бог зна через що: ба, навіть мене засуджено на 6-титижневий арешт (після восьми місяців слідчої в'язниці) за приналежність до тайного товариства, до якого дійсно ніколи я не належав, і яке, поскільки знаю, ніколи не існувало. Отже одна з небагатьох оригінальних ознак в моїм життю, бо подібна річ не кожному трапляється.

Дальший опис мойого життя заступити може бібліографічний список моїх праць, але його полишаю я Естрейхерам 20-го століття, коли взагалі якому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що становлять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу лише коротко, що за той час був я ще декільки разів арештований і завсіди мене звільняли без судової розправи, що я мимо цього скінчив університет, а навіть на превеликий жаль деяких моїх ближніх братів українців відважився я здати з відзначенням докторат славістики у Відні і габілітуватися на виклади української літератури на львівськім університеті. Об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були б сталися мої виклади. «Бійтеся Бога, як можна цю людину пускати на університет! Поди-

віться лише, в якому порваному сурдуті він ходить!» Так укваліфікував мою кандидатуру брат русин — той самий, що за свою патріотичну працю для добра Руси і Австрії одержує шість чи сім платень. Природна річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приватного доцента мусіла впасти, а мотив «політичне прошле» був лише чемним прикриттям дійсної причини... Але я не хочу оскаржувати. З гореччю привик я робити те саме, що о. Baudouin, який, коли його вдарено в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що ж для дітей?» Річ зрозуміла, для дітей — в даному випадкові для суспільности — треба чогось іншого. Отже замість біографічних подробиць декільки признань.

Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю русинів.* Побіч цієї гарячої любови, що бризкає для «братнього племени, зі шпальт польських реакційних газет, моє признання може видатися дивним. Але що ж робити, коли воно правдиве? Не є я в літах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити тверезо. І через те повторюю: не люблю русинів. Так мало серед них знайшов я правдивих характерів, а так багато дрібничковости, тісної глупоти, дволичности і зарозумілости, що, дійсно, не знаю, за що міг би я їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони мені часом з найкращою думкою вбивали під шкіру. Розуміється, знаю між русинами декілька винятків, декілька особистостей чистих і гідних всякої пошани (говорю про інтеліґенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюся до ще більшого гріха: навіть Руси нашої не люблю, так і в такій мірі, як це роблять, або вдають що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоб її любити як географічне поняття, для цього я є занадто великим ворогом порожніх фраз, забагато бачив я світу, щоб твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоб любити її історію, для того досить добре її знаю, дуже гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливости, братерства і волі, щоб я не міг почувати, як мало в історії Руси прикладів правдивого духа горожанського, правдивої посвяти, правдивої любови. Не любити цю історію дуже тяжко, бо майже на

---

* Русинами — називали себе українці в Галичині. В останні часи ця назва «Русин» майже зникає. Польська окупація почала наново ретельно ширити це слово «Русин», «руський», забороняючи офіціяльно вживати слово «українець», «український», щоб цим показати, що галицькі українці це «Русини», щось інше від решти українців. Заміняючи скрізь у творах Франка слова «Русин», «руський», «Русь» на «українець», «український», «Україна» — залишаємо тут це слово «Русин» як надто вже специфічне і характерне для тодішніх відносин і людей в Галичині. Ред.

кожному кроці треба б хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу, — цю расу отяжілу, незграбну, сантиментальну, що позбавлена гарту і сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а таку плідну на перевертнів найрізнородні-шого ґатунку? Чи може маю любити світлу будучність цієї Руси, якої не знаю, для якої світлости не бачу ніяких підстав?

Коли мимо цього почуваю себе русином, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причин сантиментальної натури. Примушує мене до цього передовсім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, що викормився чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю себе до обов'язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатися на висоту, де видно світло, де пахне воля, де яснію вселюдські ідеали. Мій український патріотизм, то не сантимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля положила на мої плечі. Я можу показувати своє незадоволення, можу потихо проклинати долю, що вложила на мої плечі те ярмо, але скинути його не можу, другої батьківщини шукати не можу, бо тоді б я став підлим відносно власного сумління. І коли що полегшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу український народ, як він, хоть гноблений, отемнюваний і деморалізований довгі віки, хоть і нині бідний, слабий і безпорадний, але все таки помалу підноситься, чує в щораз ширших масах жажду світла, правди і справедливости і шукає шляхів до них. Отже варто працювати для цього народу і ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене часто великі польські патріоти ворогом поляків. Що маю сказати на цей закид? Чи покликатися на свідоцтво тих поляків і польок, що їх люблю, високо ціню і для яких маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу одверто: не люблю вже занадто великих патріотів, таких, що мають уста повні Польщі, але, яких серце холодне для недолі польського селянина і наймита.

Скептично аналізуючи мій власний український патріотизм, пристосовую ту саму міру і до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу ними смакувати. І не дивуюся, що платять вони мені тою самою монетою, тільки з ще більшим відсотком.

Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Коли до польської шляхти зачислити Ожешкову і Конопніцьку, Пруса і Леснартовіча, Остою і Карловіча* — то думка така про мене буде цілком невірна, бо цю правдиву польську шляхту, ту еліту польського народу ціню і люблю, як люблю всіх шляхетних людей,

* Визначні народні польські письменники, що темою для своїх творів брали бідні польські верстви. Ред.

власного і кожного іншого народу. Що таким самим чуттям не обгортаю цього або того галицького шляхтича, або навіть більшої їх частини, то, розуміється, з причин цілком відмінної натури від тих, що мені кажуть любити перших. Як серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, то не полінуюся вдарити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Українська приказка каже: «Не робися солодким, бо тебе злижуть, не робися кислим, бо тебе виплюють». А в таких оповіданнях про себе самого нічого нема легшого, як попасти в ту або іншу крайність. Почуваю, що й так сказав я не одне таке, за що мені дістануться удари з різних сторін, але хай і так буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу українською приказкою: «Добре так моїй жінці, хай мене б'ють!»

Переклад з польської.

КАЗКА МОЙОГО ЖИТТЯ
(Уривки)

Богдан Лепкий

ГІМНАЗІЯ

Одного погідного пополудня, року Божого 1805, по Спасі, перед бережанський ратуш заїхало декілька возів та одна велика жидівська брика зі шкіряною будою. По втомлених конях та по запорошених людях знати було, що приїхали здалека.

З брики, з-під буди, виліз один мужчина в духовнім і чотирьох у світськім одягу. Духовний мав на собі довгу рясу, яку звали реверендою, і чорний капелюх з великими крисами; очі за окулярами. Зі світських один був підстаркуватий, огрядний, якому візник мусів помогти зіскочити з брики, три інші були молодші й жвавіші.

За брикою торохтіли вози. З них вискакували молоді хлопці, літ 10 до 18, одягнені всіляко, бідніше і достатніше, як котрого батьки могли вирядити в дорогу.

За тими возами, дорогою від замку до ринку надтягали драбинасті підводи, навантажені столами, лавками, скринями, шафами й клунками всіляких розмірів і різної форми.

За ними й поруч них бігла товпа цікавих бережанців. Часи були тривожні, воєнні, Наполеон не давав Європі спокою, його ім'я залітало навіть у найглухіші кутки.

Вечоріло, як бережанський ринок, від ратуша до церкви й до гирла Адамівки, заповнився возами й людьми. Не бракувало й бурґомістра, радних города Бережан і видніших достойників міста.

Вітали вони приїжджих гостей та складали їм свої побажання. Гомоніла німецька мова, перемішувана деякими латинськими словами й зворотами. По короткому привітанні бурґомістер казав відчинити головну ратушеву браму і впровадив гостей у сіни. Тут віддав

найстаршому приїжджому добродієві ключі від дверей, що вели з сіней на поверх і всі подалися туди по дерев'яних, скрипливих сходах.

Незабаром стали за ними виносити нагору привезений вантаж, покарбовані студентськими ножиками лавки та поляпані чорнилом столи й шафи. Виносила їх приїздна молодь, перекидаючись жартами й школярськими дотепами.

Скінчили, й собі полупотіли по сходах нагору, а порожні вози покотилися на підсіння двох заїздних домів.

Цікаві бережанці постояли ще трохи перед засміченим соломою та паперами в'їздом до ратуша і розійшлись по своїх мешканнях, вдоволені з пережитих вражень.

Тільки вода на могутніх бережанських лотоках шуміла, а на недалеких полях підьпелітькали перепелиці.

Так перенеслася достопам'ятного 1805 року, року битви під Австерліцом і Шенбрунського мира, caesareo regia gymna-зія зі Збаража до Бережан і розтаборилася в бережанському ратуші, де граф Потоцький відступив для неї даром цілий перший поверх разом з безплатним топливом для кількандцятьох заль. Там вона й перетривала поверх сто літ на славу й чималу користь не лиш Бережанщини, але й цілого краю.

*

Кажуть, що кожний початок важкий. І початки бережанської гімназії не були легкі. Відбігала вона дуже далеко від того типу середньої школи, до якого ми привикли.

Мала тільки шість кляс, бо сьома й восьма кляси називалися філософією й абсольвенти гімназії в Бережанах мусіли йти на філософію до Львова. Зате п'ятаки й шостаки тішилися куди більшою повагою, ніж за наших часів. Шостакові професори здебільша казали dominus, (по-німецьки «Sie»), а як хотіли його покарати, то не робили того прилюдно, в клясі, лиш кликали до кабінету «на чорну каву», від якої чорно ставало в очах. Розсерджений професор не грозив шостакові «шевцем» і не називав його «свинопасом», лише казав: «Ich werde Sie in die Gamaschen stecken lassen», себто: «віддам вас до війська», що було не будь-якою погрозою, хоча б тому, що у війську тоді служилося літ двадцять.

Гімназія стояла під проводом «префекта», директором був місцевий староста, його заступником латинський парох, а на візитацію приїздив зі Львова один з латинських каноніків, що був одиноким інспектором усіх шкіл в краю. Наукова програма не була надто велика: вчили мови — латинської, грецької, німецької й дещо польської, історії, географії та математики. Найбільше вимагали латини

й німецької. Рідною мовою у школі не вільно було говорити. Хто забувся і промовив слово, діставав на шию «signum», або «Sprachzeichen», себто книжечку, оправлену в дощечки, в яку вписувано ім'я, прізвище й характер винуватця. Мусів він ходити з тою відзнакою так довго, поки не приловив котрогось зі своїх товаришів на тому ж гріху. Тоді перекидав «signum» зі своєї шиї на його. В суботу господар кляси переглядав «сігнум» і карав усіх, що були там вписані, а останнього найбільше. Не був це якийсь окремий бережанський винахід, такого жорстокого способу науки латинської мови вживали також у Західній Європі. Але зате по-латинськи балакали бережанські ученики краще, ніж рідною мовою.

Української мови ані греко-католицької релігії довгі часи не вчили. Наші предки ходили на науку латинської релігії. Навіть свят наших не святкували. Щолиш 1827 року вийшов декрет з цісарської канцелярії, щоб у школах, де є четвертина учеників греко-католиків, десять днів святочних греко-католицьких було вільних від науки.

Зате латинські свята, особливо ж «Боже Тіло» обходили дуже величаво.

Та найсвяточніше відбувався кінець шкільного року. Тоді великою занавісою закривали іконостас у церкві,* а на місце тетраподу ставили довгий стіл, прикритий зеленим сукном. За тим столом сідав на першому місці староста як директор гімназії, а коло нього праворуч і ліворуч інші достойники. Префект давав рукою знак, із хорів гриміла могуча «інтрада», грана військовими сурмачами. По інтраді «ретор», себто один із учнів шостої кляси, виголошував панегіричну промову, і старенький префект відчитував прізвища найкращих учнів кожної кляси «Praemodonati sunt».. ім'ярек, на хорах «туш». Знову прізвище преміянта і туш, і так аж поки не пролунали прізвища всіх найкращих учнів гімназії.

Довго ціле місто дивилося на них як на героїв дня, а деякі з них, як ось приміром пізніший наш митрополит Литвинович, що все був першим у клясі, перейшли до історії.

За моїх і за мого батька часів не було вже тих дивних, звичаїв. Розказував про них мій дідо, Михайло Глібовицький, коли я йшов здавати вступний іспит до гімназії. Слухалося цих оповідань, як якоїсь легенди із прадавнини, коли ще не було ні залізниць, ні телеграфів, коли люди замість на годинник дивилися на сонце на небі, коли ученик першої кляси перед п'ятаком знімав з голови шапку і... коли батькові не тикалося, лиш казалося «ви».

---

* Тому відбувалося це в церкві, бо вона була напроти гімназії, кільканадцять кроків від неї, двері в двері. У церкві також дзвонили три чверті на восьму, щоб хлопці йшли на науку до гімназії. [Прим. автора]

І не одно, що колись було й минуло в Бережанах, мерехтить нині в нашій пам'яті як семибарвна веселка, як незабутня леґенда, і неодин із нас питається, зідхаючи: «Як там тепер»?

ГІМНАЗІЯ У 80-тих РОКАХ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ

Бережанський ратуш доволі великий, одноповерховий прямокутник. Надолині найвсілякіші крамниці, а на поверсі гімназія.

Та ще має ратуш вежу, на яких три поверхи високу, з годинником, що досить точно видзвонює години, і з хоругвкою на шоломі. Вежа струнка й непогана собою, тільки виростає вона прямо з бляшаного даху без окремої підстави і тому немило вражає око, що привикло до деякої логіки в архітектурі.

У середині ратуша подвір'я. Невелике, але зате брудне. Ах, що там за бруд, того й описати годі!

А все ж таки і в тім подвір'ю крамниці та крамнички. Купці, не нашої віри, меткі, проворні, крикливі. Як якого селянина дістануть у свої руки, то будь він сам начальник громади із Шибалина або Лапшина, а не вийде на світ Божий, не добивши торгу.

Не раз там такий рейвах зчинився, такий луск та ляск долонь, що гадав би ти побилися й порізалися люди, а між тим це тільки Мошко «спустив шустку», а Гринько Коваль «докинув п'ятнадцять нових» і — погодилися. Гринько обтирав піт і ховав товар до кобелі, а Мошко перечислював гроші і приглядався, чи нема фальшивих.

Перелистовував я раз німецьку книжку на тему купецької психології. Дуже цікава була книжка, але гадаю, що куди цікавішу можна б написати про психологію купців із бережанського ратушевого подвір'я. А матеріялу не бракло б, бо тих крамниць у чотирьох боках ратуша та в подвір'ї було, може, пів сотки, разом зі знаменитою, але то дійсно знаменитою м'ясарнею Москви. Пан Москва, заживний громадянин города Бережан, міг ставати до конкурсу в Празі, Відні і де захочете, а, скрізь його вироби дістали б перворядну нагороду. Об'ємистий, рум'яний, все всміхнений, у крамниці в білім фартуху, на місті в соліднім, короткім анґлезі, належав до тих бережанців, без яких здавалося б Бережани не були б Бережанами. І ми, бережанські гімназисти вісімдесятих років, були тієї самої гадки, бо скільки то добрих булочок зі шинкою від Москви з'їлося на великій павзі, зокрема по першім. А зате як болюче відчувалося ароматичний подих, що залітав крізь відчинене вікно з його крамниці до кляси тоді, як у кишені не було «ані ґрейцара».

Два довші боки бережанського ратушу мали по одинадцять вікон, а два коротші по сім, разом, коли не милюся, бо з мене марний

математик, разом 36. Досить тоді світла вливалося в нашу гімназію, але й досить треба було свічок, якщо випало якесь надзвичайне «парадне свято» і прийшлося «робити ілюмінацію». Кожна кляса освічувала свої вікна й ніодна не хотіла бути гіршою від других.

Але в самій гімназії ніякого освітлення не було, бо Бережани не мали ще тоді ні газу, ні електрики. Світилося декілька нафтових лямп на дерев'яних, кривобедрих стовпах в ринку та по кращих вулицях, але й вони часто-густо гасли, бо вітер їх здував. Та це нікого не дивувало й не сердило. Справжній бережанець знав кожний камінь і кожну яму на вулиці і кожну баюру, а чужинці в Бережанах по ночах не волочилися. Самі ж Бережани найкраще виглядають при місячному світлі. Мені донині чомусьто здається, що місяць ніде так не світить, як у Бережанах, і що ні один водоспад так не шумить, як могутня каскада води на бережанських лотоках, і що ніде так фіялки не пахнуть і соловї так не співають, як...

Е-ет!.. Лишім це, ходім до гімназії, бо спізнимося, а до гімназії, відома річ, спізнятись не вільно.

Гімназія, як я до неї прийшов і перед та по мені, мала залі не по нинішніх приписах шкільної гігієни, а от так собі, щоб вмістилося сорок або й п'ятдесят хлопців. Тільки одна була більша. Нам тоді здавалося, що дуже велика, хоча трохи й занизька. Там відбувалися щонеділі, в свята та перед Великоднем екзорти. Поверх двісті хлопців слухало їх, і в залі ставало так душно, що наймолодші не витримували й деякі мліли.

У тій залі влаштовувано також концерти, та про них згодом, як прийде на них черга.

У залях було так, як звичайно по школах. Покраяні ножиками лавки, катедри, одна-дві шафи й вішала на плащі. По стінах географічні карти й образи. Бідно, але чисто. Знати було дбайливе око доброго господаря її, директора. Здовж заль коридор, з вікнами на отсе пахуче подвір'я. Їх мабуть ніколи не відчиняли.

Коридор був не вузький і не широкий, такий, що чотирьох людей могло поруч себе пройти вигідно.

За часів Маркіяна Шашкевича сіни були вимощені цеглами, як по манастирях буває, пізніше вставлено дошки, мабуть дубові.

Гімнастичної залі гімназія не мала, і вправи відбувалися вечорами, (гімнастика була предметом надобов'язковим), по отсих коридорах. На кожнім закруті коптіла нафтова «кухонна лямпа», щоб знати було, куди повертатися, та щоб собі хто голови не розбив. Можна собі уявити, який луск по цілім ринку лунав, коли сорок хлопців або більше маршувало по цім коридорі, вмисне вибиваючи такт чобітьми, або черевиками зі здоровенними золями. А копоти такі знімалися, як літом на гостинці.

Гімнастики вчив германіст Васильковський. Але він приходив звичайно тільки на початок лекції, вправи провадили його асистенти, шостаки, хлопці старші, сильні в руках і ногах, а менше в головах. Але слухалося їх, як і самого професора, не тому, що вони могли «поскаржити» професорові, але більше тому, що в гімназії була традиційна пошана й послух для старших.

Як скрізь, так і в нас терціяна вважали дуже важною особою, і тому хай мені буде вільно дещо більше про нього сказати. Називався він Дам, а його жінку жартіливо називали учні — Дамою.

Чи Дам був німець, чи мадяр — годі було збагнути, та мабуть, що мадяр, бо більшість іменників була в нього роду жіночого. По-польськи, ані по-українськи ніколи добре балакати не навчився. Може тому й балакав з нами дуже мало, більше «на міґи», ніж словами. Старий, сивий, старанно виголений чоловічок. Мав, може, не менше старий годинник, що його дістав був ще колись, як служив у війську й узяв першу нагороду за цільне стріляння.

П'ять хвилин перед кінцем години стояв Дам при дзвінку. В одній руці годинник, в другій ключик від шафки, що в ній скривався шнурок від дзвінка. Часом годинник на вежі ще не вибив години, а Дам уже дзвонить, часом вибив, а Дам ще чекає, бо він ніякому годинникові не вірив, тільки свому.

Дам крім Дами мав ще дві Дамівні, гарненькі доні. Чемні, але горді. Хоч у гімназії тоді попадалися учні не першої молодости, не раз мужчини, що вже й у війську вислужили та з неодної печі хліб їли, то навіть їм до Дамівних ближче підійти не вдавалося.

Як прийшло літо, то Дама пекла пляцки зі сливками, і Дамівні продавали їх на павзах. Це була мабуть одинока нагода для старших учнів перекинутися з ними декількома словами. Молодші вдоволялися самими пляцками. Не знаю, чи це льокальний, бережанський патріотизм говорить з мене, чи Дама мала якісь свої куховарські тайни, досить, що таких добрих пляцків я вже ніколи не їв.

Може воно й смішно згадувати про такі дрібниці та ще в таких великих часах, як теперішні. Але спомини з гімназійних часів мають у нашій пам'яті своє окреме місце і свою власну міру. Неодну, куди важнішу подію з пізніших часів забуваємо, а не раз дрібонький спомин із хлоп'ячих літ вирине з моря минулого і стане такий ясний і свіжий перед нашими очима, немов би це вчора було. Отак ті спомини з бережанських гімназійних часів з вісімдесятих років минулого століття виринають тепер переді мною. І як же їх багато! Професори, товариші, знайомі (а в такім малім місті, як Бережани, знаються малощо не всі мешканці), наукові предмети, тисячі годин, пережитих у гімназії від першої до восьмої кляси, оповідання про те, що тут діялося колись, перед нами, — все воно гуде в голові, як бджоли в пасіці, і проситься під перо.

ГІМНАЗІЯ ЗА ДИРЕКТОРА КУРОВСЬКОГО

О сьомій годині ранку правив наш катехит Михайло Соневицький (пізніший панський шамбелян) Службу Божу.

Бувало взимі, коли свіжий сніг грубою верствою прикриє ринок, він робить перші сліди зі свого мешкання до церкви в ринку.

Правив при бічнім правім престолі. До Служби Божої служило йому двох четвертаків, по черзі. Чèрги не вільно було псувати, хіба, що хтось занедужав. Отець Соневицький дуже дбав про те, щоб ми пізнали й полюбили свій обряд. Не мав ані гарного голосу, ані доброго слуху та по кожній екзорті залишався з нами на годину в клясі й учив нас тропарів-кондаків, воскресного канону й усього, що співається у церкві. Навіть коляд, хоч хто їх не вмів?

Бережанська стара церква була невеличка, з грубезними стінами й вузькими, довгими вікнами в залізних рамах, з шибками в оливо оправленими. Дебелі контрфорси, мов у фортеці, підпирали її стіни. В церкві були прегарні бароккові престоли й погана поліхромія. Але на вчасній, тихій Службі Божій горіло тільки декілька свічок, і в тім пораннім сумерку затрачувалися її недостачі, а лишався святочний, молитовний настрій.

До церкви йшли поважні, старші ученики й бігли з усіх сторін, з Олімпу, з Містечка, з Сівка, з Хаток та з Адамівки молодші хлопці з книжками і зшитками, бо торби в гімназії не належали до «доброго тону», — це було добре для «штубаків» з народньої школи.

Деякі вислухували цілої Богослужби, ті сідали звичайно в лавках, інші лише біля дверей відмовляли молитву за батьків та за добрі осяги у школі, щоб не дістали «двійки».

Перед три чверти на восьму кінчилася Служба Божа, й учні гуртувалися під гімназійною брамою, чекаючи, поки Дам не відчинить дверей. Тоді по сходах лупотіла юрба молоді різно вдягненої, бо мундурків ще не було, й різно відкормленої, бо попадалися й дуже бідні між ними.

Дам ставав нагорі під дзвінком і вітав чемно директора й професорів, що надходили на першу годину.

Перейшли, — директор до канцелярії, професори до конференційної залі, двох оставало «на стійці».

О годині восьмій Дам дзвонив. Але як! Глухий мусів би почути. Хто був на коридорі, втікав миттю до кляси або затикав уха, щоб не оглухнути. Ціле місто знало, що вибила восьма. Ще якийсь «нахціглер» надбіг задиханий, часом бувало й котрийсь із професорів спізнився, але за хвилину ставало на цілім поверсі тихо. Тільки чути було, як у клясах відмовляли коротку молитву.

«Сідати!» — лунав приказ професорів, — заскрипіли на лавки, зашурали чоботи й починалася щоденна робота.

Директором був Матеуш Куровський, математик. Середнього росту, кріпкої будови тіла, все старанно виголений, тільки невеликі вуса залишав. Ходив у чорному англезі, носив чорну оксамитну камізельку і золотий цвікер на шовковому шнурку. Літом на ньому накидка краски «драп» з шовковою підшивкою, а зимою дороге боброве футро. На голові Габіґ, іноді лискучий, циліндер. Ані високого ковнірця «фатермердера», ані крикливої «шліпси» ніколи не вбирав.

Ходив, не поспішаючись, голови не задирав угору, але й не хилив її вдолину, здалеку знати було, що це серйозна людина на поважнім і певнім становищі.

Директором став у молодому віці, коли я до гімназії прийшов, міг мати літ понад п'ятдесят. Належав до тих, що як доживуть до якогось року, то вже й стоять на ньому й казав би ти — не старіються. Все зрівноважений, спокійний і поважний. Я ніколи не чув, щоб він сердився і кричав на кого. Але зате кожне його слово догани набирало тимбільшої ваги. Тому, що він не сердився, то всі боялись, щоб його не розсердити, а щоб він міг якесь погане слово сказати, це нікому навіть на гадку не прийшло, хоч таких слів по Бережанах ходило малощо менше, ніж по Шекспірових драмах.

На своїх учнів дивився, як на синів, може тому, що своїх синів не мав, лиш одну доньку, яка віддалася за проф. Мацішевського.

Зокрема цікавився тими, що виявляли хист до мистецтва або до якогось одного предмету, як ось до математики. На його гадку ті, що всі предмети рівно добре знали й кожну лекцію витверджували «на бляшку», це «ковалі» (по-бережанськи куйони), що можуть стати дуже чесними громадянами, але середньої міри, а йому, як директорові, хотілося, щоб з Бережан виходили люди знатні й іменити.

Тому то й стягалися до бережанської гімназії всілякі співаки, музики й малярі, які деінде не могли собі дати ради, а в Бережанах все таки здали матуру і часто-густо не завели сподівань директора Куровського. Тут за моїх часів кінчив гімназію наш відомий композитор Січинський і талановитий маляр Юліян Панькевич. Тут Орловський написав на похорон свого товариша похоронний марш «Со святими» («В могілє цємней»), що як чорний серпанок жалю, відірваний вітром від бережанської гімназії, полетів далеко-далеко ген аж крізь океан. Тут цей самий Орловський, що носив цвікер і грав у гімназійній оркестрі на контрабасі, написав, як учень VII кляси, композицію до першого кримського сонету Міцкєвіча, що довгі літа втримувалася у польських концертових репертуарах.

У гімназії були два хори: український і польський.

Український співав у церкві, а польський в костьолі. Хори були мужеські й мішані.

У нижчій гімназії, поки не прийшла «мутація», співав я разом зі своїми товаришами Яричевським та Ярославом Гургулою в сопранах. Яричевський і Гургула вже хлопцями читали ноти, як книжку, вміли й повести хор, а Яричевський навіть пробував компонувати. Я хоч учився грати на фортепіяні, такої штуки не втяв.

З диригентів нашого хору зокрема вбився мені у пам'ять Луць Курманович. Прийшов до Бережан уже дещо старшим. Гарний собою, чемний, з «добрими товариськими формами», став скоро любимцем і бажаним гостем у кращих бережанських домах. Просили його, щоб співав. Сідав до фортепіяну й акомпаніював собі. Голос мав того типу, що Мишуга, незвичайно м'який і милий з якоюсь своєрідною краскою. Здавалося чомусь то, що другого такого голосу в цілім світі нема. Може й не було б, але диригентура й спів на похоронах, на перегони з вітром, а часом і наперекір морозам, а вкінці служба нашій Мельпомені не дали якслід розвинутися цьому співакові з Божої ласки.

З голосів до нині причувається мені Фицак. Його прозвала гімназія Дон Фіцакко. Високий, чорний, довгошиїй, як заспіває бувало басове сольо «ісполь небо, небо і земля», то свічки в найближчім павуці гасли, а шибки у вікнах дрижали, дзеленькотіли. Був це мало сказати незвичайний, а якийсь несамовитий голос. Який жаль, що помер передчасно! Зачадів...

Знайшли його ранком неживого при самих дверях. Доволікся до них з ліжка, але відчинити не вспів... Кажуть, що директор Куровський, як його повідомили про такий трагічний кінець Фицака, відвернувся і став пильно хустиною протирати цвікер і очі... Плакав...

А наш хор у церкві довго не користувався тими піснями, що в них соля співав Фицак.

За директора Куровського зимою, в четверги, о годині п'ятій відбувалися в гімназії музично-деклямаційні пописи, що нагадували колишні студентські концерти в єзуїтських колегіях і в нашій Київській Академії.

З канцелярії директора приносив Дам зі своїм помічником декілька старих, шкірою критих фотелів, а з конференційної залі кількананадцять крісел. На них, у першім і в другім ряді, сідали запрошені гості з міста та гімназійні професори. Старші ученики сідали в лавках, молодші ставали, де лише могли. Програма була мішана: чергувалися українські й польські твори, оба хори виконували їх, як могли найкраще. В оркестрі грали поляки й українці. Із солістів визначувалися флетист Гільбріхт і скрипак Ґотліб. Оба непересічні типи. Ґотліб, старший від Гільбріхта, дуже нервовий, але опанова-

ний, скупчений у собі, з тонким лицем відхненного мистця. Гільбріхт нерівний, розсіяний, передчасно влюблений в старшу від себе панночку і — в фотографічний апарат. Все його можна було бачити або з флетом, або з фотографічним апаратом, найчастіше недалеко кам'яниці, де мешкала його улюблена панночка. Раз прийшов до мене, приніс її фотографію і просив, щоб я зробив йому з тої фотографії портрет і то олійними красками, не інакше. Довго я випрошувався, казав, що таке завдання не по моїм силам, але врешті — зробив. Гільбріхт був захоплений, і коли я на однім із пописів деклямував Федьковича «Сонні мари», він, на другім кінці залі, схований за шафу, вдавав флетом фльоару. Гостям дуже подобалася ця точка. Професори ходили на наші концерти, але нарікали на них: казали, що директор з гімназії робить якусь буцім то консерваторію і що учні, замість учитися шкільних предметів, грають та виспівують цілими днями, що аж вуха в'януть. Директор може й чув ці нарікання, але не зважав на них, бо дуже любив грати на фісгармонії. Ходив на проби хору й оркестри, слухав, часом похвалив, але своїх вказівок не давав. Казав, що найцінніше те, до чого хлопці самі дійдуть, а не те, що їм накинеться згори.

І хлопці дійсно самі доходили, дякуючи таким провідникам, як Січинський Денис, Луць Курманович або Орловський.

Іноді хор був дійсно знаменитий. Не забуду, яке могутнє враження викликав він, коли я перший раз почув Нижанковського «Гуляли» і «З окрушків». Провадив тоді цей хор мабуть Кирилович, що пізніше був катехитом у Коломиї.

Офіційним учителем співу в гімназії був Бургерт, мабуть чех, що хоч довгі літа мешкав у Бережанах, ні нашої, ні польської мови не навчився. Це й було одною з причин, чому між молодшими учнями не мав тієї поваги, без якої учитель не може добре вчити. Спів був предметом надобов'язковим, але всі знали, що директор любить співаків, і тому всякий записувався на цей предмет, оскільки не був стопроцентовою «рибою» (фішом). Бургерт зі скрипкою в руці обтирав хустиною спочене чоло, вибивав такт ногою, то співав, то кричав, але з його інтервалів, пасажів та з сольфеджій все одно нічого не виходило. Користали тільки деякі, що мали окремий хист до співу, інші як нічого не вміли, так і навчилися нічого.

Сам Бургерт грав на трубці, хоча знав майже всі інструменти. Він настроював також фортепіяни і провадив оркестру бережанської пожежної сторожі, що грала прямо жахливо. На тую тему мій дядько Лонгин Глібовицький, добрий знайомий Корнила Устіяновича і співробітник його «Зеркала», написав дотепну гумореску. В Бережанах — писав — бояться холери. Як прийшла вістка, що вона надходить із Золочева, вийшла на рогачку міська делегація під проводом красно-

річивого бургомістра. Цей виголосив благальну промову, але як нараз заграла «пожежна банда», холера дала ногам знати і втікла! Гумореску видрукувала бережанська однодневка, і бережанці мали довгий час предмет для дотепів на цю тему.

Зате добре, навіть дуже добре враження залишив по собі селянський хор з Денисова під проводом свого пароха отця Вітошинського. Улаштував він концерт у бережанськім військовім касині. Співаки були всі в своїх денисівських одягах, в куртках бронзової краски, багато нашиваних червоною та жовтою волічкою, і в гарно вишиваних сорочках. Тільки отець Вітошинський, високий, статний, огрядний, 50-літній мужчина, виступив у так званій «папістиці», себто в довгому сурдуті так, як тоді наші священики вдягалися. Співали Денисівці пісні Вербицького, Лаврівського й Воробкевича, але співали їх так по-мистецьки, з таким відчуттям музичного змісту, з так знаменито вистудіюваною динамікою, так були зіспівані, що хор їх звучав, як якийсь зачарований інструмент. Та ще співали вони без нот і на естраду виходили гарно й справно. Не було зайвих павз, ні нудного роздавання голосів. Один помах руки провідника, і неслася пісня несилувана, пригодна.

«Не хочеться вірити — казали поляки — щоб це „хлопи" співали. Дивіться до чого спосібний цей нарід!»

Був це перший такий високо мистецький селянський хор і тому прошу моїх читачів вибачити, що я трохи довше затримався на згадці про нього й дещо вибіг від теми.

Директор Куровський був захоплений Денисівцями. Казав, що й наші гімназійні хори могли б дечого від них навчитися, а в першу чергу жертви поодиноких співаків у користь цілости хору, бо в гімназійних хорах, що там казати, поодинокі співаки любили попису-ватися або своїми дуже високими, або дуже низькими тонами.

Вертаючись до директора Куровського, хоч підчеркнути одну риску його характеру, а саме його однакове відношення до всіх учеників без огляду на віру, національність і на клясову приналежність. Гімназія була з польською мовою навчання, українська називалася «умовно обов'язковою», себто хто записався на неї мусів ходити на години й учитися, але як дістав кінцеву лиху ноту, то не повторював кляси, не «репетував». Ходили всі «греко-католики», не дивлячись на партійні ріжниці, а з поляків лиш дехто. Директор Куровський заохочував їх, казав, що слід знати обі краєві мови, приходив на години, й ніхто не міг йому закинути, що він цей предмет трактує як менше вартний. Так само приходив, і то доволі часто, на недільні Служби Божі до церкви і бував на наших екзортах. Урядова мова в дирекції була польська, але як директор Куровський побачив, що якийсь батько-селянин не добре орудує нею, то балакав

з ним по-українськи. Бідний, а спосібний ученик, українець так само як і поляк, діставав лекцію, а в крайній біді добрий директор рятував неодного своїми власними грішми, але руками катехита або господаря кляси. Не любив грати ролі добродія. В гімназії поважний і тактовний, поза її мурами товариський і дотепний. Кажуть, що не раз любив геть поза північ посидіти в касині, або на якійсь забаві, але на другий день все таки перший прийшов до гімназії і останній вийшов із неї. Словом, була це людина виїмково добра і директор виїмково спосібний, справжній педагог.

Дуже любив добрі дотепи, і неодин його дотеп ходив по Бережанах.

Раз, пригадую собі, був з катехитом Соневицьким у мого діда на святі. Як відходили, послугач, що недавно став на службу, помагав гостям одягатися. Директор за послугу всунув йому в руку декілька «дрібних». Хлопчисько не втерпів і став їх числити.

«А що? Є всі?» — спитав, підсміхаючися, директор.

Це: «А що? Є всі» не раз пригадували собі бережанці. Куровський любив, щоб з його дотепів сміялися. Ми це знали, як звичайно ученики знають всі слабощі своїх учителів. І тому бувало, коли він учив математики в п'ятій клясі і говорив дотепи, то кляса не сміялася, а прямо реготала. Мистцем у сміху в тій клясі був один старший учень, що вже перебув мутацію і співав грімким басом. Раз, каже він до свого сусіда, а було це по третій годині сполудні перед Різдвом: «я трохи передрімаюся, а як директор „пустить віца", то ти мене штуркни». При таблиці був якраз якийсь марний математик, що ніяк не міг дати собі раду з дробами. «Як же ти до п'ятої кляси дійшов і не навчився дробів!» — скрикнув буцім перестрашений директор. І в цей мент злобний сусід штуркнув нашого баса, і він заревів: «гу-гу-гу!»

Кляса задеревіла. Це було для неї таке несподіване, прикре, страшне, що всі дух у грудях заперли. Хвилина тишини, а тоді голос директора: «Тому, там, у передостанній лавці, щось мабуть страшного або дуже дурного приснилося. Най вийде і най йому терціян дасть зимної води напитися!»

На тім і скінчилося. Ані кляса, ані ті два автори невдатного жарту не потерпіли, тільки товариші довго не могли їм простити, що зробили таку прикрість нашому, всіма так дуже шанованому директорові. Та ця пригода довго залишилась у пам'яті бережанських учнів у різних варіянтах.

Директор Куровський не тільки опікувався музикою і співом, але цікавився також пластичним мистецтвом. В тій ділянці з-поміж учнів бережанської гімназії найбільше визначився Юліян Панькевич. Походив з Рогатина, зі старого малярського роду. На образах недавно

відчищеного іконостасу в селі Чесниках, біля Рогатина, стрічав я підписи одного з його предків. Можливо, що й по інших церквах Рогатинщини можна би стрінутися з працями Панькевичів і дійти до висновку, що й Рогатин мав ще може в XV столітті свою малярську школу, як мали її Львів і Перемишль.

Юліян Панькевич був від мене яких може десять літ старший. (Я ходив до другої чи третьої кляси вселюдної школи, коли він був у сьомій гімназійній). Приходив до мене на лекцію двічі в тиждень, себто в середу й суботу по полудні, бо тоді в гімназії не було пополудневої науки.

Невеличкого росту, сухорлявий, все дуже гладко виголений і старанно вдягнений. Сорочка як сніг біла. Мав годинник і носив золотий перстенець. Це мені дуже «імпонувало». Та ще мав він доволі вузькі пальці з гострокінчастими нігтями. Пальці були все чисті, а нігті аж світилися. Скільки разів моя рука стрінулася на рисунковій дошці з його рукою, я паленів зі стиду, бо на моїх пальцях все були або сліди чорнила, або останки шоколяди, яку я тоді дуже любив. Після кожної лекції нігті гостро затісувати, але охоронити їх від чорнильних плям я ніяк не міг.

Панькевич у першу чергу хотів виробити в мені почуття лінії, щоб вона була легка й жива, така, яку бачило око в природі, головно на цвітах. За почуттям лінії йшло розуміння форми.

Казав мені рисувати книжку, склянку з водою і з ложечкою, листок тощо, і дуже дбав, щоб я не рисував якбудь, лиш пильно приглядався до предмету. А мені натомість дуже хотілося робити портрети і то олійними красками. Він тільки усміхався, почувши таке моє передчасне бажання.

Раз запросив мене до себе на станцію, на Адамівці. Я прийшов. Показав мені цілу збірку своїх рисунків вуглем, чорною крейдою і сангвіною. Були там дійсно мистецькі твори, але мені найбільше подобалася його «Матура», — стара злюща жінка, що в одній руці тримала шматок хліба, а в другій нагайку, мовляв, як хочеш колись їсти свій власний хліб, то тепер учися, небоже! Висіла ця страхітна «Матура» над ліжком мистця.

Коли в Бережанах влаштували пёрший прилюдний великий концерт із фантовою льотерією, призначений на дохід нашої бідної шкільної молоді, то Панькевич жертвував на цю льотерію олійний портрет Шевченка — розуміється в шапці й у кожусі. Я не міг надивитися на нього і за всі гроші, які мав і які дістав від діда, від тітки й вуйків, закупив льоси, але все таки портрету не виграв і розчарований вернувся додому.

В гімназії учив рисунків директор народньої школи, що настав по Казєнці, Костецький, але поза менше або більше добре відрисову-

вання літографічних зразків, яких у рисунковій шафі була велика сила й які собі кожний із учнів вибирав по власній уподобі, він не виходив. Куди більше навчився я від якогось Навроцького, що приїхав з Америки і в конвікті Бєхонської учив природописних наук та англійської мови. Виголошував також прилюдні виклади про поодинокі Шекспірові драми, а в хаті в себе робив досліди хемічні й мало хати з димом не пустив.

Коли Панькевич пішов на дальші студії до Кракова чи Відня, я познайомився з нашим церковним малярем Хомиком, батьком відомого письменника, в якого «на станції» стояв наш пізніший модерніст-письменник Михайло Яцків. Я дуже любив дивитися, як Хомик, з відхненним апостольським обличчям, компонував якийсь релігійний образ і як на крейдяні контури накладав краски. Робив це просто з голови, без моделя, імпровізував.

Боже ти мій! Скільки таких Хомиків потонуло в морі нашого забуття! Ніхто й не згадав про них, не пом'янув їх добрим словом. І скільки разів дивимося на якийсь старий образ у церкві, або на портрет у хаті й кажемо: «Який добрий малюнок Цікаво, хто його малював? Мабуть, якийсь чужинець», — заспокоюємо себе. А всілякі Іванські, Юрки Райзнери та Хомики лежать тихо в забутих могилах.

Я дуже любив спів і музику, але за малярством пропадав. Знали це в Бережанах і все мені давали якусь роботу. Рисував я портрети тодішнього міністра освіти Ґавча й інспектора Гікля й нашого директора Куровського й інші. Оправляли їх у золоті рами й вішали в дирекції й по клясах.

Було мені 13 літ, як помер відомий наш письменник, товариш Маркіяна Шашкевича, Микола Устіянович. Батько мій, коли ще був молодим священиком у стрийських горах, пізнався з ним і дуже його цінив. На вістку про його смерть приїхав до Бережан і подбав, щоб бережанці гідно пом'янули заслуженого покійника. В церкві влаштовано високу могилу, обложено її рутою і барвінком, обставлено ялицями, все було, як годиться, тільки портрету бракувало. На щастя в однім із дідових альбомів знайдено гарну фотографію з підписом «Микола Устияновичь», і мені казали з неї зробити портрет. Часу було мало, один день. І мені чомусьто здавалося, що як мало часу, то й портрет слід робити малий. І почав я робити цей малий портрет і то чорною крейдою. Думав, що минуся, бо ніяк мені не вдавалися ні гарні, м'які контури поетового обличчя, ні його шовкове волосся, ні навіть скунксове футро. Але якось я зробив цей портрет, і за деякий час у «Ділі» появився допис про Устіяновичові поминки в Бережанах. Дописувач згадав і про мій портрет, називаючи мене «многонадійним молоденьким малярем», чи якось подібно. До нині тямлю, як мені було соромно й прикро. Я чув, що портрет був

марний, а мене похвалили за нього. Та на тому не кінець. Товариші стали мене прозивати «многонадійним», а професор Дуткевич, на найближчій лекції, прозвав мене Богданом Богомазовичем. А всеж таки я не зразився і в четвертій клясі став малювати олійними красками. (Один з моїх тодішніх малюнків переховався донині).

Та ще любив директор Куровський гарне й чисте письмо. Вибирав собі в гімназії двох-трьох «гарнописців», і вони готовили для нього каталоги й звіти для Ради Шкільної Краєвої. Якийсь час належав і я до тих «секретарів», як нас товариші прозивали. Не раз, бувало, в клясі погано — професор розізлився чогось, сипляться двійки, аж тут терціян стукає у двері: «Пан директор кличуть (ім'ярек) до канцелярії». І отже, замість тремтіти в клясі, сидиш собі в просторій, ясній, гарно прибраній канцелярії і — пишеш, «каліграфуєш».

Так, так Мистецтво в бережанській гімназії було не без значення!

Крім рисунків, я дуже любив лектуру, зокрема повістей та поезій.

Тут я багато завдячував свому «інструкторові» (так тоді казалося), Дмитрові Бахталовському.

Він був багато старший від мене, але поводився зі мною дуже чемно й ввічливо, ніколи не приказував, лиш казав «прошу», і я його любив та шанував. Він навчив мене поправно писати по-польськи й по-українськи та дав також підстави німецького правопису. А вчив мене, так сказати, практично. Передиктував протягом декількох місяців «Бандуриста», «Псальми Русланові», «Думи мої» і деякі частини Квітчиної «Марусі», а з польської літератури «Яна Бєлєцкого» та «Марію» Мальчевського.

Я писав під диктат дуже радо, бо ті твори мені незвичайно подобалися, Бахталовський прочитував написане і на другий день, коли мене питався: «На чім ми стали», я йому з пам'яті виголошував декілька останніх стрічок. Все продиктоване вмів я на пам'ять. Таким чином навчився правопису і полюбив поезію. А правопис був нелегкий, етимологічний, згідний з граматикою Осадци.

З лектурою справа представлялася куди гірше. Поляки мали досить гарну бібліотеку в гімназії і таки дуже гарну в бурсі імени Якубовського, бо її фундатор, багатий дідич, збирав книжки продовж цілого життя, а пізніше записав їх бурсі. У нашій шкільній бібліотеці книжок було мало, а наша бурса була, так сказати, що лиш у пеленках. По наших домах (їх тоді в Бережанах було ще небагато) українська книжка — це був білий крук. В діда було цих круків не більше як сто, і я їх попрочитував скоро. Основно пізнав усі «Русалки», «Мети», «Вечерниці» та «Правди» і прилип до «Кобзаря» у двох виданнях, а саме в празькім та у львівськім, Сушкевича. Не потребую хіба казати, що я переживав, читаючи «Кобзаря», бо думаю, що всіх нас, зокрема у хлоп'ячих літах, він зворушував до

глибин душі та відчиняв перед нами нові, несподівані виднокруги. Часто-густо не розумів я того, що читав, але вже сам вірш, сама незрівняна музика слова поривала мене й запалювала хлоп'ячу душу. Очі світилися, лиця паленіли, ревіли пороги, дзвеніли козацькі шаблюки, щось велике, могутнє, непереможне являлось у невідомій площині.

Старші ученики мали свою тайну бібліотеку. Для нас, молодших, була вона дійсно окутана сірим серпанком якоїсь нерозглядної тайни. Знали ми, що є така бібліотека, але де й кого, того ніхто з нас не вмів сказати і ніхто не смів би був спитатися. Є, — і на тім край! Іноді на якійсь квартирі чи, як бережанці казали, станції з'являлася скринька, дерев'яна, навіть не мальована, подібна до інших студентських скриньок, тільки багато тяжча, таки дуже важка. «Самі книжки!» — шептали собі хлопці з другої і третьої кляси, «бібліотека», довірливо говорили четвертаки, і скринька незабаром щезала. Куди? Не важко відповісти: або до покою «пані», або на другу станцію, бо як «тайна», то «тайна».

Чи знали про оцю тайну бібліотеку професори?.. Наші, такі як Іван Волчук, певно що знали, бо вона існувала ще в тих часах, як вони ходили до бережанської гімназії, інші може й догадувалися чогось, але що директор Куровський не любив політики в своїй гімназії, то й вони цього питання не торкали. Оснували цю бібліотеку тоді, як під проводом Данила Танячкевича оснували по гімназіях «Громади». Така «Громада» з війтом на чолі була і в Бережанах за студентських часів мого батька. Як я ходив до нижчої гімназії, вона ще була, але належали до неї старші, вибрані учні, а «малечі» туди не впускали й не втягали. Як котрому з четвертаків вдалося позичити якусь книжку з тайної бібліотеки, то був це доказ великої довірливости і не будь-якої чести. Таку книжку читав він тільки вдома і тримав її під ключем, хоч би це була цілком собі невинна книжка, така як приміром Квітчина «Маруся».

Деколи бібліотека оживала, так як тоді, коли до VI чи до VII кляси прийшов Корнило К. і поет Кальба, котрого імени вже не тямлю. Разом з ними появилося декілька нових українських книжок, що зараз таки помандрували по наших хатах, не як бібліотечна, лише як приватна власність.

На українські книжки був загалом дуже великий голод. Кожне число «Діла» вичитувалося від початку до кінця, а рубрики: «*Наука, штука і література*» та «*Рух в руських товариствах*» викликували не будь-яке зацікавлення. На Корнила К. і на Кальбу дивилися ми, гімназійна малеч, з пошаною, бо знали, що вони мають і позичають книжки. Про Кальбу знали ми також, що він пише поезії, а навіть віршує якусь історичну драму, а Корнило К. вже своїм зверхнім

виглядом викликував пошану. Був це не студент, а прямо молодий елеґантний мужчина. Пригадую собі, як він на прилюдних вечерницях в честь Тараса Шевченка, в залі Мерля співав: «Помарніла наша доля» і «Замовкли торбани, оглухли мабуть». У фраку й у лякерах подобав на якогось оперового співака, а не на спізненого гімназиста.

Коли, як і чому завмерла бережанська «Громада» і куди ділася її тайна бібліотека, не знаю. Це могли б сказати трохи старші від мене бережанці.

Серед молоді в нижчій гімназії окремого зацікавлення політикою не було. А все ж таки в клясі не раз посварився котрийсь із наших з товаришем поляком за якесь зневажливе слово, а то й почубилися, як молоді когути. Але за годину — два мирилися, бо треба було позичити завдання до відпису або просити ворога, щоб добре підповідав. Щойно поява Сєнкєвічевого «Оґнєм і мєчем» знівечила цю дотеперішню ідилію. Тієї хлоп'ячої щирости, що перше, вже не було. Від Богдана і від Яреми лягали поміж нас великі, чорні тіні.

Між самими українцями партійної ворожнечі не було, та всеж таки деякі політичні різниці вже зарисовувались. «Ти м'який», а «ти твердий», «ти українчику», а «ти кацапе!» — прозивалися хлопці, але до зударів з того приводу не приходило. Я найближче жив із Сильвестром Яричевським та з Ярославом Гургулою. З Гургулою, хоч він був, як тоді казалося, «твердий», єднало нас велике прив'язання до родини й до рідного села, до всього, що своє аж до народньої пісні включно. (Він гарно співав.) На ті теми балакали ми й не могли набалакатися, а балачку звичайно кінчали тим, що числили дні, коли він поїде до своїх Путятинець, а я до Поручина.

Яричевський, пізніший поет, був від першої кляси палким народовцем, українцем. Рогатинець, гордий на своє місто і на його минуле, дивився на своїх товаришів дещо згори. Навіть на уродженців Бережан. Бо що з того, що Бережани більші і що мають гімназію, а Рогатин не має, але в Рогатині була колись Ставропігія, був свій патриціят, з Рогатина походила славна Роксоляна. Історію Рогатина і перекази, зв'язані з цим містом, знав Яричевський, як лиш тоді можна було знати, а що мав безперечно поетичний хист, так його оповідання про Рогатин виходили дійсно гарно й цікаво. Мав дуже добру пам'ять і вмів усі предмети від релігії до математики, тільки не дай Боже було сказати, що хтось щось краще знає від нього. Це його доводило до такої люті, що міг побити чоловіка. А сильний був дуже й від хлопця кандидував на атлета. Низький, широкоплечий, зі сильно розвитими м'язами, ходив, немов би земля вгиналася під ним, бо тяжко їй було такого силача носити. Тому то й мав чимало ворогів поміж товаришами, бо молоді хлопці не люблять тих, що

голову занадто вгору задирають, і всякий інший гріх виправдають і простять скорше, ніж гордовитість. А все ж таки числилися з «біцепсами» рогатинського Самсона й не зачіпали його, лиш бокували від нього.

Не знаю чому, але оба ми від першої зустрічі, по вступнім іспиті до гімназії, знайшли спільну мову й залишилися впродовж вісьмох літ добрими товаришами й приятелями. Яричевський мешкав у бурсі, не було такої днини, щоб я не забіг до нього хоч на хвилину. Він читав ноти і вмів не тільки записати, але й згармонізувати народню пісню, писав каліграфічно і вже мабуть у першій клясі рішився бути поетом. Казав собі в переплетника зробити невеличку, але дуже грубу книжку з білим гладким папером, я йому на першій сторінці вималював ґвашем бандуриста над Дніпровим порогом, і до тої книжки вписував на чисто викінчені свої поетичні твори. За кожним разом, коли я його відвідав, відчитував мені їх і хвалився ними. «Ось воно як!» — казав, ховаючи свій альбом до скриньки з двома колодками.

НЕМОЛІВ

Степан Смаль-Стоцький

Спомини з дитячих літ на вічную
пам'ять мому батькові.

Давно я вилетів з рідного гнізда. Вже 74-ий рік літаю по світі, аж на чужині опинився, та тим більше думки мої літають до Немолова,* до того гнізда, відки я вилетів, хати, де в 1859 р. на світ народився, до тої могили, де спочив на віки дня 6-го березня 1932 патріярх нашого великого роду, мій батько, Йосиф.

Вже й хатини тої там не стало. Внук Теофан, що перебрав господарство, поставив собі нову хату. І багато-багато за той час у Немолові змінилося.

Тоді, в моїх дитячих літах, було це мале сельце, яких 60 «нумерів». Я його з того часу ще найліпше пам'ятаю.

Простягнулося воно між лісами і болотами на половині дороги між Радеховом та Лопатином, властиво тільки одною вулицею. До неї тулилися садки, огороди, пастівники, огороджені плотами з острішком, за ними неначе сховані хати, обійстя. За хатами знов городи з яриною картоплями та коноплями, а ззаду стоять гумна: стодоли, хліви, стайні, за ними дорога, щоб кожний господар міг дістатися на своє гумно, а за дорогою поля.

Дві вулиці лучили головну вулицю з тою дорогою: совтиська і смалівська. На обох кінцях села сходилися вони докупи і тут, де кінчилося село по дорозі до Хмільна, був цвинтар, за цвинтарем ще корчма, а далі вже ліс, що тягнувся аж до самого Хмільна.

В такім розкладі видно первісний плян осади.

---

* Люди кажуть Немолів — Немолова. То тільки урядово пишеться Немилів — Немилова, очевидячки зпольська. [Прим. автора]

На обійстя, що розложилися здовж південного боку головної вулиці, був доїзд тільки з тої вулиці. За ними не було поля, але або громадське пасовисько, «болото», або панська хмелярня та «дворище», а далі сіножаті.

В присілках Пасіки і М'якшин було ще також кілька господарств.

В Немолові розсілися такі роди: Сайкевичі, Гаврищуки, Мельничуки, Стоцькі, Тарани, Харчуни, Палійчуки, Паньчуки, Хом'яки, Олексюки, Чорнії, Шпури і ін. Так вони писалися урядово в документах, але звичайно ніхто їх так в селі не називав... Сайкевичів звали совтисами, Гаврищуків ганчарами, Мельничуків горобцями, інших снігурами, наш рід звали смалями і т. д.

Десь так посередині головної вулиці з одного боку є ««криниця» — це джерела, з яких витікає потічок, що далі спливається з потоком, який пливе з околиць Радехова між Середпільцями, Муканями та Немоловом аж до Стира в Станивлавчику. До тої криниці ходили жінки з цілого села чи літо, чи зима «хуста прати». Кілька кроків від криниці стояла колись школа, що до неї і я ходив. З другого боку вулиці проти криниці стоїть церква, на місці тої старої, що в ній, малий ще хлопчина, виспівував я та вичитував «Вірую», а навіть «апостола».

В тім невеличкім селі, в рідній хаті, в школі і церкві, між ровесниками та людьми, творився мій світ.

Мама моя померла, як мені було три роки. Вона була родом із Середполець, її батька, а мого діда, називали там Цюцюра. Через маму посвоячилися ми з тим родом, з якого вийшли гарні люди. Мною та молодшою сестрою, Настею, опікувалися дідунь і бабуня, як мій батько оженився вдруге і інші діти мали свою рідну маму. А жив у нас ще і брат батьків, дядько Луцько, що вивчившися сільського кравецтва, займався переважно цим ремеслом.

Глибоко врився в мою пам'ять образ мого діда, Андрея. Що то за розумний чоловік був. Не був письменний, але добре знав ціну письма і дуже любив письменних. Ще коли мій батько і дядько Луцько хлопцями були, прийняв до хати вандрівного дячка, щоб навчив їх читати, писати і церковного співу, бо школи тоді ще в нас не було. А як я підріс і на сволоці умів вже прочитати «Сей домъ создалъ рабъ Божій, Андрей Смаль со женою своєю Теклею, рукою своєю року Божія 1854», то дід мій мав з того несказану радість.

Він проказував мені «Отченаш», бо у батька за роботою не було на те часу. І ще, доки пішов я до школи, знав я добре усі молитви: і «Вірую», і «Десятеро Божого приказання», щодня рано і ввечер, б'ючи й поклони в великий піст. Тілько діти відмовляли «Отченаш» уважно, стоячи перед образами та склавши руки, як до молитви, а старші займалися притім ще і всякою роботою та не раз переривали свої

молитви всякими іншими і гострими словами, покрикуючи чи на пса «авона», чи на кури, чи на кого іншого.

З дідом ходив я бувало до лісу на гриби або на горіхи. Притім всього мене дід навчав: і як що називається, і до чого воно придатне. Назбираємо, бувало, правдивих грибів, то сушимо, силяємо їх на нитки у вінки, щоб мати до борщу. Борщ дуже добрий з грибами — казали дідунь, і це правда. Сивульки або голубінки пражили ми на жарі, посоливши трохи — так вони добре смакували. Варені біляки гіркі, я їх не любив, але масляки були добрі. Найчастіше ми їли підпеньки, рижки рідко коли ми подибували. Бо то штука знати, де які гриби ростуть, і їх там найти. Вони люблять під листям так якось сховатися, що їх нібито не видно. Але дідунь мали на них добре око.

В лісі збирали ми і ягоди. Їх було мало, за те чорниць багато. Не раз мене самого посилали назбирати чорниць, а тоді ми всі смачно заїдали пироги з чорницями. А як пас я, бувало, коні під лісом, то не тільки, що попоїв чорниць доволі, але ще і в козубенці додому приніс. Чорниці крім того ще й сушили, щоб їх і взимі мати.

В лісі все мене цікавило і я за все допитувався дідуня. Я знав, як кожне дерево називається, чи це сосна, чи граб, чи бук, чи дуб, чи черемха, яка у кожного дерева кора, яке листя, як його коріння в землі розгалужується, що таке шишка або жолудь. На краях лісу, де він стикався з сіножатями, бували гарні берези. Липи бачив я в Пасіках при дорозі, а дідуньо казали, що бджоли їх дуже люблять, збирають мед з їх цвіту. Як вони цвили то коло них було дуже запашно.

— А дивіться, дідуню, яка тут велика купа самих щітинок соснових. Хто її так наклав?

— Це муравлі таку собі хату самі виставили. Ану, порухай трохи патичком, а побачиш, як вони зараз збіжуться свою хату рятувати.

— А що вони роблять?

— Як бачиш, отаку хату собі ставлять, діти свої годують, своє господарство ведуть.

— А нащо вони потрібні?

— Шкідливі комашки з'їдають. — Але от з цього граба була би добра копаниця — так дідунь немов самі до себе сказали, спинившися коло здорового, рівного грабка — якби ще такого надибати, була б пара.

— Чому?

— От бачиш, що у нього корінь загнувся так, як до саней треба.

А найшовши такого грабка, що з нього були б добрі вила, то таки не втерпіли, а вирубали його. До лісу дідунь завжди йшли з сокиркою.

Увечір мав я що розказувати татові, що в лісі бачив. А дідунь не забули згадати, що там з там найшли два граби дуже добрі на копаниці. Не треба було татові багато про це говорити, за якийсь час були вони вже у нас на гумні. Хоч ліс був панський, то люди брали з нього отакі речі для свого вжитку, щоб тільки лісничий або побережники не бачили. Люди не вважали цього за гріх. То тільки тепер, казали дідунь, стало не вільно, а ще недавно бувало, ми скрізь у лісі худобу пасли і брали з лісу все, що нам треба було, бо ліс росте з волі Божої для всіх, коло нього не треба працювати так, як на полі коло збіжжя. Хто працює, нехай з того має. Ліс Бог дає для всіх, ніхто до нього рук своїх не прикладає. То аж тепер такі часи настали, що нам відбирають Боже і наше.

Тому то ми, нічого не лякаючись, і на горіхи ходили до лісу, коли прийшов час, що вони вже добре лускалися. Поміж грабиною, дубиною росло багато ліщини. Дідунь виріжуть бувало ключку, щоб нею притягати ліпше гиляки ліщини, і небавом маємо найкращих лусканців повну торбу. Звичайно найбільше дівчата ходили на горіхи та, щоб не погубилися, часто гукали, перекликувалися між собою. Деколи і я відгукнувся на збитки, щоб здурити дівчата. Назбиравши, йшли вони разом додому, щебечучи та виспівуючи по дорозі всяких пісеньок.

Одного разу, як збирав чорниці, знов найшов я велике муравлисько. Від давнішої розмови з дідунем я муравлями дуже зацікавився. От і присів я напочіпки та довго приглядався, що вони роблять. Сюди — туди бігають, щось ніби шукають, тут один тягне соснову щітиночку, мучиться, бо на травці зачепилася, там два вчепилися живого хруща, що впав на землю, щоб його также затягнути до муравлиська. Хрущ не дається, рад би злетіти, але вони його за ноги держать. Прибіг ще один, щось ніби поговорив з муравлями, побіг знов і вже привів з собою три муравлі. Тепер вже їх шестеро почали сіпати хруща, щоб його затягнути до муравлиська. І таки затягнули. Шість муравлів такого великана, та ще немов в панцері, таки побороли. Я не міг начудуватися і про все те розказав дідуневі. — Бачиш, кажуть дідунь, що то значить згідна праця в спілку. Цікаві сотворіння ці муравлі.

З дідунем ходили ми также на М'якщин за млином рибу ловити. Перекинуть кімлю через плечі, що її самі собі вміли виплести або, як треба, поправити, дадуть мені бовта в руки, щоб і я щось ніс на плечку, отак йдемо бувало стежками між пастівниками та вербами, що тут на межах росли, далі через хмелярню, через лісок та сіножаті «за піском», греблею до млина, а за млином між грядками з капустою дідунь знали вже міце, де найліпше рибка ловиться, і тут починалася наша робота.

В нашій річці не було багато риби: плотиці, карасики, деколи попався линок, а в мулі попід берегами можна було в'юна зловити. От і все. А в петрівку або спасівку то і така рибка придалася, бо люди постили і скоромного і в рот ніхто не взяв би. Отож дідунь закинуть кімлю в воду, де самі найліпше знали, а я мусів бовтом віддалеки до кімлі рибу наганяти. Річка не глибока, то я міг там всюди бовтатися. Очка в кімлі були такі, що тільки більша рибка не могла через них переплисти і зловилася в кімлі. Як я, поштовхуючи на всі боки бовтом, дійшов вже аж до кімлі, тоді дідунь витягали кімлю та, перебравши, що зловилося, давали в торбу. Менші рибки кидали знов до води. З наловленої риби варили юшку, що всім добре смакувала.

Та звичайно поралися дідунь коло хати або на гумні. Там мали свій варстат столярський і кобильницю, всякі гиблі, долота, струги, вісняк і завсіди щось майстрували. А я коло них вертівся, заглядав, допитувався. Раз почали дідунь чисто вигибльовані дошки якось так складати докупи, що воно виглядало на скриню, якої я ще ніколи не бачив.

— Дідуню, що то за скриня буде, нащо вона?

— То, синку, як я вмру, то мене до тої скрині зложать та на цвинтарі, знаєш, в землю поховають. То моя домовина. Я її вже тепер лагоджу, щоб ніхто не мав з тим клопоту, як прийде той час.

— А возьмете, дідуню, і мене з собою? Я хочу бути з вами.

— То, дитинко, не моя сила, то Божа воля. Старий чоловік мусить умирати, а молодий повинен жити та добрі діла творити, аж прийде і на нього той час, що його Господь Бог покличе до себе. Ми всі в руках Божих. Як Бог поможе, то я ще якийсь час житиму. То нічого не вадить, що домовина буде готова. На смерть треба завсіди пам'ятати, але доки чоловік дихає, повинен щонебудь доброго робити, щоб добру пам'ять по собі лишити. Не забувай того ніколи, синку, згадуй мої слова, а буде тобі добре на світі.

Мені вже збиралося на плач, що дідунь мене не хочуть взяти з собою, але дідунь те все так спокійно, лагідно, так якось любо говорили, що думки про життя, таке життя, як дідуневе, немов висушили ті мої слізки, що закрутилися в очах.

— Дідуню, я принесу книжку і прочитаю вам те, що ми навчилися в школі, — бо я вже був школярем. — Добре, синку. — От я почав читати, а дідунь тішилися — тішилися, якого то вони внука мають.

Дідунь дуже любили садок. Вони його самі насадили, викохали та показували мені, як на дичках щепити зрази. Були у нас дуже гарні груші, рослі як тополі, що родили «дульки», то знов інші, що родили «бабки». На одній груші коло комори були двоякі грушки: «бабки» та невеличкі, але дуже смачні грушечки. Були в нашім садку

і яблуні і сливи і одна велика черешня і вишні, всього потрохи. Як бувало на весні все те цвите, любо було на садок дивитися. Дідунь показували мені, як потім з цвіту зав'язки робилися, виростали в черешні, яблука, вишні, грушки, сливки, як черешні, вишні ставали червоні, як все дозрівало. Тоді я, як та вивірка, умів видряпатися і на сам вершок, щоб грушку чи яблуко дістати. Звичайно тілько ті грушки чи яблука міг я збирати, що самі нападали за ніч.

Ще одно манило мене часто в садок. Відси через пліт бачив я у нашого сусіда кузню. Не багато наш коваль мав роботи, всеж таки деколи чути було, що кує, видно було іскри, що притім з червоного заліза сипалися. Це мене дуже цікавило. Розпитував я у дідуня геть усе, що та як коваль робить, чому такі іскри сипляться. Дідунь розказували, але скінчили свою мову так, що як хочеш, хлопче, щось добре знати, мусиш сам своїми власними очима бачити. Піди, подивися, послухай, коваль добрий чоловік, все тобі покаже, а тоді ти мені скажеш, чого ти там навчився. Побіг я.

— Помагайбі вам, дядьку, — кажу.

— Дай Боже здоров'я. А що ти скажеш Степане?

— Та дідунь казали, що ви мені покажете, що в кузні робиться.

— Хочеш бути ковалем?

— Може.

— Ну, то дивися. Знаєш, що це?

— Залізо.

— Воно, бачиш, тверде, а як хочеш з нього щось викувати, то треба зробити його м'яким. В вогні воно м'якне.

Взяв кліщами кусок заліза та вложив його в жар, що тлів на чімсь такім, що нагадувало мені припічок в хаті.

— А тепер, каже, ми мусимо вогонь добре роздути, щоб мав більшу силу. Це робимо цим міхом отак:

І почав димати.

— Ану, спробуй ти. Бачиш, заслаба ще в тебе сила.

Тимчасом залізо в вогні зачервонілося, як жар. Коваль витягнув його кліщами, з вогню, поклав на ковалі та нуж його гатити молотом, аж іскри сипались, а залізо від того так розплескалося, як йому треба було на підіски. Тоді ще ним сунув у воду в цебрику, щоб остудилося.

— Отак, каже, з заліза можеш, що хочеш, викувати.

— А що то ті іскри? — питаю.

— А бачив ти, що як коноплі тіпають, то паздері летять. То так і від заліза, як його гатити молотом, коли воно червоне, маленькі кусочки відлітають. Це іскри. Ті кусочки зараз стигнуть, гаснуть і опадають. Отут на землі багато їх лежить.

— Тепер я матиму що дідуневі розказувати. Бувайте здорові, дядьку.

Дідуня застав я в садку. Там було також кілька «пнів» бджіл, бо дідунь і «Божу муху» дуже любили та саме коло вуліїв поралися. Я рад був зараз все дідуневі розказати, але дідунь дали знак, щоб я був тихо, бо бджоли люблять спокій. Вулії були з вижолоблених пнів під дашком, щоб не затікали. На Спаса, коли святили в церкві овочі, лежав там в мисці і свіжо підрізаний дідунем щільник меду. З вощини топили віск, а воску дідунь багато потребували і докуповувати мусіли, бо були «провізором церковним» та повинні були дбати за світло в церкві. Отож два рази до року перед празником (на Дмитра) і перед Великоднем сходилися у нас «братчики» церковні сукати свічки восковії. Це робилося дуже урочисто, неначе б братчики відправляли якусь службу Божу. А я до всього приглядався: і як ґноти сукали, як віск топили, як ним ґноти поливали...

От свічки вже готові лежать рядом на столі, і братчики оглядають своє діло поважно, немов уявляючи себе з свічками в руках на великдень перед святими образами в церкві.

Якась урочистість лежала і в тім, як ми з дідунем лагодили пшеницю на паску. Коли був гарний, соняшний день, принесли бувало дідунь з комори вже перебраної пшениці тільки, скілько треба було на паску, полоскали її в кількох водах, а потім розгортали її на простеленім в садку на соняшній прогалині рядні, щоб на сонці висхла. Я мав пшеницю пильнувати, щоб кури до неї не зайшли. Як пшениця висхла, несли її самі або тато до млина «питлювати», щоб наша паска була найкраща. А розчиняли, місили й пекли її також з різними церемоніями, як щось святе.

Отак у нас кожна важніша робота, чи оранка, чи сійба, чи жнива чи косовиця, все починалося і кінчилося якось урочисто. Урочистість хвилі всі відчували, чи мале, чи велике. Так перед запряженими, чи до плуга, чи до воза,* кіньми тато, коли мали почати першу скибу або коли вибиралися в дальшу дорогу, завсіди робили пужаком хрест на землі. Ось стоїть мені батько ще й тепер перед очима з сівенькою, повною зерна, щоб кинути його в сиру землю: починаючи сіяти, кидає першу жменю навхрест з словами: «Боже благослови». Ось чую його, як він з серпом чи косою в руці, починаючи жати чи косити, звернувшися до женців, чи косарів, що заняли вже кожне свою постать, каже в голос: «Ну, Боже нам помагай і Мати його

* Я ще пам'ятаю дерев'яний плуг з залізним лемішем і чересломи, так само рало з залізним наральником і віз з дерев'яними осями, а тільки з залізними підісками. Правда, орав я також вже і залізним плугом «рухадлом» і їздив возом на залізних осях. На перший такий плуг і віз сходилися люди з села дивитися, як на якесь диво, а тепер це вже застарілося. [Прим. автора]

пречиста». Така обрядовість має безперечно свій корінь в давній традиції. Так робив дід, прадід, і ми так робимо, бо так годиться. Оце «годиться», «не годиться» грало тоді велику ролю в нашій хаті і в селі.

Друге місце по дідуневі займала в нашій хаті моя бабуня. Дуже добра для мене була, дбала, щоб мене то молочком то смаженею нагодувати, щоб я мав чисту сорочинку та штанята, хоронила мене від всякої напасти. Заступала рідну маму. Бувало рано бубонить свої молитви, а тут і кури скликає, і на пса крикне «авона» та знов далі своє «і скрадавшого при бантийськім три латі». Як я вже знав молитви з книжки, сказав я раз:

— Бабуню, та ви молитви якось перекручуєте, то не так в книжці стоїть.

— Нічого, нічого, синку, від бабуні Бог і такий отченаш прийме.

З бабунею ми деколи на грядках пололи, підливали. Були слабовитого здоров'я. часто нарікали, що їх все щось під грудьми пече, але поралися в хаті і на обійстю, особливо в літі хатня робота на них стояла.

Ледви я підхопився на ноги, заставляли мене до роботи: подай це, принеси те, пожени вівці або товар на вигін за селом до пастуха, та не бався, вертайся зараз. Далі казали гнати товар «на росу» попасти, а як я вже міг держатися на коні за гриву, вести коні рано на пашу. Тоді вже не можна було рано висиплятися та вилігуватися, а треба було досвіта вставати. Та там були звичайно хлопці, там ми пасучи могли й побавитися, собі всього нарозказувати, а як було під осінь, розкласти вогонь, спекти в приску картопель та поснідати, бо аж як сонце стало на обід, десь коло 8-9 год. рано, вертали ми «з роси» додому. Часом корова або кінь наробили десь шкоди, то була біда. Бували різні пригоди. Як виїздив з дому з кіньми, то тато підсадили на коня, але самому всісти була не раз велика штука. Треба було вхопитися за гриву, лівою стопою опертися об кінське коліно і викарабкатися швидко на хребет. Як був де близько пліт, то це була легка річ. Привів коня до плота, підліз на пліт, замахнувся і вже на коні. Було, що й падав з коня, але все щасливо. Небавом почував я себе на коні дуже безпечно і виправляв навіть різні штуки. Коні любили мене, бо я з ними так розмовляв, як з людиною, і ніколи їх не боявся. Так тато мене навчили. Ти, кажуть, говори до конини лагідно: «косю-косю», то вона по голосі пізнає, що ти свій, що ти її приятель. Ніколи не скрадайся, не бійся, бо конина все бачить і того не любить; їй тоді здається, що ти їй щось злого вчинити хочеш. Воно так і з іншими сотвореннями. Ти бачив, як кури бабуню люблять, вони їм на приділ і на плечі вилізають, бо бабуня їх пестять, з ними все поговорять, кожне погладять. Кожне любить

попеститися. І коні дуже люблять, щоб їх рукою поплескати, погладити, пошкрабати, де їх свербить, щоб їх згреблом або щіткою чесати; вони тоді й боки випинають і неначе просять, почеши ще трохи. — Отак я й робив, а з лошатами я так грався, як з хлопцями, вони за мною як песики бігали.

От і пора обідати. Обідали ми всі разом з одної миски, досягаючи дерев'яними ложками до борщу забіляного або з квасцем або до кисілю чи сироватки чи капусняку. Далі поставили мама миску капусти з горохом або гречаної каші з шкварками чи пшоняної каші або лемішки з молоком. Замість хліба були деколи підпалки, як пекли того дня хліб. За омасту служили шкварки, а в піст олій з конопляного сім'я, який робили собі самі, причім лишалися ще й макухи, або т. зв. биче молоко з маку або конопляного сім'я. І картоплі смачні, сипкі, особливо ті з піскуватого поля «під округами», дуже часто були в нас на столі.

Пес загавкав. Хтось чужий увійшов на подвір'я. Я вибіг, щоб пса втихомирити. Вдень він був на ув'язі, але рано, коли мало хто до нас навідувався, спускали пса, щоб собі трохи побігав. Входить Мотрунина Каська до хати, бачить, що ми обідаєм, «час на обід» каже. «Просимо». — «Обідайте здорові, нехай Бог благословить». — Отак привітавши нас, як водиться: «Дядино, каже, мама просять вас, щоб ви були такі добрі позичити нам топку соли». Мама дали. «Бувайте здорові» каже. — «Йди здорова». — А я відпровадив її до воріт, щоб пес її не зачіпав.

Отак собі люди помагали. Бувало й таке, що рано хтось з черепком прибіжить вогню позичати, бо за сірники тоді ще тяжко було.

По обіді йшли всі чи то в поле жати, чи сіно громадити або часто і сіно сушити, як от «за багном», де сіножать була мокра. До роботи брали з собою полуденок — хліб, солонину, масло, цибулю, часник, огірки і ін., а деколи треба було полуденок нести в поле.

Косити ходили дуже рано до обіда, бо з росою легче і ліпше коситься, коса ліпше бере. Косили голою косою траву, горох, а на грабки ячмінь, овес, гречку, просо. В косовицю по цілім селі було чути, як коси на залізній бабці молотком клепали, бо коса не клепана, хоч би й як її бруском гострити, гладко не втне.

Як же прийшла возовиця, то я дуже любив їздити з татом драбинястим возом чи по снопи, чи по сіно та помагав татові накладати віз.

Хто дома лишався, як от дідунь та бабуня, той мусів пильнувати малих дітей та щоб телятам, безрогам дати їсти, напоїти. До напою гонили ми худобу чи коні до колодязя. З оцямриненого колодязя журавлем тягнули воду коновкою, наливали до вижолобленого в

дереві корита, вода була у нас добра, смачна. Коло хати также порання багато. Крім того, бабуня в городі на грядках пололи, підливали, я і їм помагав. Там росла цибуля, часник, бурєки, тична фасоля і лежуха, морква, огірки, гарбузи, мак, петрушка, кріпець, всього потрохи для хатньої потреби. А прийшов час, коноплі брали, насамперед плоскінь, а потім матірку. Горстки конопель ставляли звичайно попід стріху напроти сонця, щоб добре висхли. І на М'якшин ходили ми вліті часто капусту підливати та гусениці нищити, хоч звичайно робили це люди в неділю по вечірні. В неділю бувало там повно людий, бо туди ходили также купатися в ставку перед млином і коло самого млина, де вода з ринви спадає. Це була дуже приємна купіль. Вчепишся руками ринви, обертаєшся на всі боки, а вода вибиває тобі плечі, груди, ах, як то приємно.

Під вечір, коли вертала череда овець і товару в село, треба було мені бігти на вулицю, відчинити ворота та вівці залучати, щоб не зблудили куди інде.

Тоді то вертали всі з роботи, вечеряли якусь юшку, картоплі чи яку іншу страву, що її мама, вернувши скорше з роботи, наварили. Як тільки стемнілося, лягали спати, бо треба досвіта вставати. Вліті молодші йшли спати на гумно в сіно, одні лягали в шопі, другі лізли на вишки; тілько старші спали в хаті.

А прийшла неділя або яке свято, то супроти будня святість дня носилася так би сказати в повітрі. Був це день служби Божої, день відпочинку. Цього ніде так не видно, як на селі.

Вже в суботу під вечір казали мені дідунь або бабуня: А йди но, Степане, позамітай подвір'я аж ген до самих воріт, щоб було всюди чистенько, бо завтра неділя. І я був свідомий того, що вже, замітаючи, роблю щось дуже важного, бо то свята неділя.

В неділю всі трохи довше вилігувалися, не зривалися досвіта, як будного дня до роботи. Потім дідунь, тато та дядько голилися та дещо волосся та вуса підстригали. А тимчасом мама прилагодили митілю, нагріли багато теплої води, щоб на всіх стало, додали до того капустяного або сироватчаного квасу, щоб при миттю голови, шиї, грудей, увесь бруд ліпше відставав, наливали кожному в велику макітру, і так усі милися. Нам дітям мама або бабуня голову мили. Втершися якоюсь чистою ганчіркою з старої сорочки, вбирали всі свіже, чистеньке «шмаття», комір і чохли зв'язували стяжками або запинали спінками, в жіночих сорочках плечики були вишивані; дідунь розчісували собі волосся рівненько на чоло, ззаду спадало воно на шию і трохи кучерявилося, тато і дядько робили розділ з лівого боку, так що чоло було більше одкрите. Взували чисто обтерті, трохи помащені чоботи, вдягалися в сіряки. Дідунь підперізувалися зложеним вдвоє, на краях вистебнованим, на яких 16 цм. зашироким

(були й ширші) ременем з двома пряжками або вовняним червоним поясом, що його кінці з френзлями звисали сперед аж до колін. Тато і дядько підперізувалися вузьким паском з пряжкою, а як пошили собі чемерки, тоді паска не треба було. На голову брали солом'яні капелюхи, які кожний у нас сам собі умів виплести і пошити. І я навчився плести плетінку «в четверо» або «в шестеро», «в зубці» і «без зубців» з дудиць, які тато або дядько мені з пшеничних стебел на полі понарізували. З моєї плетінки звичайно дядько вшили мені капелюха. От ми вже готові були до церкви.

Бабуня та мама і собі вбралися в білі сорочки, в квітчасті спідниці та запаски, винявши з скрині зложені там у фалди ті про неділю, почепили на шиї коралі з дукачами. Взявши білий чіпець, зав'язали голову квітчастою хусткою, повдягали сіряки, попідперізувалися різнобарвними крайками, що їх самі собі виткали, замість сіряків вбирали деколи катанки або бекешки. Тільки йдучи до сповіді, брали поверх хусток на голову ще білий рантух, що звисав на плечах двома кінцями аж попід коліна.

Задзвонив великий дзвін. Час іти. Але звичайно не чекали ми аж на цей знак, а йшли на цвинтар, щоб там з людьми дещо поговорити, доки пічнеться відправа. Приїхав священик. Привозили його господарі по черзі з Хмільна що другої неділі. Задзвонили в усі дзвони на службу Божу, бо звичайно дяк сам відправив вже до того часу утреню і часи. Люди з цвинтаря кинулися роєм до церкви. Кожний приступав до тетраподу, христився, цілував образ та кланявся і людям на обі сторони і починав отченаш. Господарі та парубки стояли спереду, а жінки та дівчата в бабинці. Дідунь поралися за-олтарем і в захристії, обслугували священика, подавали кадильницю і тільки тоді показувалися в церкві, як братчикам роздавали свічки і самі йшли з свічкою та з кадильницею перед священиком на великий вход та коли треба було. Ми з татом і дядьком лізли сходами на хори співати. Тато заставляли мене вже змалку співати в церкві. На хори приходив звичайно й учитель. За часів старого дяка Поплавського мало хто більше окрім нас співав у церкві. Але як по смерті Поплавського нарешті перебрав дяківство мій батько і всіх заохочував співати, відтоді на службі Божій помалу усі люди без виїмку почали в нашій церкві співати. Такий спільний спів цілої церкви то була справді молитва «єдиними усти і єдиним серцем», і була завсіди розкіш таку відправу почути. Дзвінкі голоси дівочі, жіночі та мужеські розділювалися на «прим» і «втур», декуди давалися чути і підбаски, і все те зливалося в чудову гармонію. Мій батько мав дуже гарний високий голос і вмів людей до співу заохотити, так що і на утрені і на вечірні багато співало на крилосі, а ціла церква співала все те незмінне з тих відправ, як от «Слава во

вишних Богу», «Світе тихий» або «Нині отпущаєши», а як по вечірні всі припали на коліна та заспівали ще «Под твою милость», то так і здавалося, що глибока щирість такої молитви прийнята в небі, і всім на серці легше ставало.

По службі Божій розходився народ гуртками, весело гуторячи, додому на обід. Бо хоч мама обід зварила вже зраня, то обідати перед службою Божою не годиться, хіба дітям давали дещо перекусити, поснідати. Бабуня накрили стіл чистим настільником, положили хліб, і всі засіли до стола — в будний день сідали, де попало. Дідунь взяли хліб, зробили на нім хрест ножем та почали кожному краяти, а мама подавали на стіл в мисці страву, яку зраня наварили, а яка до тої пори стояла в горшках за затулою в печі. Часом старші напилися до обіду по келішку горілки, звичайно тільки в будень пили по келішку горілки косарі та женці, тоді і жінки пили, відвертаючися трохи в сторону та прикладаючи келішок разпораз кілька разів до уст. Церемонія при питтю горілки була така: господар чи найстарший, наливши собі келішок, звертався до когось, що його хотів тим відзначити, словами: «Їську, або куме Матвію, дай вам Боже здоров'я». Той відповідав: «Пийте здорові!» Тепер випивав господар келішок нараз до дна, наливав знову та передавав келішок церемонно в руки того, до кого пив, а той далі так само робив. Як був священик в хаті, як от на поминках, тоді по молитві господар, наливши келішок, просив, щоб священик як найстарший починав ту церемонію.

Пообідавши в смак, кожне шукало собі місця, щоб припочити. Одні йшли в садок, стелили рядно на траві десь в холодку і там простягалися, інші шукали собі іншого такого місця, щоб мухи не докучали, йшли на гумно та лягали в сіно. З мухами вліті на селі, де худоба на обійстю, велика біда, часто ми їх, повідчинявши двері і вікна, виганяли з хати, але вони завсіди находили знов туди дорогу.

Припочивши отак доволі, ще лежачи або посідавши, гуторили найбільше про те, що завтра або в цім тижні має робитися, а далі йшли на вечірню та там з людьми розмовляли про свої господарські справи, бо цвинтар був тоді місцем, де люди могли поговорити про все, що нового чувати, що їх цікавило. Звичайно, жінки мали свої справи, дівчата знов свої, а парубки теж у своїм гуртку про якісь вигадки реготалися, на дівчат позирали та з ними зачіпалися. Ми хлопці также не були від того, щоб і на цвинтарі хоч трохи якось побавитися.

Коли отак в неділю або в звичайне свято при всій урочистості якось весело було і замість буденних турбот вступав в душу спокій особливо, як люди почули ще і добре казання, то такі великі рокові свята, як великдень або зелені святки, лишилися в моїй пам'яті, хоч я

їх багато не зазнав, чимось справді незабутнім, розкішним, величним, святим. Вже те, що всі їх довго очікували, про них загоді говорили, до них приготовлялися, до сповіді йшли, додавало їм осібного чару. В кожнім сяк-так заможнішім господарстві вже загоді кололи годованого веприка, щоб на великдень було чим поскоромитися. У нас робили це тато на подвір'ю. Заколовши, поливали окропом в великих нецьках, виривали щетину, потім ще смалили, потираючи веприка запаленими жмутами соломи на всі боки, а далі розпоровши, полоскали і чистили все, що було в середині, викраювали окремо солонину, насолювали її, з кишок і посіканого м'яса начиняли, натягнувши краї кишки на каблучку, ковбаси. В такий день усі цілою хатою мусіли коло того поратися і було всім що робити. А я, розуміється, все мусів бачити, до всього приглядатися, як воно робиться. Перед самим великоднем, якщо були молоді поросята, кололи обов'язково ще й порося, пекли його, в рильце встромили хрін і так ставили.

Жінки мали перед великодними святками багато або, як у нас кажуть, шмат порання. Треба всю хату знадвору і в середині, сіни, обі хати, прибік і комору, гарненько побілити («мастити»), в середині в обох хатах двері, вікна, а также підлогу, стіни (до вікон заввишки), лавки, мисник, столи, стільці, ліжко, сволок, цебрики, коновки, добре вимити, образи з пороху пообтирати, але і надвірні двері і підлогу в сінях обмити. Все мусіло бути дуже чистеньке, бо то святки йдуть. Такого білення і миття було кілька разів до року, а все перед великими святками.

У великий четвер кінчилася власне всяка робота. Увечір ішли до церкви на страсти. Дуже вбилися з мою пам'ять одні такі страсти, бо з церкви мусіли мене як малу дитину вести за руку; я нічого не бачив, мав курячу сліпоту. В п'ятницю внесли діжку з комори, розчиняли на паску якось так богобійно як ніколи, коли розчиняли на хліб. Коли розчина піднялася, як треба, тоді місили тісто, досипаючи все потрохи біленької питльованої муки.

— Мамо, нащо ви так все а все кулаком в діжку гатите?

— Я мішу тісто. Треба добре перемішати муку з розчиною, щоб з того зробилося тісто отаке, як бачиш. —

— Таке біле? —

— З того буде паска. —

— А що то ви туди докидаєте? —

— То родзинки, їх даємо до паски, щоб була смачніша. На покушай. —

— То добре. А що то таке паска? —

То такий свячений хліб на великдень.

— Який то свячений?

— Побачиш. Прийде ксьондз з дяком, будуть над тим хлібом, писанками, крашанками, яйцями, маслом, сиром, ковбасами та поросям молитви читати, а потім ксьондз покропить все свяченою водою, посвятить, от воно буде свячене, от то буде паска. —

— А нащо то ксьондз святить? —

— Щоб люди мали раз в рік на великдень свячене, бо то найбільше свято. —

— А коли буде той великдень? —

— Позавтра. —

— Та то неділя. —

— Ні, то не проста неділя, а великдень. То пам'ятка на те, як жиди сина Божого мучили та на хресті розп'яли. От подивися на той образ. —

І я пішов, виліз на лавку та дивився на образ. Це був звичайний собі, в рямцях зашклений, невеликий образ, що представляв розп'ятого на хресті Ісуса Христа. Від того образа перебігли мої очі на інші образи, що займали цілу стіну напроти хатніх дверий, і я почав їм усім так приглядатися, якби я їх ніколи досі не бачив. Два образи були більші та інакші ніж всі інші, були мальовані на полотні, а дідунь мені казали, що їх намалював той маляр, що малював нашу церкву, вони й нагадували мені ті образи, що їх я бачив в церкві.

Тимчасом розклали вогонь в печі, багато дров туди накидали. Горіло дуже ясно та іскри сипались, бо дрова були сухі. Дим виходив челюстями в комин. Дрова згоріли, вже тілько жар був, а над ним легенька полумінь то сюди то туди колисалася. Тоді «ожухом» жар на всі боки порозгортали, щоб піч скрізь однаково та добре вигрілась. Я вже малим хлопцем знав, нащо то все робиться. От вже коцюбою решту жару з печі на припічок до челюстів вигорнули, хіба що лишили трохи на самих краях, от ще й помелом з соломи чистенько з середини на боки порозмітали. Внесли з комори велику лопату, більшу ніж та, якою хліб саджають в піч, посипали тоненько питльованою мукою, щоб тісто до лопати не прилипло, а легко з лопати зсунулося, зробили на лопаті рукою хрест, підставили її до стола, де вже лежало готове викатуляне та виплескане на паску тісто, зсунули його обережно на лопату, ще приплескали гарненько та помазали зверха вмоченим в білок пір'ячком, та зробивши ще раз рукою хрест над ним, всадили до печі. Щоб то вона добре спеклася, гарно вдалася та не порепалась! Для кожної господині була це дуже важна хвиля, що неначе б то рішала, яка буде її доля в цім році. З решти тіста поробили ще малі перепічки і также всадили в піч, а тоді з челюстів нагорнули жару, щоб все гарненько зарум'янилося.

Бабуня дбали, щоб у нас були ще й баби, до яких треба було

багато яєць. Бабуня їх випікали в окремих горшках, що їх вінця були ширші ніж дно.

Яєць на великдень багато потребували, бо у нас красили з них крашанки, а тато вміли дуже гарно писати писанки. Було розтоплять воску, мачають в нього пищик, таку малесеньку бляшану рурочку, вбиту одним кінчиком в дерев'яне держальце, водять ним на шкаралупі яйця, як самі знають, а потім дають те яйце до горшка з краскою, і за якийсь час робиться з того писанка, бо краска не хапається там, де наложений пищиком віск.

Нарешті прийшов той всіма очікуваний великдень. Всі позривалися дуже раненько, повбиралися якнайкраще, звичайно в щось зовсім нове, та чим боржій на цвинтар, щоб не спізнитися на воскресну утреню. Приїхав священик, виходить процесія. Не дзвонять, а хлопці клепають щосили в тарахкалки. Стали через входом, двері до церкви зачинені. Що то буде? Почали правити, аж ось всі заспівали Христос воскрес, і дзвони задзвонили Священик підняв хрест вгору, доторкнувся дверей, двері відчинилися, а в церкві всі раді, що діждали великого свята. Приступають одно за другим до мирования і чути все тілько Христос воскрес — Воістину воскрес!

І знов процесія виходить, а на цвинтарі довкола церкви поприміщувалися жінки, кожна з своєю паскою то в менших, то в більших нецьках. Люди співають, дзвони дзвонять-дзвонять, а священик кропить свяченою водою. Обійшли всю церкву, все посвятили і ще раз перед входом став священик та аж три рази каже Христос воскрес, на що всі люди за кожним разом відказували Воістину воскрес. І знов дзвони дзвонять та дзвонять, не перестають. І так цілий день. Це великдень, гадаю. Нехай но, мушу і я полізти на дзвіницю, що її дідунь поставили, попробую і я дзвонити, коли всі дзвонять, подивлюся і я крізь голосники... Але тато кажуть іти додому.

Увійшли ми в хату, дідунь кажуть Христос воскрес, ми всі відказуємо Воістину воскрес. На столі застеленім біленьким настільником лежало вже свячене. Дідунь взяли паску, зробили ножем хрест і вкраявши навхрест чотири маленькі цілушечки, почали краяти та роздавати кожному по кавалкові паски. На дерев'янім кружку лежали яйця покраяні на куски та всяке м'ясиво. Всі досягали, всім смакувало, а бабуня на кінці дали ще кожному й кусок баби покоштувати. Попоївши доволі, згадавши не одно, як то було на великдень торік або й ще давніше, а як то сьогодні, посидівши трохи при такій розмові, повставали зза стола. Я взяв кілька яєць та крашанок за пазуху, а мама кілька писанок, щоб декому дарувати, та знов на цвинтар, бо великдень святкують усі люди разом на цвинтарі, там старе і молоде шукає розваги, забави. Посходилося ціле село, дзвони переходять з одних рук до других і дзвонять-дзвонять. Старі посі-

дали, де було місце, під церквою, дзвіницею або попід парканом, розмовляють. Жінки знов собі окремо найшли місце. Дівчата, почіплявшися за руки, виводять кривий танець, співаючи до того пісні. Ще й нині пам'ятаю: «Чом ти, Галю, не танцюєш?» — «Їде, їде Зельман», а з одної пісні вже тільки слова: «Та вода по каменю, та вода по білому зтиха йде, зтиха йде». Чудові пісні здоровими, дзвінкими голосами. При тім забави. Дівчата в'ються гнучко на всі боки, коси вбрані різними биндами мають. А все те таке природне, граціозне, невимушене, веселе, розкішне. Ні! Вони не танцюють, не бавляться, а неначе якусь богослужбу відправляють. Постояли парубки та й ми хлопці коло дівчат, надивилися, налюбувалися гарним образом, та й декого з старших скортіло потішити ним свої очі, а далі парубки загадали й собі чимось показатися перед людьми. Ось вже їх стало багато в ряд, зчепилися кріпко руками в одну лаву, а перед лавою стоїть один та розгадує, де, розбігшися, всею силою вдарити, щоб ланцюг перервати. Розігнався та перед самою лавою спинився, він тілько здурити хтів. Розігнався ще раз, скрутив та на іншім місці вдарив. Розірвав. Тепер на його місце йде другий. Або зчепилися руками за стан один за другим. Напереді проводир. Ось вже біжуть. Проводир нараз закрутив, а той в хвості вже перевернувся, за ним і другі. Регіт. Або ось кількох ставлять дзвіницю. На землі стоять три парубки, верх них вихопилося два і стали їм на плечах, а тут ще одного підсаджують, щоб він тим двом поставився на плечі. Стоять. От вже помаленьки йдуть, доки той наверхи не втратить рівноваги або на знак не зіскочить, а за ним другі. А ми хлопці і собі то яйцями цокаємося, то крашанками міняємся або в панаса граємся. Або сів один на найнижчім щаблі драбини, що спинається на церкву, руками заплющив добре другому очі, той наставив долоню, хтось рукою його по долоні вдарив, а він мав відгадати, хто вдарив. Не відгадав, мусів ще раз доти наставляти долоню, аж відгадає. Тоді той йшов на його місце. Все тут виходило на меткість, звинність, зручність, хитрість, жвавість, спритність.

Та хтось прибіг до тата і каже, що наша «красуля» «на болоті» загрузла. Побігло нас кількоро з татом «на болото». За криницею «на болото» зганяли з цілого села худобу і коні власне на весні пастися. Як весна була мокра, то часто траплялося таке, що якась корова заблукалася аж так далеко, що загрузла по саме черево і ніяк не могла сама з болота добутися. Треба було її «тягнути». Так красуля попсувала нам великдень, але все скінчилося гаразд.

На другий день свят так само, тілько що у нас була ще і служба Божа. І в церкві якось веселіше. Священик у світлих ризах, кадило в'ється пасмами вгору, крізь вікно проміння сонця грається тими пасмами, на хорах і в церкві жваво співають, дяки затягнули «херу-

вика» на нуту пісні «Ієрусалиме світел над звізди» та виспівують і саму пісню замість причасника, виспівують «всякеє древо цвіти пускає, земля траву прозябає», аж серце скаче. От вже і «Ангел вопіяше благодатній, чистая Діво, радуйся, і паки реку, радуйся... Світися, світися, новий Єрусалиме...» і всі переймаються тою радістю, тим світлом, що палає з свічок, що сиплеться ще й крізь вікна, і гремить із уст усіх могутнє Христос воскрес. Щира, вдячна молитва несеться з серця кожного, що дав Бог діждати великого свята, велика ясність просвітляє душу, велика полегша розмістилася в серці.

На третій день свят або на провідну неділю йшли процесією на цвинтар за село, щоб там на гробах пом'янути покійників, відправити парастас або хоч панахиду, або хоч відмовити отченаш за їх душу. Тут усі покоління, живі і мертві, раз в рік, в свято воскресення найшлися прикупі як одна громада, як одна родина, що хоч безперестанно обновляється, одні сходять в землю, другі родяться і виростають, на віки вічні тісно докупи належить. На селі люди так тісно зв'язані з природою, що і смерть уважають тілько природним актом, який не перериває зв'язку. Це тілько перехід в інший світ, як от вивандрування до Америки. Покійні з'являються людям часто в сні, ведуть з ними розмову, дають їм пораду, і люди вірять, що покійні справді їх відвідують, вони покійним на різдво лишають навіть кутю і іншу страву на столі або на вікні. Смерти звичайно ніхто не лякається. Люди вірять «в жизнь безконечную».

По святах знов робота. В городі копають грядки, садять всяку ярину. З росадника, що перед вікнами великої хати, вибрали росаду, повезли на М'якшин, щоб там посадити капусту. Потім замість росади в цім городчику посадили різні квітки. В полі орють, сіють, скородять, садять картоплі. За роботою і не зчуються, що ось вже зелені святки. Перед образами понавішували на нитках цілі шкаралупи з писанок та голубів з воску пір'ячком прикрашених, замаїли подвір'я і всю хату лепехом і шуваром, а также зеленими гилячками ворота і стріху. Веселі, розкішні святки в буйнім розгарі весни. Звичайно йшла процесія в поле святити поля.

Прийшли знов будні, знов робота. Моя не така велика, всеж таки робота. Косити я ще не косив, хіба на гумні, як ніхто не бачив, взяв косу, що висіла на клинку під стріхою, та й давай косити бабку, що нею поросла земля на гумні. Коли ж бо руки були ще закороткі, кісся задовге, а ручку тяжко було добре досягнути. Замахнувся та й заїхав кінцем коси в землю. Злякався. Але якось щасливо витягнув косу з землі і вже повісив знов на клинку. І з серпом я ще не вмів обходитися, хіба що приглядався, як дідунь назублювали серпи перед жнивами залізним долітцем на бабці, на якій і коси клепали. А як дідунь хотіли щось нагострити, чи сокиру, чи різак, чи долото, чи

струг, чи вісняк, тоді я обертав точило. Деколи заставили мене бабуня просо або ячмінь товкти на пшоно та пенцак. Ступа стояла у нас в прибоці, там также і жорна були, що на них робили гречані крупи і конопляне сім'я лущили. Тоді жорна вносили до малої хати і тут і для мене найшли роботу. То знов казали бабуня колотити масло в масничці, позливавши до неї всю сметану, яку мали. Колочу колотушкою та думаю собі, як то дивно: Отут доїли корови. До них цідили молоко крізь цідилок з чистого полотна. Трохи того молока зварили мені бабуня, я пив і було смачне. Гладущики заносили до комори, а на другий день збирали з них сметану; бабуня давали мені і сметани покушати, помастивши пиріжки — вже інший смак, але добрий. Тепер всю сметану, яку напрятали, зсипали до маснички, і ось я її досить довго колочу і вже збилося з неї масло. Дають напитися маслянки. Добра. Масло перемивають в чистій воді, вимінаючи його добре ложкою. Помастили мені маслом хліба. Дуже добре. Масло прячуть в ящику, чистій дерев'яній посудині з щільною накривкою. І того, що в гладущиках лишилося під сметаною, давали мені напитися. Кисле молоко — добре. Гладущики з тим кислим молоком вставляли в теплу піч, щоб там якийсь час постояли. Потім виймали, виливали в чистий полотняний ворочок так, щоб з нього сироватка стекла, та ще поклали той ворочок між дві чисті дерев'яні лощечки, придавили його зверха чимось тяжким, щоб сироватка таки дочиста сплила в підставлений гладущик, бо і сироватка не сміє змарнуватися, і з неї ще є всякий ужиток в господарстві. За якийсь час з ворочка виймають сир. Дають мені їсти, посоливши трохи. Добре. Але бабуня намішають бувало трохи того сиру з сметаною, а це вже було дуже добре. І все те з того молока, що його видоїли з коров'ячого вим'я. Дивно. Чудно. І я у бабуні про все допитувався, чому а як, а нащо.

Але прийшов час сіно громадити. Тоді вже і мені годі було коло хати вертітися, бо і мене брали тато з собою. І громадили покоси до валу, вали зсували граблями докупи, щоб з того класти копиці «За багном» треба було ношами сіно зносити туди, де клади стіжок, або до оборога, бо вивезти з тої мокрої сіножаті сіно можна було аж взимі саньми.

А на полі зносив я снопи туди, де тато клали полукіпки. Коли ж сіно в копицях та снопи в полукіпках вистоялися, тоді ми з татом звозили все додому. Починалось від воза. Скинули кіш, звичайні драбини, ручиці та люшні, розпустили розвору, переставляючи сворень на останню дірку, дали високі ручиці і люшні, поклали великі драбини, спереду і ззаду примоцували до драбин мотузи на рубель, поклали ще рубель, граблі та вила на віз і драбнястий віз готовий. Запрягаєм, їдем. Сіножаті були у нас «за багном», «за Крусем», «за

піском», «за млином» або на М'якшині, а поля лежали в трьох «руках» — «за гумном», «під бором», «за церквою», а крім того «під округами», «за округами», «за хвостом». В одній «руці» сіяли всі озимину, в другій ярину, третя лежала облогом парениною. Тут паслася за той час череда. Приїхали на сіножать. Під'їхали під одну копицю, скинули рубель, граблі, вила, розмотали мотуз з драбини, зашморгнули на нім рубля, щоб як рушити возом до другої копиці, він сам тягнувся за возом. І вже тато накладають вилами сіно, а я на возі розміщую його та притоптую. Великої штуки мусів я доказати, коли тато почали накладати сіно поверх драбин. Наставили дишель просто розвори і поглядай, кажуть, все на кінець дишля та накладай так, щоб від середини було на оба боки однаково, бо інакше фіра вийде на бакир і дуже легко може на дорозі вивернутися. Річ ясна, що тато самі добре уважали, щоб фіра мала рівновагу. Наклали яких три або й більше копиць, позагромаджували чистенько, вкинули ще решту сіна на віз, притягнули цупко рублем по самій середині, встромили ззаду в сіно граблі та вила, і вже їдемо, а я лежу собі коло рубля вдоволений, що тато не то що мали защо мене сварити, але ще й похвалили.

Інша річ з снопами. Їх треба класти уважно верствами, гузирями до надвору, колосками до середини, колоски кожної верстви прикласти снопами здовж воза під рубель і на те, щоб снопи не розлізалися на боки. Це вимагало великої зручности. І в стодолі в засіках складав я снопи на такий лад.

В усім мусів бути порядок, на це дідунь і тато дуже уважали. Усього мене вчили: і чому граблі не можна лишати на землі зубцями догори, і чому віз треба помастити, і чому все треба на своє місце покласти, чи мазницю, чи вила, чи граблі, чи сокиру, чи що, і як по стерні ходити, щоб в ноги не колола, все, все. Ти в мене вже господар, казали тато, уважай щоб всюди був лад. Такими словами татовими підбивалася моя статечність, хоч я і без того на свій вік споважнів та вже й забув, як гарцював бувало на патику, як на коні по подвір'ю або з скалок робив цямриня, або збивав на вулиці куряву. Я вже татів господар!

Почавши від весни все нові враження западали глибоко в мою душу, будили в ній думку. Чи в садку, де годі гилячки покривалися листячком, розцвитали різним цвітом, що опадав, а намість нього показувалися зав'язки, з яких виростали і дозрівали черешні, вишні, яблука, грушки, сливки; чи на городі, де із скопаної і на грядках гарненько приправленої землі із маленького як макове зерно сім'ячка, увіткнутого в ямку зроблену пальцем або посіяного рукою, за короткий час посходила і виростала всяка городнина: буряки, морква, цибуля, часник, фасоля тична і лежуха, петрушка, кріпець, огірки,

гарбузи, мак, капустяна росада, кукурудза; чи в полі, де з посіяного на зораній і заскородженій ріллі зерна жита чи пшениці, ячменю чи вівса, проса, гречки, гороху чи сочевиці, чи конопель, чи з посаджених картопель сходило, виростало, цвило, колосилося, дозрівало і збиралося всяке збіжжя; чи в лісі, де все з весною від великого дерева до найменшого зіллячка, найменшої комашки оживало, росло, розвивалося, де соловї лящали і інші пташки своїм щебетом перекликалися, — геть скрізь і всюди ця безперестанна жива зміна в природі і всі її явища кидалися в очі силували всі змисли до спостерігання, так що і в голові дитини серед того безперестанного руху в природі виринали всякі спостереження, питання, всякі чудеса, які вона рада була розуміти.

Або та таємнича синява неба. Часто лежачи навзнак сам один під копицею, довго-довго вдивлявся я в неї. Коні спутані пасуться, головою та хвостами обганяють мухи і овади. Промовлю до гнідої чи до дереша або лисого яке слово, подивляться на мене, неначе допитуючись, що саме я їм кажу, махнуть головою та знов гризуть траву. Побіжу докучливі овади з них позганяти та, коли впилися до крови, позгортати. І знов ляжу, вліплю очі в синяву, що мигтить надо мною, то ніби прояснюється, то знов більше посинішає. Сонце вогнем палає, припікає, жмурить мої очі. І все те тільки мріє, неначе мені сниться. І синява немов розпливається, все вище піднімається, зникає, мій зір в ній топиться. Що воно там є так високо-високо? Чому я деколи там бачу хмарки, як рідесенькі розтягнені жмути біленької вовни або клоччя, що посуваються помаленьки в якийсь бік, ще більше розтягаються то знов клочаться? Чия рука це робить? Відки там береться така велика, аж чорна хмара, що з неї ллється дощ, як з коновки? Як там аж стільки води взялося? В моїй голові виринають і снуються спостереження, враження з минулих днів, але вона ще не в силі їх з собою пов'язати, упорядкувати. Згадалося, як одного разу страшні чорні хмари з великим шумом звіялися над селом. Загуділо, загреміло страшно, блискавиці як ножем перерізували чорне небо, люнув дощ, як з лотоків, а потім величезний град. Постуденіло. Всі були в хаті. Бо як побачили, що над селом за білого дня темно ставало, чим боржій звідусіль поспішали додому. Дідунь вже зрана таке ворожили, бо безрога десь найшла віхоть соломи і несла його до свининця та й домашня птаха була якась неспокійна. Позачиняли вікна, двері. Знов страшно загреміло, десь вдарив грім. Всі христяться, б'яться в груди: «Боже, милостивий будь мені грішному», говорять отченаш. Бабуня виняли з скрині свяченого зілля, що його святили в церкві на Спаса, дали в черепок з вугликами, підпалили, щоб курилося, обкурюють хату перед образами і скрізь, відганяють «нечистого», бо то в нього, кажуть, блиска-

виці та громи б'ють і де його найдуть, там і хату підпалять, що згорить до тла. Всі понурили голови, журяться, якої то шкоди така туча наробить. На другий день рано вийшли тато з хати: та то страшний суд, кажуть. Люди повиходили на вулицю, розказують, що там коноплі з мочула вода геть забрала, а там буря зірвала дах з хати... Все, кажуть, за гріхи людські так Бог нас покарав. То гнів Божий на нас грішних. Без ласки Божої вся людська праця до нічого...

І у мене, що бачив все, що діялось, бачив шкоду в полі і на сіножатях, прислухувався до таких розмов, усі ті враження врізуються глибоко в душу, стають зародком формування в душі розуміння і синяви неба, і бурі-тучі, і невидимої сили Бога, нечистого духа, гніву і ласки Божої, гріха. Чоловік на селі зростається зовсім з природою, всюди в природі бачить очима ту невидиму силу, чує її грімкий голос, всім його змислам вона об'являється. Вона дає йому втіху, розкіш, удержує в страху. Сила небесна, Господь Бог...

Літня пора була взагалі повна пізнання природи, повна вражень та спостережень повна розкоші для нас дітей. Але ще й під осінь було весело, цікаво. Товар гонили ми на стерню пасти. Стерня в ноги колола. Ранки були холодніші, чимраз більше було зимно в ноги, ми частіше розкладали вогонь, грілися. Вдень тато орали, ралили, скородили, сіяли озимину, громадили та звозили отаву. Як я був вже трохи більший, то я також за ралом ходив, при скородженні помагав і отаву громадив. До всякої роботи, яку я міг виконати, тато мене заставляли.

Аж ось бачу, з комори викотили бочки на огірки чи на капусту, поставили їх в ряд коло колодязя під кленом, поналивали в них повно води, щоб добре вимокли, потім за кілька днів ще їх вимили, кип'ятком випарили, а дідунь оглянули добре обручі, де треба було, набили або вставили свіжі клепки, переконалися, чи де не течуть, а як все було в порядку, тоді мама виносили вибрані здорові огірки, полоскали їх в кількох водах в нецьках і одного за другим, проколовши ножем, укладали гарненько верствами до бочки, насолюючи верстви, скільки треба, і перекладаючи кріпцем, дубовим листям тощо. Бочки занесли знов до комори і пильнували, щоб їх все удержувати в чистоті, доки огірки зовсім не вкисли так, що треба було їх заднити. Лишали тільки ту бочку незаднену, що з неї брали огірки до ужитку. І сирі огірки мені дуже смакували, а які то добрі вони були, як вкисли...

З квашенням капусти було ще більше роботи. Привозили з М'якшина повний віз зрізаних головок. І кілька разів завертали. Квашена капуста, чи сира, чи варена, це важна страва в господарській хаті. Треба її мати подостатком. Як головки трохи влежалися, а був

гарний день, на подвір'я виносили столи, стільці, на них примістили шатківницю, тут була вже і натерта на тертці сіль, і нуж очищені з верхнього листя головки шаткувати, сіллю, скільки треба, насолювати, перемішувати і до бочки зсипати та трохи втовкати, аж доки бочка не стала повна. Поміж шатковану капусту вкладали і кілька вибраних цілих головок, щоб мати квашене капустяне листя на голубці. Зверхи придавлювали капусту чистим денцем, а верх того камінням та добре доглядали, як капуста в бочках вже в коморі почала киснути. Тоді треба було ропу і шумовиння часто зчерпувати і дуже чистенько коло того ходити, бо інакше капуста могла зіпсуватися. Я за бабунею бігав завжди до комори, як ішли туди капусту чистити, та всьому приглядався. А було у нас кілька бочок наквашеної капусти, то було коло чого ходити.

І картоплі треба було вибирати: одні, щоб перезимували, на городі в копець закопати, соломою вкрити, а зверха ще й землею присипати; інші для худоби десь в прибоці спрятати, а знов інші, вибирані, для хатнього ужитку в коморі до льоху зсипати.

І на городі треба було все, що там було, викопати, зібрати, на своє місце дати.

Все була якась робота, як не це, то те. А як на своїм господарстві з усім упоралися, то тато йшли на панське чи орати, чи «стоси» возити, чи що, щоб трохи готового гроша роздобути.

Деколи треба було поїхати на ярмарок, звичайно до Радехова, де ярмарки відбувалися щочетверга, але і до Лопатина їздили, щоб дещо збіжжя або годовану безрогу чи конину продати та дещо для хати купити. Бо до села рідко коли заходили згінники купувати безроги, або приїжджали жиди з різним дрібним крамом для жіноцтва та вимінювали це за «покладки» тощо. Як же поїхали на ярмарок, тоді вже і нам дітям привозили якогось гостинця, чи булочку, чи колачики, чи череп'яного свистуна, чи яку іншу забавку. А було й таке, що й мене брали з собою, щоб було кому воза пильнувати, як тато та мама пішли кудись між люди. Отоді було на що надивитися. Читаючи пізніше Квітчин Салдацький партрет, я завжди дуже живо пригадував собі свої перші враження з ярмарку в Радехові. Аж ось вернулися тато ще з кимсь до воза та кажуть, показуючи на мене: то мій Степан. А мені приказують: Степане, то дядько Демко або тітка Євка з Середполець. Ті погладили мене по голові, сказали «рости великий», поговорили з татом дещо та знов пішли у ярмарок. А я далі розглядався, яке те все дивне було. Мав я що потім дідуневі та бабуні розказувати.

Нарешті всі роботи в полі, на городі і на дворі скінчилися, постуденіло, небо захмарилося, частіше перепадав дощ, треба було більше держатися хати та гумна. Настала надворі погана погода. У нас тоді

в селі велике болото. Хто не мусить, не виходить з хати, з подвір'я, гумна. Сірі хмари сунуть по небі, одна другу здоганяє, сонце закривають. День понурий, холодна мокрота прошибає тіло. Люди невеселі, бо все те немов давить душу. Дідунь лежать або сидять на ліжку, не можуть найти собі місця, бо гостець їх дуже мучить, в колінах такий біль, якби хто розжареним сверликом там вертів. Бабуня зажурені, самі не знають, як би помогти. Кого не питали, що вже не робили, нічого не помагає. Тато були аж в Муканях, бо казали люди, що баба Параска, що на краю села, щось до того знає. Привезли якусь масть, мастили, даремно. Орендар Абрумко і його жінка Гинда раїли ще натерти хріну на тертці, розгорнути на шматині і обв'язати нею коліно. Робили й таке, бо що чоловік не пробуватиме, як болить. Бабуня также нездорові були, щось в середині їх пекло. До болів люди на селі привикли, зносять їх терпеливо, і як їм хоч трохи полегчає, то вже раді. Хоч нездужають, то працюють, бо так треба. Хіба що вже хтось так нездужає, що підвестися не в силі. Тоді лежить, тоді кличуть священика, щоб сповідав, маслосвятіє робив, і хорий спокійно здається на волю Божу, терпить, доки не подужає або не вмре. Все Божа воля, і її приймають усі без ропоту.

З волі Божої прийшли приморозки, земля замерзає, кожний був рад, що минулася слотиста осінь. Падає сніг, настає зима. Що воно таке сніг? Вибіг я надвір, наставив руку, щоб налапати багато тих маленьких пушиночок, що літали в повітрі. Несу в жмені до хати, щоб дідуневі показати, аж бачу, що тільки долоня трохи мокра, а більше нічого. Я здивувався, а дідунь засміялися. Сніг, кажуть, це примерзла вода, в теплій руці топиться. Взимі треба нам було більш в хаті сидіти. В хаті було тепленько, бо у нас дров було завжди подостатком, а крім того цілу хату знадвору обкладали на зиму загатою, грубою верствою соломи, бо морози у нас бували гострі. Робота скупчувалася коло хати, обійстя і на гумні. В шопі рубали дрова, кололи скалки, щоб було ввечір чим світити на припічку. Свічки рідко коли вживали, а нафтою почали світити аж пізніше. Треба було худобі давати їсти, напоїти. В стодолі молотили, розстелюючи на току в два ряди колосками докупи снопи, змолочене віяли, підкидаючи збіжжя лопатою проти вітру, а щоб добре вітер протягав, то на те і надвірню браму стодоли відчиняли. Млинки до віяння завелися у нас аж пізніше і тоді я крутив корбою, а тато насипали на кіш, відгортали. Провіяне збіжжя чистили ще решетом, зсипали насамперед в чвертку з чубком, а з чвертки в мішки. Міряючи чверткою, тато хотіли знати, скільки кірців видає копа та й скільки їм поле вродило. Мене притім навчили, що чотири чвертки йде на корець, а вісім ґарців входить в чвертку, а ґарнець має чотири кварти. Аж пізніше і тато купили собі децимальну вагу і

важили збіжжя на вазі. Вимолочені житні снопи згортали гарненько докупи, рівняли та в'язали перевеслом в околоти, щоб з них потім різати січку, або в кулі, щоб з них, як треба, в'язати сніпки для пошивання дахів. Іншу солому, як вівсянку, ячмінку, гречанку, домішували до сіна, робили так трясянку для годівлі худоби, а мерви вживали для підстілки в хліві і стайні. І мене привчали все робити, і молотити я татові помагав. А велика втіха для мене була санчатами везти з гумна в'язанки трясянки для овець і дійних коров, що стояли в хліві коло хати, а потім санчатами хоч трохи на вулиці з горбка посанкуватися.

В хаті найбільше чути було фуркіт веретен: пряли звичайно конопляні або рідше і льняні повісма, а также і вовну. Мене те все дуже цікавило. Бо я ще недавно бачив, як тато конопляне сім'я кидали до сирої землі, як те сім'я за якийсь час посходило, як коноплі потім росли; прийшов час, що їх мама свої, а бабуня свої — брали, в горстки в'язали, горстки під стріхою до сонця або і так на городі розставляли, аби висхли, що їх потім, вимолотивши сім'я з матірчиних горсток, мочили, що їх на терлиці тіпали, а далі прядиво мняли, на великій гребінці чесали, клоччя відділяли, в повісма складали, аж ось ті повісма, навинувши їх на кужілку, вже прядуть, виводять з них тонкі нитки, що снуються на веретені. Коли ж тих починків було вже кілька, тоді і моя робота починалась — держати веретено, як звивали нитки в клубок або в мітки на мотовилі чи на витушці, причім значили і пасма. Мене самого дуже кортіло клубки звивати, бо тоді і я мав би юрок в руці, крізь який ішла нитка, щоб не врізувалась в руку, а я рад був знати, як то воно робиться. Як отак основа була готова, тоді несли її до ткача таки недалеко, напроти нашої хати. Я і туди забігав та бачив, як він на своїм варстаті полотно ткав. Від нього приносили вже сувої полотна і ховали до скрині, бабуня своє до своєї, що стояла в великій хаті, а мама знов до своєї, що була в малій хаті, аж доки не треба було комусь чи на нову сорочку, чи на штани, а тоді починалось шиття.

А з вовною то знов було інакше. Я вже вліті бачив, як вівці стригли, і три тім помагав. А тепер взимі вовну дротяними щітками чухрали, мішаючи чорну і білу так, щоб виходила сіра, бо у нас любили найбільше сіре сукно, аж потім пряли і все прилагоджували для ткача. Але рідко коли давали ткачеві вовняну основу та вовняні клубки на тканння. Звичайно основа була валова. А як і ткач з своєю роботою був готов, то треба було ще іти до млина і там в ступах, або як у нас также казали, в фолюшах його бити, аж тоді робилося з того сукно на сіряки, холошні і ін. Тут вже була свіжа робота для дядька Луцька, хоч у нього взимі було завсіди досить шиття, бо він шив не тільки прості сіряки, але й чемерки до стану, що застібува-

лися петельками на ґудзики в два ряди. Таку більш міську моду завів дядько в нашому селі, пристосовуючи її до грубого сукна. Шив і кожухи, і кацавайки, і камізельки з купованого сукна і все інше. Коли я ще і нині умію добре ґудзики пришити або, як що розпоролося чи роздерлося, зшити гарненько докупи, або обрубити краї, то цього навчився я ще як малий хлопчина у дядька Луцька.

— Дядьку, а що то за палиця, що ви її до сукна прикладаєте?

— То локоть, а ті карби, то цалі. Ану порахуй, скільки цалів має локоть? А скільки буде півліктя?

От і почав я все ліктем міряти та дядькові докучати, щоб сказав, чи то добре, аж доки щось іншого мене не зацікавило, що я хотів знати.

Надворі стемнілося. Мама розклали вогонь на припічку, варять вечерю. Всі посходилися до хати, балакають, звичайно, про господарські справи, я прислухаюся, чи не захоплю вухом щось нового, чого я ще не знаю, але сон мене морить, і я часто так засну, що тяжко мене добудитися до вечері, такий розіспаний. По вечері всі говорять отченаш, стелять, лягають спати. У великій хаті спали дідунь на постелі, бабуня на лаві під «грубою», дядько Луцько і я на лаві під стіною. Тато і мама, мамині діти та й моя рідна сестра Настя спали в малій хаті. Стелили під себе якийсь старий сіряк або кожух, дядько Луцько зробили собі якийсь сінник, під голову клали подушку, вкривалися також якимсь старим сіряком або рядниною і спали солодко. Вставали всі досвіта. Тато часто ще з вечора принесли з гумна околотів, рано внесли з прибоку січкарню, вижолоблений грабок на яких півтора метра задовгий, на чотирьох ніжках, з рухомою дощечкою для примоцовання різака, вкладали до неї, скільки влізло, околоту, розміщуючи верстви так, щоб скрізь було однаково завгрубшки, лівою рукою придержували і попихали околот, а правою зводили різак і, натискаючи на нього, різали січку, т. зн. врізували з околоту те, що виставало поза край жолобка. Була це досить примітивна січкарня, різак не великий, все залежало від татової зручности, бо січка не сміла бути замала ані завелика. А січки у нас було треба чимало, бо не лиш коням давали цілу зиму обрік, але і дійним коровам домішували пареної січки до отрубів або якої іншої підсипки. Я лежав ще на лаві, досипляв, але часто будився від незвичайного шуму та придивлявся до всеї роботи. За якийсь час справили собі тато іншу, більшу січкарню, що була як скринька, а околоти притримувалися і попихалися наперед не рукою, а дерев'яною ручкою, та й різак був значно більший. Таким чином за той сам час могли нарізати втроє або й вчетверо більше січки. Січку згортали потім в мішки і виносили чи до прибоку, чи на гумно.

Як не тее, то посторонки плели, шлиї і інше шили або направ-

ляли. До того мали шило, ґнип, сукали дратви. В господарстві все якась робота найдеться, і ніхто у нас не дармував. Рано, ще дообід, треба було коням та худобі їсти дати, напоїти. Мама, розклавши вогонь, приставили горшки, варили обід. Встав і я, як розвиднялося, зачерпнув квартою води в коновці, набирав в рот, випускав цюрком над цебриком на руки, так обмив руки і лице, казав отченаш, цілував дідуневі, бабуні, татові і мамі руку, попрятав з лавки мою постіль, позамітав віником чистенько хату, сміття виніс надвір, на гноївку, що перед хлівом. Бабуня постелили ліжко, вкрили гарним ліжником домашнього виробу, а в головах подушки сягали трохи не до самої стелі. Довкола ліжка була жердка, що на ній вішали деколи вбрання, деколи завісу, щоб ліжко заслонити.

Тимчасом був вже і обід готовий. Пообідавши, розходилися всі до денної роботи: молотити, дрова рубати, як вже треба було, сіна зі стіжка або оборога «за багном» привезти, або і на зарібки поїхати стоси возити. То знов мама нагадали, що муки вже мало та що треба лагодити до млина і їхати молоти. От і поїхали тато до млина. Там треба було всього самому допильнувати. Не раз було завізно, мусіли чекати, аж черга на них прийшла, не раз і через ніч оставали в млині. Вернулися з мукою, стали коло тої комори, що в садку, брали з воза міхи муки, заносили до комори і вже бодні та жолоби в коморі були знов повні муки.

Мама мали хатню роботу: дітей доглядали, варили, пекли, коровам та безрогам цебрики з їдлом лагодили, пряли, шили, але найбільше мали праці, коли треба було хуста прати. З цілої хати брудного шмаття назбирається багато, так що до прання треба було когось ще до помочі брати. Внесли до малої хати великі нецьки, нагріли багато води, намочили з нецьках шмаття, щоб зм'якло та бруд трохи відстав. Потім внесли з прибоку зільницю. Пожмикавши в нецьках усе намочене шмаття, золили його, т. зн. клали його верствами в зільницю, посипували кожну верству добре вже загоді в горшках призбираним на те чистим попелом, все поливали гарячою водою, з чого робилася зола, що просякала все шмаття в зільниці, виїдала зі шмаття бруд і стікала діркою в її дні в підставлений черепок. Коли отак шмаття через ніч назолилося, виймали його рано з зільниці, жмикали знов і полоскали в нагрітій воді, викручували і складали кожну ніч на лаві, бо то ще не був кінець. Тепер несли або везли все на криницю і там по кілька разів все наново в чистій воді кожну річ полоскали і прачами прали. Ляскіт прачів на криниці було чути далеко в селі. Як шмаття виглядало вже зовсім чисте, тоді викручували його, несли або везли все додому, розвішували на горищі, щоб висхло, а тоді ще звивали на качалку чи там роскітку і рубликом на столі чи на лаві качали та в скриню складали. От і

скінчилося прання. Найбільше воно було під кінець пилипівки перед різдвяними святками, бо знов аж по Йордані можна було прати. Між святками негодиться.

В Пилипівку ходив священик з дяком по хатах з молитвою: «Мир дому сему» — каже — увійшовши до хати, а йому відказували «і живущим в нім». Прочитав молитву, всі цілували хрест і руку священика, сів на лавці коло стола, розпитував за здоров'я, за господарство, а мене, чи вмію отченаш, казав говорити «Вірую», «десятеро Божого приказання», похвалив мене, погладив по голові, взяв зі стола накритого чистим настільником хрест і прилагоджені там два «дутки» і, поблагословивши нас усіх ще раз хрестом, вийшов, а мама винесли за ним на віз хліб та кілька покладків свіжих для їмосці, трохи якогось збіжжя або повісма. І дяк своє дістав. Я був вдоволений, що мені все добре вдалося та що мене священик похвалив, бо і дідуневі та татові це сподобалося.

Село ставало біле-білесеньке, снігу нападало чимало, морози взялися гостріші, аж скрипіло під ногами, сонце неначе в імлі, наближалися різдвяні та йорданські святки, почались приготування. Вибрали пшениці на кутю, бо треба її в ступі оборотати і гладити, як ячмінь на пенцак, бо кутя з оборотаної пшениці ліпша. Мама мусіли напекти багато книшів, всяких пиріжків, наставили великий горщок сушениці на узвар. На святий вечір зварили кутю, приправили її маком, засолодили медом, наварили пирогів з капустою, голубців з пшоном або з гречаними крупами. Тато приготовили на гумні трясянки для худоби на всі три дні свят, поробили в'язанки готові так, що тільки треба було покласти їх в ясла чи за драбину, бо в свята нічого робити не годиться; вибрали гарний, здоровий сніп жита, принесли до хати і поставили його в куті за столом під образами — це був дід. Принесли і трясянки трохи, розстелили її на чисто обмитій підлозі під столом — це дідух, та потрусили сіном і на столі під чистим настільником. Під вечір взяли в збанок свяченої води і кропило та крейду і пішли ми на гумно. Тато покропили тою водою коні і худобу в стайні і хліві, покропили і в стодолі, і в шопі, а на всіх дверях крейдою зробили хрест, так само і в хлівах на обійстві коло хати. «Дай Боже усім нам щасливо ці святки опровадити і нарік діждати!» — кажуть, увійшовши в хату, а це був знак, що починається святий вечір. Усі відказали «Дай Боже!» Мама засвітили свічку восковую на столі, поклали книш, поставили миски з кутею, пирогами, голубцями, узваром. Усі засіли до столу, сиділи через через цілу вечерю, щоб кури добре неслися та висиджували курчата, а дідунь, набравши ложкою куті, підкинули нею під стелю, щоб бджоли добре роїлися. По тім, як забагато зерен куті на стелі прилипло, ворожили, скільки буде роїв. Тепер почали ми всі кутю їсти.

Кутя була дуже смачна, студена. Попоївши всього досита, заспівали коляду «Бог предвічний». Я рад був, що міг встати та на дідуху трохи перевертатися. Бабуня з мамою радилися, кому б то треба вечерю післати. А посилалося вечерю бідним та тим, що їх хотіли таким способом вшанувати. І почали лагодити миски, давали туди всього потрохи, а зверха книша. Потім то одно то друге з нас ту вечерю розносили. Дідунь з татом та дядьком Луцьком згадували, які то святки були торік і давніше та що за той час змінилося. Діти бавилися, доки їх сон не зморив і вони там, де були, там і заснули. Нарешті і старші згадали, що треба рано вставати, щоб поїхати до Хмільна на службу Божу, і тому почали і собі стелити, отченаші відмовляти. Бабуня попрятали стіл, але лишили там вечерю для покійників. Погасили, полягали спати.

На другий день свят була відправа у нас. Хоч мороз тисне, людям весело. Повдягалися в кожухи, в чоботях солом'яні устілки їх гріють. Коляди одна по другій розлягаються церквою. Найбільша радість з того, що «Бог предвічний... в яслах лежить... в стайні убогій», неначе б то завітав до них самих, до хліборобів, що вони свого Бога, «сонце правди», неначе бачать між собою, і тому всі наввипередки так «весело співають... Ісуса вітають». Якось любо, коли отака загальна радість розіллється в душах людських, що радіють навіть несвідомі вповні того, чого радіють. Це різдво на селі серед наших селян.

Увечір ходять колядники від хати до хати. Братство церковне їх вислало колядувати на церковні потреби. Прийшли й до нас. Вже чуємо знадвору голос: «А чи позволяєте, пане господарю, заколядувати, вашу хату звеселити?» — Просимо — кажуть тато. І понеслася знов коляда одна й друга. Запросили колядників до хати, щоб загрілися, частують, а міхоноша дістає книші та ще і дрібними дещо. Розпитують, де вже були, що чувати. Але колядники спішаться. Заколядували ще і в хаті, подякували і пішли далі. А я так дуже рад був піти з ними, але тато кажуть: Ти ще замалий. Як підростеш, підеш і ти колядувати.

Дехто з свояків і сусідів навідався до нас. В хаті зробилося гутірно, частуються, примовляють, закусують, розказують всячину, сміються, жінки щось перешіптуються, а нам, дітям, не раз мусіли тато наказувати, щоб ми так не пустували.

Так було і третьої днини свят, тільки що мама варили дещо теплого на обід.

З різдвяними святками якось тяжко розставалися люди. Дідух все ще лежав під столом, «дід» стояв ще на покутті, нагадували свята, тому й до тяжчої господарської роботи якось не бралися. Це час відпочинку в господарстві тим більше, що і новий рік ще до різдвя-

них свят рахується з своїм обрядом, що рано ходять хлопці по хатах новолітувати, сіючи жмінку зерна по підлозі, примовляючи при тім «сійся, родися жито, пшениця, всяка пашниця» та бажаючи ці святки миром опровадити і нарік діждати.

Різдвяні святки кінчилися власне аж Йорданом, коли воду на криниці освятили і священик з кропилом село обійшов. Перед Йорданом также постили, а на щедрий вечір давали таку саму вечерю, як на святий вечір. По Йордані палили дідуха на подвір'ї, виносили з хати «діда». Це був кінець свят, повних традиційної, таємничої обрядовости, все ще живої в почуванні народнім, все ще урочистої, а не лиш формальної. Починалася звичайна робота, переривана хіба тим, що настав час весіль.

Весілля відбувалися тоді ще з великими обрядами, співами і танцями та тривали по кілька днів. Не пам'ятаю я всього, але все таки пригадую собі ще, як до нас то одна то друга молода з дружками, по весільному вбрані, приходили просити на весілля та о благословенство, б'ючи поклони перед кожною старшою особою зокрема. Пригадую собі, як у нас місили, пекли та вбирали тичинками коровай, як при тім співали, як з короваєм танцювали, як його нарешті розділювали. Пригадую собі, як з музиками їхали до вінчання, як молодій косу розплітали, в чіпець вбирали. Пригадую собі обряд перезви, перепою... Все те були обряди, що відбувалися «по закону» з діда-прадіда на один лад, про що дбав староста, дбали дружби та дружки. Навіть і танець при тім не був звичайний танець, а якийсь обрядовий. Пригадую собі, як дядько Луцько заграли дрібненького козачка, бо і на скрипці грали дядько Луцько, якось самі з себе навчилися, а тато, розохочені, пустилися враз з другими танцювати козака. Що то був за танець. Я такого більше в життю не бачив. Так тільки на селі на весіллі танцюють усіма суставами, усіма жилами, усім тілом. А при тім яка у всім гнучкість, делікатність, гожість, церемонність, повабність. Дивлюся і очам своїм не вірю. Це зовсім інші люди зробилися. Звичайно у них хід і ціла постава якісь недбалі, в'ялі, а тут все випружилося, голова догори, в лиці завзяття, з очей аж іскри сипляться. То не танець, а якась богослужба і в рухах тіла, і в виразі обличчя. Стара, прадавня, правдива культура. Чудово на селі тоді танцювали. Чи ще і тепер так танцюють?..

Отак і зима мала для мене свої великі чари.

Було то, здається, восени 1864-го року, як післали мене до школи. Купили книжку, пошили нову торбинку на книжку та на кусок хліба, і я, скоро почув дзвінок, біг до школи. А там були самі такі хлопці та дівчата, як я, що, доки увійшов учитель, все найшли собі якусь забаву і суперечку та робили галас.

Учителем був у нас Константин Секунда. Він був і писарем гро-

мадським в кількох громадах, деколи мусів їздити до Кам'янки Струмілової до староства на «сесію», мав гарне господарство і хата його в Пасіках була собі як якийсь двірок. Був добрий чоловік, любив діти. Дідунь і тато любили з ним поговорити.

Школами завідувала тоді духовна консисторія у Львові, тому в школі вчили багато церковного співу. Наука починалася тим, що ми всі співали «Царю небесний», а кінчилася піснею «Достойно єсть». Читали ми склади: бе-а ба, ес-а са... Писали крейдою на таблиці, олівцем («олувком»), який треба було навчитися «застругати», на папері або гусячим пером, яке тільки сам учитель кожному, «темперував». Не дуже нас учитель мучив, тільки рідко коли за вухо потягнув, декому лінією «пацу» на руку дав, декому казав клячати, але я таки небавом навчився читати так, що вже дома брався до старого татового почаївського молитвенника та «пом'яника», а в церкві до книг. Тато помагали, поправляли, як треба було, а дідунь тішилися та не раз по голові погладили.

При кінці кожного року був «екзамен», а літо 1866-го р. тим для мене пам'ятне, що аж зі Львова сам канонік приїхав на екзамен до Хмільна, а ми, прибравшися гарненько — хлопці в чистенькі сорочинки та штянята, — дівчата в спіднички та запасчинки ті про свято, з позаплітаними в дрібушечки кісками, пов'язаними гарненькими биндочками, всі з торбинками через плече в призначений день раненько рушили в похід лісом до Хмеленської школи, щоб і собі перед каноніком показатися, що ми вмієм. А чи знаємо заспівати «Пречистая Діво, мати руського краю» — питає. І вже розляглася з дитячих уст гарна пісня, священик, учитель і старші, хто був, і собі потягали, пісня вилилася в щиру молитву усіх і зробила, очевидячки, глибоке враження, бо о. канонік дуже нас похвалили. Показалося, що і читати, писати та рахувати ми добре вміли, і кожне з нас дістало на пам'ятку якийсь подаруночок: чи молитвенничок, чи образочок від самого о. каноніка. Дорога додому була дуже весела, всі ми собі розповідали, як то саме було, що канонік казав, і навіть за те сперечалися, а дома було що розказувати дідуневі, бабуні, татові, дядькові, бо серце радо було з усіма поділитися тими незвичайними враженнями.

Потім одного разу був у нас наш учитель, засів за столом, перед ним лежали великі папери рубриковані, люди з цілого села приходили до нашої хати платити податки. Пан учитель був тепер писарем громадським, записував все в свої папери і в податкові книжки кожного господаря та розмовляв з людьми. Я вертівся коло учителя, заглядав до паперів, а він, як вже не було нікого чужого в хаті:

— Чуєте, куме Їську, — так каже до мого батька — я би вам радив, щоб ви свого Степана дали восени до школи в Радехові. Він

вже не має чого у нас вчитися, а там навчився б дечого нового, може з нього щось вийшло б, він хлопчина цікавий.

— Та можна б — кажуть тато, — але я тоді лишуся без робітника, він мені в господарстві вже велика поміч.

— То ще час, подумайте над тим добре. Я вам добре раджу, а батько повинен дбати, щоб з його дитини щось доброго було.

Дідунь слухали цеї розмови, та якось нічого не казали.

Аж з початком вересня дідунь кажуть татові:

— Запрягай но коні, поїдь до Радехова з Степаном та піди до школи, щоб його там приняли.

— Та що, старий, вигадав: ледве піднялася дитина на ноги, а ти давай його десь з хати межи чужі люди, так якби у нас куска хліба для нього не було, — обізвалися бабуня.

— Мовчки, стара, — кажуть дідунь, — ти того не розумієш. Замолоду вчитися треба, наука потрібна, на те є школи, щоб з них виходили свої вчені люди. Нам того треба. Просту роботу і ми зробимо. Школи не тільки для панів та жидів. Нехай но туди і хлопська дитина загляне.

По таких словах дідуня не було що говорити. Ми поїхали з татом до Радехова, зайшли до директора школи, він мене питав, що я вмію, і прийняв до третьої кляси. Тато найшли для мене станцію у одного господаря, згодилися з ним за одного чи два ринських місячно, а харч — хліб, крупи, пшоно, муку, солонину мали щотижня посилати.

Я почав ходити в Радехові до школи. То була школа «тривіяльна». Директор її, Леонард Мочаровський, був добрий, лагідний чоловік, але треба було добре пильнуватися, щоб його вдоволити. Наука була інакша, ніж в немолівській школі. Тут з «коменюша» вчилися ми вже німецької мови, крім того рахунки і рисунки вимагали великої уваги. Писали ми вже сталевими перами. Нове було для мене і те, що нас водили щодня парами до костьола на службу Божу. Костьол гарний, мурований, підлога викладана камінними плитами, лавки стоять рядами, все якось інакше, як у нашій церкві. Нема образів ні дверей перед олтаром, нема крилоса для дяка, а на хорах блищаться якісь дуди. Виходить хлопчина з дверей коло олтаря, вбраний в якусь біленьку дірчасту сорочину, сіпнув три рази за широку крайку, що звисала від дзвінка та стіні, дзвінок задзвонив, за ним показався священик з чашою в руках, накритою якоюсь золотом вишиваною білою накривкою, розчепіреною на чотири клаптики, що звисали з боків чаші. Ризи на нім не такі як у нас, на голові якась чорна шапочка з ріжками. Приступив перед престіл, зняв шапочку, приклякнув на праве коліно, хлопчина теж, піднявся, приступив по східцях до самого престола. Загриміли раптовно орґани. Якось

страшно стало і приємно. Заграли, гудуть, голос їх розлягається далеко, то знов стиха якось гаморить... Я розглядаюся, прислухаюся, не вспів і отченаш сказати, а то вже було по «мші» і ми знов парами назад до школи. В тім костьолі і я, як прийшла черга на мене і я навчився напам'ять все, що мені завдали, мусів бути «міністрантом», вбирався в комешку, виходив перед священиком з захристії, ніс на таці ампулки з вином і водою, приклякав, дзвонив, проказував латинські слова, переходив з одного боку олтаря на другий, але все те, хоч я знав, що це служба Божа, було для мене якесь дивне. Як то, щоб ані разу не було «Господи помилуй», «Подай Господи», «Тобі Господи», щоб не співали всі, як у нас, «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас»? Правда, деколи і ми співали тут «Боже, цось Польске пжез тилє лят хроніл» та «З димем пожаруф», а орґани гули, але наше «Пречистая діво, мати» або «Достойно єсть», думаю собі, таки краще. Та тепер я матиму дідуневі, бабуні, татові і всім що розказувати, як прийду додому. Бо поки була надворі погода, то я собі щосуботи по полудні — школа була в суботу тільки до полудня — пішли дмухнув додому, а в понеділок ранесенько з торбиною, повною харчів на цілий тиждень, вертався до Радехова. Деколи трапився хтось знайомий з возом, чи до суду приїхав, чи так мав якусь орудку в місті, то підвіз мене. Деколи і незнайомі, з чужого села, побачивши самого хлопчину, казали присістися, розпитували, чий я, куди на відки йду, а як почули, що я школяр та ще й син добре їм знаного немолівця, то дуже були раді з таким школярем поговорити. Взимі тато не позволили пускатися пішки в дорогу. А як прийшли свята, то приїжджали самі по мене, і ми тоді мчалися шпарко санками, аж пара з коней йшла, а коні раз-у-раз пофоркували, на що тато завжди казали «здоров». Прекрасна така їзда санками, як смеркнеться, а місяць ясно світить, мороз крепкий береться, сніг в місячнім світлі іскрами сипле, а в лісі дерева тілько мигкають коло дороги. Тільки тоді зазнав я такої розкоші. Але з весною, коли вже сонце трохи більшу мало силу, така дорога пішки лісом в понеділок раненько до Радехова то було щось такого гарного, що я того не можу і досі забути. Ліс ожив, дерева і корчі діставали свіже листячко, а пташки щебечуть, співають, перекликаються, що не наслухаєшся. Так якось весело на душі, підскочно. Щось тріснуло десь або зашелестіло: здрігнешся, пристанеш, запреш дух, наслухаєш — нема нічого. Або от і наглянеш: то вивірка бігла собі, щось шукала між ломачками на землі, а тепер і сама злякалася та чим боржій біжить на сосні догори, спинилася і заглядає на тебе своїми цікавими очками. Ти рушишся з місця, а вона побігла по гилячці, гойдається, а ось вже перескочила на гиляку сусідньої сосни і десь зникла тобі з очей. Або ось чуєш: щось довбає, таки часто

довбає. Що б то могло бути? Спинишся, заглядаєш скрізь. Стишилося. Ба знов довбає. Дивишся, а то якась пташка так дзюбом гатить в кору дерева. Дідунь казали, що то певно був дятел або жовна. Щоб то я ще колись його побачив та добре йому придивився, яке у нього пірячко, а який дзюб. Раз, минув я вже лісничівку на Пукачеві, переходжу до радехівського лісу, глипнув, а на галяві при дорозі, як вона закручується вже до Радехова наліво, на самім краєчку лісу скубає собі молоду травичку телятко не телятко, бо і головка інакша, і якесь воно менше, а дуже гарне. Хоч я був ще досить далеко, почуло мої кроки, підняло головку, розглядається. Я став, але не мав коли добре придивитися, бо воно скочило назад в ліс і там зникло. Як я про це розказував дідуневі, то дідунь питалися, чи мало воно ріжки, та думали, що то певно була сарна, бо якби з ріжками, то був би сарнюк, цапок.

Ліс має в собі все щось таємничого. Із-за кожного корча, з-за кожного дерева неначе щось заглядає на мене, щось зашумить, гилячки нагинаються до себе листячком, немов перешіптуються, щось ворухнеться, колихнеться. Не щоб я боявся. Тато завсіди навчали: нічого не бійся. Але все те силує мене самітного наслухати, мати скрізь своє око. Душа моя тим втомилася. Тому я таки був рад, коли вийшов з лісу в поле і мандрував далі стежкою навпростець поміж збіжжями. Тут широко і далеко видно. Десь вгорі високо, що й доглянути не можна, жайворонки свою дрібненьку пісеньку виводять, декуди в збіжжя перепелиці підпілітькають, від збіжжя очей відірвати годі, хвилястий рух так приковує їх до себе, що вони за ним все наново слідкують, аж доки він не розплинеться, хіба що десь спиняться на червонім цвіті маку на межі. Але от я вже на горбку, вже видно вітряк в полі і Радехів, і моїй мандрівці кінець. З горбка аж підбігаю, щоб не спізнитися до школи. Вже я коло церкви, що з-за паркана і з-за дерев з лівого боку дороги виглядає якась стара, низенька. Обійшовши з правого боку з-заду дерев'яний, спереду мурований, брудний заїзний дім, а власне корчму, був я вже на ринку, а відси мав я вже зовсім недалеко на станцію та до школи.

Радехів бачив я востаннє під кінець серпня 1918 року. Тоді мав він вже вигляд міста: багато домів мурованих, крамів чистих, гарних. Тепер він певно ще кращий. Але перед 50-ти, 60-ти роками було це досить брудне, ярмаркове містечко, малощо ліпше, ніж Лопатин, що подобало більше на ярмаркове село. Ринок мав вигляд чотирокутника, обрамованого типічними жидівськими дерев'яними корчмами. З північного боку стояв мурований будинок, в якім був суд та податковий уряд. Серед ринку стояло два мурованні доми з крамами. Що четверга заповнявся той звичайно порожній ринок селянськими возами з Тетевчиць, Пиратива, Синькова, Немолова, Середполець,

Муканя, Кривого, Оглядова, Павлова, Сішна, Стремільча, Виткова і ін. Невеликі ріжниці, а все таки були і в крою сіраків, і в формі капелюхів, і у в'язанні хусток у жінок, і по тім, чи підперізувалися поясом, чи ременем або паском, а навіть, як вимощували та застелювали віз. Вони привозили на продаж всяке збіжжя, безроги або приганяли худобу, коні. Між людьми і возами роїлося повно жидів-купців. Люди купували коси, різаки, видзеленькуючи ними коло залізного храму об камінь та пізнаючи по тоні їх якість, серпи, ножі, пили, ланцюги, цвяшки, чоботи, шапки, хустки жіночі, бинди, горшки, горнята, постукуючи чиколонком до ганчарської посудини і тим випробовуючи її якість, ложки, сіль, селедці. Були вози десь здалека з сушеною рибою. Не забували привезти і дітям додому якого гостинця і купували булочки, маленькі колачики або черепляного півника-свистуна, дримлю чи бляшану гармоніку і ін. На ярмарку стрічалися знайомі і свояки з різних сіл, заходили до корчми, щоб дещо випити, перекусити та побалакати з собою, туди заходили также люди, щоб могорич запити, коли якогось торгу добили. Скрізь галас, рейвах. Я бувало виходив по школі на ярмарок, чи не побачу кого з Немолова, тяжко пробирався поміж возами, проміж людьми, що сюди й туди на всі боки швендали, неначе не знаючи, куди йти, що робити, або гуртками вистоювали та чогось сперечалися. Гурток людей обступив навкруги старого лірника, що розсівся на землі скраю ринку, виспівував про убогого Лазаря та приграваў на лірі. Прислухалися, зідхали, виймали з вузлика хустини який крейцар для старого дідуся.

Не було на ярмарку жадного порядку. Воно так, як в тім решеті, що до нього я бувало назбирав багато хрущів і вони там лазять сюди, туди один поверх другого, то ніби крила розчепірюють, щоб полетіти, та не можуть, бо от вже другий ввалився на нього, одні другим заваджають, за ноги чіпляються — зовсім безпорадні. Отакий то ярмарок. То не те, що в вулію бджоли. І вони лазять на купі, але як добре придивитися, то здається, що кожна бджола добре знає, чого вона хоче, куди йде, одна другій не перешкоджає. Супроти купців, згінників наші люди були безрадні. Вони привезли, що мали на продаж, бо потреба грошей їх припекла. Та потреба силувала їх брати, що дають. Почухаються кілька разів в потилицю, закленуть, вип'ють трохи горілки та й тільки. Вертають додому раді, що хоч сякий-такий крейцар побачили. За гроші було тоді тяжко. Люди грошей власне так багато не потребували. Все мали своє, все робили собі дома. Тільки на податки, на сіль, селедці, сякий-такий горщок або миску, в неділю і свята крейцар, два до церкви. От і все. Хіба трапилося весілля або похорон, тоді треба було трохи більше. Дещо заробляли на панськім: на хмелярні, в полі орали, жали, косили, в

лісі стоси рубали, возили. Але й за роботу на панському заплата була здебільшого в натурі, лиш мало грошей перепадало до людських рук. Потреби були невеликі і їх обганялося тими дрібними. У кого лежало в скрині яких 50 ринських, той був вже великий багач, той декому їх позичав звичайно на великий процент. Такі гроші добувалися в продажу коней, худоби, безрог, збіжжя на ярмарку.

Отак поярмаркували, побачилися, побалакали, напилися і додому. Роз'їжджалися з ринку трьома гостинцями: лопатинським, стоянівським і кам'янецьким та ще й середполецькою дорогою. При гостинці лопатинськім і каменецькім ближче ринку стояли ще жидівські доми, а далі вже господарські хати з городами. До стоянівського гостинця доїжджалося з ринку через велику торговицю на коні і худобу. З правого боку стояв панський двір з великим саді з мурованим парканом. З лівого боку було кілька кращих домків, де мешкали лікарі, була аптека і наша школа. А замикалася ця торговиця костьолом, гарно огородженим штахетами. Та частина Радехова була чистіша, панська.

Жиди були не тільки шинкарями, крамарями, купцями, але і ремісниками — шевцями, кравцями, бляхарями... З християн мало хто тим займався. Наші люди, як звичайно, були хлібороби. У такого хлібороба був я на станції. Його обійстя, а власне поле межувало з городами, які належали до тих кращих домків з лівого боку торговиці. Часто ходив я туди стежкою, заглядав через паркани до городів, бо було там що видіти, чого я в нашім городі не бачив: калярепа, помідори, кучерява капуста, карафіоли, аґрест, порічки, трускавки, всякі квітки, як рожі, гвоздики, резеда, братки і ін.

За стільки різними, свіжими враженнями і не зчувся я, як минув шкільний рік. Я дістав німецьке свідоцтво і вернувся додому, до моїх коней, коров. Я нишпорив скрізь в хаті, на гумні, в кожнім закутку, чи що за той час не змінилося, допитувався за все, а розказувати дідуневі, бабуні, татові, ровесникам мав я стільки, що страх. Моє свідоцтво взяли тато в неділю з собою, щоб показати його учителеві та панотцеві, коли по службі Божій питиме каву в школі. І мені казали йти з собою, щоб похвалитися своїм школярем.

— Дуже добре свідоцтво має ваш Степан — каже священик, — треба подумати, щоб його далі давати до шкіл.

— Та що ви, єґомость, кажете? В Радехові нема вже вищої школи. Куди ж з ним?

— До Львова.

— Та не на мої сили.

— Подумаєш. Може, до бурси на утримання його прийняли б.

— Де, де, де — тато зажурилися. Вони завсіди журливі були.

— Спробувати треба — тут і учитель докинув своє слово.

— А ходи но сюди, Степане — сказав священик і почав випитувати, що я по-німецьки знаю і ін. Похвалив мене, заохочував, щоб я далі так вчився, а я поцілував в руку й вийшов. Дідунь также були при тім, але нічого не говорили. Аж як я вийшов, то в хаті була ще дальша розмова і що то таке бурса, і як можна туди дістатися. Думка була таки дати мене до шкіл.

За якийсь час привіз священик відомості про бурсу і що треба, щоб туди прийняли. Добрий голос, добре свідоцтво шкільне, свідоцтво лікарське про щеплення віспи, свідоцтво убожества. Тато знов зажурилися, але тепер вже дідунь заговорили своє важке слово і ніяк не попустили. Коли Бог дав тобі таку дитину, що має добру голову до науки, то треба все зробити, щоб Степан пішов до шкіл. Був би великий гріх та тяжкий закопати талант в землю. Тобі нічого не шкодить, що навчився письма. Хоч ти молодий, люди тебе шанують, як старого. Якби Степан вивчився на священика, мав би ти велику ласку в Бога. Бог би твою працю благословив, народ мав би свого вченого порадника.

Учитель склав просьбу, тато постаралися про все потрібне. Дали просьбу на пошту.

Тимчасом почали мене тато на добре вчити «тропарів», «кондаків», «гласів», так що, де ми не були разом, все їх виспівували, щоб вони добре вбилися мені в голову. Десь в половині серпня ми вже знали, що нам на першу Пречисту треба бути у Львові, бо того дня по службі Божій будуть там приймати до бурси. Тепер і дядько Луцько мав роботу, бо треба було мене якось прибрати як школяря до Львова. Пошили мені з домашнього сукна чемерку, що запиналася тасьмами на ґудзиках в два ряди, з купованого сукна штани і камізельку. Капелюшок і чоботи купили мені тато в Радехові. Сорочки і штанята прилагодили мені бабуня. От і вся моя виправа.

А ми з татом чим раз більше виспівуєм то «Камени запечатану от Юдеї», то «Кая житейская слава», то «Вся суєта человіческая», то «Гді єсть мирськоє пристрастіє», то затягнемо «Світе тихий» або «Єдинородний Сине»... Пам'ятаю як сьогодні: Позавтра вже перша Пречиста, завтра рано треба вже їхати до Львова, а ми оба «за хвостом» ралимо та все ще в останнє виспівуєм, аж голос в лісі лунає.

На другий день рано тато дали обрік коням в жолоб, намастили віз, вимостили ззаду і спереду сидіння, поклавши впоперек воза мішок оброку та прикривши сіном, щоб було коням на попас, а нам добре сидіти, зверха застелили все рядном. Там примістили і мій невеликий клунок з шматтям, взяли хліба і дещо до хліба на дорогу, бабуня ще понадавали всяких присмаків для мене. От і коні привели тато, щоб напоїти. Збираємося. Всі хатою йдуть на гумно відпро-

ваджати нас. Тато запрягли вже коні. Час в дорогу. Я цілую руки дідуневі, бабуні, мамі, дядькові, всі благословлять мене, бабуні котяться сльози по зморщенім лиці, а я якийсь веселий, якби їхав кудись на празник. Вже й браму відчинили, я вискочив на віз, сів, тато пужальном зробили хрест на землі перед кіньми і собі сідають. Щаслива нам дорога — кажуть усі, а шануйся, Степане, не завдай нам сорому — кличуть ще дідунь, і ми рушили в дорогу.

Оттак я, маючи 9 літ, виїхав з Немолова власне назавжди.

Приїжджав я ще до рідної хати тільки на вакації, а пізніше ще, щоб тата та родину відвідати, але тоді там мали мене немов за гостя. Востаннє був я в Немолові під кінець серпня 1918 р.

Їдемо. Під'їхали доріжкою між полями до горбка, я ще раз оглянувся, кинув оком на гумно, на хату, на село. Далі їх не видко стало. Переїхали через Пасіки. То ще наше село. День гарний, веселий, але тато зажурені, все щось думають, вздихають, хіба до коний обізвуться. Вже і Радехів минаємо. Їдемо в незнану мені досі дорогу. Розглядаюся. Рівнина, поля, як далеко сягає око, хіба то тут то там ліс її перериває. Як покажеться на овиді яке село, я розпитую тата, як називається, чи більше як Немолів, чи тато знають кого з того села. От вже Ганuська при дорозі, німецька колонія. Бачу інакші хати і будинки, великі коні і худоба більша. Знов якесь наше село, а нарешті і Холоїв, ярмаркове село, досить багато жидівських домів при гостинці. За Холоєвом на краю стоїть корчма, там ми спинилися попасати, коні напоїти, бо вони вже добре впріли. Корчмар цікавий все знати: звідки, куди, пощо. Тато розговорилися, вже їм якось легше стало на серці, як похвалилися, що я скінчив радехівську школу, і тим в очах корчмаря виросли на незвичайну людину, коли везуть свою дитину до шкіл аж до Львова. А я був рад, що тато веселіші стали. Тимчасом коні обрік з'їли, сіном закусили, відпочили, і ми пустилися в дальшу дорогу, що їшла тепер лісом в холодку. Дорога не була вимощена. Грубе коріння сюди і туди лежало часто впоперек. Декуди ями і баюри були вимощені хворостом. Їхалося помалу. Тато дістали охоту балакати. Ми їдемо, кажуть, та Господь знає, що з того буде. Ще кілька неділь тому ми нічого не знали, що сьогодні їхатимем туди, де я сам ще ніколи не був. Божа воля. Може вона така, щоб з тебе було щось іншого, ніж гречкосій. Ти перший з села в сірячині пішов до Радехова до школи. Крім тебе, не було там ні одної хлопської дитини, та й ніде в околиці не чути, щоб люди давали свою дитину до шкіл. Якби нам Львів був так близько, як Радехів, то можна б те витримати і довші роки. Але до Львова далеко. Я не міг би тебе там своїми коштами удержувати, бо там певно і дорожче. Я міг би тільки помагати, якби тебе прийняли до бурси. Тож уважай добре завтра, що там тебе питатимуть. Відказуй

сміло, нічого не бійся. Може, матимеш щастя. Люди люблять відважних хлопців. Ти в мене добрий хлопець, міркуй, щоб тебе і другі мали за доброго хлопця, щоб ти і там сподобався. Такого Бог благословить. А як Бог поможе, то все буде добре. Я гадав, що будеш мені помічником в господарстві, а от ми їдемо в незнаний нам світ. Може, ти там більше потрібний, коли така Божа воля. Дивися тільки, щоб ми ніколи сорому не зазнали. — Я слухав уважно кожного слова. Ніколи ще досі тато зо мною так не говорили. З дідунем то ми собі інакше. Але тато бувало все тільки: подай те, принеси це, піди там, роби це. А тепер зо мною так, як з старим. За цю хвилю я немов виріс у власних очах, дозрів, і мені від того, що тато зо мною так лагідно, так розважно говорять, невимовно солодко в серці стало. Хоч тато були добрі, то я все таки, як звичайно, тата боявся, бо вони досі тільки гостро наказували. В тій хвилі ми приятелями стали. Я набрався сміливости з ними про все говорити.

От ми вже в Кам'янці. Спершу селянські хати і обійстя з городами, далі мурованi доми, костьол, але найкраще то ріка Буг. Таку ріку я перший раз бачив. То не наш потічок, що пливе з криниці. Тут ми з дідунем іншої риби наловили б.

А дальшій дорозі попадалися частіше села такі, як наше, і «болота» були такі, як у нас за криницею або «за багном», і їхали ми великою греблею на болотах Жидятич і так помалу доїхали аж до села Збоїська на горбок, відки було вже видно Високий замок і Львів. Ми спустилися з горбка і небавом їхали вже поміж передміськими домками. Переїхали жовківську рогатку і коло Николаївської церкви заїхали до заїзного дому, що хоч був мурований, нагадував нам радехівські заїзні доми. Як їхати, де попасати, де заїжджати, це все розвідалися тато докладно у радехівського балаґули, що кожного тижня їздив з Радехова до Львова, возив туди і назад людей та привозив для радехівських купців всякий крам.

Примістивши віз і коні в заїзнім домі, напоївши їх і давши їм оброку і сіна, вибралися ми до міста. Йдемо, розглядаємся, все високі мурованi доми, а в них крами та крами, людей повно, не так, як у нас на селі, де, буває, нікого не стрінеш на вулиці. Дійшли ми до ринку. Довкола ще кращі та вищі доми, а по середині великий дім з високою вежою, а на ній з усіх боків годинник. От ми вже й в Волоській церкві. Відправляють вечірню. Ми дотиснулися до криласа й собі потрохи підспівуємо. По вечірні тато розпиталися за бурсу, де, коли будуть там нових бурсаків приймати. Ми вийшли з церкви на подвір'я. Тут показали нам бурсу.

На другий день на наш празник першої Пречистої по службі Божій зайшли ми до бурси, бо там мали приймати нових бурсаків. За столом, накритим зеленим сукном, сиділи вже пани, коло них

скраю панотець Бажанський із скрипкою в руці. Перед столом в великій кімнаті та ще й в сусідній кімнаті повнісько людей, що так, як тато, бажали своїх хлопців примістити в бурсі. Було 7 місць вільних, а 135 подань. Викликають за порядком. Хлопці приступають перед стіл, панотець Бажанський пробує їх слух і голос, потягаючи смиком на струнах та прислухаючися добре, як хлопці до того своїм голосом достосовуються, бо найбільшу вагу при виборі нових бурсаків клали на добрий слух і голос. Викликали і мене. За скрипкою, хоч смик перескакував на різні струни, я і собі зараз виводив тони чистим голосом. Мій слух був добрий. Почалась проба, як зависоко досягає мій голос. Видко було, що панотець Бажанський був вдоволений, бо казав мені ще заспівати, що вмію. І я затягнув Пречистая Діво, мати руського краю. Досить.

По всім встали пани за стола, вийшли кількома східцями до іншої кімнати, там мали пораду, а вернувшись проголосили свою важну для цілого мого життя постанову, що я першим заступником на випадок, як яке місце протягом року опорожниться. Не прийняли мене зараз лиш тому, що я з моїм свідоцтвом з тривіяльної школи в Радехові не можу бути прийнятим до гімназії, а мушу ще скінчити четверту клясу нормальної школи у Львові. Тим моя доля рішилася. Тато, порадившися з префектом бурси, записали мене до четвертої кляси нормальної школи у Львові, найшли мені станцію у шевця Нєзабітовського на Вірменській вулиці за 4 ринських місячно з тим, що харчі посилатимуть щотижня, купили книжки і прибори, дали ще на видатки 4 крейцарі, поблагословили мене, і я лишився сам у Львові.

Отак виїхав я з рідного села Немолова, маючи 9 літ, щоб власне вже більше ніколи туди не вернутися, бо небавом мене прийняли до бурси, а з бурси можна було їхати додому хіба аж на вакації.

Дев'ять літ бував я ще на вакаціях в Немолові. За той час там багато дечого змінилося. За мною пішли з Немолова до шкіл ще два хлопці: Петро Шостак, син сусідки нашої, який, скінчивши педагогію, став учителем народнім — в кінці свого життя в Хмільні, і Міська Секунда, син учителя нашого, який потім служив у війську і став канцелістом. Ми були перші піоніри в поході селянських дітей до шкіл в усій нашій околиці. Пізніше було вже їх щораз більше. Особливо багато учителів вийшло з нашого села. І до сільської школи люди радо посилали дітей, з яких потім зароїлося в селі капралями, фірерами, молодими людьми, що привикли в війську до дисципліни.

Коли я був в 2-ій гімназіяльні клясі, померли бабуня, а якось 2 роки пізніше поховали і дідуня. Ми з татом справили їм славні поминки, яких наше село ніколи досі не бачило. Відправляли два священики: наш о. Яцковський та о. Радкевич з Руденка. Співала вісімка бурсаків, що приїхали зі мною зі Львова: Мишуґа, Манастир-

ський, Федак, Рибчак, Олексевич, Романовський та, здається, ще Осмоловський. Це була така подія, що про неї довго говорилося по селах, бо на поминках були свояки із сусідніх сіл. З поворотом були ми в гостях у о. Яцковського в Хмільні і там виспівували ще багато світських пісень, що люди на вулиці ставали і захоплювалися нечуваним досі хоральним співом. З піснею в устах здобували ми скрізь серце людей. Ми приїхали і верталися до Львова вже залізницею від станції Заболотці. Туди нас тато і дядько Луцько відвозили. Дорога наша йшла через Станиславчик над Стиром. Потім тато і дядько Луцько та й усі все згадували ті поминки і так заохотилися, що на вакаціях, хоч яка тяжка праця в полі і скрізь в господарстві, вечерами ми сходилися в школі в учителя Костика, що настав в Немолові учителем по смерти Константина Секунди, і вивчилися цілу службу Божу співати з нот, які я привіз з бурси. Що то за втіха була, як ми одної неділі відспівали її в нашій церкві. Тато мали дуже гарний теноровий голос, дядько Луцько співали другим тенором, учитель Костик другим, а я першим басом. На другу неділю мусіли ми вже на бажання о. Яцковського співати службу Божу в Хмільні, а далі і в Руденку. Священики гостили нас в своїм домі, ми сідали разом з їх ріднею до столу. Тато і дядько дуже виросли в своїх очах, бо з ними всі обходилися, як з рівними. Збудилося почуття людської гідности, а з тим і бажання чимсь відзначитися. До хати справили тато тарілки, ложки, ножі, видельці, склянки. Почали в нас їсти вже не з одної миски. Мама навчилися варити і пекти м'ясо, курятину та такий добрий росіл з локшинами, що нехай всі кухарки сховаються. Вже й до пиріжків з сиром уживали про свято питльованої муки.

Наше село взагалі за той час якесь заможніше зробилося. Нові хати ставили собі люди вже вищі з більшими дверима і вікнами, з модними клямками та з ґанком. Замість хворостяних плотів з острішком або частоколів попадалася вже огорожа з тертиць. Возів на залізних осях куди більше стало. Намість старої поставили нову, значно більшу церкву. Худоба у людей краща і більше її. Ліпше годовані коні.

Це все наслідком того, що люди корчували панський ліс та що трохи не все село перестало пити горілку: всі належали до братства тверезости, присягали в церкві на тверезість.

Зараз за громадським лісом господарям відмірювали один, два або й більше моргів панського лісу. Ту свою пайку мали вони викорчувати, дерево собі забрати, всі пні викопати, землю зарівняти і за те 6 років сіяти. Що за буйне просо або гречка родили на такім корчунку! І я на вакаціях там трохи попрацював. Прибуло в селі багато будовляного дерева, дров, збіжжя. Через село поклали по однім боці вулиці кладки з тертиць, щоб сухою ногою можна було

перейти ціле село, як настане болото. Гарніше, чистіше, чепурніше, культурніше зробилося ціле село.

Тато поставили собі новий шпихлір, а на полі за гумнами вітряк, «пересипали» всі будинки. Дядько Луцько купили собі мале господарство, поставили гарну хату, оженилися, стали господарем.

Як скінчилося корчування панського лісу між Немоловом і Хмеленською границею, тоді ще викорчували Малі і Великі Округи, а і при корчуванні Хмеленського лісу немолівці, маючи вже вправу і досвід, рвалися, щоб захопити і собі, що тільки можна.

Отак позникали великі ліси з їх вовківнями, смолярнями. З лісу зробилося поле. Воно трохи піскувате, громушовате, але коли добре його обробити, родить. До фільварків на Медведях, на Собиві, прибули нові фільварки на М'якшині. Люди мали зарібок. Добре пам'ятаю, як я, приїхавши по матурі додому на вакації, враз з татом двома плугами — тато одним, я другим — орав на панському, щоб тато заробили 5 ринських.

Від того часу бував я вже рідко коли в Немолові, бо з Черновець було далеко, і я, звичайно, сам удержуючи себе на університеті, мусів дбати, щоб з року на рік мати з чого жити. Тато були лихі на мене, що я по матурі не пішов, як вони собі цього дуже бажали, до духовної семинарії, а записався на філософічний факультет аж в Чернівцях. Але ставши професором і оженившися, поїхав я зараз до рідної хати показати її моїй жінці. Зійшлася вся тоді велика родина: три брати, чотири сестри, були свояки і з Середполець. Настя і Гануська вже віддалися, мали дітей, брат Іван также оженився. Щире, гарне родинне життя в моїй рідній хаті зробило і на мою вже покійну жінку, доньку декана Заревича з Рожнова, дуже миле враження. Від того часу тато майже що року приїжджали до нас до Черновець в гостину на довший час, бавили своїх внуків, чулися у нас дуже щасливими. Відвідувала нас тут і інша рідня. І я ще два, три рази був в Немолові у тата і у рідні, раз з моїм приятелем Коцовським на весіллі мого брата Віктора, останній раз 1918-го р.

Село ще більше розрослося. Напроти нашої хати стояла вже гарна, велика школа. Молоде покоління читало правильно газети, книжечки, і в розмові з парубками пізнати було ширшу освіту. На гумні бачив я нові прилади господарські, расова худоба була на обійстю, люди сіяли конюшину, овець вже більше не держали. Власне сукно зникло, намість нього купували фабричне. І сорочки носили вже звичайно перкалеві. В хатах висіли вже стінні годинники, лямпи нафтові звисали зі стелі. Страву варили вже звичайно на «шпаргарді». Проти дощу хоронилися вже не мішками, де один ріг вкладався в другий, з чого повставав каптур, що звисав з голови на плечах, а парасолями. При возах позникали мазниці. І батоги стали інші, неплетені з ниток, а куповані,

шкіряні. Пуга вже давніше враз з тим, як перестали волами їздити, орати, і ярма вже тільки висіли в шопах на стіні, нагадуючи давні часи, перестала уживатися. Ще громадський пастух мав пугу, але і пастухи у нас вже перевелися. Замість давніх дерев'яних городників уживали вже тільки залізних рискалів. «Болото за криницею» висушено. Вода з нього стягнулася до великого рова, що його перекопали через болото в напрямі її природного спаду. На «болоті» були тепер здебільшого добрі сіножаті, а на решті різали торф, яким тепер, висушивши його цегли, почали топити в печі. На літо йшли до Америки, до Канади, шукаючи так на цілім світі ліпшого «насущного». Світ одкрився нашому народові. В нашім селі на панськім, на М'якшині купив собі мій первий брат Паламар з Середполець дуже гарне господарство. Аж прийшла війна з своїми наслідками та спричинила дальші великі зміни серед нового покоління в Немолові, які бачити мені вже не доведеться.

Здається, не довгий час. Бо що то значить вік чоловіка, хоч би і мого батька, що прожив 90 літ. А які великі переміни вже за його життя, на його очах в нашому селі.

І в нашій родині все нові покоління підростали, переймали працю в свої руки: 4 сини, 4 доньки, 32 внуки, 40 правнуків, 4 праправнуки споглядали на патріярха свого роду, користуючися його великим життєвим досвідом, його духовими надбаннями, його здоровими етичними засадами. Він помер. Життя йде далі і все наново на старім пні обновляється. Воно глибоко закорінене в землі, все нові парості пускає. Живуща любов до неї як до рідної неньки пре все до нового чину. Всі до неї надіються. Встаючи, не розгадують, що робити: кладуть хрест на себе, працюють, виконують працю, якої ненька земля від них вимагає. Мозольною працею на ній будують не лиш свою долю. Працюють для нових, все свіжих і грядучих поколінь, працюють для вічности. Навіть і ті з роду, що відстали від землі, не в силі від неї відорватися. В їхній душі не може затертися те, що вона їм там глибоко позначила в їх дитячім віці. Велика сила рідної землі. Вона тісно держить роди прикупі, з її соків, із досвіду і традиції поколінь, що переходять «от рода в род», виростає жива культура народу, його здорова природна етика, його жива релігія, увесь його світогляд, що дають йому силу устоятись віками як цілість супроти грізного наступу з усіх боків. То тільки чоловік старіється, умирає, находить в землі вічний супочинок. Але його щира праця, його багатий досвід, його буйна смілива думка марно не пропадають. Від одного десятеро переймає все те, щоб його ще розмножити. Народ на землі серед її живої природи все молодшає, росте, розвивається. Народ невмирущий.

Прага, в грудні 1932.

ЗМІСТ

Передмова 7
Т. Шевченко — Автобіографічний нарис 19
П. Куліш — Автобіографія 23
М. Костомаров — Автобіографія 57
М. Драгоманов — Автобіографія 115
В. Антонович — Автобіографічні записки 147
О. Барвінський — Спомини з мого життя 157
С. Русова — Спомини 205
К. Михальчук — Автобіографічна записка 219
О. Потебня — Автобіографічна записка 225
І. Нечуй-Левицький — Життєпис 229
М. Старицький — Зо мли минулого 239
Г. Журба — Далекий світ 257
І Франко — Дещо про себе самого 261
Б. Лепкий — Казка мойого життя 267
С. Смаль-Стоцький — Немолів 285